

mh

maticahrvatska

Ogranak Matice hrvatske u Grudama

SUSRETI

ISSN 2303-5072

God. 8, br. 8

MATICA HRVATSKA GRUDE

S U S R E T I

2014.

Broj 8.

Nakladnik

OGRANAK MATICE HRVATSKE GRUDE

Republike Hrvatske bb

88 340 Grude

www.maticahrvatska-grude.org

Glavni urednik

Mario Bušić

Uredništvo

Andrijana Mlinarević-Cvetković

fra Ante Marić

Jozo Marić

Ljubo Grizelj

Marija Prlić

Mario Bušić

Mladen Leko

Petar Majić

Srećko Mikulić

Srećko Tomas

Stjepan Glavaš

Tihomir Glavaš

Vinko Čuljak

Vinko Zorić

Zorica Zorić

Željko Andrijanić

Grafička urednica

Andrijana Mlinarević-Cvetković

Edita Grubišić

Korektura

Petar Majić

ISSN 2303-5072

8

MATICA HRVATSKA GRUDE

SUSRETI

Grude, 2014.

SADRŽAJ

ŽELJKO ANDRIJANIĆ

Ulazak Republike Hrvatske u Europsku Uniju7

FABIJAN LOVRIĆ

Pjesma Fabijana Lovrića10

ANTE PRLIĆ

Pjesme Ante Prlića.....11

MARINKA ŠIMIĆ

Hrvatski ćirilski natpisi iz Gorice kod Gruda.....13

FRA BAZILIJE STJEPAN PANDŽIĆ

Život čovjeka u vremenu i vječnosti.....24

SREČKO TOMAS

Doprinos Drinovčana procvatu širokobriješke *Ruže*.....41

S. BERNARDINA CRNOGORAC

Životopis i odabrani tekstovi105

ZRINKA PANDŽIĆ I MILA PANDŽIĆ

Anđa Anđela Šimić, samozatajna pjesnikinja
i prva učiteljica u Donjim Sovićima.....119

DOMAGOJ ANDRIJANIĆ I DOMINIKA ANDRIJANIĆ

Tradicionalno tetoviranje žena grudskog kraja134

ZVONIMIR GLAVAŠ

Hercegovina za vrijeme austro-ugarske uprave 1878.-1918.
s posebnim osvrtom na franjevačke izvore150

DAMIR MIKULIĆ

Psovka176

ŽARKO GALIĆ - ANDRO

Zvonko Bušić – Taik
Od beške do groba178

MIRJANA MIMA VLAŠIĆ	
Poezija Mirjane Mime Vlašić	188
UČENIČKI KUTAK	
Izabrani eseji o umjetnosti i umjetnicima	202
POSEBAN DODATAK SUSRETIMA	209
RADOVI S OKRUGLOG STOLA O GANGI U GRUDAMA	
I DRUGI ZNANSTVENI RADOVI O GANGI	211
ANĐELKO MIJATOVIĆ	
Ganga - neke osnovne značajke, vrijeme i prostor	212
ANTE KRALJEVIĆ	
Izkonoslovlje riči <i>gánga</i>	224
MARKO TOKIĆ	
Hrvatske dvostih pismice ganga.....	235
ANKICA PETROVIĆ	
Estetske kontraverze gange	264
TOMISLAV MATKOVIĆ	
Background.....	282
JOŠKO ČALETA	
O profilu istraživača, predstavljača i medijske promocije	
tradicijske vokalne baštine na primjeru gange – najaktualnijeg	
vokalnog tradicijskog žanra.....	288

ULAZAK REPUBLIKE HRVATSKE U EUROPSKU UNIJU

**Noć koja je odvela u neizvjesnost i s jedne i s druge strane
Hercegovci zaželjeli Imoćanima: *Zbogom! Neka vam je Bog na pomoć!***

Na terasi smo restorana u Gorici. klapa Bratovština Gorica-Sovići laganim taktovima jačala je osjećaj domoljublja “Svakog dana mislim na tebe, slušam vijesti, brojim korake... Moja domovina...”

-To je povijesna noć, što god neki o tome mislili, rekao je pred 1. srpnja netko u redakciji Večernjega lista BiH dok se smišljao koncept na koji način će se pratiti ulazak Hrvatske u Europsku uniju i noć s 30. lipnja na 1. srpnja 2013. godine. -Meni da, pomislio sam. Radim u istoj noći tri reportaže na temu ulaska u EU, a za Susrete želim da bude najbolja. Tu ima i simbolike. Susret Hercegovaca i Imoćana na granici Gorica – Vinjani Donji bit će opisan u Susretima. Upravo tim izrazom “Povijesna noć” smo se vodili svi koji smo radili reportaže o EU, dok je vrijeme neumoljivo žurilo da jednom, još čvršćom granicom podjeli isti narod, istu vjeru, iste običaje. Oko 20 sati, 30. lipnja, uzeo sam čitati Hrvatsku grudu iz listopada 1992. godine i reportažu mog puno iskusnijeg kolege, poznatog novinara iz općine Grude, Petra Grubišića: “Ne želimo granicu između istoga naroda”. Tada Petar napisa priče, kako je nazvaše njegovi sugovornici, “s najneprirodnije granice na svijetu u Vinjanima Donjim i Gorici”. - Koliko će tek sada biti neprirodna, pomislih i u analizi tog teksta provedoh dobrih sat vremena. Oko 22.30 s kolegom i prijateljem Josipom Ćorlukom dolazim u obližnji restoran u blizini granice. Dva – tri kafića rade u okolici, konobara u caffè/restoranu iznenađuju novo-pridošli gosti. Izmjenjujemo dojmove o tehnologiji. Zaključujemo kako nam treba HD kamera koja će ovjekovječiti zauvijek ove trenutke. Ali trebaju nam i slova. Ono što je zapisano neće nikada nestati. Ubrzo nam se pridružuje načelnik Gruda Ljubo Grizelj, potom predsjednik Vijeća Dražen Vranješ, a uskoro se restoran do kraja ispuni. Razgovaramo o situaciji u općini Grude. Napredak se osjeti. Ne toliko, kako bismo svi, onako preko noći željeli, ali osjeti se. Komentiramo

i aktualne dnevne teme. - Jedvaj i Halilović napuštaju Dinamo, govori mi Josip. -I to je važna europska tema, komentiramo kroz smijeh dok sekunde lete. Načelnik Grizelj se prisjeća svih političkih procesa od 60-ih do danas. -Sve smo preživjeli, a ovaj će ulazak Hrvatske u EU donijeti dobro. Bili smo i ostali jedan narod, kaže grudski načelnik i potom niže procese. Od Hrvatskog proljeća, novčanih devalvacija, sloma Jugoslavije... Na terasi restorana klapa Bratovština laganim taktovima jača osjećaj domoljublja "Svakog dana mislim na tebe, slušam vijesti, brojim korake...". "Moja domovina" odjekuje među Hrvatima na bosanskohercegovačkom dijelu. Svi smo uzbuđeni. -Toliko priloga u medijima, a skoro nigdje ni Tuđmana ni Šuška ni brojnih hrvatskih sinova bez kojih ni ove večeri ne bi bilo, reče netko iz mase, a svi potvrdismo. Izlazimo iz caffe/restorana "Roko" i okupljamo se. Po mojoj slobodnoj procjeni ima nas barem sto. Oko 23.30 krenuli smo prema granici. -Zbogom! Neka vam je Bog na pomoći, poručit ćemo im, reče netko od prisutnih dok pjesma Bratovštine ne jenjava. Netko se i nasmija. Nismo mi euroskeptici, već smo samo oprezni. Hrvate je koštalo svako udruživanje u povijesti. Ili silom ili milom. Pjesma ide dalje: "Oj Zagoro lijepa li si, Slavonijo zlatna ti si, Herceg-Bosno srce ponosno". Prelazimo bosanskohercegovački prijelaz, pozdravljamo naše graničare i idemo ususret svojim u Europi. I gangaši s područja općine Grude daju svoj doprinos ovoj povijesnoj noći. HPO Gradska glazba Imotski izvodi Lijepu Našu. Još je koja minuta do ponoći, ruke su na srcima, a misli u neizvjesnoj budućnosti. Slijedi Oda radosti i podizanje u zrak zastave Europske unije. Hrvatski stijeg već se vije na vrhu. Pjesmu prati veliki vatromet, ali na bosanskohercegovačkoj strani... Službeno je, Hrvatska je članica Europske unije! Načelnik Gruda Ljubo Grizelj na dar gradonačelniku Imotskog Anti Đuzelu daje sliku fra Stipana Vrljića znamenitog Sovićanina, osnivača samostana u Imotskom, a načelnik Posušja Branko Bago na dar mu daje nekoliko vrijednih knjiga uz poruku "Nemojte nas zaboraviti". Gradonačelnik Đuzel svojim kolegama po funkciji također daje slike s hrvatskim motivima. Načelnik Runovića Josip Lešina s granične europske govornice poručio je "Ne zaboravite ovdje, dični policajci i carinici, s jedne i druge strane granice, da ova granica unatoč EU ne smije biti crta podjele nego crta spajanja hrvatskog bića. Hrvatska treba biti putokaz Hrvatima iz Herceg-Bosne, iliti BiH, da i oni budu sudionici i da žive dobrobit Europske unije i civilizacije Zapadnoeuropske kulture. Gradonačelnik Imotskog Ante Đuzel također je čestitao svim građanima ulazak Hrvatske u EU obećavši kako će hrvatski narod s jedne i druge strane granice uvijek biti jedno. Imamo čast prijeći u Europu, a pripremljena je i hrana. -Dobar ovaj europski pršut, ima okus ko' dalmatinski, reče jedan od članova Bratovštine na što se svi nasmijaše. Šala nije manjkalo: "Ako će ovako biti svaki dan u Europskoj uniji, mi ćemo svaki dan dolaziti na granicu", govore Hercegovci, dok Imočani uzvraćaju "Evo

dok mi ovdje zajedno slavimo ovaj ulazak u EU preko polja je s vaše strane već ušlo 10 Iranaca”. Noć je proticala u pjesmi i umjerenom veselju. Budućnost je neizvjesna i za Europu, ali možda još više za Bosnu i Hercegovinu. “Ponosna moja je zemlja Hercegovina, Hrvatska gruda nam sveta već tisuć ljeta”, zapjeva Bratovština za kraj ove povijesne noći. Imočani krenuše na jednu stranu, mi Hercegovci, Gruđani na drugu, a naši graničari ostadoše u sredini. Da je prije 295 godina top s Imotske tvrđave dalje dobacio možda bismo i mi ove noći bili dio Europske obitelji. Ali bit ćemo jednoga dana, i tada niti granice neće moći podijeliti isti narod, istu vjeru, iste običaje.

Napisano u noći s 1. na 2. srpnja ljeta Gospodnjega 2013.

Željko Andrijanić/Novinar Večernjeg lista BiH

PJESMA FABIJANA LOVRIĆA

RIJEKA

Ta rijeka što se niz hrid obrušava,
zvjerski riče, u snazi demona,
javila se tiho ispod mahovine
u najljepšem kutku šišarkinih zvona.

Kada neka padne sa visoke jele,
tek rođena rijeka nemoćno ju vlaži
nemajući snagu šišarku ponijeti;
nego samu sebe ispod lišća traži.

Tu, na kraju šume, pojavi se živo,
odnosi drveće i gura kamenje,
i ko mlada dama, ponosna u bijelom,
rasipa ljepotu kroz čipkaste pjene.

Stisnuta u kanjon tek postaje divlja
i svu svoju snagu u slapu pokaže,
ko pjesnici lirski, stisnuti samoćom,
u pjenama svojim stih vječnosti traže.

Knin, 27. travnja 2014.

Fabijan Lovrić

PJESME ANTE PRLIĆA

BOŽIĆ HRVATSKOG EMIGRANTA

Badnja je večer snježna i ledena,
hodam ulicama tuđega grada,
osamljen na dalekom sjeveru
ja sam prognanik iz Hrvatske.

Osjećam da sam ni svoj ni tuđi
izgubljen u ovoj tamnoj noći
na svakom koraku susrećem,
susrećem svoj Božić!

Svugdje su svjetla upaljena,
po zgradama, po lokalima,
na trgovima, ulicama, kućama
i crkve su osvijetljene.

Sve je otvoreno, zvona
razmahana, ljudi gore
dolje, svi u vrevi i svaki
sa svojim Božićem!

A ja se pitam di je moj Božić
oni Božić iz didova doma,
kad se Badnjak dimio
veseljem s ognjišta.

A uz slavu razasuta slama,
pjesma se pjevala
uz vatru sto veselo pucketa,
uz Božićnu radost.

Canada, 1962.

STOJMO BRAT DO BRATA

Ko tvrdi kamen jedan do drugog,
uz Boga stojmo svi.
I ako se na nas sve crne sile dignu,
ko čvrsti kamen naša je noga,
makar nas patnje najgore stigle.

Ko čvrsti kamen u njegovu bratstvu,
makar nas zloba gonila kruta.
Ko zdenac kamen u svom hrvatstvu,
makar nas kandžija tukla ljuta.

Ko zdenac kamen mnogi su pali,
i makar bilo na križu mrijeti,
zbijajmo se brat do brata
ponositi Hrvat do Hrvata.

Stojmo čvrsto brat do brata,
u hrvatsko kolo sad se hvataj,
Hercegovče mili brate,
ti si kamen živa stijena!

Ti povedi kolo prvi,
za obranu Domovine,
nek sloboda jednom stigne
svim Hrvatim lijepe naše.

Vancouver, 24. 3. 1989.

Ante Prlić

HRVATSKI ĆIRILSKI NATPISI IZ GORICE KOD GRUDA

Sažetak

U radu se opisuju četiri fragmentarno očuvana natpisa iz Gorice kod Gruda koji su pronađeni na srednjovjekovnoj nekropoli uz crkvu Sv. Stjepana Prvomučenika. Pisani su hrvatskim jezikom i jednim od hrvatskih pisama – ćirilicom. Kako su fragmenti prilično oštećeni, nema mnogo elemenata za jezičnu raščlambu, dok za grafijsku nalazimo nešto više primjera. Svaki je otkriveni natpis iznimno važan za povijest našega jezika jer potvrđuje da se na nekom području, ovdje konkretno u Gorici i okolici, govorilo i pisalo hrvatskim jezikom i pismom, kao i da je postojao jedan sloj pismenih ljudi.

1. Hrvatska ćirilica (bosančica)

Natpisi o kojima je ovdje riječ pisani su hrvatskom ćirilicom, osobito inačicom ćirilskoga pisma za koje se u širim krugovima češće upotrebljava naziv bosančica ili bosanica. Proces oblikovanja toga pisma počinje već u ranome srednjem vijeku i očituje se na bosanskim i humskim kamenim spomenicima od 12. do 14. stoljeća, te na istim spomenicima na području Dalmacije. Tim pismom s nizom posebnih grafijskih, paleografsko-morfoloških i jezičnih obilježja i prepoznatljivim utjecajem glagoljične grafije i pravopisa pisani su natpisi od 11.–13. stoljeća, ustavni i poluustavni rukopisi (13.–15. st.), hrvatska i bosanska diplomatika i prepiska (12.–14. st.), akti bosanske kraljevske kancelarije, listine feudalnih gospodara Huma, spisi Dubrovačke kancelarije, pa sve do 15. stoljeća, kad se pojavljuje posve razvijena hrvatsko-bosanska ćirilica kao minuskulna grafija.¹

Ćirilica je na zapadnobalkanskom području doživjela poseban razvoj: poseban tip grafije koji se rodio na dukljansko-humsko-bosanskom području,

¹ HERCIGONJA 2006: 101.–103.

u svojem daljnjem životu, na području bosanske države, stvara se jedinstven sustav pisma i pravopisa, tzv. petrificirana dukljansko-bosanska grafija s tragovima utjecaja makedonske i glagoljske pismenosti.² O posebnoj inačici, odvojenoj od susjedne srpske ćirilice, a izvorno vezanoj za prostor Duklje, Zete, Huma i Bosne može se govoriti za tekstove napisane od konca 12. stoljeća. Premda jedinstveno pismo, hrvatska se ćirilica (bosančica) dijeli na tri osnovna regionalna tipa: bosansko-humski, poljički i dubrovački.³ Osnovna je razlika između hrvatske ćirilice (bosančice) i ostalih ćirilskih pisama više u grafiji i pravopisu, a manje u morfologiji slova. Ipak, i tu postoje značajne razlike: prije svega, u toj ćirilici rano nestaje svih znakova koji su u to pismo preuzeti iz grčkoga pisma ili stare crkvenoslavenske ćirilice, a nisu imali odgovarajuće glasove u živome hrvatskom jeziku. Postoje razlike i u oblicima slova, karakteristična za hrvatsku ćirilicu su: **Б** (*b*), **В** (*v*), **Ч** (*č*) i **Ж** (*ž*). U hrvatskoj ćirilici već od ranoga srednjega vijeka nema znakova za nosne glasove, a među znakovima za *poluglas* održao se samo meki (**ѣ**) **ѣ** sve do 16. stoljeća. Za glasovne skupine *je* **ѣ** i *ja* **ѣ** nema posebnih znakova, a *ju* **ю** se održao sve do 18. stoljeća.⁴ Time se grafija rasterećuje, odnosno ne bilježe se oni elementi koji su postali suvišni, tj. oni koji su već odavno nestali iz jezika. Tom je pismu svojstven poseban znak za *ć* i *đ* (**ѣ**) napravljen po ugledu na glagoljsko *đerv* (**HP**).

Najstariji natpisi pisani hrvatskom ćirilicom su: *Natpis Povaljskog praga* (1184.), *Natpis Kulina bana* (1194.), *Blagajski natpis* (1194.), *Natpis trebinjskog župana Grda* (druga polovica 12. st.), *Natpis velikog suca Graděše* (konac 12. st.), *Natpis popa Tjehodraga* (12. st.), *Humačka ploča* (12.–13. st.), *Natpis župana Pribiše* (1241.), ukrašeni *Natpis "kazanca" Nespine* (13. st.), *Natpis omiškog kneza Miroslava* (13. st.), itd. Toj se epigrafici od kraja 13. pa do 16. stoljeća pridružuju lapidarne poruke sa stećaka kojih je najviše pronađeno u Hercegovini, naročito u istočnoj, primjerice, u općini Stolac među ukupno 1954 očuvana stećka na 44 su urezani natpisi.⁵

Najznačajniji spomenici pisani hrvatskom ćirilicom u Dalmaciji su: *Povaljski prag* iz 1180. godine, tj. *Isprava kneza Brečka* iz 1184. uvrštena u *Povaljsku listinu* iz 1250, nadgrobni *Natpis kneza Miroslava* u Omišu iz 13. stoljeća, itd. Iz razdoblja od 12. do 16. stoljeća najpoznatiji su rukopisi: *Evandelistar kneza Miroslava* pisan najvjerojatnije u Stonu koncem 12. stoljeća, *Hrvatska kronika* – najstariji očuvani prijepis iz 14. stoljeća, *Poljički statut* iz 1440. godine, *Libro od mnozijekh razloga* – dubrovački zbornik iz 1520. godine, itd. Iz 15. i 16. stoljeća očuvano je mnoštvo rukopisa različitoga sadržaja, npr. matične knjige, knjige

² MOŠIN 1965: 177.

³ ŽAGAR 2009: 189 i 194.

⁴ ZELIĆ-BUČAN 2000: 12.

⁵ GALIĆ 1999: 436.

poučnoga i pobožnoga sadržaja, oporuke, a s početka 16. stoljeća pojavljuju se i tiskane knjige, među kojima je najstarija: *Oficij Blažene Djevice Marije i 15 molitava Svete Brigite* (Venecija 1512.), a na bosanskom tlu Divkovićev *Nauk krstjanski* iz 1611. godine.⁶

2. Ćirilski fragmenti iz Gorice

Starohrvatska nekropola u Gorici nastavlja svoj kontinuitet u kasnome srednjem vijeku kad se nad grobovima postavljaju i ukrašavaju stećci koji su, nažalost, većinom ugrađeni u zidove stare crkve, oko 200 spomenika. Ta je nekropola spadala među one s većim brojem stećaka, mnogi su među njima bili ukrašeni geometrijskim i biljnim motivima, a neki su imali i natpise. Premda je veći broj spomenika uništen pri gradnji crkve, odnosno uzidani su u zidove crkve i groblja, četiri fragmentarno očuvana ulomka svjedoče da je i ovdje zaživjela hrvatska ćirilica (bosančica). To je iznimno važan podatak, jer potvrđuje kontinuitet ćirilskih natpisa, tj. poveznicu između onih u okolici Imotskoga i onih u Hercegovini. U Imotskoj krajini do danas je očuvao nekoliko natpisa u Lovreću,⁷ a u okolici Gruda nađen je posvetni križ u Blaževićima iz 1676. godine,⁸ što svjedoči o ukorijenjenosti hrvatskoga glagoljaštva u ovim krajevima.⁹ Danas su natpisi iz Gorice pohranjeni u hrvatskoj franjevačkoj arheološkoj zbirci sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici zajedno s latinskim natpisima.¹⁰

Epigrafski natpisi imaju jednu prednost pred rukopisima, oni su prvorazredna vrela za kulturnu povijest, jer su kamen i zid postojani i nepomični, ostaju obično tamo gdje su i nastali na mjestu klesanja i urezivanja. Njihova je vrijednost neprocjenjiva, iz njih se zrcali društvo u pojedinom kraju i vremenu: imena, prezimena, struktura vlasti, ambicije, pothvati, kreativni potencijal društva. Oskudni riječima, oni su često oskudni i slovima. »Oni su dublje i prisnije od kodeksa – pogotovo onih liturgijskih – uronjeni u život: u život javni, društveni, ambijentalni i u neposredni život pojedinčev, u život mali i svakodnevni. Stoga se i oblici živog govorenog jezika i dijalektalne osobitosti jednog vremena i kraja slobodnije pojavljuju na natpisima i grafitima nego u liturgijskim kodeksima, koji su strože vezani normama i tradicijom.«¹¹

⁶ ZELIĆ-BUČAN 2000: 13–14, DAMJANOVIĆ 2002: 273–276.

⁷ A. ŠIMIĆ 1993: 554.

⁸ M. ŠIMIĆ 2006b: 32.

⁹ O hercegovačkim glagoljašima v. PETROVIĆ 1939.

¹⁰ Zahvaljujem fra Anti Mariću, ravnatelju Zbirke na dopuštenju za objavljivanje ovih ćiriličnih natpisa.

¹¹ FUČIĆ 1982: 2.

2.1. Grafijska obilježja

U grafiji slova najodlučnija je odrednica duktus, tj. broj, redosljed i smjer kontinuiranih poteza perom, koji su neophodni kako bi se oblikovalo neko slovo, a ne slučajni potezi pisareve ruke. Duktus je slikovito rečeno anatomija slova.¹² Natpisi su za paleografiju sekundarna građa, jer njih ne kleše autor teksta, nego nepismeni ili polupismeni klesar. »Klesar pri tome kopira predložak i postupa s njim kao sa slikom. Klesar nastupa stvaralački kao sa svakom likovnom tvorbom, pa iz toga s estetskog gledišta često nastaju lijepi, dekorativni oblici, no s gledišta čitkosti i jasnoće poruke ta dihotomija autora i izvodioca uklesanog teksta neminovno rađa klesarskim greškama, deformacijama slova. Uz to i sam materijal – otporni kamen i tvrdo željezo klesareva alata – utječu na promjenu karaktera slova na natpisu, a sve to briše izvorni duktus ili ga čini manje očitim. Stoga se može ustvrditi da je redovito duktus slova postojao na predlošku; na natpisu ga nema ili ga u slovima natpisa samo naslućujemo.«¹³ To znači, da se kod natpisa može govoriti o morfologiji i grafiji slova, ali ne i o duktusu.

Morfologija slova epigrafskih spomenika obuhvaća razvoj pojedinih oblika slova na natpisima, sustav ligatura, kronološke tablice, raščlambu oblika slova, stil natpisa, itd. Osobiti oblici slova na temelju kojih se mogu datirati fragmenti su:

Slovo A (Δ) na natpisima nalazimo veliku raznolikost u oblikovanju toga slova, a najčešće se sastoji od jedne vertikale, koja je katkad nagnuta ulijevo, te polukružića smještena na različitu visinu te vertikale, odnosno stabla. To je slovo na natpisu br. 2 u obliku polukruga, a kružni dio s lijeve strane dodiruje vrh i dno stabla. Taj je oblik najbližiji slovu A na *Natpisu Jurja Ivanovića* iz Arapa u Brotnju (prva polovica 15. st.).¹⁴ Na natpisu br. 1 isti je polukružić prilično nepravilan, i smješten je više uz vrh stabla, za razliku od natpisa br. 2.

Slovo V (B) po svojim inačicama na hrvatskim ćiriličnim natpisima prilično je bogato slovo, na natpisu br. 1 ima prilično kvadratičan oblik, što je mlađa inačica toga slova kakvu nalazimo i na *Humačkoj ploči*.¹⁵

Slovo I (H) u odnosu na bogatstvo oblika u ćiriličnim sustavima kod drugih slova, to je slovo prilično siromašno, tj. pojavljuje se najčešće kao latinično majuskulno H, počevši od *Humačke ploče* nadalje, za razliku od N koje je najčešće latinično. Ovdje je potvrđeno na natpisu br. 3.

¹² FUČIĆ 1982: 7.

¹³ FUČIĆ 1982: 7.

¹⁴ VEGO knj. I.: 28.–29., v. M. ŠIMIĆ 2006a: 64.

¹⁵ ŽAGAR 2009: 195.

Slovo K (**К**) (br. 2.) je oblikovano od dva latinična C od kojih je desno C manje i ulazi u prostor opisan lijevim C, to je najčešći oblik istoga slova na našim ćirilskim spomenicima, a karakterističan je za 14. i 15. stoljeće.¹⁶ Isti je oblik potvrđen na *Natpisu Kneza Radiše Zloušića* u Kruševu kod Mostara (14.-15. st.).¹⁷

Slovo M (**М**) (br. 2) se sastoji od dva spojena dijela koji redovito podsjećaju na obla ili oštro spuštenu ćirilična slova L, najčešće iste širine i oblikovanosti, a vanjske su crte redovito veće od unutarnjih. Ovdje je M jednopotezno oblikovano, što je često na našim natpisima, a izvedeno je tako da se početna crta koso uspinje, potom se ulekne malo u unutrašnjost, pa se opet koso spušta na početnu razinu. Takvo M podsjeća na pticu u letu.¹⁸ Slično se slovo nalazi na spomenutom *Natpisu Kneza Radiše Zloušića*, natpisu iz Vlahovića kod Ljubinja (15. st.),¹⁹ itd. Na natpisu br. 3. slovo M je još šire i veće nego ono na natpisu br. 2.

Slovo N (**Н**) se na hrvatskim ćirilskim natpisima urezuje u obliku latiničnoga majuskulnoga N, pri tome dijagonalna crta može spajati okomice tako da ide s vrha lijeve do dna desne (što je slučaj na natpisu br. 1), nešto niže od vrha lijeve do nešto više od donjega završetka desne okomice, ali može biti i s desne okomice na lijevu.²⁰ Karakteristično slovo N s fragmenta br. 3 nalazimo na našim natpisima od 14. pa sve do 15. stoljeća. Ono je uklesano na sljedeći način: okomica se lomi na desnu stranu, čineći tako pravi kut, a onda se ponovno lomi pod pravim kutem, ili nešto više od pravoga kuta lomeći se prema gore. Sličnoga je oblika slovo N na *Natpisu kneza Mirka Radivojevića* iz Knešpolja (1398.-1408.),²¹ na *Natpisu Radovana Rakojevića* iz Čerina u Brotnju (14. st.),²² na *Natpisu Jurja Ivanovića* iz Arapa u Brotnju (15. st.),²³ itd.

Slovo U (**Ћ**) potvrđeno je na natpisu br. 4, i to u mlađem obliku, tj. kao jednodijelno slovo, a slično je i na *Humačkoj ploči*, dok je stariji oblik bilo dvodijelno **УѸ**. Isto je i u ćirilskim rukopisima, tj. samo u starijim rukopisima se pojavljuje dvodijelno U, a u mlađima samo jednodijelno.²⁴

¹⁶ GRUBIŠIĆ 1978: 59., v. tablicu str. 89 i 90.

¹⁷ VEGO knj. I.: 20.-21., v. M. ŠIMIĆ 2006a: 65.

¹⁸ GRUBIŠIĆ 1978: 62.

¹⁹ VEGO knj. II.: 42.-43.

²⁰ GRUBIŠIĆ 1978: 63.

²¹ VEGO knj. I.: 16.-17.

²² VEGO knj. I.: 18.-19.

²³ VEGO knj. I.: 28.-29.

²⁴ MOŠIN 1955: 17.

2.2. Nekoliko zabilježaka o jeziku

Kako su fragmenti iz Gorice, nažalost, oskudni riječima, tako su oskudni jezičnim čimbenicima na temelju kojih bi se moglo pouzdano utvrditi u kojemu su jezičnome razdoblju nastali, za razliku od slova među kojima je potvrđeno više karakterističnih oblika.

Jedini primjer za jezičnu analizu nalazi se na natpisu br. 1, to je prijedlog *va* u kojemu je potvrđena vokalizacija *poluglasa*, isto kao na *Natpisu vojvode Masna* iz Drežnice (sredina 14. stoljeća): † *va ime o(tb)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha* i *Natpisu Vignja Miloševića* s Kočerina (1404. godine): † *va ime oca i sina i svet(a)go d(u)ha aminъ*. Za razliku od *Humačke ploče* gdje je u invokaciji prijedlog *u*: *u ime o(tb)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha*. U hrvatskoglagoljskim je liturgijskim rukopisima (misalima i brevijarima) vokalizacija *poluglasa* najranije potvrđena u *Ljubljanskom homilijaru* iz 13. stoljeća, a među neliturgijskim tek s konca 13. i početka 14. stoljeća.²⁵ I u bosansko-humskim je rukopisima uočena ista pojava, a najčešće je *va*, *va-/vaz-* u *Hvalovu* i *Mletačkom zborniku*, što su »...izrazite karakteristike susjednoga čakavskog narječja, a sporadično su prisutne, u prošlosti, izvjesno, još masivnije, i na (zapadno) bosanskome području.«²⁶ Tako su u *Hvalovu zborniku* potvrđeni sljedeći primjeri: *va* 75v, *vadovycy* 76v, *vanidete* 88v, itd.²⁷ S druge strane, izrazita je osobina bosansko-humskih spomenika zamjena *vb* s *u*, što se može protumačiti kao vrlo ran prodor narodnoga govora u tekstove. Najranija potvrda za tu pojavu jest u *Povelji Kulina bana*, a među rukopisima potvrđna je u *Divoševu* i *Mostarskom evanđelju*.²⁸

Među riječima koje se pouzdano mogu iščitati jest ime Marko, koje je potvrđeno dva puta na natpisu br. 2 i 3. Zanimljivo je da se na nedalekoj nekropoli na Ledincu također spominje kršćansko ime Marko:

da se zna

kako bi u marka petrovićъ

osamъ sinova od plemena poimilovićъ

*i usikoše kamenъ na oca marka i na materъ divnu.*²⁹

Hrvatski se likovi romansko-kršćanskih imena u našim pisanim vrelima pojavljuju u 13. stoljeću, npr.: Bene, Benja, Frane, Petre, Petriša, itd.³⁰ Mnoga

²⁵ ŠTEFANIĆ 1957.

²⁶ JURIC-KAPPEL 2008: 211.

²⁷ KUNA 1986: 17.

²⁸ KUNA 1976: 221.

²⁹ VEGO knj. I.: 14.–15., BENAC 1952: 28., TICA 2011.

³⁰ FRANČIĆ 2009: 240.

kršćanska imena koja se pojavljuju u srednjem vijeku u Bosni i Humu zapisana su na natpisima: *Ana, Avram, Bartol, Bazilio, Damjan, Dmitar, Đuro, Gavro, Gaspar, Grgur, Ivan, Ivanko, Ivko, Jakob, Juraj, Lazar, Luka, Marija, Marko, Marta, Martin, Matija, Mihovil, Nikola, Pavao, Pavko, Petar, Stipan, Stipko, Stjepan, Stjepko* itd.³¹ S obzirom na različite teorije o pripadnosti stećaka, važno je istaknuti da su skoro sva imena na stećcima slavenske provenijencije, odnosno kršćanska imena koja su bila u uporabi na koncu srednjega vijeka u Bosni, Humu i Hrvatskoj.³²

Da je među srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima najviše kršćanskih grobova svjedoče još neki čimbenici, npr.: među strukturalnim karakteristikama srednjovjekovnih epitafa na fragmentima iz Gorice nalazimo invokaciju *va ime oca i sina....* kako započinje većina natpisa uz znak križa, koji se vjerojatno i ovdje nalazio, a danas se jedva nazire. Znakom križa i molitvenim obrascem započinju i drugi srednjovjekovni spomenici: *Humačka ploča, Natpis vojvode Masna iz Drežnice, Natpis Vignja Miloševića* s Kočerina, kao i najznačajniji hrvatski glagoljski natpis *Bašćanska ploča*. Istom invokacijom započinje i najstariji štokavski tekst, *Povelja Kulina bana* iz 1189. godine: *† u ime o(ṭ)ca i s(y)na i s(ve)tago d(u)ha.* »Tako odreda započinju svi pisani dokumenti kraljevskih i plemićkih kancelarija tijekom cijelog srednjeg vijeka. Takvu stilsku značajku imaju pretežno svi natpisi na lapidarnim nadgrobnim spomenicima, što se najočitije daje registrirati u hrvatskim primorskim gradovima, odakle uz snažne ekonomske veze isijavaju i jasni kulturni utjecaji.«³³

3. Zaključak

Na srednjovjekovnoj su nekropoli u Gorici kod Gruda očuvana četiri kamena fragmenta s natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom, bosančicom. Fragmenti su, nažalost, prilično oštećeni, na tri se mogu pročitati cjelovite riječi, a na jednome se tek naziru ćirilična slova. Stoga za jezičnu raščlambu nema dovoljno čimbenika, odnosno, može se govoriti o vokalizaciji *poluglasa* u prijedlogu *va*. Važno je napomenuti da je zapisano ime Marko na dva natpisa, što zajedno s poznatom srednjovjekovna rečenicom, invokacijom: *va ime o(ṭ)ca i sina i svetago duha* svjedoči da su to bili kršćanski grobovi.

Za razliku od jezika, među slovnim oblicima ipak nalazimo nekoliko karakterističnih na temelju kojih možemo zaključiti da su natpisi nastali u

³¹ VEGO 1962–1970.

³² PALAMETA 2003: 107.

³³ PALAMETA 2003: 100.

razdoblju od 14.–15. stoljeća. Riječ je o slovima: **Ѧ**, **К**, **М** i **Н**, kakvi su oblici pronađeni na humskim natpisima istoga vremena.

Ćirilski natpisi iz Gorice, premda znatno oštećeni, oskudni riječima i slovima, tj. tek s nekoliko cjelovitih riječi, iznimno su vrijedni, jer svjedoče o prostornom i vremenskom kontinuitetu hrvatske ćirilice, odnosno ukorijenjenosti hrvatskoga glagoljaštva na ovom području. Poveznica su između natpisa iz Lovreća kod Imotskoga i onih u Ledincu, Kočerinu, Humcu pa sve do broćanskih koji svi zajedno svjedoče da se na ovom prostoru u srednjem vijeku pisalo hrvatskom ćirilicom.

Ćirilica je dio naše kulturne baštine, jedno od triju hrvatskih pisama, kojim su pisani čuveni *Povaljski prag*, *Povaljska listina* i *Poljički statut*, kao i druga povijesna, književna i pravna djela, a bila je i u svakodnevnoj upotrebi. Ćirilicom su se vodile matice krštenih, vjenčanih i umrlih na području Bosne i Hercegovine i srednje Dalmacije. Brojni su naši preci upravo bili ćirilicom zapisivani u maticama koje su do početka 19. stoljeća bili katolička posebnost na našim prostorima.³⁴ U matičnim se knjigama pisanim glagoljicom i latinicom nalaze pojedinačni upisi hrvatskom ćirilicom, kako na području Bosne i Hercegovine, tako i na području Dalmacije, čak i zapadno od Krke. O svakodnevnoj praktičnoj uporabi hrvatske ćirilice na bosanskoj području svjedoči prsten pronađen u grobu ispod stećka u selu Vručica kod Teslića s natpisom *virnima bog pomaže*.

Ćirilica u hrvatskoj riječi zamire tijekom 19. i početkom 20. stoljeća kada je zabilježena tek sporadično, osobito u Poljicima gdje se kod pojedinih poljičkih obitelji ustrajno čuvala. Dojam je da se u Jugoslavijama zbog ćirilice istočne varijante počelo među Hrvatima smatrati da ćirilica nije jedno od njihovih pisama. Na nama je da na temelju povijesnoga naslijeđa u budućnosti promijenimo takvo mišljenje.

³⁴ Zahvaljujem dr. sc. Ivanu BOTICI na važnoj napomeni.

4. Tekstovi

S bogate srednjovjekovne nekropole očuvana su četiri fragmentarna natpisa koji se mogu rekonstruirati:

1.

ΒΔ ΗΜΕ ΟΤ(Υ)Ц[Δ] Η СΗН[Δ]

VA IME OCA I SIN[A]

2.

[ΒΔ] ΗΜΕ Ο[ΤΥЦΔ]

ΜΑΡΚΟ

[VA] IME O[TYCA]

MARKO

3.

СΗН ΜΑΡ[ΚΟ]

SIN MAR[KO]

4.

ΜΟΓΔΗΕΗ

MUGANEI

LITERATURA

BENAC, A. 1952. *Široki Brijeg, srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*. sv. III., Sarajevo 1952: Zemaljski muzej.

DAMJANOVIĆ, S. 2002. *Slovo iskona*. Zagreb, 2002: Matica hrvatska.

FRANČIĆ A. 2009. Onomastička svjedočenja o hrvatskome jeziku. *Povijest hrvatskoga jezika*. 1. knjiga: *Srednji vijek*, Zagreb: Croatica, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti, 221–259.

FUČIĆ, B. 1982. *Glagoljski natpisi*. Zagreb, 1982: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

FUČIĆ, B. 1987. Granična područja glagoljice i ćirilice. Obljetnica Povaljske listine i praga 1184–1984. *Brački zbornik*, XV: 19–26.

GALIĆ, Stj. 1999. Stećci govore svojim jezikom, Prilog proučavanju hrvatskog jezika na stećcima stolačkog kraja. *Humski zbornik*, IV: 435–440.

GRUBIŠIĆ, V. 1978. *Grafija hrvatske lapidarne ćirilice*. München – Barcelona, 1978: Knjižnica Hrvatske revije.

HERCIGONJA, E. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb 2006: Matica hrvatska.

JURIĆ-KAPPEL, J. 2008. O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti. *Slovo*, 56 –57: 209– 218.

KUNA, H. 1976. Jezične karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine. *Slovo*, 25– 26: 213–230.

KUNA, H. 1986. O Hvalovom zborniku, O jeziku i pismu Hvalovog zbornika. *Zbornik Hvala krstjanina*, transkripcija i komentar, izdanje priredili N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, H. Kuna, A. Nazor. Sarajevo: 1986: Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 11–14, 15–21.

MOŠIN, V. 1955. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. Zagreb, 1955: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

MOŠIN, V. 1965. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici. *Slovo*, 15– 16: 150–182.

NAZOR, A. 1987. Ćirilica i glagoljaši. *Brački zbornik*, XV: 78– 83.

NAZOR, A. 2005. Rukopisi Crkve bosanske. *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb, 2005: 539–562.

PALAMETA, M. 2003. Strukturalni elementi u epigrafici sa stećaka. *Motrišta*, 23: Mostar: 95–118.

PETROVIĆ, L. 1939. Popovi glagoljaši, *Kršćanska obitelj* 22/2, 52–53; Popovi glagoljaši u Brotnju, *Kršćanska obitelj* 22/4, 120–121; Popovi glagoljaši u Posuškom kraju, *Kršćanska obitelj* 22/6, 178–179.

ŠIMIĆ, A. 1993. Milinovićev prilog poznavanju stećaka. Monografija: *Lovreć, župe Lovreć–Opanci (prošlost župe, život i rad)*. Lovreć 1993: 551–558.

ŠIMIĆ, M. 2006a. Jezik natpisa na stećcima u Brotnju. *Brotnjo Zbornik IV*: 49–76.

ŠIMIĆ, M. 2006.b. Pismenost na području današnje zapadne Hercegovine. *Kršni zavičaj*, 39: 25–33.

ŠTEFANIĆ, Vj. 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo*, 6–8: 54–133.

TICA, M. 2011. *Stećci od Zgošće do Ledinca*. Zagreb: Naklada Jurčić.

VEGO, M. 1962–1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I.–IV. Sarajevo, 1962–1970: Zemaljski muzej.

ZELIĆ – BUĆAN, B. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. Split, 2000: Državni arhiv.

ŽAGAR, M. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika*. Zagreb, 2009: Croatica: 107–219.

Dr. sc. Marinka Šimić
Staroslavenski institut, Zagreb

ŽIVOT ČOVJEKA U VREMENU I VJEČNOSTI

Kad promatramo svemir, opažamo u njemu mnoštvo događaja koji se ravnaaju po određenim zakonima: sunce izlazi i zalazi, kiša pada, trava raste i suši se. U svemiru vidimo i bića koja u sebi imaju neko počelo po kojem se mogu micati. Ta bića zovemo živa bića. Među tim bićima najzanimljiviji je čovjek. On ima nešto od svakoga drugog stvorenja: opstoji kao stijene, živi kao stabla, osjeća kao životinje, a uz to ima razum po kojem shvaća svrhu svoga djelovanja, a slobodnom voljom ide prema svrsi. Da bismo shvatili život čovjeka u cijelosti, možda je najkorisnije promatrati ga 1) najprije od začeca do smrti, zatim 2) od smrti do uskrsnuća i konačno 3) od uskrsnuća kroz vječnost.

1. ČOVJEK OD ZAČEĆA DO SMRTI

Razumom sudeći o stvarima i događajima koje u svemiru postoje malo po malo dolazimo do uvjerenja da je to netko u svemir postavio, da je netko sav svemir stvorio. Taj netko koji je učinio da svemir opstoji mi ga zovemo Bog. Svojim zaključivanjem dolazimo do uvjerenja da on mora biti svemoguć, da mora biti vječan i da je on stvoritelj svega što u svemiru postoji. Što o njemu možemo razumom doznati jest malo i neodređeno. Budući da je neizmjerina udaljenost između Njega i nas, mi možemo svojim razumom samo zapaziti odsjev Njegove veličine oko nas i u nama .

Objava nam otkriva bolju spoznaju o Bogu. Kaže nam da je Bog jedan, ali da su u njemu tri osobe: Otac, Sin i Duh Sveti. Otac, svemoguć i vječan, spoznaje sebe. Tu svoju spoznaju izražava Riječju, koja je jednostavna i vječna. A ta Riječ je Očev Sin, kojega na taj način Otac rađa, sličan je njemu jer od Njega prima narav, život i savršenosti. Otac ljubi Sina, a Sin ljubi Oca. Ta ljubav između Oca i Sina je božanska osoba, različita od Oca i Sina, a zove se Duh Sveti. On je Bog kao Otac i Sin. Ima s njima zajedničku narav, jednako znanje, jednaku moć, jednaku dobrotu. A zove se Svet jer posvećuje. Dakle Bog je jedan, ali i Trojstvo. U njemu je Otac koji rađa Sina i Sin koji biva rođen,

a iz ljubavi Oca i Sina proizlazi Duh. Tako nam objava predstavlja unutarnji život u Bogu.

A kad promatramo Božje djelovanje u vidljivom svijetu, u životu duša, to djelovanje je zajedničko trima božanskim osobama. Razlog tomu je što sve tri božanske osobe imaju istu zajedničku narav, pa sve tri božanske osobe, Presveto Trojstvo, imaju zajedničko vanjsko djelovanje, djeluju kao jedno.

2. ČOVJEK STVORENJE BOŽJE

Bog je začetnik svega što opstoji, On je stvoritelj i čovjeka. Kad promatramo djelovanje čovjeka, vidimo u njemu dvije vrste pojava, jedne se mogu mjeriti (krv, probava itd.), a druge se ne mogu mjeriti (misao, želja itd.). Stoga ove ljudske pojave moraju potjecati iz dva izvora, tijelo i duša. Taj način opstojanja i djelovanja dao mu je Stvoritelj. Stvoriti znači proizvesti iz ništa, pa je Bog stvorio svijet iz ništa, služeći se svojom svemogućom voljom, a nije se ničim drugim služio.

Dakle čovjek je sastavljen od duše i tijela. Došavši na svijet preko svojih sposobnosti upoznaje svijet u koji je došao i u kojem djeluje: gleda, sluša, kuša, miriše, pipa. Sposobnosti kojima ta djela izvodi zovemo osjetila. Po njima u prvom redu čovjek upoznaje sebe i sve oko sebe. U svom djelovanju teži za onim stvarima za koje mu osjetila kažu da su dobra, a izbjegava ono što mu osjetila kažu da su za njega zlo. Kad djeluje samo po osjetilima, ravna se više manje kao životinje. Budući pak da ove sposobnosti slobodno djeluju, može se dogoditi da njihovo djelovanje nije uvijek kako treba, da je nekada prejako ili preslabo.

Da bi osjetilno djelovanje čovjeka bilo uvijek kako treba, Bog mu je dao i druge sposobnosti kojima uređuje svoje osjetilno djelovanje, dao mu je razum i volju. Te sposobnosti su uzvišenije naravi jer proizlaze iz njegove besmrtno duše.

a) U potrazi za srećom

Ako dobro gledamo nerazumna bića, vidimo da ona, ravnajući se po svojim sklonostima, postižu svoj cilj. I čovjek u životu traži svoj cilj, traži ono što će ga potpuno zadovoljiti, traži da bi bio uvijek sretan. Prema tomu osnovni cilj čovjeka u životu jest postignuće sreće, dugotrajne sreće koja neće nikada prestati. Ali je činjenica da čovjek služeći se svojim naravnim sposobnostima postiže u životu samo neko zadovoljstvo, koje je uvijek kratkotrajno.

Gledajući pojedine ciljeve za kojima čovjek teži u životu, vidimo da je često glavni cilj čovjeka u prvom redu bogatstvo. Stvarno, neko bogatstvo čovjeku

je u životu korisno, a često i potrebno. Ako je čovjek bogat, lakše može u životu napredovati, lakše se obrazovati, pribaviti što mu je potrebno, lakše se može liječiti ako zatreba, druge pomagati i raditi za opće dobro. Ipak iskustvo nam kaže da bogatstvo ne može zadovoljiti čovjeka kako bi on htio. Ono je prolazne naravi, pa lako nestane, a sigurno se smrću izgubi. Zbog toga čovjek se u životu brzo uvjeri da bogatstvo nije ona sreća za kojom teži.

Neki ljudi katkada smatraju ciljem svoga života čast, vlast ili slavu, ali i njih iskustvo brzo uvjeri da su i te stvari kratkotrajne, prolazne i nesigurne, pa ni one ne mogu biti ono za čim čovjek teži, što bi ga moglo usrećiti.

Nekada čovjek može smatrati ciljem svoga života zdravlje, jakost, ljepota, uživanje. Ali i te stvari, ukoliko je čovjek u stanju postići ih, s vremenom prolaze ili se smrću izgube.

Moglo bi se katkada misliti da su duhovna dobra (znanje, kreposti) pravi cilj ljudskog života, ali ubrzo lako se uvjerimo da su i ta dobra nestalna, da se lako izgube, tim više što ih smetaju razne mane, pogreške i nedostatci.

Dakle čovjek u životu djeluje nastojeći postići ono što misli da je najbolje, što će ga zadovoljiti i učiniti ga sretnim. Ali ne uspijeva naći sreću u stvarima koje prolaze. Ne mogu zadovoljiti tijelo jer je i ono prolazno, ali ne mogu zadovoljiti ni njegovu dušu iako ona ne prolazi jer je vječna.

b) Bog izvor ljudske sreće

Ljudsko tijelo je smrtno i raspadljivo. Prestaje živjeti kad se rastane s dušom. Ali ljudska duša ne može prestati živjeti jer je vječna, besmrtna, pa se ne može zadovoljiti s onim što prestaje živjeti, što je prolazno. Ona može naći sreću samo u onomu što vječno živi, samo u Bogu koji ju je stvorio na sliku i priliku svoju i u nju usadio težnju za onim što ne prestaje živjeti.

Služeći se razumom možemo doći do saznanja da opstoji Bog koji je vječan i koji je sve stvorio što se nalazi u svemiru. Ali sve što o Bogu razumom možemo saznati to je malo i neodređeno, jer „Boga nije nitko vidio“ (1 Iv,4,12). On stanuje u „nepristupačnom svijetlu“ (1 Tim 6, 16). Možemo ipak utvrditi da je on jedan, da je nepromjenjiv, vječan, neizmjeran, svemoguć, na svakom mjestu.

Objava nam otkriva jasnije tko je Bog. Kaže nam da je Bog jedan, ali da su u njemu tri osobe: Otac, Sin i Duh Sveti. Otac, svemoguć i vječan, spoznaje sebe. Tu svoju spoznaju izražava Riječju, koja je jednostavna i vječna. A ta Riječ je Očev Sin, kojega na taj način Otac rađa, sličan je njemu jer od Njega prima narav, život i savršenosti. Otac ljubi Sina, a Sin ljubi Oca. Ta ljubav između Oca i Sina je božanska osoba, različita od Oca i Sina, a zove se Duh Sveti. On je Bog kao Otac i Sin. Ima s njima zajedničku narav, jednako znanje, jednaku

moć, jednaku dobrotu. A zove se Svet jer posvećuje. Dakle Bog je jedan, ali i Trojstvo. U njemu je Otac koji rađa Sina, i Sin koji biva rođen, a iz ljubavi Oca i Sina proizlazi Duh. Tako nam objava predstavlja unutarnji život u Bogu.

U vidljivom svijetu, u životu duša, sve tri božanske osobe djeluju zajednički. Razlog tomu je što sve tri božanske osobe imaju istu zajedničku narav, pa sve tri božanske osobe, Presveto Trojstvo, imaju zajedničko vanjsko djelovanje, djeluju kao jedno.

c) Utjelovljeni Bog

Međutim Bog nam se objavio u Isusu Kristu (1 Kor 4,6). Isus je „slika nevidljivog Boga“ (Kol 1,15), sjaj Očeve slave (Hebr. 1,3). Samo on poznaje Boga, jer je Sin Božji koji je postao čovjek. Presveto Trojstvo je stvorilo dušu, ujedinilo je s ljudskim tijelom i tako napravilo ljudsku narav. Tu ljudsku narav ujedinilo je s božanskom osobom Sina. U tom poslu sudjelovale sve tri božanske osobe, ali završilo je samo u Sinu, jer je samo Sin ujedinjen s onom stvorenom ljudskom naravi.

Da bi što bolje i lakše shvatili ovo djelo utjelovljenja neki crkveni pisci u prošlosti upotrebljavali su sliku oblačenja odijela: osoba Sina oblačila je novo odijelo i pri odijevanju pomagale su druge dvije božanske osobe (Otac i Duh Sveti). Na koncu odijelo je ostalo samo na drugoj božanskoj osobi, Sinu. Ovo oblačenje izvele su sve tri osobe, ali je pripisano Duhu Svetom, začeo po Duhu Svetom. To se pripisuje Duhu Svetom jer je Duh ljubav Oca i Sina: Bog je ljubio toliko svijet da nam je dao jedinorođenog (Iv 3, 16). Upravo Isus nam je kazao da Bog nije neko osamljeno biće. U njemu tri zasebne osobe (Otac, Sin i Duh Sveti) imaju istu božansku narav. A druga osoba Presvetog Trojstva, Sin, uzela je ljudsku narav pa tako Sin Božji i Sin čovječiji oblikuju Isusa Krista. Isus je postao čovjek i došao među ljude, da bi ujedinio čovjeka s Bogom koji ljubi čovjeka. Tu istinu očitovao je Isus na pr. Nikodemu kad mu je rekao: „Bog je tako ljubio svijet da je dao svoga jedinorođenog Sina da ne pogine ni jedan koji u nj vjeruje već da ima vječni život. Bog nije poslao svoga Sina na svijet da sudi svijet nego da se svijet spasi po njemu“ (Iv 3, 16-17).

Isus Krist nije zadovoljio samo za uvredu koju je Bogu prvi čovjek učinio nego je također, postavši čovjek, pokazao kakav čovjek mora biti i kako mora živjeti tj. postao je uzor čovjeku kako se mora u životu ponašati. Upravo zato Otac ga je čovjeku preporučio kad je rekao: „Ovo je moj ljubljani Sin u kom uživam, slušajte ga“ (Mt 3,17;17,5). Ako ga Otac ljubi i s njegovim djelima je potpuno zadovoljan, i mi, da bi Otac bio s nama zadovoljan kao s Isusom, moramo u životu živjeti kako je Isus živio (Iv 14,15). Tko ne ide tim putem nalazi se na stranputici i u pogibelji je da ne dođe do cilja. Božanski život koji

od Oca prelazi na Sina i od Sina prelazi na ljudsku Sinovu narav, a od Sinove ljudske naravi prelazi na svakog čovjeka koji hoće taj život primiti.

d) Nadnaravni život čovjeka

Život koji Isus prenosi na ljude nije pravi božanski život, nego život sličan božanskom životu. Obično ga zovemo milost ili nadnaravni život. Taj život mijenja dušu čovjeka tako da njegova djela dobivaju božansku vrijednost. Iako je milost dar Božji, za taj dar čovjek se mora pripremiti, mora ga u životu povećavati i čuvati da ga ne izgubi.

Bog je ustanovio sredstva koja proizvode nadnaravni život u čovjeku. Neka od tih sredstava proizvode milost sama od sebe (ex opere operato) pa njihov uspjeh ne ovisi o onome koji ih podjeljuje ako onaj kojemu se podjeljuje nema zapreku da primi milost koja se tim sredstvima podjeljuje. Ta sredstva su u prvom redu sakramenti (krštenje, potvrda, sveta pričest, sveta ispovijed, bolesničko pomazanje, sveti red, ženidba) koje je Isus ustanovio za davanje nadnaravnog života ili milosti.

U drugom redu čovjek dobiva ili povećava nadnaravni život svojim djelovanjem. Nekim djelima privlači dobrotu Božju da mu dadne ili poveća milost. To su dobra djela, pokora, molitva itd.

Budući da milost djeluje na dušu, ne možemo je vidjeti očima. Ona mijenja dušu, a ne tijelo, pa ne uništava u čovjeku naravni njegov život nego ga pretvara u nadnaravni, ali tako da ne gubi oznake naravnog života. Život čovjeka u milosti izgleda kao i život čovjeka bez milosti. Prema tome u djelovanju i jedan i drugi susreću jednake poteškoće, ali djelovanje čovjeka u milosti je nadnaravno dok je djelovanje čovjeka bez milosti naravno. To nam, kaže vjera. Upravo zbog takvog odnosa duše i tijela, iako imamo nadnaravni život, tijelo ostaje sa svojim prijašnjim oznakama. Kroz čitav život moramo se boriti da stavimo tjelesne sklonosti na pravi put, da se ravnaju po volji Božjoj kako bismo postigli savršen, svet život, pun milosti.

e) Prvi oblik nadnaravnog života

Isus Sin Božji došao je na zemlju, utjelovio se je, da bi priveo ljude k Bogu. On je ljudima otkrio glavne tajne Božjeg života, otkrio je da Bog ljubi čovjeka i da ga je stvorio kako bi pokazao svoju ljubav. Usto je obdario čovjeka mnogim darovima i prati ga kroz život da bi postigao vječnu sreću. Stoga čovjek mora stalno s Bogom živjeti, od Njega tražiti potrebnu pomoć, njemu zahvaljivati i iskazivati mu svoje štovanje hvaleći ga i slaveći. Tu dužnost čovjek obavlja preko bogoslovnih kreposti vjere, ufanja i ljubavi pa vjeruje što mu je Bog objavio, nada se da će mu Bog dati ono što je obećao i u Bogu gleda svoju pravu sreću i cilj svoga života. O tomu s Bogom stalno razgovara u molitvi.

S Bogom se čovjek susreće živeći nadnaravnim životom, živeći u milosti. Budući pak da se nadnaravni život čovjeka nalazi samo u duši, mi to ujedinjenje ne možemo vidjeti. Za njegovu opstojnost kaže nam vjera. Ali kako duša djeluje preko tijela, da bi naš nadnaravni život djelovao i na naše tijelo, moramo to omogućiti, moramo naše naravne sposobnosti tako urediti da ne smetaju djelovanje nadnaravnog života u nama. Zbog istočnog grijeha, naime, naša je narav pokvarena. U njoj se nalaze i pokvarene težnje, koje su urođene ili stečene. Te pokvarene naravne težnje smetaju razvoj i djelovanje našega nadnaravnog života. Neke su previše jake, a druge previše slabe. Stoga ih treba ispraviti i urediti da budu kako treba po zakonu Božjem. To postizemo vježbanjem, ponavljanjem dobrih djela da bismo našim sklonostima dali pravi oblik. Na taj način stječemo dobre običaje, naravne kreposti koje nam olakšavaju činiti dobro. Naravnih težnja ima mnogo pa tako i naravnih kreposti. Obično se drži da su četiri kreposti glavne ili osnovne o kojima ovise sve druge: razboritost (traženje pravog puta u djelovanju), pravednost (po kojoj čovjek daje Bogu, sebi i bližnjemu što im pripada), jakost ((po kojoj nadvladava zapreke i poteškoće koje susreće), umjerenost (kojom drži u dozvoljenim granicama ljudske sjetilne težnje i sklonost).

f) Smrt u životu čovjeka

Čovjek opstoji neko vrijeme na zemlji, sastavljen od tijela i duše. U to vrijeme, tj. dok je na zemlji, njegova duša djeluje preko tijela. Kroz to vrijeme njegove sile uglavnom rastu, razvijaju se i djeluju, dolaze do punine, a onda malo po malo se smanjuju dok potpuno smrću ne prestanu. Iako u životu stalno nastoji izbjeći što bi moglo štetiti njegovu zdravlju ili umanjiti njegove sposobnosti, siguran je da će njegova životna snaga jedanput prestati tj. da će umrijeti. Smrću završava zemaljski život i započinje novi, potpuno različit način života. U času smrti rastavljaju se duša i tijelo. Duša nastavlja svoj život, jer je besmrtna, a tijelo se raspada i pretvara u prah. Tu istinu naučavao je Isus Krist kad je rekao: „Ne sabirajte sebi blago na zemlji gdje ga izgriza moljac i rđa, gdje lopovi prokopavaju zidove i krađu ga; nego sabirajte sebi blago na nebu gdje ga ni moljac ni rđa ne izgriza, gdje lopovi ne prokopavaju zidove i ne krađu! Jer gdje ti je blago, tu će ti biti i srce“ (Mt 6, 19-21). Ili kad je savjetovao: „Uđite kroz uska vrata jer široka vrata i prostran put vode u propast i mnogo ih je koji idu njim. O kako su uska vrata i tijesan put koji vodi u život i malo ih je koji ga nalaze!“ (Mt 7, 13-14).

3. ČOVJEK OD SMRTI DO USKRSNUĆA

Kad čovjek umre, započinje nov način njegove opstojnosti. Dotada je živio kao tijelo i duša, a u času smrti duša i tijelo bivaju rastavljeni. Djelovanje koje

je dotada duša obavljala preko tijela od tada obavlja bez njega, sama. Budući da je Bog obećao spasiti potpunog čovjeka, jasno nam je da stanje duše nakon smrti, rastavljene od tijela, nije konačno stanje čovjeka.

A) Posebni sud

Ljudski život na zemlji završava smrću. U tom času rastavlja se ljudska duša od tijela. Već samo iskustvo nam kaže da se nakon smrti tijelo malo po malo raspada i postaje prah, a duša, koja se ne može raspasti jer je besmrtna, nastavlja svoj život sama, bez tijela, kako ga je pripremila dok je bila u zajednici s tijelom. Smrt, dakle, znači odlazak čovjeka s ovog svijeta i ulazak u vječni život gdje se duša čovjeka susreće s Isusom Kristom koji joj pokazuje kako će se, na temelju njezina života u vremenu, odvijati njezin život u budućnosti. Taj susret ljudske duše s Bogom nakon smrti zovemo posebni sud.

U Svetom se pismu govori više i jasnije o općem ili posljednjem sudu, ali dosta jasno je rečeno da se čovjeku odmah nakon smrti posebno sudi. Tako se govori o siromašnom Lazaru da su ga anđeli odmah nakon smrti odnijeli u krilo Abrahamovo (Lk 16, 22). Isto tako Isus na križu kaže obješenom zločincu: „Danas ćeš sa mnom biti u raju“ (Lk 23, 43). Sv. Pavao izričito kaže da je ljudima „određeno samo jedanput umrijeti, a onda dolazi sud“ (Hebr. 9,27). Dakle, odmah nakon smrti čovjeka sudi se samo njegovoj duši, koja od smrti do uskrsnuća živi sama, bez tijela, pa djelovanje koje je prije smrti obavljala preko tijela nakon smrti obavlja sama i čeka da tijelo uskrsne i s njom ujedinjeno nastavi život kroz vječnost.

a) Raj ili nebo

Smrću završava zemaljski život čovjeka: njegovo se tijelo malo po malo raspada, a duša na posebnom sudu prima nagradu ili kaznu za svoje djelovanje. Kakva je sudbina čovjeka u času smrti nešto znamo iz iskustva, a glavno znanje o tomu crpimo iz Svetog pisma.

U doba kad su pisane knjige Svetog pisma zemlja i svemir uopće su zamišljeni drukčije nego što to biva danas. Tada su uglavnom smatrali da se svemir sastoji od tri glavna dijela: zemlje, svoda nebeskog i podzemlja. Središte svemira bila je zemlja, opkoljena vodom, iznad zemlje je svod nebeski, a ispod zemlje podzemlje. Novija istraživanja, u XIX stoljeću, imala su na raspolaganju nova sredstva za proučavanje svemira pa su bolje upoznawali nebeski svod i na temelju toga novog upoznavanja širili do u nedogled njegovo područje. Na koncu su neki na temelju tih svojih istraživanja došli do uvjerenja da nema neba, da ono ne postoji. A kako ne postoji nebo, koje je smatrano stan Božji, mislili su da mogu zaključiti da nema ni Boga jer ne nalaze mjesto u kojem bi

on stanovao. Nisu smatrali da je Bog drukčije naravi nego svemir pa se na nj ne mogu primjenjivati pravila koja vrijede za svemir. Narav Božja je drukčija, nije vezana ni za bilo koje mjesto pa može u isto vrijeme biti svagdje. Stoga kad kažemo da je neki čovjek otišao u nebo, ne mislimo reći da je promijenio mjesto nego kažemo da se je sastao s Bogom. A to može biti na svakom mjestu jer je Bog svagdje i svako mjesto može služiti za susret s Bogom. Međutim kad kažemo da se je netko susreo s Bogom, ne mislimo reći da je taj netko svagdje kao Bog. Imamo na umu da je on nekako vezan za neko mjesto pa nije svagdje. Kao što ne možemo reći da je neki anđeo svagdje, tako i čovjek koji se nalazi u nebu, u kraljevstvu Božjem, u nebeskom kraljevstvu, posebno poslije uskrsnuća, nije svagdje (Usp. M. Schmaus, *Dogmtica Cattolica*, vol.IV-2, Casale 1964,536s).

Pisci Svetog pisma iznoseći istine o Bogu govorili su o svemiru kao što je tadanji svijet o njemu mislio i govorio. Nisu imali namjeru opisivati svemir, ali su se služili tadanjim pojmovima o svemiru da bi što jasnije prikazali veličanstvo Božje i njegovu dobrotu prema čovjeku. Iako su katkada prikazivali Boga na pojedinim mjestima, nisu zaboravili istaći da je Bog svagdje, da nije vezan ni za jedno mjesto. Budući da je On na svakom mjestu, On je i u najljepšim dijelovima svemira pa tako posebno i u onom dijelu svemira kojega su nazivali nebo, koji je smatran stan Božji, kuća Božja, grad Božji, koji otvara svoja vrata kada se Bog obraća ljudima ili kad čovjek sa zemlje treba ući u nebo (Mt 3,27; Iv 12,28; 2 Pet 1,18).

U času smrti čovjek prima plaću za svoj život kako ga je dotada proveo. Neki prima vječnu nagradu i ide u vječno blaženstvo, u nebo, jer je odgovorio volji Božjoj koji ga ljubi i želi ujedinjen s njim provoditi život. Taj način života vidimo u Isusu Kristu, Sinu Božjem, koji je uzeo ljudsku narav, postao čovjek, da bi se ujedinio s Adamovim potomcima i doveo ih do Boga da vječno žive u ljubavi s Bogom. Na krštenju čovjek prima taj božanski život kojim treba živjeti i razvijati ga dok je na zemlji da bi ga nastavio živjeti na nebesima (2 Pet.4; Gal. 2,20).

Božanski život čovjeka, kojega prima na krštenju, nije vidljiv dok je na zemlji. Ali on se nalazi u čovjeku od krštenja, stalno raste i razvija se. Vjera mu kaže da mu je Bog na krštenju dao taj božanski život pa živeti tim životom vjerom gleda na Boga i nadom uživa u Njegovu biću. Tek nakon smrti, kad se ljudska duša sastane s Bogom, kad dođe u nebo, u raj, čovjek gleda Boga licem u lice i živi vječno s Bogom. Sveti Ivan nam opisuje taj život: „Ljubljani, sada smo djeca Božja. Ali što ćemo biti, još se nije očitovalo. Znamo, kad se očituje, bit ćemo mu slični, jer vidjet ćemo kako jest“ (1 Iv. 3, 2). Krepost nade nas vodi, dok smo još na zemlji, prema tomu božanskom životu koji će se pokazati kada se Krist pojavi u slavi. To nam na pr. kaže sveti Pavao: „A kad se pojavi Krist,

vaš život, tada ćete se i vi s njim pojaviti u slavi“ (Kol. 3,4). Kad se to dogodi, prestat će zemaljski život čovjeka. Nakon smrti on stiže u Očevu kuću, gdje mu je pripravljeno prebivalište u kojem će vječno provoditi život pun veselja i sreće (Mt 25,34-41).

b) Čistilište

Promatrajući život ljudi u času smrti, kada završava zemaljski život čovjeka, vidimo da su neki provodili zaista dobar život i da zaslužuju nagradu. Međutim neki drugi, iako su bili svjesni kakav treba biti kršćanski život, nisu živjeli potpuno kako su morali pa su umirali s lakim grijesima koje je trebalo očistiti da bi postali dobri. Kršćanski pisci razmišljajući o sudbini tih ljudi pitali su se da li bi se oni koji su umrli s malim pogreškama mogli osloboditi tih mana poslije smrti i kako. Tim više što je teško naći čovjeka bez lakih grijeha. U životu ima toliko raznih obveza koje vode čovjeka raznim putovima pa je gotovo nemoguće odgovoriti kako treba svima, budući da nismo uvijek sigurni što je volja Božja.

U Svetom pismu nigdje se izričito ne spominje o takvom stanju u životu čovjeka. Ali da se i poslije smrti čovjek može osloboditi od učinjenih pogrešaka očito se pretpostavlja. Tako na pr. u Drugoj knjizi Makabejskoj čitamo kako je zapovjednik vojske Juda našao kod pobijenih vojnika sakrivene amajlije. Budući da je vjerovao u uskrsnuće mrtvih, sakupio je 2000 drahma i poslao ih u Jeruzalem kao prinos da bi se oni vojnici oslobodili od grijeha i mogli uskrsnuti (2 Mak 12,40-46). Sličnih spomena ima i u drugim knjigama Starog zavjeta iz kojih se može zaključiti da podsjećaju na čišćenje ljudske duše poslije smrti (Sir 7,33; Tob 4,17). Do istog zaključka možemo doći na temelju Novog zavjeta. Najviše se spominje u tom smislu sv. Pavao koji u Prvoj poslanici Korinćanima govori o vatri koja će „otkriti kakvo je djelo svakog pojedinca“ (1 Kor 3, 12-15). Na ljudski život dobro se može primijeniti prispodoba o žitu i ljulju. U životu čovjeka nalazi se dobro i zlo. Često je nemoguće osloboditi se zla da bi se činilo samo dobro. Kao što se samo nakon žetve može odijeliti ljulj od pravoga žita, tako u životu čovjeka nije moguće provoditi savršen život, bez lakih grijeha, pa se u času smrti nađe s takvim grijesima. A smrt ga ne oslobađa grijeha pa bi čovjek morao i poslije smrti ostati s grijesima ako mu Bog ne bi dao mogućnost da se očisti od njih poslije smrti.

Ipak pojam čišćenja ljudske duše poslije smrti nije lako odrediti niti shvatiti. Odmah nakon smrti ljudska duša biva podvrgnuta sudu. Na tom sudu, koji se zove posebni sud, svaka duša koja je ostavila tijelo bez grijeha ili s malim grijesima sigurna je za svoje vječno spasenje. Ipak ona koja je umrla s lakim grijesima morat će se poslije smrti očistiti da bi mogla uživati vječnu radost.

Stoga je Crkva od početka za pokojne prinosila molitve da bi oni što prije očišćeni mogli gledati Boga.

Nije jasno koliko vremena traje to čišćenje ljudske duše poslije posebnog suda. Ali ona će na općem sudu biti ujedinjena s uskrslim tijelom i započeti pravi vječni život. Međutim ne znamo točno što znači vrijeme od posebnog do općeg suda i koliko će ono trajati. A druga poteškoća je odrediti tko se u čistilištu čisti. Do smrti čovjek je sastavljen od duše i tijela. U času smrti rastaje se duša od tijela i ostaje rastavljena do uskrsnuća. Stoga nastaje pitanje tko će se nakon smrti čistiti, samo duša ili će u tom čišćenju nekako sudjelovati i tijelo.

Dugo su se vremena kršćanski pisci u svojim spisima bavili sudbinom Kristovih sljedbenika koji su umrli s nekim manjim pogreškama ili lakim grijesima. Svoja mišljenja temeljili su na Svetom pismu, a još više na kršćanskoj predaji, budući da su se kršćani stalno sjećali svojih pokojnih moleći Boga da im bude milostiv i oprosti im sve pogreške koje nisu okajali prije smrti. Do tog zaključka dolazili su razmišljajući o dobroti Božjoj koja želi da se svaki čovjek s njom sjedini i ostane vječno sretan. Sve do 11. stoljeća njihova mišljenja o tom nisu bila zajednička niti jasna. Tek u 11 stoljeću imaju zajednički pojam o čistilištu koje su nazvali latinskom riječju *purgatorium*. Do tog sigurnog zaključka došli su promatrajući nauku o općinstvu svetih. Sve što čini jedan član općinstva svetih, koji su ujedinjeni s Kristom, utječe na druge članove toga općinstva. I na duše u čistilištu utječu djela žive braće budući da smrt ne uništava ujedinjenje s Kristom živih i mrtvih pa prema tome i molitve živih ljudi utječu na stanje duša u čistilištu prema volji Božjoj.

O čistilištu je raspravljano u nekim općim crkvenim saborima. Tako je opći crkveni sabor u Lionu god. 1274. zaključio da oni ljudi koji su umrli u milosti, ali nisu zadovoljili za sve grijeha, moraju biti očišćeni poslije smrti. Njima se može pomoći molitvom, svetom misom i drugim djelima milosrđa (H. Denzinger, *Enchiridion symbolorum*, Freiburg 1976, 5856). Slično je mišljenje o čistilištu izrazio 6. srpnja 1439. opći firentinski sabor (H. Denzinger, *Enchiridion symbolorum*, 1304), a još jasnije 13. siječnja 1547. tridentinski sabor (H. Denzinger, *Enchiridion symbolorum*, 1820). O ovom predmetu raspravljalo se i na Drugom vatikanskom saboru koji je dogmatskoj konstituciji *Lumen gentium* (br.48-50) 21. studenog 1964. donio današnje mišljenje i o čistilištu.

c) Pakao

Bog je stvorio čovjeka i dao mu život da ga slobodno provodi slaveći Gospodina; tako živeći nije morao trpjeti niti umrijeti. Ali prvi čovjek Adam nije postupio po volji Božjoj nego je, vladajući se po vlastitoj slobodnoj volji, počinio grijeh, zvani istočni grijeh, koji je promijenio ne samo njegov život nego i život svih njegovih potomaka.

Zbog toga grijeha u život prvog čovjeka Adama ušla je patnja i smrt pa je on nakon počinjenog grijeha morao trpjeti i umrijeti. Tu su sudbinu doživjeli i svi njegovi potomci. Nakon toga Adamova grijeha svaki čovjek u životu trpi i umire: smrt i patnja ušle su u život svakog čovjeka i prate ga kroz svu njegovu opstojnost u vremenu.

Nakon toga Adamova grijeha svaki čovjek je postao slab i ne uspijeva bez poteškoća živjeti kako je Bog htio. Naime, Bog je stvorio sve stvari na svijetu da bi svaka stvorena stvar imala ulogu koju njoj je Bog odredio. Stoga prema svakoj stvari u svijetu ljudi se moraju odnositi po volji Božjoj. Neke stvorene stvari su važne, a neke druge manje važne, ali svaka od njih ima svoje mjesto i svoju važnost. Prema tim stvarima koje je Bog stvorio moramo se odnositi po volji Božjoj, kako je Bog htio i odredio da bi svaka stvar imala onu ulogu koju joj je Bog dao. Pokušaj da nekim stvarima dadnemo drugi smisao i drugu ulogu jest djelovanje protiv volje Božje, jest dobrovoljni prekršaj zakona Božjeg, jest grijeh.

Grijeh je svojevolutni prekršaj zakona Božjeg. Prema tome tko griješi odbacuje volju Božju i živi po vlastitoj volji iako se ona ne slaže s voljom Božjom. A kada se ne slažemo s voljom Božjom u teškim, velikim stvarima, rastavljamo se od Boga, činimo teške uvrede Bogu i tim gubimo nadnaravni život kojega nam je Bog dao da bismo sudjelovali u njegovoj naravi (2 Pet 4).

Nije bilo lako u Starom zavjetu opisati sudbinu ljudi koji su umrli odijeljeni od Boga. Židovi u dalekoj prošlosti mislili su da svi umrli idu zajedno u šcol, u podzemlje. Kasnije su razlikovali sudbinu umrlih na dvije vrste, na dobre i zle: dobri u zemlji svijetla vječno slave Gospodina zajedničkim glasom, a zli borave u zemlji u kojoj vlada tama i žeđ (Post 37,35; 42,38; 44,29 i u knjizi Brojeva (Br. 16, 30)

Sveto pismo Novog zavjeta jasno nam kaže da je sudbina ljudi koji su provodili život po volji Božjoj veoma različita od sudbine onih koji se nisu vladali po volji Božjoj: jedni će dobiti vječnu nagradu, a drugi vječnu kaznu. U tom smislu kaže se „Tako će biti na svršetku svijeta: Izići će anđeli, odijeliti zle od pravednih i baciti ih u peć ognjenu gdje će biti plač i škrgut zubi“ (Mt 13,49). „I on će poslati svoje anđele s glasnom trubljom da skupe njegove izabranike s četiri vjetra, od jednog kraja neba do drugog“ (Mt 24,31). „Kad Sin Čovječji dođe u svojoj slavi u pratnji svih anđela, sjest će na svoje slavno prijestolje. Tada će se pred njim skupiti svi narodi, on će ih razlučiti jedne od drugih kao što pastir luči ovce od jaraca. I postaviti će ovce sebi s desne strane, a jarce s lijeve (Mt 25,31-33). „Zatim će reći još onima s lijeve strane: Idite od mene prokleti u vječni oganj“ (Mt 25,41). Isus je u svojim govorima jasno govorio da bi oni koji čine zlo mogli biti kažnjeni poslije smrti za svoja djela vječnom kaznom: „Ako te, dakle, tvoja ruka ili noga zavodi, odsijeci je i baci

od sebe, jer ti je bolje da kao hrom i kljast uđeš u život nego da budeš s dvjema rukama ili s dvjema nogama bačen u oganj vječni“ (Mt 18,8).

Isus šaljući apostole da propovijedaju narodima veselu vijest rekao je: „Idite u cijeli svijet i propovijedajte Veselu vijest svakom stvorenju! Tko uzvjeruje i pokrsti se, spasit će se; tko ne uzvjeruje, osudit će se“ (Mk 16,15-16). Slijedeći te Isusove riječi pretežno se mislilo među kršćanima da se spasavaju oni koji se dadnu krstiti, a ostali se ne spasavaju.

Dosta dugo je trebalo čekati da se počne u potpunosti naučavati Isusov nauk o spasenju ljudi i uvjerit se da i kršteni mogu sagriješiti i otići u pakao ako se ne pokaju. Pravu nauku o zagrobnom životu ljudi naučavao je papa Grgur Veliki (590-604) koji je u svojim spisima tumačio evanđelje iznoseći istinu o nebu i paklu. Taj njegov nauk i službeno je objavio papa Benedikt XII (1334-1342) 29 siječnja 1336 iznoseći u spisu *Benedictus Deus* da pakao postoji, da je vječan i da u nj idu oni koji umiru u smrtnom grijehu (H.Denzinger, *Enchiridion symbolorum*, 1002). Tu nauku je objavio i firentinski sabor god. 1439 (Isto mjesto, 1300-1308) i god 1547 tridentinski sabor (Isto mjesto, 1580) pa je kasnije stalno primljena u Katoličkoj Crkvi. Usprkos službene nauke Katoličke Crkve o paklu i vječnoj kazni za neoprostene grijehе nerijetko su katolički pisci na temelju nauke o ljubavi i milosrđu Isusa Krista zastupali da opstoji vječni pakao, ali da je on prazan (L.Nemet, *Kršćanska eshatologija*, Zagreb 2002, 129-138).

d) Limb (predvorje pakla)

U prošlosti kršćanski pisci su dosta često raspravljali o sudbini djece koja su umrla s istočnim grijehom, tj koja su umrla a da nisu mogla biti krštena. Kako je bila službena nauka Crkve da je za spasenje potrebno krštenje, dolazilo se do zaključka da nekrštena djeca ne mogu biti spašena. Ta djeca bila bi lišena gledanja Boga na nadnaravni način, kao što to gledaju krštene osobe koja na krštenju primaju nadnaravni život i gledaju Boga na nadnaravni način. Naprotiv oni bi se nalazili u limbu, predvorju pakla, gledala bi Boga na naravni način i kako nisu svjesna gledanja Boga na nadnaravni način, ne bi imale poteškoća što ne gledaju Boga kao krštene osobe. O tom predmetu govorilo se i na nekoliko crkvenih sabora na kojima je izraženo uvjerenje da se nekrštena djeca nalaze u paklu, ali da su njihove patnje drukčije nego patnje onih koji se u paklu nalaze zbog osobnih grijehа (H.Denzinger, *Enchiridion symbolorum*, 693). Međutim to mišljenje o spasenju nekrštene djece nisu prihvaćali neki ozbiljni katolički znanstvenici. To se vidi i iz posljednjeg katekizma Katoličke Crkve kad kaže da Bog želi spasenje svih ljudi (1 Tim 2,4) i preporučuje nekrštenu djecu milosrđu Božjem nadajući se da i za njih ima način spasenja (*Catechismo della Chiesa Cattolica*, Citta del Vaticano 1992, br.1261). O ovom predmetu raspravljala je

20. travnja 2007. Međunarodna teološka komisija u Vatikanu i izjavila da je obični put spasenja djece krštenje, ali da se možemo nadati da će Bog spasiti i onu djecu koju se je željelo krstiti, ali nije se moglo. Papa Benedikt XVI dozvolio je da se objavi to mišljenje budući da ga smatra u skladu s naukom Katoličke Crkve (Internet explorer).

B) Uskrsnuće

U času smrti ljudsko se tijelo rastaje od duše i malo po malo pretvara u prah. Njegova besmrtna duša neko vrijeme ostaje u životu bez tijela, očekujući da Bog to njezino umrlo tijelo oživi i ponovno ujedini s dušom. Iako duša na smrti ne doživljava sudbinu tijela, ipak izložena je velikim promjenama. Gotovo nam je teško shvatiti da duša stvorena za tijelo može ostati u životu bez tijela. Njezinu sudbinu omogućava „moć Božja“ (Mk 12,24).

Isus Krist, druga božanska osoba, postao je čovjek da oslobodi sve ljude nesreće u koju ih je doveo istočni grijeh. Vršeci to poslanje umro je na križu i uskrsnuo da bi ljudima pokazao put kojim moraju ići. I oni će umrijeti, u svoje vrijeme uskrsnuti i doći k Bogu. On je ljude svoga vremena, koji su pretežno vjerovali u uskrsnuće tijela, opominjao da shvate u pravom smislu tu istinu o uskrsnuću svih ljudi pa im je više puta javno govorio: „Jer ovo je volja Oca mogega da tko god vidi Sina i vjeruje u njega ima život vječni i da ga ja uskrisim u posljednji dan“ (Iv 6, 40). U tom smislu ih je uvjeravao: „Oni naime (sinovi onoga svijeta i uskrsnuća) i ne mogu više umrijeti jer su jednaki anđelima“ (Lk 20, 36). Poučavao ih je kako će u životu slijediti njegov put, pa kao što je On umro i uskrsnuo, tako i oni moraju umrijeti i uskrsnuti. Na tu istinu upozorava ih kad kaže: „Dolazi, naime, čas kada će svi koji počivaju u grobovima čuti njegov glas te izići: koji su činili dobro uskrsnut će na život; koji su činili zlo uskrsnut će na osudu“ (Iv 5, 28-29). Da bi u zemaljskom životu bili stalno svjesni te istine, Isus preporuča svojim slušateljima, pa preko njih svim ljudima, da stalno misle na nebo i skupljaju blago koje će služiti u nebu (Mt 6, 19-21).

Istinu o uskrsnuću tijela, koju je naučavao Isus, nastavili su propovijedati apostoli kad su govorili o Isusu, o njegovoj nauci i posebno o njegovu uskrsnuću, koje je bilo glavni znak njegova božanskog poslanja. Vjera u uskrsnuće Isusovo temelji se na vjeri u Boga stvoritelja. A vjera u Isusovo uskrsnuće jest temelj i jamstvo ljudskog uskrsnuća. U iznošenju te istine na osobit se način istakao sv. Pavao koji je u svojim propovijedima ili u svojim poslanicima opisivao uskrsnuće svih ljudi i način kako će se to dogoditi. On ističe da će uskrsnulo tijelo ljudi biti neraspadljivo, slavno, silno i duhovno: „Tako je i s uskrsnućem mrtvih: sije se u raspadljivosti, uskrsava u neraspadljivosti; sije se u sramoti,

uskršava u slavi; sije se u slabosti, uskršava u sili; sije se tjelesno, uskršava duhovno tijelo“ (1 Kor 15, 42-44).

Da bi se što jasnije vidjelo kako će se ostvariti uskršnuće ljudi i koje je njegovo značenje, Sveto pismo nas upozorava da gledamo na uskršnuće Kristovo koje je jasnije prikazano. Ono je utemeljeno na vjeri u Boga koji je sve stvorio. Bog je stvorio čovjeka, a prvi je čovjek, Adam, uveo je grijeh i smrt u život svih svojih sljedbenika. Isus Krist postao je čovjekom i svojom smrću i uskršnućem oslobodio čovjeka od grijeha i smrti. Vjera u Isusovo uskršnuće jest temelj uskršnuća svakog čovjeka. Kao što je Adamov grijeh uzrokovao smrt svih njegovih potomaka, tako je uskršnuće Isusovo omogućilo uskršnuće svih ljudi (1 Kor 15,21).

S uskršnućem ljudi se završava njihovo otkupljenje koje je izveo Isus Krist. Iako uskršli čovjek čuva svoju osobnost, on je oslobođen od grijeha i u njemu se uskrslom očituje kao u ogledalu uskršli Krist. Kao što je Krist uskrsnuo s onim tijelom kojega je imao prije smrti, tako će i svi ljudi uskrsnuti s tijelom kojega imaju u zemaljskom životu. Budući da je uskršlo Kristovo tijelo bilo preobraženo, tako će i tijelo uskršlih ljudi biti preobraženo (1 Kor 15,12-58).

Kad govorimo o uskršnuću, ponajviše mislimo na pravednike. Ali bit će po svoj prilici među uskrslim ljudima i osuđenih zbog njihovih grijeha. I oni će uskrsnuti. ali kakva će biti njihova sudbina, nije lako reći. Sv. Terezija od Maloga Isusa je rekla: „Ja vjerujem u pakao, ali vjerujem da je on prazan“. Stoga njihovu sudbinu najbolje prepustiti milosrđu Božjem (L.Nemet, Kršćanska eshatologija, Zagreb 2002,133).

C) Opći sud

Objava nam jasno kaže da će svaki čovjek umrijeti i odmah nakon smrti biti suđen. Njegovo tijelo će se raspasti, a njegova duša, ako je bila dobra, ići će u raj, a ako je bila zla, odlazi u pakao. Usto, one duše koje imaju u vrijeme smrti manje propuste mogu ih se osloboditi u čistilištu.

Međutim Sveto pismo, iako razumljivo govori o posebnom sudu svakog pojedinca nakon smrti, jasnije govori o općem sudu na svršetku svijeta kad će svi mrtvi uskrsnuti: „Dolazi čas kada će svi koji su u grobovima čuti njegov glas te izići iz njih: koji su činili dobro na uskršnuće života, koji su činili zlo na uskršnuće propasti (Iv 5, 28-29). Posebno u usporedbama koje je Isus iznosio o kraljevstvu Božjem jasno je iznesena misao o općem sudu: tako govori o dobrom sjemenu i ljuđu (Mt 13,24-30), u usporedbi o deset djevoja (Mt 25,1-13); o nemilosrdnom dužniku (Mt 18,23-35); o radnicima u vinogradu (Mt 20,1-16); o talentima (Mt 25,14-30); o svadbenoj gozbi (Mt 22, 1-14). Govoreći o svršetku svijeta Isus kaže da će povijest svijeta završiti općim sudom: „Tako će biti na svršetku svijeta: Sin će čovječji izaslati svoje anđele da pokažu iz njegova

kraljevstva sve zavodnike i zlikovce te da ih bace u ognjenu peć gdje će biti lelek i škrgut zubi. Tada će pravednici zasjati poput sunca u kraljevstvu svog Oca“ (Mt 13,41-43). Malo kasnije opet govori o tom događaju i jasnije govori u čemu se sastoji: „Kad Sin Čovječji dođe u svojoj slavi u pratnji svih anđela, sjest će na svoje slavno prijestolje. Tada će se pred njim skupiti svi narodi, a on će ih razlučiti jedne od drugih kao što pastir luči ovce od jaraca. I postaviti će ovce sebi s desne strane, a jarce s lijeve“ (Mt 25, 31-33).

U propovijedima apostola osnovna je misao o posljednjem sudu. Tako sv. Pavao na aeropagu govori: „Ali sada, pustivši kraju vremena neznanja, Bog poručuje ljudima da se svi i svugdje obrate, jer je odredio dan kada će po pravdi suditi čitavome svijetu preko čovjeka koga odredi za to i pruži jamstvo, uskrivši ga od mrtvih“ (Dap 17, 30-319). Sv. Petar upozorava da će oni koji žive poganski „polagati račun onomu koji je spreman da sudi žive i mrtve“ (1 Pet 4,5). Sv. Jakov opominje ljude da budu milosrdni: „Govorite i radite kao ljudi koji imaju biti suđeni po zakonu slobode! Onoga koji ne iskazuje milosrđa, zadesit će sud bez milosrđa“ (Jak 2, 12-13).

Sudac na općem sudu bit će Isus Krist. To se jasno kaže u Svetom pismu: „Otac ne sudi nikomu, već je sav sud dao Sinu da svi poštuju Sina kao što poštuju Oca“ (Iv 5, 22-23). To isto kaže i sv. Matej: „Sin čovječji ima doći u slavi svog Oca, u pratnji anđela, te će tada naplatiti svakomu prema njegovim djelima“ (Mt 16, 27).

A vrijeme kada će biti opći sud Isus nije obznanio. Zbog toga i sami apostoli su mislili da će to biti dok su oni još živi. U tom smislu sv. Pavao je opominjao svoje suvremenike: „Ustrajnost vam je zbilja potrebna da vršenjem volje Božje postignete obećanje jer još malo, vrlo malo, i dolazi onaj koji ima doći, neće zakasniti“ (Hebr.10,37). Tek nakon što je došao Duh Sveti, shvatili su da ne spada na njih znati „vrijeme i priliku koje je Otac odredio“ (Dap 1,7).

Sudit će se na tom sudu svim ljudima dobrim i zlim, o njihovom dobrim i zlim djelima tijela i duha: „Ja vam kažem da će ljudi za svaku nekorisnu riječ što je izreknu polagati račun na sudnjem danu“ (Mt 12,36). Nakon ovog suda svijet će imati novi oblik. Sve što je protivno Bogu bit će odstranjeno I Krist će uništivši svako zlo predati Ocu obnovljeno čovječanstvo: „Kad mu bude sve podloženo, tada će se i Sin podložiti onomu koji je njemu sve podložio da bude Bog sve u svemu“ (1 Kor 15,28).

D) Vječni život

Na općem sudu završava se povijest čovječanstva koja je započela s Adamovim grijehom, s istočnim grijehom. S tim grijehom uvedena je smrt u život ljudi koja će ih pratiti sve do općeg suda, kojega zovu i posljednji sud ili katkada strašni sud. U to vrijeme druga osoba Presvetog Trojstva, Isus sin Božji, postala

je čovjekom da bi, oslobodivši ljude od grijeha i smrti, ujedinila ih s Bogom i dovela ih u vječni život. A taj život je trajan, bez svršetka, i zahtijeva u prvom redu „spoznati tebe jedino pravog Boga i onoga koga si poslao Isusa Krista“ (Iv 17,3).

Isus je postao čovjek da bi ljudi ujedinjeni s njim mogli doći u kraljevstvo Božje. Budući da je Isus u životu trpio, umro i uskrsnuo, u tom ga mora slijediti svaki njegov sljedbenik pa će svaki njegov sljedbenik morati trpjeti, umrijeti i uskrsnuti. Tako će Isus završiti otkupljenje čovjeka i dovesti ga u vječnost da sudjeluje u Božjem životu i provodi s Bogom blaženi život.

U čemu se sastoji taj blaženi život nije lako reći. O njemu znamo samo ono što se o tome nalazi u Svetom pismu. U prvom redu u tom blaženom životu neposredno ćemo gledat Boga, tj. bez kakvih pomoćnih sredstava. To nam kaže Sveti Ivan: „Ljubljeni, sada smo djeca Božja, a što ćemo biti još se nije očitovalo. Ali znamo da ćemo biti njemu slični kad se to očituje, jer ćemo ga vidjeti onakvog kakav jest“ (1 Iv 3,2). Dakle, vidjet ćemo Boga kao što on vidi sebe. Dok smo na zemlji gledamo Boga kakvog nam ga prikazuje vjera, a kad dođemo u nebo, gledat ćemo ga „licem u lice“ (1 Kor 13,12).

U zemaljskom životu vidimo da imamo bezbroj manjkavosti, da moramo nadvladavati svoje slabosti, da moramo poboljšavati svoj život, moramo stalno nastojati da naš život bude po volji Božjoj, pa kad dođemo u nebo da budemo prava djeca Božja budući „da smo svukli staroga čovjeka s njegovim djelima, a obukli novoga koji se obnavlja za stanje prave spoznaje prema slici onoga koji ga je stvorio“ (Kol 3, 9-10).

Gledajući Boga „licem u lice“ upoznat ćemo pravu istinu o njemu i spoznati da je on naše pravo dobro. U tom dobru ćemo uživati i zbog toga dobra Boga hvaliti i slaviti i Njemu uvijek zahvaljivati. Ta dobrotu Božja jest naša sreća i naše blaženstvo koje nas neće nikada ostaviti, budući da „smrti neće više biti, neće više biti ni tuge, ni jauka, ni boli, jer prijašnje nestade“ (Otkr 21,4).

U tom blaženom životu uživat će vječno sretna naša duša. Ali i naše uskrslo tijelo, preporođeno, bit će zajedno s dušom, pokazivat će sličan sjaj kojega je imalo uskrslo tijelo Isusovo kad je izašlo iz groba. Bog je htio da i ljudsko tijelo sudjeluje u vječnoj slavi Isusovoj (Ef. 2,4-6). Sjeme toga blaženog života prima se na krštenju i dok smo na zemlji nastojimo da proklija, da se razvija i raste. Ovaj božanski život nije vidljiv u zemaljskom životu, ali u nebeskom životu on otkriveno i jasno pokazuje svoju ljepotu. To nam kaže sv. Pavao: „A kad se pojavi Krist, vaš život, tada ćete se i vi s njim pojaviti u slavi“ (Kol 3,4).

ZAKLJUČAK

Bog je stvorio slobodnog čovjeka da živi u Božjoj dobroti i slavi. Međutim taj prvi čovjek, po imenu Adam, nije se ponio po volji Božjoj pa se je njegov život i život njegovih potomaka morao odvijati u predviđenoj budućnosti drukčije nego je Bog na početku htio. Zbog toga Isus Krist, Sin Božji, postao je čovjek, da bi dao zadovoljštinu za uvredu koju je Bogu nanio prvi čovjek i da bi pokazao njegovim potomcima kako se moraju u životu vladati da bi postigli životni cilj. Slijedeći Isusa čovjek neko vrijeme živi na zemlji, sastavljen od duše i tijela, a onda umire : njegova se duša rastavlja od tijela, tijelo se raspada i pretvara u prah, a duša se sastaje s Isusom da primi od njega plaću za dotadanji život, odlazi u raj ili pakao prema načinu dotadanjeg života. Jedino duše s lakim grijesima idu u čistilište da se očiste od svojih pogrešaka. Na svršetku svijeta ljudsko tijelo svakoga umrlog čovjeka će uskrsnuti i sastati se sa svojom dušom da bi nakon općeg suda nastavilo život po volji Božjoj kroz svu vječnost.

Dr. sc. fra Bazilije Stjepan Pandžić

DOPRINOS DRINOVČANA PROCVATU ŠIROKOBRIJEŠKE RUŽE

UVOD

Troknjižjem *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, Mostar 2011., fra Ante Marić otima zaboravu vrlo važan dio iz života Hercegovačke franjevačke provincije. Ova gimnazija svoj je život započela, iste 1844. godine, kada je započela život i hercegovačka provincija. Naime, tada su dvojica novaka i nekoliko učenika, zajedno s franjevcima napustili Kreševo. Tako je gimnazija otpočela život zajedno s hercegovačkom franjevačkom zajednicom, te je prolazila sve što i ta zajednica. Početne godine bile su za gimnaziju iznimno teške, ali se ona razvijala relativno brzo, tako da je 1917./18. stekla pravo javnosti, te je stasala u respektabilnu srednju školu sa sjemeništem i konviktom za vanjske đake. Fra A. Marić ističe: „Partizani su Franjevačku klasičnu gimnaziju na Širokom Brijegu devastirali, učenike rastjerali, njezine profesore ubili, a dvije godine nakon svršetka rata (1947.) spalili gimnazijski arhiv i knjižnice, uništili bogate školske zbirke i muzej. Na opetovana traženja hercegovačke franjevačke zajednice komunistički režim nikada nije dopustio njezino oživljavanje...”¹

Brojni su Drinovčani pohađali širokobriješku gimnaziju, uglavnom kroz franjevačko sjemenište, do 1945. godine, kada je od strane partizana uz strašan pokolj fratarata, spaljeno i ukinuto. Premda su brojni dokumenti po partizanima spaljeni ili uništeni na drugi način, fra Ante Marić uspio je, sakupiti svu dokumentaciju koja je na različitim mjestima sačuvana i objaviti je u trotomnoj monografiji *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 1, 2 i 3*, Mostar 2011. Između ostalog, fra Ante Marić je naveo: „Sačuvali su se oni popisi koje su slali državnim uredima preko Provincijalata, **dok su oni u Arhivu Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu, koja ih je imala kao i svu drugu arhivu o svakoj školskoj godini i svakom učeniku i profesoru, nakon II. svjetskog rata stradali u plamenu komunističke vlasti nakon 7.**

¹ Ante MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 1*, Mostar 2011., Predgovor.

veljače 1945., a posebno godine 1947. kada je spaljeno doslovno sve što je bilo zabilježeno na papiru: sva knjižna građa, svi arhivi i matice.²

Temeljem svega nađenog, za sada je utvrđeno da su širokobriješku franjevačku gimnaziju, u svim oblicima njenog djelovanja od 1844. – 1945., pohađali sljedeći Drinovčani:

Fra Paškal (Stjepan) Buconjić,³ Fra Anđeo (Nikola) Nuić,⁴ Fra Anzelmo (Ivan) Čulina,⁵ Fra Leo (Lav) (Jozo) Pandžić,⁶ Fra Danijel (Jure) Majić,⁷ Fra Radoslav (fra Hilarius, fra Veselko) (Andrija) Glavaš, st.⁸ Jure (Juraj) (fra David) Pandžić,⁹ Fra Valentin (Vale) (Ante) Glavaš,¹⁰ Fra Anđeo (Ivan) Glavaš, ml.¹¹ Dr. fra Krešimir (Stjepan) Pandžić,¹² Ivan (fra Vilim) Pandžić,¹³ Fra Viktor (Jure) Nuić,¹⁴ Petar (fra Vitalis, fra Živko) Nuić,¹⁵ Joanes (Ivan) (fra Amantius (Ljubo)) Čulina,¹⁶ Ilija (Elias) (fra Andrija) Glavota,¹⁷ Fra

² A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 1*, str. 74.

³ Prema: Radoslav GLAVAŠ, *O. Paškal Buconjić, prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880-1910*, Mostar 1910, str. 5., Stjepan Buconjić rodio se 2. travnja 1834. u Drinovcima, od oca Stjepana i majke Vide, rođene Šimić. Krstio se 16. kolovoza 1834. u Slivnu, što je upisano u knjigu krštenih u Ružićima.

⁴ Radi se o Nikoli Nuiću, koji se rodio u Drinovcima 20. XI. 1850., od oca Jure i majke Ruže r. Leko. Krstio ga je 23. XI. 1850. fra Ilija Vidošević, uz kumstvo od Ivana Nikića, AŽR, *Matica krštenih, knjiga III.*, str. 101., br. 73.

⁵ Radi se o Ivanu Čulini, rođenom u Drinovcima 4. I. 1864. od Ante Čulina i Kate, r. Bušić iz Gorice. Kršten je u Ružićima 8. I. 1864. od fra Šime Martinovića, a kum je bio Luka(?) Šimić iz Drinovaca, AŽR, *Matica krštenih, knjiga III.*, str. 284., br. 495.

⁶ Radi se o Jozi (Josipu) Pandžiću rođenom u Drinovcima 22. I. 1866. od Marijana Pandžića i Anđe r. Žulj iz Polica. Kršten je u Ružićima 28. I. 1866. od fra Marijana Zovka, a kum je bio Petar Tomas iz Ploca, Drinovci, AŽR, *Matica krštenih, knjiga III.*, str. 318., br. 791.

⁷ Radi se o Juri Majiću rođen u Drinovcima 23. IV. 1867., od oca Ivana Majića i majke Luce r. Čulina. Kršten je u Ružićima 28. IV. 1867., od fra Jure Jurića, a kum je bio Mate Eljuga iz Drinovaca, AŽR, *Matica krštenih, knjiga III.*, str. 331., br. 67.

⁸ Radi se o Andriji Glavašu rođenom u Drinovcima 28. XI. 1867., od roditelja Ante Glavaša i Ive, r. Nuić, a krštenom u Ružićima 1. XII. 1867., od Paškala Buconjića, a kumovao je Jure Glavaš iz Drinovaca, AŽR, *Matica krštenih, knjiga III.*, str. 339., br. 151.

⁹ Radi se o Juri Pandžiću rođenom 10. II. 1869. u Drinovcima od oca Ivana Pandžića i Jurke r. Tomas. Krstio ga je u Ružićima Fra Marijan Zovko 14. II. 1869., a kum je bio Luka Šimić iz Drinovaca, AŽR, *Matica krštenih, knjiga III.*, str. 358., br. 333.

¹⁰ Rođen je 12. VI. 1873. od oca Ante Glavaša i majke Ive r. Nuić (piše Nujić!?, op. S. T.). Krstio ga je tadašnji župnik fra Paškal Buconjić, a kumovao je Ivko Šimić iz Drinovaca, AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 15., br. 156.

¹¹ Radi se o Ivanu Glavašu rođenom 26. X. 1877. u Drinovcima od Ante Glavaša i Ive r. Nuić. Kršten je 29. X. 1887. od o. fra Mihe Rozića, a kum je bio Martin Pandžić iz Bovana, AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 39., br. 185.

¹² Radi se o Stjepanu (piše Stipana) Pandžiću rođenom 4. III. 1892. u Drinovcima (Bovani), k.br. 84., od Filipa (piše Pilipa) Pandžića i Ruže r. Majić iz Dubrave. Kršten je 6. III. 1892. od fra Blaža Jerkovića, a kum je bio Stipan Glavaš iz Drinovaca (Bovani), AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 200., br. 143.

¹³ Radi se o Ivanu Pandžiću rođenom 5. X. 1888. u Drinovcima (Bovani), k.br. 84., od oca Filipa (piše Pilipa) Pandžića i Ruže r. Majić iz Dubrave. Kršten je 6. X. 1888. od fra Blaža Jerkovića, AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 153., br. 138.

¹⁴ Radi se o Juri Nuiću rođenom u Drinovcima 24. III. 1890. od Mate Nuića i Kate r. Glavaš iz Bovana, gdje je i kršten 25. III. 1890. od fra Blaža Jerkovića, st., kumovao je Mate Zeljko iz Crnča, AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 172., br. 260.

¹⁵ Radi se o Petru Nuiću, rođenom 16. II. 1891. u Drinovcima, k.br. 49, od Ivana Nuića i Ruže, r. Glavaš iz Drinovaca, kršten u Drinovcima istoga dana od župnika fra Blaža Jerkovića, a kum je bio Marko Rašić. AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 185., br. 54.

¹⁶ Radi se o Ivanu Čulini rođenom 25. X. 1891. u Drinovcima (Kamenice), k.br. 250., od oca Ivana Čuline i Ruže r. Majić. Kršten je 27. X. 1891. od fra Blaža Jerkovića, a kum je bio Anto Marinović iz Drinovaca.

¹⁷ Rođen je 14. VII. 1891. u Drinovcima, kao zakoniti sin Ilije i Ruže r. Pandžić. Kršten je 15. VII. iste godine, a obred je obavio tadašnji drinovčki župnik fra Blaž Jerković, a kum je bio Ivan Zeljko iz Crnča. U potribi je bio zlamenovan po Ruži Roso iz mjesta, pri čemu je kum bio otac Ilija. Arhiv župe Drinovci (AŽD), *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 191., r. br. 83.

Placid (Ivan, Joanes) Pandžić,¹⁸ Primarius dr. Andrija Nuić,¹⁹ Marko Leventić,²⁰ Dr. Fra Arkandeo (Nikola) Nuić,²¹ Jure (Georgius) Glavaš,²² Ante (Antonius) Šimić,²³ Martin Nuić,²⁴ Andrija (fra Radoslav) Glavaš,²⁵ Stanko (Stanislav) Šimić,²⁶ Nikola Pandžić,²⁷ Petar Alerić,²⁸ Jozo Pandžić,²⁹ Stjepan Šimić,³⁰ Don Juraj (Jure) Vrdoljak³¹ Jerko Šimić,³² ??? Kurtović,³³

¹⁸ Radi se o Ivanu Pandžiću rođenom 2. II. 1895. u Drinovcima (Bovani), k.br. 230., od oca Mate Pandžića i majke Jake, r. Glavaš iz Drinovaca. Kršten je, istog dana, u Drinovcima, od strane fra Blaža Jerkovića. Kum je bio Pava Buconjić iz Bovana. Umro je 11. IX. 1965. u Dubrovniku, AŽD, *Matica krštenih*, sv. I., str. 261., br. 133.

¹⁹ Radi se o Andriji Nuiću rođenom 9. VII. 1895. u Drinovcima, kbr. 316, od Mate Nuića i Kate r. Glavaš iz Drinovaca. Kršten je u Drinovcima 10. VII. 1895. od župnika Blaža Jerkovića, a kum je bio Ivan Zeljko iz Crnča. AŽD, *Matica krštenih*, br. I (1871. – 1902.), str. 268., br. 166.

²⁰ Radi se o Marku Leventiću rođenom 14. II. 1896. u Drinovcima, k.br. 203., od oca Stipe Leventića i majke Jake r. Glavota. Krstio ga je istog dana župnik fra Blaž Jerković, a kum je bio Ivko Čulina iz Drinovaca, AŽD, *Matica krštenih*, br. I (1871. – 1902.), str. 278., br. 218.

²¹ Radi se o Nikoli Nuiću rođenom u Drinovcima, k.br.47, 21. II. 1896. od Perke (Petra) Nuića i Šime r. Perić iz Tihaljine. Kršten je 22. II. 1896. od župnika fra B. Jerkovića, a kum je bio Ante Tomas iz Drinovaca, AŽD, *Matica krštenih*, br. I (1871. – 1902.), str. 279., br. 223.

²² Radi se o Juri Glavašu rođenom u Drinovcima, Bovani, k.br. 88, 4. IV. 1897., od oca Martina Glavaša i majke Matije r. Čulina iz Drinovaca. Krstio ga je fra Blaž Jerković 5. IV. 1897., a kum je bio Grgo Zeljko iz Crnča., AŽD, *Matica krštenih*, br. I (1871. – 1902.), str. 299., br. 329.

²³ Radi se o Anti Šimiću rođenom 18. XI. 1898. u Drinovcima, k.br. 168., od oca Martina Šimića i Vide r. Tomas iz Drinovaca (Ploca). Krstio ga je istog dana župnik fra Blaž Jerković, a kum je bio Luka Čulina iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih*, sv. I., str. 334., br. 113.

²⁴ Radi se o Martinu Nuiću rođenom 27. VIII. 1897. u Drinovcima, k.br. 276, od Jakova (Jakiše) Nuića i Matije r. Barišić iz Rakitna. Krstio ga je istog dana župnik fra Blaž Jerković, a kum je bio Petar Grubišić iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih*, br. I (1871. – 1902.), str. 305, br. 365.

²⁵ Radi se o Andriji Glavašu rođenom 20. X. 1902. u Drinovcima od Petra Glavaša i Vide r. Pandžić. Kršten je istog dana u Drinovcima od p. Stanislava Kraljevića, a kumovao je Ivan Kraljević iz Mokrog. AŽD, *Matica krštenih*, br. I (1871. – 1902.), str. 406., br. 107.

²⁶ Radi se o Stanku Šimiću rođenom 18. IV. 1904. u Drinovcima, k.br. 32. od Martina Šimića i Vude r. Tomas iz Ploca. Kršten je isti dan od župnika fra Stanislava Kraljevića, a kum je bio Mate Matijević iz Mokrog AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 14., br. 151.

²⁷ Mogao bi to biti Nikola Pandžić rođen 2. XI. 1901. u Drinovcima, k.br. 107., od Mate Pandžića i Jake r. Glavaš. Kršten je 3. XI. 1901. od župnika fra Blaža Jerkovića, a kum je bio Stipan Tomas iz Drinovaca. Umro je 4. VII. 1964. u Novoj Gradiški. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 389., br. 441. ili Nikola Pandžiu rođen 28. IV. 1902. u Drinovcima, k.br. 32., od Martina Pandžića i Vide r. Buconjić iz Drinovaca. Kršten je 29. IV. 1902. od župnika fra Blaža Jerkovića, a kum je bio Filip Jerković s Vidovića. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 398., br. 50. ili Nikola Pandžić rođen 13. IV. 1900. u Drinovcima, Bovani, kbr. 9, od Mihe (Mije) Pandžića i Kate r. Vrdoljak iz Drinovaca. Kršten je od župnika fra Blaža Jerkovića 14. IV. 1900., a kum je bio Mato Šimić iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 359., br. 265.

²⁸ Radi se o Petru Aleriću rođenom 23. VI. 1903. u Drinovcima, Brdo, k.br. 333, od Jakova Alerića i Joze r. Vrdoljak iz Drinovaca, gdje je i kršten 24. VI. 1903. od župnika fra Stanislava Kraljevića, a kumovao je Miše Opačak iz Drinovaca. Vjenčao se s Katom Kurtović, a umro je 17. XI. 1972. u bolnici u Splitu. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 6., br. 55.

²⁹ Radi se o Jozu Pandžiću rođenom u Drinovcima, k.br. 82., 3. VII. 1906. od oca Stjepana (Stipana) Pandžića i Jele r. Iličić iz Ružića. Kršten je 7. VII. 1906. od o. fra Vjenceslava Bašića, a kum je bio Mato Šimić iz Drinovaca. Vjenčan je 26. XI. 1930. sa Ivom Majić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 37., br. 87.

³⁰ Radi se o Stipanu Šimiću rođenom 1. VIII. 1904. u Drinovcima (Nova mahala), k. br. 26., od Andrije Šimića i Ruže r. Nuić iz Drinovaca. Kršten je 2. VIII. 1904. od župnika fra Vjenceslava Bašića, a kum je bio Nikola Glavaš iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 17., br. 175.

³¹ Radi se o Juri Vrdoljaku, koji je rođen 4. VII. 1906. u Drinovcima, Dračevo, k.br. 262, od oca Nikole Vrdoljaka i Mare, r. Kolak iz Tihaljine. Kršten je 8. VII. 1906. u Drinovcima od zastupnika župnika o. fra Blaža Jurčevića, a kum je bio Jure Nuić iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih*, sv. II., str. 37., br. 88.

³² Radi se o Jerki Šimiću rođenom 22. IX. 1906. u Drinovcima, k.br. 32, od Martina Šimića i Vide r. Tomas iz Drinovaca (Ploca). Kršten je 23. IX. 1906. u Drinovcima od župnika fra Vjenceslava Bašića, a kum je bio Ante Alerić iz Ploca. Vjenčao se 7. VIII. 1933. u Zagrebu. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 39., br. 106.

³³ Radi se o Mati Kurtoviću rođenom 13. X. 1904. u Drinovcima, k. br. 151., od Blaža Kurtovića i Kate r. Alerić iz Ploca. Kršten je 16. X. 1904. od župnika fra Vjenceslava Bašića, a kum je bio Stipe Alerić iz Ploca. Vjenčan je 6. II. 1934., umro 11. III. 1962. u Osijeku. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 20., br. 205. ili o Mati Kurtoviću rođenom u Drinovcima, k.br. 150., 16. II. 1905. od Franje Kurtovića i Joze r. Alerić iz Drinovaca. Kršten je 19. II. 1905. u Drinovcima od župnika fra Vjenceslava Bašića, a

Fra Anđelko (Jure) Nuić,³⁴ Dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.,³⁵ Fra Vinko (Petar) Nuić,³⁶ Fra Pio (Petar) Nuić,³⁷ Fra Borislav (Ljubo) Pandžić,³⁸ Petar (fra Alberto) Nuić,³⁹ Fra Anzelmo (Cvjetan) Čulina, ml.,⁴⁰ Jerko (fra Budislav) Pandžić,⁴¹ Dr. Fra Krunoslav (Vladimir) Pandžić,⁴² Fra Kornelije (Cvitan, Cvjetan) Ravlić,⁴³ Fra Krsto (Nikola) Ravlić,⁴⁴ Mate Nuić,⁴⁵ Fra Emil (fra Matija) (Frano, Franjo) Stipić,⁴⁶ Stjepan Tomas,⁴⁷ Vinko Roso,⁴⁸

kum je bio Marko Kurtović iz Drinovaca. Vjenčan je 21. XI. 1932., a umro je 4. V. 1979. u Osijeku ili je to Jozo Kurtović rođen 9. IV. 1900. u Drinovcima, Brdo, od Miše (Mije) Kurtovića i Ive Tolj. Kršten je od župnika fra Blaža Jerkovića, a kum je bio Stipeš Buconjić iz Bovana. AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 359., br. 263.

³⁴ Radi se o Juri Nuiću, rođenom u Drinovcima, k.br.47, 10. IV. 1908. od Ivana Nuića i Kate r. Šimić iz Nove Mahale. Kršten je 11. IV. 1908. od o. fra Anđela Glavaša, a kum je bio Petar Nuić iz Drinovaca, AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 57., br. 51.

³⁵ Radi se o Andriji Glavašu rođenom 29. X. 1909. u Drinovcima, k.br. 312., od Petra Glavaša i Mare r. Marinović. Kršten je 30. X. 1909. od župnika fra Vjenceslava Bašića, a kumovao je Ivan Glavaš iz Drinovaca (Draga). *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 71., br. 114.

³⁶ Radi se o Petru Nuiću rođenom 29. VI. 1910. u Drinovcima, k. br.141., od Nikole Nuića i Ruže r. Kolak iz Tihaljine. Kršten je 30. VI. 1910. od fra Vjenceslava Bašića, a kumovao je Stipe Glavaš iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 79., br. 81.

³⁷ Radi se o Petru Nuiću rođenom 25. III. 1910., u Drinovcima, k.br. 140, od Joze Nuića i Kate r. Glavaš iz Drinovaca. Kršten je 26. III. 1910. od fra Vjenceslava Bašića, a kumovao je Petar Nuić iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 75., br. 33.

³⁸ Radi se o Ljubi Pandžiću rođenom 7. I. 1910. u Drinovcima, Bovani, br. 110., od Jure Pandžića i Janje r. Čulina iz Drinovaca. Kršten je istog dana u Drinovcima od fra Vjenceslava Bašića, a kum je bio Juriša Pandžić iz Drinovaca, AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 73., br. 3

³⁹ Radi se o Petru Nuiću rođenom 29. VI. 1912. u Drinovcima, k.br. 135., od Stjepana Nuića i Jele r. Čulina. Kršten je istog dana od fra Bože Ostoića, a kumovao je Andrija Nuić. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 100., br. 57.

⁴⁰ Radi se o Cvjetanu Čulini koji se rodio 20. V. 1911. u Drinovcima, Kamenice, k.br. 275. od Luke Čulina i Jake r. Nikić iz Ružića. Kršten je u Drinovcima 21. V. 1911. od fra Vjenceslava Bašića, a kum je bio Ante Marinović iz Drinovaca. Svečane zavjete učinio je 17. IX. 1934. na Humcu. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 89., br. 50.

⁴¹ Radi se o Jerku Pandžiću rođenom 16. I. 1912. u Drinovcima, Nuića mahala, 136., od Ivana Pandžića i Matije r. Nuić. Kršten je istog dana u Drinovcima od župnika fra Silvestera Vasiljevića, a kum je bio Ivan Nuić. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 96., br. 10.

⁴² Radi se o Vladimiru Pandžiću rođenom 8. XII. 1912. u Drinovcima, Bovani br. 30, od Nikole Pandžića i Kate r. Pandžić. Kršten je 9. XII. 1912. od župnika fra Bože Ostojića, a kumovao je Mato Glavaš iz Drinovaca. 12. VIII. 1934. učinio svečanu probaciju u Mostaru, Br. 1288. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 105., br. 118.

⁴³ Radi se o Cvitanu Ravliću rođenom 20. I. 1913. u Drinovcima, Ploca, k.br. 370., od Grge Ravlića i Tomice r. Čulina. Kršten je 21. I. 1913. od župnika fra Bože Ostoića, a kum je bio posjednik Stjepan Alerić. Učinio je svečane zavjete u Mostaru 18. VIII. 1935. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 106., br. 7.

⁴⁴ Radi se o Nikoli Ravliću rođenom 11. XI. 1914. u Drinovcima, Ploca, k.br. 370, od Jakova Ravlića i Mare r. Tomas iz Ploca. Kršten je 15. XI. 1914. od župnika fra Boška Ostoića, a kum je bio Anto Alerić. Položio svečane zavjete u Mostaru 17. XI. 1935. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 127., br. 127.

⁴⁵ Radi se o Mati Nuiću rođenom 22. VIII. 1914. u Drinovcima, kbr. 139, od Petra Nuića i Janje r. Vranješ. Kršten je u Drinovcima 22. VIII. 1914. od fra Ante Majića, prof. filozof., a kum je bio Jozo Nuić, katol., poljodjel. Napomenuto je da je sklopio brak s Ružom r. Bulum, te drugi brak s Anicom r. Perić iz Tihaljine, 20. II. 1971. AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 268., br. 72.

⁴⁶ Radi se o Frani Stipiću rođenom 4. X. 1912. u Drinovcima, Ploca, k.br. 365. od Stjepana Stipića i Ive r. Alerić. Kršten je istog dana u Drinovcima od župnika fra Bože Ostojića, a kum je bio Stjepan Alerić. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 103., br. 99.

⁴⁷ Radi se o Stipanu Tomasu rođenom 18. III. 1912. u Drinovcima, k.br. 166, od Živka Tomasa i Anđe r. Melić (vjerojatno je to Tomas, a po nadimku Melić iz Ploca, op. a.). Kršten je 19. III. 1912. u Drinovcima od župnika fra Silvestera Vasiljevića, a kum je bio Ante Tomas. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 98., br. 30.

⁴⁸ Radi se o Vinku Roso rođenom 1. VI. 1918. u Drinovcima, Brdo, k.br. 326., od Ante Roso i Ruža r. Roso s Brda. Kršten je 2. VI. 1918. u Drinovcima od župnika fra Veselka Milasa, a kum je bio Mišo Opačak + Mate s Brda. AŽD, *Matica krštenih, br. II (1903. – 1932.)*, str.148., br. 12.

Dr. fra Bazilije (Stjepan) Pandžić,⁴⁹ Ivan (fra Emanuel) Šimić,⁵⁰ Ivan Šimić,⁵¹ Mirko Eljuga,⁵² Fra Žarko (Jerko) Leventić,⁵³ Ferdinand (Ferdo) Vrdoljak,⁵⁴ Krešimir Majić,⁵⁵ Vladimir (Vlado) Ravlić,⁵⁶ Rudo (Rudolf) Vrdoljak,⁵⁷ Nikola Eljuga,⁵⁸ Mile Glavaš,⁵⁹ Jozo Grubišić,⁶⁰ Jerko Kundid,⁶¹ Jerko Pandžić,⁶² Srećko Nuić,⁶³ Vladimir Buconjić,⁶⁴ Jerko Majić,⁶⁵ Mate

⁴⁹ Radi se o Stipi (Stjepanu) Pandžiću rođenom 30. I. 1918. u Drinovcima, Bovani, br. 4. od Nikole Pandžića i Matije r. Brnadić. Kršten je 31. I. 1918. u Drinovcima od fra Srečka ???, a kum je bio Ivan Nuić + Ivana iz Drinovaca. Svečano zavjetovan 25. VIII. 1939. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 147., br. 1.

⁵⁰ Radi se o Ivanu Šimiću rođenom 1. I. 1917. u Drinovcima, k.br. 171, od Mate (Matiše) Šimića i Matije r. Pandžić. Kršten je istog dana u Drinovcima od župnika fra Veselka Milasa, a kum je bio Nikola Grubišić iz Drinovaca. Svečane zavjete položio je 5. VII. 1939. i uzeo redovničko ime fra Emanuel. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 142., br. 1.

⁵¹ Radi se o Ivanu Šimiću rođenom 4. I. 1913. u Drinovcima, Dubrava, k. br. 208, od Ivana (Zeke) Šimića i Ruže, Kordić. Kršten je 5. I. 1913. u Drinovcima od župnika fra Bože Ostović, a kum je bio Ivan Majić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 106., br. 1.

⁵² Radi se o Mirku Eljuga, rođenom 25. V. 1919. u Drinovcima, Dubrava, k.br. 207., od oca Stipana i majke Antice, rođene Alerić. Kršten je 26. V. 1919. u Drinovcima od župnika fra Veselka Milasa, a kum je bio Ivan Majić Jozin iz Dubrave. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 152., br. 30.

⁵³ Radi se o Jerku Leventiću rođenom 27. VIII. 1919. u Drinovcima, Dubrava 194., od Stipe Leventića i Janje r. Majić iz Drinovaca. Kršten je 28. VIII. 1919. od fra Ciprijana Brkića, a kum je bio Mate Leventić iz Drinovaca. Vječne zavjete položio u Mostaru 8. IX. 1940. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 155., br. 67.

⁵⁴ Radi se o Ferdinandu Vrdoljaku rođenom 12. II. 1918. u Drinovcima, Peč, k.br. 143., od Ante Vrdoljaka i Ruže r. Glavaš iz Bovana. Kršten je 13. II. 1918. u Drinovcima od župnika fra Veljka Milasa, a kumovi su bili Jozo Nuić (piše Nujić) Matin i Ante Alerić Ivanov. Sklopio brak s Darinkom Kuzman. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 147., br. 2.

⁵⁵ Radi se o Krešimiru Majiću rođenom 11. III. 1919. u Drinovcima, Kamenice 257, od Petra Majića i Matije r. Šimić iz Drinovaca. Kršten je 15. III. 1919. u Drinovcima od župnika fra Veselka Milasa, a kum je bio Grgo Kundid Jurin iz Kamenica. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 151., br. 12.

⁵⁶ Radi se o Vladimiru Ravliću rođenom 20. III. 1920. u Drinovcima, Ploca, k.br. 370, od Ivana Ravlića i Anice r. Tomas iz Ploca. Kršten je 21. III. 1920. u Drinovcima od župnika fra Veselka Milasa, a kum je bio Petar Nuić (piše Nujić) Matin iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 163., br. 42.

⁵⁷ Radi se o Rudolfu Vrdoljaku rođenom 26. VI. 1920. u Drinovcima, Peč, k.br. 143., od Ante Vrdoljaka i Ruže r. Glavaš iz Bovana. Kršten je 27. VI. 1920. u Drinovcima od župnika fra Marka Barbarića, a kum je bio Filip Pandžić Perkin iz Bovana. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 166., br. 76.

⁵⁸ Radi se o Nikoli Eljuga rođenom 17. VII. 1921. u Drinovcima, Kamenice k.br. 284., od Jure Eljuga i Matije r. Bazina. Kršten je u Drinovcima istog dana od fra Ilije Rozića, a kumovao je Lika Majić. Zaključio je brak 27. V. 1967. s Ružom Marić u Osijeku. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 178., br. 5.

⁵⁹ Radi se o Mili Glavašu rođenom 12. IX. 1921. u Drinovcima (Draga), k.br. 87., od Pere Glavaša i Mare, r. Marinović. Kršten je na dan rođenja od fra Ilije Rozića, a kum je bio Ilija Glavaš. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 182., br. 119.

⁶⁰ Mogao bi to biti Jozo Grubišić rođen 10. XII. 1919. u Drinovcima, Bovani, k.br. 47., kao nezakoniti sin Ruže Grubišić Matine. Kršten je 14. XII. 1919. od župnika fra Veselka Milasa, a kum je bio Stipan Glavaš Matin iz Bovana. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 159., br. 115. No, kako se vodio kao Grubišić F. Jozo upitno je jeli to ista osoba?

⁶¹ Radi se o Jerku Kundidu rođenom 8. XII. 1919. u Drinovcima, Kamenice 266, od Grga Kundida i Jake r. Glavaš iz Bovana. Kršten je 9. XII. 1919. u Drinovcima od fra Vjenceslava Milasa, a znamenovao ga je Jure Kundid, dok je kum bio Jozo Čulina Petrov iz Kamenica. Krizman je 15. IV. 1928. a vjenčan 5. VII. 1956. s Anom Topić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 155., br. 112.

⁶² Radi se o Jerku Pandžiću rođenom 8. III. 1920. u Drinovcima, Bovani, br. 4, od Stjepana Pandžića i Matije r. Glavaš iz Drinovaca. Kršten je 11. III. 1920. u Drinovcima od župnika fra Veselka Milasa, a kum je bio Jerko Iličić p. Andrije iz Ružića. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 163., br. 39.

⁶³ Radi se o Srećku Nuiću rođenom 7. I. 1920. u Drinovcima, Dračevo, kbr. 142., od Ivana Nuića i Kate r. Šimić. Kršten je u Drinovcima 8. I. 1920., od župnika fra Veselka Milasa, a kum je bio Nikola Tomas Petrov (Peranov) iz Ploca. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 100., br. 5.

⁶⁴ Radi se o Vladi Buconjiću rođenom 16. VIII. 1921. u Drinovcima, k.br. 417, od Ivana Buconjića i Kate r. Majić iz Drinovaca, gdje je i kršten istog dana od fra Ivana Marinčića, a kum je bio Rudo Buconjić. Vjenčao se u Zagrebu s Ružom Golemac 16. VIII. 1940. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 181., br. 108.

⁶⁵ Radi se o Jerku Majiću rođenom 9. V. 1923. u Drinovcima, Dubrava, k.br. 205., od Stipe Majića i Lucije r. Galić. Kršten je 10. V. 1923. u Drinovcima od fra Ilije Rozić, a kum je bio Stipe Vrcan. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 201., br. 68.

Dedić,⁶⁶ Slavko Pandžić,⁶⁷ Krešimir (Krešo) Nuić,⁶⁸ Luka Eljuga,⁶⁹ Jerko Pandžić,⁷⁰ Jerko Pandžić,⁷¹ Jerko Pandžić,⁷² Ivan Grubišić,⁷³ Slavko Nuić,⁷⁴ Vinko Glavaš,⁷⁵ Ljubo Glavota,⁷⁶ Don Srećko Čulina,⁷⁷ Ivan Glavaš,⁷⁸ Ivan Glavaš,⁷⁹ Krešimir (Krešo) Glavaš,⁸⁰ Stjepan Glavaš,⁸¹ Ante Pandžić,⁸² Ljubo

⁶⁶ Radi se o Mati Dediću rođenom 24. IV. 1925. u Drinovcima, Visoka, k.br. 211, od Petra Dedića i Cvite, r. Nuić. Kršten je 25. IV. 1925. u Drinovcima od kap. o. Velimira Šimića, a kum je bio Petar Nuić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 223., br. 51.

⁶⁷ Radi se o Slavku Pandžiću rođenom 3. I. 1925. u Drinovcima, Bovani kbr. 30., od Marijana Pandžića i Lucije r. Kordić. Kršten je 4. I. 1925. u Drinovcima od, od fra Ilije Rozića, a kum je bio Andrija Ančić. Napomenuto je da je sklopio brak s Ivom Glavaš. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 220., br. 5.

⁶⁸ Radi se o Krešimiru Nuiću rođenom 15. IX. 1925. u Drinovcima, Nuića mahala 142., od Jose Nuića i Jake r. Šimić. Kršten je 16. IX. 1925., od župnika fra Ilije Rozića, a kum je bio Luka Nuić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 228., br. 104.

⁶⁹ Radi se o Luki Eljuga rođenom 28. IV. 1924. u Drinovcima, Kamenice, k.br. 284., od Jure Eljuga i Matije r. Bazina. Kršten je istog dana u Drinovcima od župnika fra Ilije Rozića, a kum je bio Jozo Čuljak. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 211., br. 9.

⁷⁰ Radi se o Jerku Pandžiću rođenom 4. V. 1924. u Drinovcima, Dubrava, br. 108, od Andrije Pandžića i Matije r. Nuić iz Drinovaca. Kršten je istog dana u Drinovcima od od župnika fra Ilije Rozića, a kum je bio Pilip Leventić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 212., br. 61.

⁷¹ Radi se o Jerku Pandžiću rođenom 25. I. 1925. u Drinovcima, Lokve, br. 110, od Jose Pandžića i Matije r. Leventić iz Drinovaca. Kršten je 26. I. 1925. u Drinovcima od od župnika fra Ilije Rozića, a kum je bio Jure Majstorović. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 221., br. 5.

⁷² Radi se o Jerku Pandžiću rođenom 25. I. 1925. u Drinovcima, Lokve, br. 110, od Jose Pandžića i Matije r. Leventić iz Drinovaca. Kršten je 26. I. 1925. u Drinovcima od od župnika fra Ilije Rozića, a kum je bio Jure Majstorović. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 221., br. 5.

⁷³ Radi se o Ivanu Grubišiću rođenom 9. VII. 1921. u Drinovcima, Draga 65, od Mate Grubišića i Matije, r. Roso. Kršten je 10. VII. 1921. od fra Ilije Rozića, kum je bio Andrija Glavaš. Stupio je u brak s Ružom Rogić 1956. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 178., br. 8.

⁷⁴ Radi se o Slavku Nuiću rođenom 17. XI. 1926. u Drinovcima, Dračevo, k.br. 139., od Petra Nuića i Janje r. Vranješ. Kršten je istog dana u Drinovcima od od župnika fra Ilije Rozića, a kum je bio Stipan Nuić. Umro je 14. VI. 1976. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 241., br. 6.

⁷⁵ Radi se o Vinku Glavašu rođenom 28. III. 1925. u Drinovcima, Bovani, k.br. 21., od Stipe Glavaša i Anice r. Pandžić. Kršten je 29. III. 1925 u Drinovcima od župnika fra Ilije Rozića, a kum je bio Petar Nuić Glavaš(?). Sklopio brak s Milom Mlinarević iz Tihaljine. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 222., br. 8.

⁷⁶ Radi se o Ljubi Glavota rođenom 24. VII. 1926. u Drinovcima, Kamenice, kbr. 226., od Mate Glavota i Anđe r. Radić. Kršten je istoga dana u Drinovcima od župnika fra Ilije Rozića, a kum je bio Mate Erkapić. Sklopio je brak 21. XI. 1969. s Anom Vicković u Stuttgartu, Njemačka, izvještaj br. 3268/70, od 28. V. 1970. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 237., br. 8.

⁷⁷ Radi se o Srećku Čulini, koji je rođen 11. I. 1928. u Drinovcima, Kamenice, k.br. 275., od Ivana Čuline i Ruže r. Nuić. Kršten je istog dana u Drinovcima od župnika fra Darinka Brkića, a kum je bio Luka Nuić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 254., br. 5.

⁷⁸ Radi se o Ivanu Glavašu rođenom 12. V. 1928. u Drinovcima, Draga, k.br. 84, od Ivana Glavaša i Jurke r. Grubišić. Kršten je istog dana u Drinovcima od župnika fra Darinka Brkića, a kum je bio Ivan Radić. Sklopio brak 20. XII. 1958. kod općine Varoš s Matijom Vrcan. Vjenčan 28. XII. 1959. s Matijom Vrcan. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 258., br. 52.

⁷⁹ Radi se o Ivanu Glavašu rođenom 21. III. 1928. u Drinovcima, Draga, k.br. 74, od Franje Glavaša i Ive r. Rogić. Kršten je 22. III. u Drinovcima od župnika fra Darinka Brkića, a kum je bio Jure Grubišić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 256., br. 34.

⁸⁰ Radi se o Krešimiru Glavašu rođenom 2. V. 1926. u Drinovcima, Dračevo, k.br. 114., od Luke Glavaša i Kate r. Buconjić. Kršten je 3. V. 1926. od fra Ilije Rozića, a kum je bio Nikola Pandžić. Sklopio brak s Ružom Leventić 1952. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 234., br. 8.

⁸¹ Radi se o Stjepanu Glavašu rođenom 29. IX. 1928. u Drinovcima, Bovani, k.br. 12., od Luke Glavaša i Kate r. Pandžić. Kršten je istog dana od župnika fra Darinka Brkića, a kum je bio Petar Nuić. Sklopio brak s Ružom Leventić 1952. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 263., br. 113.

⁸² Radi se o Anti Pandžiću rođenom 1. VI. 1928. u Drinovcima, Bovani, k.br. 23., od Filipa Pandžića i Ruže r. Glavaš. Kršten je 2. VI. 1928. u Drinovcima od župnika fra Darinka Brkića, a kum je bio Petar Lukenda. Zaključio brak 1. I. 1952. kod mjesnog ureda u Drinovcima s Vinkom Grubišić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 259., br. 58.

Pandžić,⁸³ Jerko Radić,⁸⁴ Jozo Vrdoljak⁸⁵ Krešo Vrdoljak,⁸⁶ Ljubo Pandžić,⁸⁷ Mirko Majstorović,⁸⁸ Ivan Pandžić,⁸⁹

Dakle, ukupno osamdeset i šestorica (86) Drinovčana, od kojih su dvadeset i šestorica (26) postali vrlo ugledni i znameniti svećenici, a od njih brojni su bili i profesori, ravnatelji, gvardijani, provincijali i kulturni djelatnici, dok je dr. fra Paškal Buconjić bio nešto više od 30 godina biskup mostarsko-duvanjske biskupije. Od ostalih polaznika brojni su postali ugledni djelatnici u različitim svjetovnim prostorima ljudskih djelatnosti, a neki su postali i znameniti, kao npr. književnik - pjesnik Antun Branko Šimić. Jasno je da je sačuvana dokumentacija nepotpuna, pa treba reći da je upitno jesu li svi Drinovčani koji su pohađali širokobriješku gimnaziju do 1945., ovdje i navedeni, a osim toga treba pripomenuti, da samo kod malog broja njih postoji i dvojba jesu li stvarno i porijeklom iz Drinovaca, jer to u postojećoj dokumentaciji nije uvijek i navedeno, odnosno nije bilo moguće s potpunom sigurnošću utvrditi, barem zasada. Da bi se što vjerodostojnije utvrdilo navedene podatke, osim monografije od fra A. Marića, korišteni su izvori iz *Matice krštenih* i *Spisi župnog ureda u Drinovcima* iz Arhiva župe drinovačke (AŽD), dnevници ili razrednice o pohađanju Osnovne škole u Drinovcima, koji se dijelom nalaze u Arhivu Osnovne škole „Antun Branko i Stanislav Šimić“ u Drinovcima i u Arhivu zapadno-hercegovačke županije u Širokom Brijegu (AZHŽ) i drugi izvori.

Dvadeset i jednog od 86 drinovačkih polaznika širokobriješke gimnazije do 1945. godine jugo-komunističke postrojbe ili vlasti su tijekom II. svjetskog rata, ali većinu u poraća, likvidirali, s tim da se za brojne ne zna ni vrijeme ni mjesto smrti, kao niti gdje su pokopani. Budući da su šesnaestorica od njih u to vrijeme već bili umrli, a dvojica su bili u inozemstvu, proizlazi da je gotovo 30%

⁸³ Radi se o Ljubi Pandžiću rođenom 15. VIII. 1928. u Drinovcima, Bovani, k.br. 23., od Ilije Pandžića i Anđe r. Erkapić. Kršten je istog dana u Drinovcima od župnika fra Darinka Brkića, a kum je bio Ivan Pandžić. Sklopio je brak s Barbarom Miloš, 10. II. 1952., a crkveno se vjenčao 17. II. 1952. Umro je 12. VI. 2012. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 261., br. 92.

⁸⁴ Radi se o Jerku Radiću rođenom 14. VIII. 1927. u Drinovcima, Nova mahala 184, od Mate Radića i Jake r. Majić. Kršten je istoga dana u Drinovcima od župnika fra Darinka Brkića, a kum je bio Spasoje Leventić. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 249., br. 88.

⁸⁵ Radi se o Jozi Vrdoljaku rođenom u Drinovcima 8. X. 1928., od oca Luke i majke Ruže, rođene Majić, kršten 9. X. 1928. od fra Darinka Brkića, kumovao je Stjepan Vrcan, vjenčao se 17. XII. 1961. s Marom Barbarić, AŽD, *Matica krštenih*, sv. II, str. 263., br. 115.

⁸⁶ Radi se o Kreši Vrdoljaku, rođenom 5. II. 1928. u Drinovcima, Dračevo 143., od oca Mate Vrdoljaka i majke Ruže, rođene Čulina. Krstio ga je, istog dana, fra Darinko Brkić, kumovao je Jozo Vrdoljak, a vjenčao se sa Slavkom Majić, 17. I., a crkveno 18. I. 1969., AŽD, *Matica krštenih*, sv. II, str. 255., br. 16.

⁸⁷ Radi se o Ljubi Pandžiću rođenom 8. VI. 1930. u Drinovcima, Bovani, k.br. 524., od Ante Pandžića i Anđe r. Kordić. Kršten je 9. VI. 1930. u Drinovcima od župnika fra M. Čuturića, a kum je bio Marijan Pandžić. AŽD, *Matica krštenih*, br. III (1933. – 1941.), str. 7., br. 61.

⁸⁸ Radi se o Mirku Majstorović rođenom 1. VII. 1930. u Drinovcima, Dubrava, kbr. 547., od Mate Majstorovića i Kate r. Leventić. Kršten je u Drinovcima 2. VII. 1930., od o. Križana Galića, a kum je bio Mirko Erkić. Napomenuto je da je brak sklopio s Anicom Mlinarević, 25. I. 1953., te da je umro 24. IX. 2005. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 7., br. 70.

⁸⁹ Radi se o Ivanu Pandžiću rođenom 14. III. 1928. u Drinovcima, Bovani, k.br. 9., od Filipa Pandžića i Jaka r. Stipić. Kršten je 15. III. 1928. u Drinovcima od župnika fra Darinka Brkića, a kum je bio Jozo Pandžić. Brak je sklopio danom 1. II. 1962. s Jakom Leko u mjesnom uredu u Drinovcima. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 256., br. 31

od ukupnog broja polaznika likvidirano. **Sedmoricu** franjevačkih svećenika (**Dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.; fra Žarko (Jerko) Leventić; fra Andjelko (Jure) Nuić; Dr. fra Arkandeo (Nikola) Nuić; Dr. fra Krešimir (Stjepan) Pandžić; fra Borislav (Ljubo) Pandžić i fra Emil (Frano) Stipić**) partizani su potpuno nevine ubili. No, i preživjeli su trpjeli razna poniženja, progone, mučenja i zatvorske kazne, a oni koji su otišli u emigraciju nisu se smjeli vratiti u svoju domovinu.

U svom projektu uništavanja cvijeta hrvatske inteligencije i obrazovanih ljudi, jugo-komunističke partizanske vlasti likvidirali su (to je gotovo izvjesno, premda se za mnoge ne zna sa sigurnošću ni mjesto ni način smrti, ali se zna da su nestali u bespućima hrvatskih križnih putova, uglavnom 1945.) još **četrnaestoricu** polaznika širokobriješke gimnazije, a to su: **Petar (fra Vitalis, fra Živko) Nuić Ivanov, Marko Leventić Stipin, Stjepan Tomas Živkov; Vlado Buconjić Ivanov; Krešimir Majić Petrov; Ivan Šimić Ivanov; Vladimir (Vlado) Ravlić Ivanov; Vinko Roso Antin; Rudolf (Rudo) Vrdoljak Antin; Jerko Pandžić Stipin; Jozo Grubišić Ružin; Jerko Majić Stipin; Mate Dedić Petrov; Vinko Glavaš Stipin.** Sve ove žrtve godinama su prešućivane i negirane, pa bi im trebalo, premda ova imena žrtava dovoljno govore same za sebe, odati zaslužen poštovanje i spomen na način da se popišu i opišu u odgovarajućem žrtvoslovu.

Ovo je bilo ukratko o drinovačkim polaznicima širokobriješke gimnazije do 1945., a kako je cilj ovog rada osvijetliti doprinos Drinovčana u pokretanju, izdavanju i uređivanju širokobriješkog gimnazijskog lista (časopisa) *Ruža*, kao i pisanju za taj časopis, to će nadalje biti o tome govora.

RUŽA - LIST ZA ZABAVU I POUKU

Literarno društvo viših gimnazijalaca u franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu „Polet“ otpočelo je 1909./1910. godine izdavati *list za zabavu i pouku* „*Ruža*“.⁹⁰ Društvo „Polet“ donijelo je Pravilnik koji je potvrdilo starješinstvo hercegovačkih franjevaca u siječnju 1910., prema kojem je predviđeno izdavanje lista pod imenom *Ruža*, kao njegova 13. točka.⁹¹ Društvo *Polet* i valja smjestiti u kontekst djelovanja Hrvatskog katoličkog pokreta (HKP),⁹² kada je osnovano niz sličnih društava i časopisa među hrvatskim srednjoškolcima.⁹³ Časopis *Ruža*

⁹⁰ Franjevačka knjižnica Mostar (FraKMO)

⁹¹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 1*, Mostar 2011., str. 288. – 294.

⁹² Hrvatski katolički pokret (HKP), naziv za više crkvenih i društvenih gibanja te organizacija među Hrvatima u prvoj polovici 20. st. Pokretač HKP bio je krčki biskup Antun Mahnić.

⁹³ J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret 1903. – 1945.*, str. 48.

izlazio je od školske godine 1909./1910. do školske godine 1912./1913. (god. I. – IV.). Nakon I. svjetskog rata, 1919./20. osnovano je u širokobriježskom gimnazijskom sjemeništu literarno društvo „Cvijet“, jer se u „Kronici“ *Ruže* iz 1934. navodi da te godine *navršuje 15 god. svoga opstanka*.⁹⁴ No, trebalo je proteći 8 godina, dakle do 1927./28., da se ponovno počne izdavati *Ruža*, te je izdavana do 1934. (god. V. – XI.). Sva su godišta rukopisna, osim posljednjeg iz 1934., koje je tiskano. *Ruža* se čuva u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru.

Urednik prvog broja časopisa *Ruža* bio je Jozip Biško. Bilo je zamišljeno da list izlazi svakog petnaestog dana u mjesecu tijekom školske godine, ali se to nije uspjelo realizirati. U uvodnom članku „Drugovi!“, Jozip Biško navodi kako se u to vrijeme, *na ogromnoj pozornici svijeta*, vodila borba između *svijetla i tame, dana i noći, Krsta i Antikrsta*. Tu borbu locira i na cijeli hrvatski etnički prostor. Iznosi i podatak da su i oni, Širokobriježani, sudjelovali u jednoj takvoj borbi, koja se odvijala u *Spljetu*. Time su po njemu i oni stupili u veliku svjetsku *falangu, kojoj su sveti ideali „sve za vjeru i za dom“, koja će nam doskora Hrvatsku u Isukrstu preporoditi*. Ovaj članak je namijenjen, prije svega, gimnazijalcima na Širokom Brijegu, pa Biško govori kakvi oni trebaju biti u naprijed spomenutoj borbi, a to je da budu suprotnost od svojih ideoloških protivnika. Za to je potrebno, kaže, da imaju *čisto i pošteno srce, jaku volju i ustrajnost*, te da budu prosvijetljeni i naobraženi, što im treba biti temeljni cilj kojem moraju težiti tijekom njihovog školovanja, a naravno i cijelog života.⁹⁵

Desetorica su Drinovčana, polaznika širokobriješke gimnazije, bili urednici i suradnici *Ruže*, ali u ukupni doprinos izlaženju ovog đlačkog časopisa dali su i drugi Drinovčani, koji su u to vrijeme obnašali odgovorne dužnosti ili službe u mostarko-duvanjskoj biskupiji, odnosno u hercegovačkoj franjevačkoj provinciji, a osobito u širokobriježskom franjevačkom sjemeništu i gimnaziji. Ovdje donosimo samo neke naznake o tom doprinosu.

U rubrici „Svaštice“ navedeno je ime znamenitog Drinovčanina, biskupa **dr. fra Paškala Buconjića**, za kojeg se kaže: „Buconjić fr. Paško, Mostarsko duvanjski biskup biskupuje već 30 godina. Njegovo je ime svakome pravom Hrvatu u ustima slatko. a u ušima milozvučno. Razvežimo jezik za volju srca koje nas nuka da mu po sto puta zaorimo: „Još nam toliko biskupovao i još više se proslavio u borbi za vjeru i dom“.“⁹⁶ S velikom dozom sigurnosti može se reći da im je i biskup Buconjić dao podršku vezano za izdavanje *Ruže*.

Dr. fra Krešimir (Stjepan) Pandžić je sigurno imao veliki doprinos u ukupnoj djelatnosti širokobriježskog sjemeništa i gimnazije, ali i kod ponovnog

⁹⁴ *** „Kronika“, *Ruža*, god. XI. (1933/34), br. I., str. 32.

⁹⁵ Jozip Biško, „Drugovi!“, *Ruža*, god. I., br. 1., 1909./1910., str. 1. – 4.

⁹⁶ Svaštice, *Ruža*, god. I., br. I., 1909./1910., str. 24.

izlaženja *Ruže* u njenom drugom razdoblju izlaženja (1928. – 1934.). Naime, bio je profesor klasičnih jezika, grčkog i latinskog, te je predavao i njemački jezik, na širokobriješkoj gimnaziji od 1919. do 1940., s tim da je u razdoblju od 1929. – 1934. bio istodobno ravnatelj iste gimnazije.⁹⁷ Gotovo da se drugo razdoblje izlaženja *Ruže* u potpunosti poklapa s obnašanjem ravnateljske funkcije dr. fra K. Pandžića. Njegov doprinos može se dijelom isčitati na stranicama same *Ruže*. Tako se u prvom obnovljenom broju navodi: „Mi kao seminarci imamo svake godine duhovne vježbe. Ove godine imali smo ih od 14.-18. II. (1928.) pod vodstvom o. Krešimira Pandžića. Tada smo se s pomoću duhovnog vođe upoznali s našom nutrinom. Konac duhovnih vježba resila je propovijed duhovnika, gdje nam je osobito naglasio da trebamo sebe najprije izgraditi te onda spremni stupiti među naš kršćanski puk. Na posljertku smo zapjevali „Te Deum“ i uvjeren sam, da se je mnogo duša pomladilo.“⁹⁸ Isto tako *Ruža* je ostavila dokaz da je o. K. Pandžić revno vodio brigu i o đačkim udrugama, pa među ostalim je navedeno: „Đački Orao II. Sastanci se drže dvaput mjesečno, na kojima bude jedno predavanje [čitajući], dva referata i tri deklamacije. Uvijek prisustvuje duhovnik [o. K. P. = o. Krešimir Pandžić]. Članovi produbljuju ideologiju hrv. Orlovstva i ozbiljno prate njegov razvitak. Zagrijavaju se za misiju, koja ih čeka, čim stupe na čelo svojega naroda. I tjelovježbu njeguju, jer im je nuzgredno dobro došla.“⁹⁹

Sljedeći Drinovčanin koji je dao značajan doprinos, kako u ukupnoj djelatnosti širokobriješkog sjemeništa i gimnazije, ali i kod ponovnog izlaženja *Ruže* u njenom drugom razdoblju izlaženja (1928. – 1934.), bio je **fra Viktor (Jure) Nuić**. On je od 1919. – 1933. bio profesor vjeronauka u širokobriješkoj gimnaziji i odgojitelj đaka sjemeništaraca.¹⁰⁰ Dokazi njegovih doprinosa i zasluga nalaze se na stranicama više brojeva *Ruže*. Spominje se u prvom obnovljenom broju *Ruže*, gdje se navodi: „U sjemeništu ima 88 kandidata za franjevački red. Svi stoje pod prefekturom velč. o. Viktora Nuića.“¹⁰¹ Pored toga bio je utemeljitelj i voditelj nekih đačkih sekcija, što se vidi iz sljedećeg navoda: „Euh. [Euharistijsku] sekciju uveo je u sjemenište prefekt o. fra V. Nuić već 1921., koji ju je sam vodio dvije godine; kasnije neki drugi profesori, a sada vlč. prof. fra Mladen Barbarić.“¹⁰² Značaj uloge fra V. Nuića u ponovnom izdavanju *Ruže*, jasno proizlazi iz sljedećeg navoda: „God. 1909. počelo je društvo „Polet“ izdavati list pod imenom „Ruža“. Kasnije 1914. prestala je izlaziti radi premalog

⁹⁷ R. JOLIĆU, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 300.

⁹⁸ Ivan MUSIĆ, V. r., *Kronika, Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 34.

⁹⁹ Ivan MUSIĆ, V. r., *Kronika, Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 35.

¹⁰⁰ R. JOLIĆU, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 291.

¹⁰¹ Ivan MUSIĆ, V. r., *Kronika, Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 34.

¹⁰² Ivan MUSIĆ, V. r., *Kronika, Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 35.

broja saradnika i radi svjetskog rata. Poslije rata počeli su đaci međusobno debatirati kako bi se opet uskrisila „Ruža“. No sve je bilo neznatno. Najveći zamah bio je prošle godine, ali opet zbog x razloga „Ruža“ nije izišla. Po Božiću (ove godine) na poticaj o. prefekta (bio je to fra V. Nuić, op. a.) sastali smo se i potonje o tom pretresali. Rezultat svega: sastavljen je radni odbor i zaključeno je, neka se poslije uskrasnih ferija izda „Ruža“. Tako je napokon pao povoljan dažd, i „Ruža“ se pomladila. Rastvorila je rumene usne pune nježnosti, svježine i daha proljetnog. Nosi nam novu snagu i novu epohu. Eto Vam uskrsnule „Ruže“ sa sivim kršom i s mladim dušama.- Ipak sve to nije lako išlo, kako se je mislilo. Pošto nam je slaba društvena blagajna, pomoć nam je pružio mnp. o. fra Alojzije Bubalo – provincijal, kojega je vijest o izlaženju lista vrlo razveselila. Pomogao nas je novčano uza sve žrtve, koje podnosi za potpunu dogradnju nove gimnazije. Na drugom mjestu dobili smo znatnu pomoć od našeg o. prefekta (bio je to fra V. Nuić, op. a.). Svim onima dugujemo veliku hvalu, koji su nam pomogli u našem pothvatu na prvom mjestu mnp. o. provincijalu i o. prefektu, na čemu ćemo im biti uvijek zahvalni.- I neka Bog blagoslovi naš skromni rad.“¹⁰³ Za šk. god. 1928./29. naveli su da je ta sekcija brojila 45 članova i da ju opet vodi prefekt o. fra Viktor Nuić, za kojeg je navedeno da im na sastancima drži *zanimljiva predavanja praktične vrijednosti*.¹⁰⁴ U šk. god. 1929./30. o. fra V. Nuić, kao prefekt, brinuo je o 77 sjemeništara, od kojih je bilo 18 kandidata za novicijat.¹⁰⁵ U šk. god. 1929./30. naveli su da je euharistijska sekcija brojila 49 članova, a sastanke su održavali svako 15 dana na, kojima im je prefekt o. fra Viktor Nuić, držao *lijepa predavanja o misijama, duhovnom štivu itd.*¹⁰⁶ Fra Emil (Frano, Franjo) Stipić, kao kroničar Ruže, navodi da je u šk. god. 1930./31., *nad svim seminarcima prefekt O. fra V. Nuić i njegov zamjenik O. fra M. Dragičević*.¹⁰⁷ U šk. god. 1931./32. o. fra V. Nuić, kao prefekt i njegov zamjenik o. fra M. Zubac, brinuli su o 73 sjemeništara, od kojih je bilo 9 kandidata za novicijat. Mnogo su *brige posvećivali odgoju mladića*, nastojeći da ih što bolje *oplemene i od njih izgrade vrijedne karakterne ljude, koji će moći u budućem životu biti narodni, vjerski i kulturni vođe*.¹⁰⁸ U šk. god. 1931./32., najviše zaslugom o. fra V. Nuića kao duhovnog vođe, prefekta, osnovana je misijska sekcija, koja se sastaje svake treće nedjelje, držeći više radova, najčešće s misijskog područja.¹⁰⁹ U šk. god. 1932./33. fra V. Nuić je bio vođa euharistijske sekcije, koja je tada

¹⁰³ Ivan MUSIĆ, V. r., Kronika, Naš list, *Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 35. – 36.

¹⁰⁴ Silvije GRUBIŠIĆ, Kronika, *Ruža*, god. VI (1929.), br. I., str. 32.

¹⁰⁵ RAVLIĆ (Fra Kornelije (Cvitan)) - VASILJ, Kronika, *Ruža*, god. VII (1929./30), br. I., str. 39.

¹⁰⁶ Fra Kornelije (Cvitan) RAVLIĆ - VASILJ, Kronika, *Ruža*, god. VII (1929./30), br. I., str. 40.

¹⁰⁷ F. STIPIĆ, V. r. (Fra Emil), Kronika, *Ruža*, god. VIII (1930./31), br. I., str. 40.

¹⁰⁸ MAJIĆ (Fra Častimir, Ivan), Kronika, *Ruža*, god. VIII (1931./32), br. I., str. 41.

¹⁰⁹ MAJIĆ (Fra Častimir, Ivan), Kronika, *Ruža*, god. VIII (1931./32), br. I., str. 41. – 42.

brojala 70 članova, sve do odlaska na funkciju župnika u Mostar.¹¹⁰ Kroničar Ruže iz 1932./33. izvješćuje da sjemenište, nakon 14 godina rada napušta, na veliku žalost svih đaka, o. fra Viktor Nuić i odlazi za župnika u Mostar. Za fra Viktora navodi: „Nema niti odrasla a niti djeteta u okolici Š. Brijega koje ne bi poznavalo to ime. Gdje je god bio, tu je ostavio lijep primjer: primjer revnoga pastira koji svom silom nastavlja da svoje stado privede u jedan ovčinjak. Kao što je bilo nama žao njega, tako je i njemu bilo nas đaka. On koji je odgojio toliko ljudi za najviši stalež, i to stalež svećenički, ostavlja ovo mjesto...”¹¹¹

Fra Placid (Ivan) Pandžić, također je dao značajan doprinos u ukupnoj djelatnosti širokobriježskog sjemeništa i gimnazije. Bio je suradnik i urednik *Ruže*, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu, ali je dao doprinos i kod ponovnog izlaženja *Ruže* u njenom drugom razdoblju izlaženja (1928. – 1934.). On je djelovao kao profesor hrvatskog jezika i povremeno gimnastike na širokobriježskoj gimnaziji u dva navrata, i to 1918. – 1922., te 1927. – 1932.¹¹² Drugo razdoblje njegova djelovanja poklapa se s ponovnim izlaženjem *Ruže*. Kroničar *Ruže* Silvije Grubišić navodi da su im kod *raspačavanja lanjskog broja „Ruže“*, znatnu pomoć pružili njihovi odgojitelji, ali i njihova braća vlč. oci župnici.¹¹³ Isto tako kroničari *Ruže*, Ravlić (fra Kornelije (Cvitan) Ravlić, op. a.) i Vasilj navode: „Org. „Cvijet“ – Organizacija broji 43 člana. Malen broj, ali se ipak velikom agilnošću i ustrajnošću ide se naprijed. Sijela držimo svakih petnaest dana. Duhovni vođe su nam profesori oo. fra F. Paponja i fra M. Dragičević. Sijela posjećuju i drugi veleč. profesori, koji nam daju upute u radu.”¹¹⁴ Kroničar *Ruže*, fra Emil (Frano) Stipić, za literarnu sekciju „Cvijet“ navodi da ih je bilo 53 člana, bez I. razreda, a na sastancima im uvijek bude prisutan poneki profesor. Stipić, nadalje, konstatira da se u društvu *zapažalo mnogo više poleta i zagrijanosti za kat. akciju nego* dotada.¹¹⁵ Svakako je tada i fra P. Pandžić spadao među njihove odgojitelje, odnosno profesore, koji su im davali upute u radu, osobito on kao profesor hrvatskog jezika.

Još je jedan Drinovčanin, **dr. Fra Arkandeo (Nikola) Nuić**, ugradio veliki dio sebe u ukupnu djelatnost širokobriježskog sjemeništa i gimnazije, ali i kod ponovnog izlaženja *Ruže* u njenom drugom razdoblju izlaženja (1928. – 1934.). Bio je kratko profesor u širokobriježskoj gimnaziji 1922./23., te ponovo, nakon povratka sa studija klasične filologije na filozofskom fakultetu Sorbona u Parizu, bio je profesor klasičnih jezika (osim klasičnih govorio je i služio se

¹¹⁰ Kažimir ŠEKELJA, *Kronika, Ruža*, god. X (1932./33), br. I., str. 43.

¹¹¹ Kažimir ŠEKELJA, *Kronika, Ruža*, god. X (1932./33), br. I., str. 41.

¹¹² R. JOLIĆU, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 302. – 303.

¹¹³ Silvije GRUBIŠIĆ, *Kronika, Ruža*, god. VI (1929.), br. I., str. 32.

¹¹⁴ RAVLIĆ (Fra Kornelije (Cvitan)) - VASILJ, *Kronika, Ruža*, god. VII (1929./30), br. I., str. 39.

¹¹⁵ F. STIPIĆ, V. r. (Fra Emil), *Kronika, Ruža*, god. VIII (1930./31), br. I., str. 40.

s još 6 jezika), tj. od 1927. do smrti 7. II. 1945., kada su ga partizani ubili i spalili u protuzrakoplovnom skloništu, s jedanaesticom subraće, na Širokom Brijegu.¹¹⁶ Jasnije je da se i na njega odnosi sve ono što je navedeno kod fra Placida (Ivana) Pandžića, vezano za sudjelovanje profesora na sijelima literarne sekcije (društva) „Cvijet“ i davanjem uputa za rad tog društva. No osim toga izravno se spominje i u *Ruži*, i to vezano za održavanje duhovnih vježbi: „Ovogodišnje duhovne vježbe imali smo 12-16 IV. (1930., op. a.), a duh. vođ bio je dr o. fra A. Nuić. Kroz to par dana nastojao je duhovni vođ, da nam duše što bolje okrijepi duhovnim razmatranjima, što je dosta i uspio. Premda su duh. vježbe bile samo četiri dana, ipak smo ponijeli dosta toga za život.“¹¹⁷

DRINOVČANI UREDNICI I SURADNICI *RUŽE*

Petar (fra Vitalis, fra Živko) Nuić

Petar Nuić¹¹⁸ bio je prvi Drinovčanin koji se javio svojim prilogom u širokobriješkoj *Ruži*. Što se tiče njegovog školovanja, bio je polaznik prve generacije (ukupno ih je bilo 32) u Narodnoj osnovnoj školi u Drinovcima, 1900./901., koja je stvarno otpočela s nastavom u ožujku 1901., a razrednik je bio Pavao Štambuk, učitelj. P. Nuić završio je u osnovnoj školi u Drinovcima: I. r. 1900./901. uspjehom „I. red“; II. r. 1901./902., uspjehom „I. red s odlikom“, III. r. 1902./903., uspjehom „I. red s odlikom“ i IV. r. 1903./904., uspjehom „I. red s odlikom“.¹¹⁹ Dobio je odobrenje da 1911./12., pod redovničkim imenom fra Vitalis Nuić, polaže ispit za prvih šest razreda i za upis u VII. r. Velike gimnazije u Mostaru.¹²⁰ Pod imenom Nuić fra Živko,¹²¹ iz Džinovaca¹²² u Herc., završio je VII. razred u Velikoj gimnaziji u Mostaru.¹²³ U istoj gimnaziji je položio ispit zrelosti 1912./13., tada pod imenom Petar Nuić, što pokazuje da je tada već bio napustio franjevački red.¹²⁴

¹¹⁶ R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 289. – 290.

¹¹⁷ Fra Kornelije (Cvitan) RAVLIĆ - VASILJ, *Kronika, Ruža*, god. VII (1929/30), br. I., str. 40.

¹¹⁸ Radi se o Peaur Nuiću, rođenom 16. II. 1891. u Drinovcima od Ivana Nuića i Ruže, r. Glavaš iz Drinovaca, kršten u Drinovcima istoga dana od župnika fra Blaža Jerkovića, a kum je bio Marko Rašić. AŽD, *Matica krštenih, br. I (1871. – 1902.)*, str. 185., br. 54.

¹¹⁹ AOŠD: Razrednica za: šk. god. 1900./901., r. I., red. br. 12., br. gl. im. 19.; šk. god. 1901./902., r. I. i II., red. br. 9., br. gl. im. 19.; šk. god. 1902./903., r. I., II., III. i IV., red. br. 8., br. gl. im. 19. i šk. god. 1903./904., r. I., II., III. i IV., red. br. 7., br. gl. im. 19.

¹²⁰ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 1*, str. 337.

¹²¹ Očito je netko u Velikoj gimnaziji u Mostaru njegovo redovničko ime koje je bio uzeo fra Vitalis, preveo s latinskog jezika na fra Živko.

¹²² Očito je nastao tipfeler. Radi se o Drinovcima.

¹²³ „Osamnaesti izvještaj Velike Gimnazije u Mostaru, objavljen na kraju školske godine 1911./1912.“, Mostar 1912., (Narodna knjižnica u Mostaru), str. 72.

¹²⁴ Položili ispit zrelosti u gimnaziji u Mostaru, u: 75. godina gimnazije u Mostaru 1893-1968, Mostar, 1968., str. 126.

Prema podacima dobivenim od unuka P. Nuića, gospodina Miljenka Ugarkovića, završio je šest i polovicu sedmoga razreda u klasičnoj franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu, a VII. i VIII. r. završio je u Velikoj gimnaziji u Mostaru, gdje je položio ispit zrelosti 1. X. 1913. U akademskoj godini 1913./14. upisao se na Filozofski fakultet u Zagrebu, i to kolegij matematika i fizika, ali po početku I. svj. rata 1914. studij prekida, jer je mobiliziran u svojstvu rezervnog pješadijskog poručnika i postavljen na čelo bosansko-hercegovačke postrojbe. Za ratne zasluge je odlikovan, što je evidentirano u ratnom muzeju u Beču. Po povratku iz rata upisao se 2. VII. 1918. na Pravni Fakultet u Zagrebu, gdje studij završava u redovnom roku i stječe diplomu Pravnog fakulteta u Zagrebu. Po završetku studija, a na osnovu uspješno položenih stručno-znanstvenih strogih ispita (rigorosa), u skladu s tada važećim propisima i pravilima, promoviran je u doktora prava (Doctorem in Iure) sa danom 22. XII. 1923. Pripravničku sudsku praksu obavio je na kotarskim sudovima u Mostaru i Nevesinju, a odvjetničku praksu u odvjetničkom uredu dr. Božića u Mostaru. Odvjetnički ispit položio je 20. VI. 1925. pred Odvjetničkim ispitnim povjerenstvom Vrhovnog suda za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, te stekao pravo za obavljanje odvjetničke prakse. Odvjetnički ured otvorio je u Ljubuškom i uspješno obavljao tu djelatnost do početka II. svj. rata.

P. Nuić, koji je inače bio poznat pod nadimkom Periša, vjenčao se 27. II. 1927. u Vitini s Marijom Pavleković, koja je rođena 19. XI. 1903. u Vitini od oca Janka Pavlekovića i majke Marine. Supruga P. Nuića Marija umrla je 28. III. 1991. u Petrinji.¹²⁵

U vrijeme između dva svjetska rata život u Hercegovini je, a kako navodi Ivan Alilović i oko stotinu godina, bio sudbinski vezan uz duhansku biljku, čiji uzgoj je u svim državama postao monopol državnih vlasti. Vezano za to poznata je činjenica da su narodni zastupnici: dr. Berislavom Anđelinovićem, dr. Salihom Baljićem i dr. F. Gospodnetićem i **dr. Petra Nuić**, 1932. godine uputili zajedničku predstavku Ministarstvu pravde u Beograd, u kojoj su zahtijevali da se suspendiraju i obustave ubuduće privatne sudske zabrane na duhan i otkupninu koju dobivaju sadioci duhana. Cilj njihove predstavke bio je da se zaštite duhanari u materijalnom pogledu i da im se novac od vage ne može prisilno oduzimati, od strane onih kojima su bili dužni, a što su dopuštali samo kotarski sudovi u Mostaru, Ljubuškom i Stocu.¹²⁶

Prema Ivici Šarcu, nakon proglašenja NDH, u *zatvor je prispio i Petar Nuić, odvjetnik iz Ljubuškog, koji je bio zastupnikom na listi generala Petra Živkovića u vrijeme diktature kralja Aleksandra*. No, naveo je Šarac, prema M. KONJHODŽIĆU, *Kronika o ljubuškom kraju*, str. 279. – 282., P. Nuić je

¹²⁵ MULJ, *Matična knjiga vjenčanih, Vitina*, str. 159., red. br. 7/27. za 1927.

¹²⁶ Ivan ALILOVIĆ, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, Zagreb 1976., str. 5., 31. i 121. – 124.

odmah pušten, na intervenciju brojnih Nuićevih rođaka, a drugi tada pritvoreni, nakon nekoliko dana pušteni su kući. U bilješci, prema: Zvonko KORDIĆ, „Grude na putevima progresa“ (ćirilica), u: *HuNOB*, 3, str. 512., bilj. 4; Šarac navodi da se *političko jugoslavenstvo Petra Nuića kretalo u međuratnom razdoblju od katoličkog jugoslavenstva Hrvatske pučke stranke do unitarnog jugoslavenstva Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), čijim je političkim kandidatom bio na izborima 1935. godine. Tijekom Drugoga svjetskoga rata Nuić je navodno jedno vrijeme bio i zapovjednik talijanske „antikomunističke milicije“. U godini završetka rata napušta ljubuški kraj.*¹²⁷ Ovo je potvrdila i rođakinja Petra Nuića, Eka (Ljiljana) Nuić, kćerka Andrije Nuića, dr. med. (vjerojatno prvi dr. med. iz Drinovaca, odmah iza I. svjetskog rata), koja živi u Zagrebu. Ona izjavljuje da je Petrova supruga bila Petrinjka, pa je 1945. došao u Petrinju, bojeći se za život, po nadiranju partizanskih jedinica. Ovo E. Nuić, inače rođena 1938. u Tuzli, zna jer je njen otac Andrija Nuić i njegova obitelj 1943. preselio iz Tuzle u Sisak, gdje je nastavio raditi u sisačkoj bolnici, pa su u poratnom vremenu bili u kontaktu s obitelji rođaka P. Nuića u Petrinji. No, i u Petrinji se P. Nuić osjećao nesigurnim od progona jugokomunističkih vlasti, te je htio otići u emigraciju. Stupio je u kontakt s čovjekom koji mu je jamčio sigurno prebacivanje preko granice u Italiju i on je krenuo u tu avanturu. Obitelj je nakon izvjesnog vremena dobila razglednicu iz Trsta, u kojoj je navedeno da je sretno stigao u Italiju, ali poslije toga nikada više nisu čuli za njega. Pretpostavljali su da je taj čovjek, koji je jamčio „sigurno prebacivanje preko granice“, zapravo bio UDB-aški provokator, koji je P. Nuića ili sam likvidirao ili izručio drugima koji su bili zaduženi za likvidiranje „neprijatelja naroda“. Tako je supruga Perišina ostala sama s četvero djece, nezaposlena i živjeli su vrlo teško. Dr. A. Nuić im je često pomagao na različite načine.¹²⁸

Prema jugokomunističkom propagandističkom piscu M. Konjhodžiću, Talijani su u studenom 1941. počeli osnivati svoju *antikomunističku miliciju*, koju su nazvali „Milizia volontaria anticomunista (MVAC)“, a sjedište za bijački kraj bilo joj je u Novim Selima u Dalmaciji. Tada su u Bijači ostali samo neki nenaoružani ustaše, što je (vrlo interesantno!) olakšalo položaj partizanima i njihovim simpatizerima iz Bijače, kod Ljubuškog.¹²⁹ U ljeto 1942., ljubuški odvjetnik, koji je bio narodni poslanik u vrijeme šestojanuarske diktature, izabran na listi Bogoljuba Jeftića 1931., dr. Petar Nuić, inače rezervni časnik iz doba Austro-Ugarske i veliki protivnik komunista, stupio je u vezu s talijanskom komandom i formirao protukomunističku policiju, uz talijansku pomoć. Članovi te policije su smatrani dobrovoljcima. Bojnik dr. P. Nuić je bio

¹²⁷ Ivica ŠARAC, *Kultura selektivnog sjećanja, Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, Mostar 2012., str. 195.

¹²⁸ Razgovor obavio Srećko Tomas, 23. VII. 2014.

¹²⁹ M. KONJHODŽIĆ, *Kronika o ljubuškom kraju, knjiga prva, Ljubuški, 1974.*, str. 359.

glavni komandant te policije. Djelovali su na području Hercegovine, na granici prema Dalmaciji, pa im je sjedište četa bilo u Novim Selima u Dalmaciji i u Crvenom Grmu, selu južno od Ljubuškog, dok je sjedište Štaba bilo u Ljubuškom. Time je, po M. Konjhodžiću P. Nuić postao *novi sluga fašista*, jer se „njegova“ policija borila protiv partizana. Znakovito Konjhodžić konstatira da se takvom djelatnosti dr. P. Nuić poigrao i svojom glavom. Premda je teza M. Konjhodžića da su ustaše i četnici bili saveznici, ipak je naveo da su četnici, pri dolasku u pomoć Talijanima u navodnoj borbi protiv partizana na Biokovu, napali Nuićevu „*antikomunističku miliciju*“ i ubili sedmoricu policajaca, a kada je veliki župan Petar Zlatar došao da provede istragu o tim *ubistvima ljubuških ustaša iz Nuićeve „antikomunističku miliciju“*, nisu mu to dozvolili! Inače, tada je Nuićeva „*dobrovoljačka protukomunistička milicija*“, poslužila Talijanima kao pokazivač putova. Talijanski časnici su, nakon napada partizana na njihovu postaju u Puteševici, krajem 1942. u „panici“ obavijestili „*antikomunističku miliciju*“ *zapovjednika dr. Petra Nuića*, da je u Biakovu koncentrirano nekoliko tisuća partizana. Uskoro su partizani napali miliciju kod sela Kašića, Vojnića i Šipovače. Po Konjhodžiću različite vojno-redarstvene formacije u II. svj. ratu, od njemačkih, talijanskih, ustaško-domobranskih, četnikčkih i ustaško-polijskih, kao policija P. Nuića, imale su raznovrsne interese, što su partizani uspješno koristili. Konjhodžić tvrdi da su i *antikomunistička milicija* dr. Nuića i domobranska vojska na čelu s pukovnikom Šimićem i ustaše *bili samo figure okupatora i sluge neprijatelja*. Tvrdi Konjhodžić da su partizani već 1942. otpočeli sakupljati oružje od pojedinih *ustaških i Nuićevih milicionera*. Tijekom siječnja 1943. kotarski predstojnik Bukovac upućivao je velikoj župi i Mostaru apele za pomoć, navodeći da su pojedina sela, pa i Drinovačko Brdo, ugrožena od partizana, te da je o tome izvijestio talijansku komandu i „*protukomunističku miliciju*“. Do kraja 1942. u Ljubuškom kraju *Talijani su držali sasvim male postrojbe*, a *ustaše su povjerile sav posao žandarima, pomoćnim žandarima i miliciji dra Petra Nuića*. Po Konjhodžiću se saznaje da je Gestapo zatvorio partizana Džaltu, *u samicu u kući advokata Nuića, koju je Gestapo pretvorio u zatvor*. Neposredno poslije kapitulacije Italije, prvo se postavilo pitanje tko će biti *staratelj „protukomunističke milicije“ dr. Nuića*, a pitanje je razriješeno tako da su Nijemci dio milicije odveli u Mostar, a ostatak je potpao pod zapovjedništvo Prve domobranske dobrovoljačke pukovnije u Vitini. Za P. Nuića kaže M. Konjhodžić da je po kapitulaciji Italije ubrzo nekud pobjegao iz Ljubuškoga, jer da se nije uspio sporazumjeti s Nijemcima, kao što se bio sporazumio s Talijanima, a nije mogao naći zajednički jezik ni s pukovnikom Šimićem, koji je zajedno s ustašama preuzeo jedinice Nuićevih policajaca.¹³⁰

¹³⁰ Mahmud KONJHODŽIĆ, *Kronika o Ljubuškom kraju, knjiga druga*, Sarajevo, 1981., str. 33. - 34., 46., 49. - 50., 53., 87., 94., 104., 113., 188., 223., 231.

Inače kao prvi Drinovčanin suradnik Ruže, bio je P. Nuić autor (prevoditelj) članka „Žito i kruh“, objavljenog u gimnazijskom širokobriješkom časopisu Ruža, a da nije ubilježeno kojeg je razreda tada bio polaznik. Članak bilježi kako je poznato da se od davnine žito uzgajalo, te navodi tko u svijetu proizvodi najviše žita. Konstatira da je žito dugovječno, tako da se može dugo stoljeća sačuvati njegova sposobnost za klijanje i davanje novih količina žita. O njegovoj dugotrajnosti svjedoče i zrnca žita pronađena u faraonskim grobnicama, koja su i nakon tisuća godina bila sposobna proklijati i izrasti u stabljiku žita koja je dala višestruki plod. Žito se počelo posebno cijeniti kada se počelo koristiti kao brašno, za kašasta jela, ali i za kruh, a to je bilo 700 godina prije Krista, i to kod Rimljana, koji su pravili tri vrste kruha. Članak navodi da je suvlji i pečeniji kruh probavljiviji, te da ga treba polako jesti, odnosno prije gutanja dobro sažvakati.¹³¹

U drugom broju *Ruže* u I. godini izdavanja, u članku „Osvrt na dvomjesečno djelovanje društva „Polet”“, urednik J. B. (Jozip Biško) navodi kako je društvo osnovano u prigodi obilježavanja osamstote obljetnice franjevačkog reda. Spominje se P. Nuić, kao jedan od *načitanih pisaca*. Saznaje se da je prijevod kojeg je Nuić napravio „Žito i kruh“, izvorno članak njemačkog autora i Biško ga pohvaljuje, premda navodi da su bile i određene primjedbe profesora samom prijevodu, što ukazuje na činjenicu koliko su brige gimnazijski profesori posvećivali svakoj djelatnosti svojih štićenika. Primjećuje Biško da je pored *sve načitanosti* potrebno *više zrelog iskustva*.¹³²

Slika 1.: Meštar fra Filip Bebek sa sjemeništarcima šk. god. 1908./09.¹³³
(među njima su i Petar Nuić, i Ilija Glavota, tada IV. r.)

¹³¹ P. NUIĆ (preveo), Žito i kruh, *Ruža*, god. I., br. I., 1909./1910., str. 5. – 6.

¹³² J. B. (Jozip BIŠKO), „Osvrt na dvomjesečno djelovanje društva „Polet”“, *Ruža*, god. I., br. 2., 1909./1910., str. 1. – 4.

¹³³ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 1*, str. 274.

Ilija (fra Andrija) Glavota

Drugi Drinovčanin koji se javlja kao suradnik, ali i urednik u časopisu *Ruža* bio je Ilija Glavota.¹³⁴ Bio je polaznik prve generacije (ukupno ih je bilo 32) u Narodnoj osnovnoj školi u Drinovicima, 1900./901., koja je stvarno otpočela s nastavom u ožujku 1901., a razrednik je bio Pavao Štambuk, učitelj. I. Glavota je u osnovnoj školi u Drinovicima završio: I. r. 1900./901. općim uspjehom „I. red“ (bio je tada bez oca koji je umro, jer je kao staratelj upisana njegova majka, *udova – težakinja*), navedeno je da je imao *ukupan broj izostanaka 16*, i to u 4 mjeseca pohađanja nastave od ožujka do lipnja, pa nije jasno jesu li to sati ili dani, ali prije će biti da su to bili dani!; II. r. 1901./902., općim uspjehom „I. red“ (imao je *ukupan broj izostanaka s nastave 50* opravdano); III. r. 1902./903., općim uspjehom „I. red“ (interesantno je da je imao *ukupan broj izostanaka s nastave čak 120* opravdano); IV. r. 1903./904., općim uspjehom „II. red“ (imao je *ukupan broj izostanaka s nastave 46* opravdano i 16 neopravdano).¹³⁵ Potvrda navedenog nalazi se i u Registru učenika za šk. god. 1900. – 1905., u kojem je navedeno da je svršio osnovnu školu i izdana mu je svjedodžba.¹³⁶ Interesantno je da je I. Glavota 1904./905. ponovo pohađao IV. r. premda ga je u prethodnoj godini završio općim uspjehom „II. red“. Po ponovnom pohađanju završio je IV. r. općim uspjehom „I. red s odlikom“ (Opravdano je izostao 40 dana).¹³⁷ Za pretpostaviti je da je I. Glavota želio upisati franjevačku gimnaziju na Širokom Brijegu, ali mu uspjeh „II. red“ kojeg je postigao 1903./904. za to nije bio dovoljan! Za datum rođenja u školskoj dokumentaciji naveden je 15. srpnja 1891., no to je zapravo datum krštenja prema Matici rođenih iz Arhiva župe Drinovci (AŽD). Prema dostupnim podacima za I. Glavotu redodržavnik hercegovačkih franjevaca fra Luka Begić molio je 12. I. 1912. Visoku zemaljsku vladu u Sarajevu, da mu, kao privatisti, omogući polagati prvi semestralni ispit za VII. razred početkom školske godine 1912./13., jer je redovničkim novicijatom na Humcu bio zapriječen do tada polagati taj ispit, tj. u prvom polugodištu (semestru) 1911./12. Inače, završio je VI. r. 1910./11. (upisan kao Elias). Dakle, Ilija Glavota je 1911. obukao habit u novicijatu na Humcu kod Ljubušškoga, te je uzeo redovničko ime fra Andrija

¹³⁴ Rođen je 14. VII. 1891. u Drinovicima, kao zakoniti sin Ilije i Ruže r. Pandžić. Kršten je 15. VII. iste godine, a obred je obavio tadašnji drinovački župnik fra Blaž Jerković, a kum je bio Ivan Zeljko iz Črnca. U potribi je bio zlamenovan po Ruži Roso iz mjesta, pri čemu je kum bio otac Ilija. Arhiv župe Drinovci (AŽD), *Matica krštenih, br. I* (1871. – 1902.), str. 191., r. br. 83.

¹³⁵ AOŠD: Razrednica za: šk. god. 1900./901., r. I., red. br. 4., br. gl. im. 5.; šk. god. 1901./902., r. I i II., red. br. 3., br. gl. im. 5.; šk. god. 1902./903., r. I., II., III. i IV., red. br. 1., br. gl. im. 5. i šk. god. 1903./904., r. I., II., III. i IV., red. br. 1., br. gl. im. 5.

¹³⁶ AOŠD: Registar učenika za šk. god. 1900. – 1905., red. br. 5.

¹³⁷ Arhiv Zapadnohercegovačke županije (AZŽ), *Razrednica Osnovne škole u Drinovicima, školska godina 1904./1905., za I., II., III. i IV. razred*, br. 3. br. gl. im. 5.; Glavota je u četvrtom razredu imao sljedeće zaključene ocjene iz pojedinih predmeta: Vjeronauka 1, Čitanje 1, Gramatika 1, Usmeni i pismeni izražaj misli 1, Računstvo i geometrija 2, Krasopis 2, Zemljopis 1, Povijest 2, Prirodopis 1, Prirodoslovlje 1, Crtanje 2, Gospodarstvo 1, Gimnastika 1, dok mu je opći red uspjeha bio „s odlikom“.

Glavota.¹³⁸ Međutim, u Mostaru je Glavota odlučio napustiti franjevački red. U Mostaru je 1914. položio ispit zrelosti.¹³⁹

Prema navodima Vlade Pandžića, Glavota je na pisanje pjesama poticao najboljeg prijatelja i daljnjeg rođaka A. B. Šimića, kao mlađeg gimnazijalca u Širokom Brijegu.¹⁴⁰

Glavota je 1914. zajedno sa Šimićem preselio u Vinkovce, gdje su kao podstanari stanovali u istoj kući. Šimić se nastavio školovati u vinkovačkoj gimnaziji, no nije poznato čime se točno Glavota bavio u to vrijeme.¹⁴¹

Glavota kasnije odlazi u Beč i upisuje poljoprivredno sveučilište BOKU (*Die Universität für Bodenkultur Wien*), o čemu svjedoči Šimić u „Pjesmi gladi“: „Pa onda zadnje godine boravak u Beču sa slabom stipendijom za *Bodenkultur*. Ni na što se nije više tužio, kao na to življenje. Reče mi, da se ne bi više ni za živu glavu vratio tamo. Zima, tuđi, veliki, hladni i nepoznati grad, formule, kemijske formule – sve to nije njemu ni najmanje prijalo.“¹⁴²

Prema sveučilišnoj matrikuli¹⁴³ bečkog sveučilišta BOKU iz ljetnog semestra 1915., Glavota je studirao poljoprivredni smjer (*Landwirt*).

Umro je 2. ožujka 1916. u 25. godini života, a pokopan je u rodnom Drinovcima na mjesnom groblju Bartuluši 30. ožujka 1916. Kao uzrok smrti navodi se „sušica“ (tuberkuloza), a ističe se da je pokojnik primio sakramente umirućih. Pokop je obavio tadašnji drinovački župnik fra Božo Ostović.¹⁴⁴ Redakcijski nekrolog donijele su mu zagrebačke *Novine*, pod naslovom „Hrvatskaš Ilija Glavata“.¹⁴⁵

Iz nekrologa saznajemo da je Glavota tijekom studija u Beču postao članom Hrvatskog katoličkog akademskog društva (HKAD) *Hrvatska*,¹⁴⁶ a njegovim članom bio je godinu dana, dok je u Beču do smrti uspio završiti dva semestra.

Isti nekrolog kasnije je prenio i časopis *Luč*,¹⁴⁷ pod istim naslovom.^{148 149}

¹³⁸ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. do šk. god. 1917./18.*, str. 304., 324. i 325.

¹³⁹ Isto, str. 126.

¹⁴⁰ Antun Branko ŠIMIĆ, *Pjesme* (prir. Vlado Pandžić), Sarajevo, 2009., str. 240.

¹⁴¹ A. B. ŠIMIĆ, *Sabrana djela II*. (prir. Dubravko Jelčić), Zagreb, 1998., str. 683. – 684.

¹⁴² A. B. ŠIMIĆ, „Pjesma gladi“, str. 5.

¹⁴³ Matrikula – sveučilišna matična knjiga.

¹⁴⁴ AŽD, *Matica pokojnih, br. II (1903. – 1935.)*, str. 85., r. br. 31.

¹⁴⁵ (UREDNIŠTVO), „Hrvatskaš Ilija Glavata“, u: *Novine*, god. III., br. 86., Zagreb, 17. travnja 1916., str. 3.

¹⁴⁶ Hrvatsko katoličko akademsko društvo (HKAD) *Hrvatska*, osnovano u Beču 1903. na poticaj krčkog biskupa Antuna Mahnića i njegova svećenika Ivana Butkovića, a prema uzoru na prethodno osnovano Slovensko akademsko katoličko društvo (SAKD) *Danica* u Beču. Od 1905. HKAD *Hrvatska* izdavalo je časopis *Luč*, a djelovalo je ukupno desetak godina, kada je zbog rata i prenošenja žarišta đačkog rada u Zagreb obustavila djelovanje. Prema: Vladimir LONČAREVIĆ, *Književnost i hrvatski katolički pokret*, Zagreb, 2005., str. 180.

¹⁴⁷ *Luč*, časopis HKAD *Hrvatska* u Beču, izlazi od 1905. do 1942. Od školske godine 1911./1912. uredništvo se preselilo u Zagreb.

¹⁴⁸ (UREDNIŠTVO), „Hrvatskaš Ilija Glavata“, u: *Luč*, god. 11, sv. 1, Zagreb, 1916. – 17., str. 97.

¹⁴⁹ Prema još neobjavljenom radu Domagoj Tomasa, pod naslovom „Književni pokušaji Ilije Glavote“.

I. Glavota bio je urednik triju dvobrojeva *Ruže*, tijekom prve i druge godine njezina izlaženja, školske godine 1909./1910. (br. 4-5) i 1910./1911. (br. 1-2 i 3-4). Istina, na naslovnici dvobroja 4-5 iz 1909./1910. stoji da je urednik Jozip Biško, ali pod rubrikom Svaštice navedeno je: „Budući da je urednik „Ruže” odsutan, ovaj je dvobroj uredio Ilija Glavota.“¹⁵⁰ Osim toga on je svoje prve, a čini se i jedine sačuvane književne pokušaje, u svom prekratkome životu od 25 godina, objavio kao franjevački gimnazijalac upravo u časopisu *Ruža*. Radi se o kraćim proznim tekstovima pod naslovima „Krenica“,¹⁵¹ „Pokladni ponedjeljak“¹⁵² i „Ne vraća se on više“.¹⁵³ „Krenica“ je objavljena u vrijeme dok je *Ružu* uređivao Josip Biško, dok su druga dva teksta objavljena u vrijeme Glavotina uredništva, i to tekst „Ne vraća se on više“ u dvama nastavcima. Osim navedenih tekstova, Glavota je očito autor i uvodnih uredničkih tekstova, pod naslovima „Svršetkom ovoga godišta“¹⁵⁴ za dvobroj 4-5 u I. god. izlaženja i „Uvela je i naša *Ruža*?“,¹⁵⁵ za dvobroj 1-2 u II. god. izlaženja, kojih je bio urednik.

U pripovijetki *Krenica* Glavota, vraćajući se sa Širokog Brijega u rodne Drinovce, s oduševljenjem govori kako ga je *občaralo jezero „Krenica“ svojom ljepotom* i da ne može dati oduška svome srcu dok je ne obiđe. Trećeg dana po povratku u Drinovce, diveći se cjelokupnom drinovačkom krajoliku, Glavota odlazi do Krenice, gdje mu jedan stariji susjed priča legendu o Gavanu. On zapisuje tu legendu, koja „pojašnjava“ nastanak, kako jezera Krenica, tako i Modrog i Crvenog jezera kod Imotskog i još nekih jama u okolici: „Još u davno vrijeme živio bogat čovjek, a zvao se „Gavan“. Stanovao je na tri mjesta. Nad Imotskim bijaše mu glavni stan, ovdje tor i staja; a eno dolje (oko 20 časa na istok) drugi stan. Velike obitelji nije imao; stoga je držao slugu i sluškinju. Jednom se Isus i sv. Petar učine prosjacim i dođu k njegov kući. Kod kuće je bila sama žena. – „Daj nam štogod udili, Bog ti dao!“ reče sv. Petar. – „Šta će meni Bog, dok je meni Gavan moj“ – „Daj, Gospa ti dala!“ – „Šta će meni Gospa tvoja dok je meni kćer moja“ – Daj, Isus ti dao! – Šta će meni Isus tvoj dok je meni tor moj. Za tim ulidje u kuću, nadje koricu kruva i baci im ga s noge pa podraži na njih psetenja. Kada su se odmakli od kuće, nadju čobana kod ovaca „Zakolji jednu od toliko ovaca, da štogod založimo, jer smo vrlo ogladnuli“, progovori mu sv. Petar „Ove ovce nijesu moje – reče čoban – moja je samo jedna, ali kad je tako zaklat ću i ovu jednu“ Kada su izjeli meso

¹⁵⁰ Svaštice, u: *Ruža*, god. 1, br. 4-5, Široki Brijeg, 1909./10., str. 30.

¹⁵¹ Ilija GLAVOTA, „Krenica“, u: *Ruža*, god. 1, br. 2, Široki Brijeg, 1909./10., str. 6. – 10.

¹⁵² I. GLAVOTA, „Pokladni ponedjeljak“, u: *Ruža*, god. 2 (1910./11.), br. 3-4, 1910./11., str. 17. – 25.

¹⁵³ I. GLAVOTA, „Ne vraća se on više“, u: *Ruža*, god. 2 (1910./11.), br. 1-2, str. 15. – 18.; *Ruža*, god. 2 (1910./11.), br. 3-4, str. 28. – 33.

¹⁵⁴ UREDNIK (Ilija Glavota), Svršetkom ovoga godišta, u: *Ruža*, god. 1, br. 4-5, Široki Brijeg, 1909./10., str. 1. – 2.

¹⁵⁵ I. GLAVOTA, „Uvela je i naša *Ruža*?“, u: *Ruža*, god. 2 (1910./11.), br. 1-2, str. 1. – 3.

zapovjedi Isus, da se skupe kosti na jedno mjesto. Sluga to učini, Isus prekriži i ovca skoči zdrava. Oni se učine što su i prije bili. Sluga se sada preplaši i pade na koljena. Isus mu zapovjedi da se ustane, te kaže: kako će, kada se smrkne, uništiti sve Gavanovo imanje; kako će njemu ostati plaća viseći o stupu. Kad se je smrklo sve se potrese i ode u propuntu. Sluga pogje i nadje kako mu je Isus kazao. Vraćajući se putom natrag nadje dijete gdje plače; ponese ga sa sobom. Sad se poče zemlja ispod njegovih nogu sve više osipati. Neki mu glas zaviče da baci, jer neće ni sam uteći. On to i učini pa bjež. Tako je eto nastala Krenica, one dolje jame i ove više Imotskoga. Stoga i ova Krenica a i neka jezera više Imotskoga ne mogu presušiti.“ Za ovu pripovijetku „Krenica“, koju je napisao Ilija Glavota, kaže urednik *Ruže* J. Biško, da otkriva čovjeka koji u lijepom uživa.¹⁵⁶

U uvodnom uredničkom tekstu „Svršetkom ovoga godišta“, Glavota obznanjuje da je i do njih na Širokom Brijegu *dopro zvuk bojne trube koja zove Hrvate-katolike u boj „za vjeru i dom“*, te da su oni koji se spremaju *slijediti korake Asiškog prosjaka*, stupili *u čvrstu organizaciju, da se usporedno s njihovim istomišljenicima i borcima za svetu stvar bore protiv zajedničkog dušmanina*. Da bi u tom boju bili što uspješniji, kaže Glavota, njihovo je društvo „Polet“ otpočelo izdavati list „Ruža“, kao polje vježbanja za borbu *modernim oružjem – perom*. Nadalje, Glavota ističe da njihova znanja koja stječu u širokobriješkoj gimnaziji trebaju napose biti u korist svoga naroda, jer je on kao neuk lako povodljiv od raznih agitatora. Obrazovati i duhovno uzdizati svoj narod, po Glavoti je *najzgodnije u vrijeme praznika*, pa predlaže da se održavaju *ferijalna predavanja* i osnivaju analfabetski tečajevi, da se, između brojnih, umanji koji analfabeta. Na kraju Glavota poručuje svojim „Poletarcima“: „... ferije su tu ne zaboravite svrhu društva i svoju dužnost!!!“, te da *istom se zametnuti pupoljak „Ruže“ iza ova dva mjeseca svoga počinka, razvije do potpuna cvijeta!*

I. Glavota napisao je i uvodni urednički tekst „Uvela je i naša „Ruža“?“. Tekst je nastao nakon nešto dužeg vremena ne izlaženja i vrlo slikovito i asocijativno je pisan, s namjerom da potiče sve gimnazijalce na suradnju u „Ruži“ i svenarodni rad za vjeru i domovinu. Poričući da je njihova *Ruža* zaista uvela, kaže: „Pogledajte ju samo! Nije uvela, nego se javlja opet vesela, čim govori, da joj zimski studen ne može ništa nauditi. Ali kada joj se približiš nagne se tiho lagano i nježno se privije ko bršljan uz deblo; šapće da joj budeš u pomoći proti zimskoga mraza i strogosti, koji bi joj ugrabio sve, a ostavio samo – trn. Ali bih rekao, da nekoga gleda osobitim pogledom – kao umoljivim. Ali tko je to? – Vi ste to poletni sokolići. Da vas, vas gleda! Bud vas je sve ostavila: svaki cvijetak, ona vam je ostala. Pruža vam da si u njezinu busu savijete gnijezdo i popjevate

¹⁵⁶ J. B. (Jozip BIŠKO), „Osvrt na dvomjesečno djelovanje društva „Polet“, *Ruža*, god. I., br. 2., 1909/1910., str. 1. - 4.

dok odrastete; pruža vam ugodni miris, ali ga vi nemojte baciti. Skupite se oko nje e joj ne bi bilo leda, kad se bude bijelio dol i brijeg. Tu se sad učite, vježbajte, tu radite potpomažući jedan drugoga, dok se ne opašete snagom znanja i iskustva. - - Tada! tada! Tad se dignite na odraslim krilima nebu pod oblake širom mile domaje, te opazivši koji jad ili bol liječite ih ljekovitom travom. Gdjegod koji opazi spavajuće joj sinove, svratite se k njima, probuđujte ih iz mrtvila na rad, na micanje. Onima, koji dobro još ne vide protarite oči, dignite s njih onu opnu, koja im još smeta viđenju, da već jedanput otpane od njih ona: „Slijep je kod očiju, ko čitati ne zna!“ I kad progledaju vodite ih k svijetlu Istine, budite im pravi provodići pokazujući im put, koji vodi početku i svršetku svega – Bogu Stvoritelju, Bogu-čovjeku, a nemojte ih prepustiti svakakvim ljudima, koji će ih zvesti stramputicom u mrak, dok se napokon u jamu ne strovale... I na tomu putu ustrajmo i radimo, dok ne preporodimo Hrvatsku u Kristu, te bude pravi „Antemurale...“¹⁵⁷ A da ne bi podlegli u tom boju, koji se sada bje po cijeloj domovini, treba da budemo hrabri i dobro naoružani i spremni. Zato se, kako spomenuh, sada naoružavajmo i spremajmo, dok je vrijeme. Ne bojmo se rata: „Za vjeru i dom“, koji nam mora biti slađi od meda; odbacimo letargiju koja nam ne donosi nikakve koristi, te budimo idealni, smjeli i energični, jer: *Audaces fortuna iuvat*.¹⁵⁸

„Pokladni ponedjeljak“ pripovijetka je u kojoj Glavota opisuje ljepote svog rodnog kraja, ali i legende o pojavi raznih plašila, pogotovu u blizini tisućljetnih gomila u kojima su ljudi koji su davno živjeli u tom kraju, pokapali svoje mrtve. Tako Glavota oslikava svoje djetinje iskustvo večernjeg odlaska, zajedno sa starijima, u prikupljanje drva za loženje, pa kaže: „Veče bijaše krasna. Nebo vedro ko staklo iskičeno malim svjećicama koje su mило treperile. Zrak je čist i ponešto oštar. Puni mjesec razlio svoju zlatnu svjetlost te se vidilo ko u podne. Sve tiho je i mirno samo se izdaleka kadikad očuju sitni glasovi slažući se u melodiozno odlijevanje i gube se tamo niz doline. ... Prolazeći kraj one gomile i ograde na desno koju zovu „Visoka“ umuklo je pjevanje, a pripovijedalo se o raznim „događajima“ kako je toga, onoga tude plašilo; kako su drugi čuli; gdje tu zveče novci...“ Na povratku kući dječak I. Glavota je bio sav prestravljen o čemu svjedoče njegove riječi: „Ha! Cik, cak, cak - - - “Biva u vrtu? Po prilici da tu vrag novce broji. Ej, što me briga neka broji! – Ne! Možda se meni samo pričinja jer da drugi čuju, javili bi se.” Tako sam se ja utješio i razmišljao opet o tom, kako su tu vidjeli crna čovjeka, gdje oblazi po vrtu i opet se vraća u gomilu i tamo siplje novce. ... To je varka; to mu je samo sjena; eno njega

¹⁵⁷ Lat. *Antemurale Christianitatis* – Predziđe kršćanstva; naziv kojim je nazvana Hrvatska u 16. st. Ne zna se tko je prvi upotrijebio taj naziv za Hrvatsku: Rimski kuriji nakon pobjede bana Petra Berislavića nad osmanskim četama ili knez Krsto Frankapan Tržački u pismu papi Hadrijanu VI. Prema: *Hrvatska opća enciklopedija 1 (A – Bd)*, Zagreb, 1999., str. 271.

¹⁵⁸ Lat. *Audaces fortuna iuvat*. – Odvažnima pomaže sreća. Prema: *Hrvatska opća enciklopedija 1 (A – Bd)*, str. 445.

gore; bio visok – vukodlak; za njim se vuče nešto maleno i zvoni. Oh, koliko koraca i upravo pred me - - zateći će me u tijesnu – bježi!“ Kad je stigao kući svi su mu se smijali, jer su shvatili da ih je išao plašiti njihov rođak. Tješile su ga majka i baka, koja je i proklinjala plašitelja što je učinio. No dječak Glavota je te noći imao jako ružne snove i ta večer pokladnog ponedjeljka usjekla mu se u pamćenje.

U pripovijetci „Ne vraća se on više“ Glavota opet na osebujan način opisuje ljepotu svog rodnog kraja i ljepotu dječje igre, zapažajući puno sitnih detalja u okolici, ali i u ponašanju ljudi. Tako opisuje ponašanje jedne starice u susjedstvu: „Baš na onoj poznatoj stijeni pod orahom u hladu sjedi zgrbljena starica – i to sama, ona više nikoga tu nema. Ne miče ni glavom niti ičim drugim upravo kameni kip. Kadikad čuješ šaptanje - - moli: Oče naš - - - Budi volja Tvoja. Ti gledaj, prislušuj! ona zureći pred se bez prestanka šapuće, uz to joj se prokrade dolje krupna suza i ko sablast umine za cigli čas, a ne znaš ni sam kamo. To je tajna. Kadikad joj se iz grudi izviije duboki uzdah i kao otajstveno se raspline u uzduhu i opet tajna ... Podigla je glavu i licem se okrenula prema zapadu. ... Odjeci bivaju sve bliže i bliže, a čuje se i glasno cilikanje momaka i djevojaka, koji se s rada vraćaju. Ona samo zuri tamo odkud oni dolaze, te bih rekao da nekoga očekuje; da je sva u strahu i brizi – majčinoj brizi... Misli možda na nj, kako je tako okasnio, gdje li se zabavio. Oh, kada li će se povratiti! Ostao je, zakasnio je ali se ne će povratiti. Prošlo je ono vrijeme, kad ga je tu iščekivala, te ga mило pokarala. Lani je to bilo; lani je otišao, negdje daleko i – ne vraća se više. Uzalud svako iščekivanje – ne vraća se on više. Bilo je isto oko ovi doba ali rano ujutru. Primetnuo se torbom reče joj: Z Bogom, ali je rekao utješljivo i mило. ... Dosta ga je ljudi tada pratilo na odlasku, a ona, sama ona – majka ga nije mogla ispratiti. Otišao je i ovaj put – na licu mu čitajući – miran – veseo, a ipak nije ništa rekao, premda ju je ostavio samu ko ćuka. Ne vraća se on više!“ Iz ostalog dijela teksta saznaje se kako su seoske žene za prerane smrti nekih momaka optuživale poneke žene da su ih proklele, pa su tvrdile da to vrijedi i za smrt Luke, sina od bake Bakavuše. No, kad se, nekoliko godina kasnije, slična smrt dogodila, liječnici koje su doveli iz Imotskog utvrdili su da je umro od srčane kapi, što im je potvrdio i *pratar*, grdeći ih da ne optužuju za to neke seoske žene i njihovu kletvu. Čak je izmirio Bakavušu i ženu koju su optuživali da je svojom kletvom ubila Luku. Glavota ovom pripovijetkom na slikovit način pokazuje što za, inače, neuki narod znače obrazovani i učeni ljudi kao što su svećenici i liječnici.

Društvo „Polet“ održalo je 2. VIII. 1910. prvu izbornu skupštinu, na kojoj je između ostalog Ilija Glavota (VI. r. gimn.) izabran za cenzora I. literarne sekcije, te za urednika lista *Ruža*. Na sijelu literarne sekcije čitana je i radnja

Ilije Glavota „Ne vraća se on više!¹⁵⁹ Urednik I. Glavota je na kritiku odgovorio: „Epizodično budi rečeno: Ako bude isto uredništvo u istim prilikama, onda će na pridu¹⁶⁰ poprilici stajati: Vlasnik i urednik: Ilija Glavota, a ne „izdaje društvo „Polet““. ¹⁶¹ Očito se I. Glavota našalio na okolnosti u kojima je izdavana *Ruža*.

U br. 5 iz II. god. izlaženja tajnik (Vid Krešić) objavio je članak „Ovogodišnji rad društva „Polet““. u kojem, govoreći literarnoj sekciji, koja je te šk. godine 1910./1911. brojila samo 4 člana, navodi da su održali 6 sijela. Na sijelima, kojima je bila nazočna čitava gimnazijska mladež, gospoda gimnazijski profesori i ostali samostanski djelatnici, čitali su se pismeni sastavci, ali vježbalo se i u slobodnom govoru. Među ostalim i Ilija Glavota je čitao svoja dva sastavka „Pokladni ponedjeljak“ i „Ne vraća se on više“, koja su objavljena u *Ruži*.¹⁶² U rubrici „Vijesti“, iz literarne sekcije navedeno je: „Tri dana prije samoga sedmog redovitog sijela otišao je naš urednik na polaganje u Mostar.“¹⁶³ Očito se radi o Iliji Glavota, koji je bio u društvu „Polet“ izabran za urednika u šk. god. 1910./1911., a pri kraju VI. r. gimnazije otišao je polagati prijamni ispit za nastavak školovanja u VII. i VIII. r. u Velikoj gimnaziji u Mostaru, pa je zadnji broj *Ruže* iz te godine, umjesto njega uredio Odbor.¹⁶⁴

Šestoškolci, među kojima je vrlo bitnu ulogu imao Ilija Glavota, napisali su jednu poruku: „Približio je se čas rastanka na neko vrijeme. Na rastanku čujte našu posljednju želju. Borba s mačem i puškom prestala je, a počela je era borbe perom. „Poletu“ je jedina svrha da se u njemu vježbamo u sastavcima i tako spremni stupimo među narod. Stoga radite oko jačanja svog nejačeta i njegove druge „Ruže“ da je ne bi nepogoda kakva uništila. Spremajte se radno na rad na neobrađeno narodno polje! Pred očima neka vam sved lebdi uzvišeno geslo „Sve za vjeru i za dom“. Na rastanku kliču vam: do viđenja na zajedničkom polju rada! Šestoškolci.“¹⁶⁵

¹⁵⁹ TAJNIK (Vid KREŠIĆ), Vijesti, u: *Ruža*, god. 2 (1910./11.), br. 1-2, str. 26.

¹⁶⁰ misli se na naslovnicu!

¹⁶¹ UREDNIK (Ilija Glavota), Odgovori uredništva, u: *Ruža*, god. 2 (1910./11.), br. 1-2, str. 28.

¹⁶² TAJNIK, (Vid KREŠIĆ), „Ovogodišnji rad društva „Polet““, u: *Ruža*, god. 2 (1910./11.), br. 5, str. 30. – 35.

¹⁶³ *** „Vijesti“, u: *Ruža*, god. 2, br. 5, str. 37.

¹⁶⁴ Vidi naslovnicu *Ruža*, god. 2, (1910./11.), br. 5.

¹⁶⁵ ŠESTOŠKOLCI, „Na rastanku“, u: *Ruža*, god. 2 (1910./11.), br. 5, str. 38.

Fra Placid (Ivan) Pandžić

Treći Drinovčanin koji se pojavljuje kao suradnik i urednik *Ruže* bio je fra Placid (Ivan) Pandžić. U osnovnoj školi u Drinovcima, kao polaznik druge generacije ove škole, završio je: I. r. 1901./902. općim uspjehom „I. red s odlikom“; II. r. 1902./903. općim uspjehom „I. red s odlikom“; III. r. 1903./904. općim uspjehom „I. red“ i IV. r. 1904./905., općim uspjehom „I. red“.¹⁶⁶ Potvrda navedenog nalazi se i u Registru učenika za šk. god. 1900.

– 1905.¹⁶⁷ O daljnjem školovanju Ivana Pandžića svjedoči činjenica da je u ime Hercegovačkog franjevačkog državnog *starešinstva* iz Mostara, o. fra Angjeo Nuić uputio, 17. srpnja 1906., dopis župskom uredu u Drinovcima, kojim izvješćuje da primaju Ivana sina Mate Pandžića iz Drinovaca u franjevački red, te da dođe na Široki Brijeg 27. kolovoza 1906., gdje će se *podložiti ispitu*. Naveo je i sljedeće: „Neka ponese sa sobom 5 košulja, 5 gaća, 2 šaljvare, dvoje terluke, dva jačermice, pet pari čarapa, dvoje opanke, jedan fes, jedan kuparan, sapun, češalj, tri marame, dva gunja i jastuk, kašiku, vilicu i nož, dva krpe za iste, sanduk za odijelo, i 13 for. u gotovu novcu.“¹⁶⁸ Bio je 3. VI. 1910. prigodom dolaska cara Franje Josipa I. među gimnazijskim đacima, a 1910./11. završio je V. r., s tim da je upisan kao Joanes, te VI. r. 1911./12. Postao je od 15. IV. 1918. učitelj hrvatskog jezika i zemljopisa na širokobriješkoj gimnaziji.¹⁶⁹ 1918./19. predavao je vjeronauk, zemljopis i hrvatski jezik, te je bio razrednik III. r.; 30. XII. 1919. prešao je iz samostana u konvikt; 6. V. 1920. išao je s ravnateljem u Sarajevo da *kod vlade traži životnih namirnica*; 9. IX. 1920. provincijal ga je odredio preuzme ekonomiju u konviktu; u ljetnom roku 1922. polagao je ispit zrelosti na Širokom Brijegu“; 1922./23. je i dalje profesor u gimnaziji, ali je bio i u Zagrebu jer je 21. X. došao i 30. X. 1922. otišao natrag u Zagreb; 24. XII. 1923. došao je na *ferije* iz Zemuna; posebnim nastojanjem (očito je tada bio u Beogradu) preuzeo je 16. VI. 1925., potpisan tog istog dana, akt o priznanju javnosti Franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu iz tadašnjeg ministarstva prosvjete u Beogradu i isti dan ga poslao uz svoje pismo provincijalu; 1925./26. je profesor na gimnaziji; imao je veliku ulogu u dobivanju prava javnosti za širokobriješku gimnaziju, jer je studirao u Beogradu; 10. IX. 1926. Provincijalat

¹⁶⁶ AOŠD: Razrednica za: šk. god. 1901./902., r. I. i II., red. br. 36., br. gl. im. 45.; šk. god. 1902./903., r. I., II., III. i IV., red. br. 18., br. gl. im. 45. i šk. god. 1903./904., r. I., II., III. i IV., red. br. 21., br. gl. im. 45.; AZHŽ, *Razrednica Narodne osnovne škole u Drinovcima, školska godina 1904./905.*, IV. r., red. br. 5., br. gl. im. 45.

¹⁶⁷ AOŠD: Registar učenika za šk. god. 1900. – 1905., red. br. 45.

¹⁶⁸ AZD, *Spisi župnog ureda u Drinovcima*, sv. III. (1901. – 1908.), list 109.

¹⁶⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 1*, str. 449., 313., 322., 438., 440.

se pisanim putem obratio fra Placidu Pandžiću u Zemun, odajući mu priznanje i zahvalivši mu na zauzimanju za provinciju u svakom pogledu; 1927./28. opet je profesor hrvatskog jezika u širokobriješkoj gimnaziji; 9. V. 1928. još nije imao diplomskog ni profesorskog ispita; iz Beograda se vratio 8. IX. 1927.; 1928./29. bio je pored profesure i prefekt konvikta I; 1929./30. predavao je hrvatski i latinski jezik, i to maksimum od 21 redovnih sati tjedno, ali je još bio apsolvent fil. fakulteta u Beogradu; 29. IX. 1929. na Miholjdan posjetio je rodne Drinovce; vodio je na izlet 18. III. 1930. I. – IV. r., na Šarampovo. vodio je prijemni ispit za upis u gimnaziju 1930./31., te je kao razrednik IV. r. predavao hrvatski jezik i gimnastiku; bio je član ispitnog odbora za niži tečajni ispit 11. – 17. VI. 1931., za hrvatski (tada se zvao srpskohrvatski) jezik; imenovan je 15. I 1931. u povjerenstvo za izradu Pravilnika za konvikt; 1931./32. predavao je hrvatski i latinski jezik, zemljopis i gimnastiku, a bio je i razrednik IV. r.; prema odredbi Ministarstva prosvjete od 6. IV. 1932., morao bi položiti diplomski ispit da bi mogao dalje predavati; 1932./33. postavljen je katehetom stručne i učiteljske škole u Mostaru.¹⁷⁰ Po smrti fra Didaka Buntića na Širokom Brijegu je 10. II. 1922. osnovan Odbor za izgradnju gimnazijske zgrade, a za tajnika je izabran fra P. Pandžić.¹⁷¹ Bio je duh. pom u samostanu na Humcu 1933. – 1934. i 1936. – 1937., u samostanu u Mostaru 1935. – 1936., 1952. – 1953. i 1957. – 1962., u samostanu na Širokom Brijegu 1918. – 1922., 1927. – 1932., 1956. – 1957. i 1962. – 1965. Zatim je bio gvardijan samostana u Tomislavgradu 1938. – 1939. i 1952., te župni vikar u župi Čerin 1953. – 1955., župnik u Gorancima 1945., župni vikar u Posušju 1937. 1938. Bio je zlostavljan i suđen od partizansko-komunističkih vlasti, i to odmah po završetku II. svj. rata, kada je osuđen na 5 god., a odslužio je 4 god i 5 mjeseci u Mostaru i Zenici 1945. – 1949.¹⁷² Gimnaziju je završio na Širokom Brijegu 1906. – 1912., a onda dvije godine u Državnoj gimnaziji u Mostaru (gdje je maturirao tek 1922.¹⁷³). Bogoslovni studij završio je u Mostaru 1913. – 1918. Hrvatski jezik studirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i Beogradu 1922. – 1927. U franjevački novicijat stupio je na Humcu 12. VIII. 1912., svečane zavjete položio u Mostaru 3. X. 1916., a za svećenika zaređen je u Mostaru 23. IX. 1917. Bio je profesor hrvatskog jezika i povremeno gimnastike u širokobriješkoj gimnaziji 1918. – 1922. i 1927. – 1932. Nakon izlaska iz komunističkih kazamata bio je na oporavku na Humcu 1949./50., u bolnici u

¹⁷⁰ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* 2, str. 15., 17., 30., 38., 47., 56., 70., 81., 98., 123., 150., 179., 185., 213., 279., 347., 362., 368., 398., 452., 460., 475., 477., 487., 505., 522., 550. i 560.

¹⁷¹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* 2, str. 458. i 550.

¹⁷² R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine, Mostar, 2012.*, str. 48., 63., 73., 74., 75., 81., 100., 118., 195. i 452.

¹⁷³ 75. godina gimnazije u Mostaru 1893-1968, Mostar, 1968., str. 128.

Sarajevu 1950./51. i rekonvalescent u Kraljevoj Sutjesci 1951./52. Preminuo je u Dubrovniku 11. IX. 1965., a pokopan je na groblju Šoinovac u Mostaru.¹⁷⁴

Na godišnjoj skupštini društva „Polet“, održanoj 1. IX. 1911., Ivan Pandžić je izabran za tajnika društva. Time je postao i dio uredničkog Odbora koji je uredio sve brojeve *Ruže* izdane u III. godini izlaženja, šk. god. 1911./12. (br. 1, 2, 3 i 4-5)¹⁷⁵. On je na prvom redovitom i svečanom sijelu društva „Polet“ za šk. god. 1911./12., održanom 4. X. 1911., sudjelovao u programu s radom „Do starca Grge“.¹⁷⁶

Na trećem redovitom sijelu društva „Polet“, održanom 3. XII. 1911., Ivan Pandžić je sudjelovao čitajući ocjenu radnje „U radu je spas“. Četvrto redovito sijelo društva „Polet“, održano je 29. XII. 1911., a Ivan Pandžić je opet sudjelovao, ovaj puta čitajući ocjenu radnje ??????(nečitljivo, op. a.).¹⁷⁷ Uredništvo je navelo da su primili gimnazijski list „Travanjsko Smilje“, god. V. (1911./12.), br. 1.-2.¹⁷⁸ Brojni Drinovčani bili su urednici i suradnici „Travanjskog Smilje“, odnosno „Travničkog Smilja“,¹⁷⁹ pa tako je u tom broju kojeg su u „Poletu“ dobili, navedeno da je Andrija Majić,¹⁸⁰ kao polaznik VIII. razreda gimnazije, 1911./12. izabran za potpredsjednika Odbora literarne sekcije u isusovačkoj travničkoj gimnaziji.¹⁸¹

S kakvim se poteškoćama susretala literarna sekcija „Poleta“, a osobito urednički Odbor, može se vidjeti iz sljedećeg navoda uredništva: „Radi pokvarenja kože mnogo nam materijala moralo ostati neštampano i sve drugo morade izostati.“¹⁸² Osobito je to vidljivo iz sljedeće crtice: „Sigurno ćete nam prigovoriti, što je „Ruža“ ovako nečitljiva. Pa imate i zašto, ali ne nama, nego „šapirografu“. Ne, nije ni on kriv, već prazna kesa iz koje se neda ni 8 Kruna izbiti, da se promijeni koža. Ne budu li bolje prilike nemoguće nam je i „Ružu“ izdavati.- Stoga do Vas stoji da naša „Ruža“ cvjeta ili ne. Jer tko hoće da ružu miriše, treba da je i zalijeva.“¹⁸³

¹⁷⁴ R. JOLIĆU, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 302. – 303.

¹⁷⁵ Vidi naslovnice *Ruža*, god. 3 (1911./12.), br. 1, 2, 3 i 4-5.

¹⁷⁶ UREDNIŠTVO, *Vijesti*, u: *Ruža*, god. 3 (1911./12.), br. 1, str. 24.

¹⁷⁷ UREDNIŠTVO, *Vijesti*, u: *Ruža*, god. 3 (1911./12.), br. 2, str. 26.

¹⁷⁸ UREDNIŠTVO, *Vijesti*, u: *Ruža*, god. 3 (1911./12.), br. 2, str. 31.

¹⁷⁹ Srećko TOMAS, *Petorica Drinovčana urednika i suradnika "Travničkog smilja"*, *Susreti* 7, God VII., br. 7., str. 95. – 133.

¹⁸⁰ Andrija Majić rođen je 9. IV. 1892. u Drinovcima, od oca Vida i majke Anice, rođene Ravlić, AŽD, *Matica krštenih*, sv. I., str. 201., br. 152. Umro je 31. XII. 1978. u Studencima, gdje je i pokopan, prema: Srećko MAJIĆ, Mons. don. Andrija Majić (1892. – 1978.), *Životni put i svećeničko djelovanje*, u: Željko MAJIĆ (ur.), *SLUGA DOBRI I VJERNI* – Život i djelo mons. Andrije Majića, Mostar, 1998., str. 50.

¹⁸¹ UREDNIK: Nikola TOJČIĆ, „Vijesti“, *Travanjsko smilje*, god. V. (1911./12.), br. 1.-2., str. 31. – 32.

¹⁸² UREDNIŠTVO, u: *Ruža*, god. 3 (1911./12.), br. 3, str. 20.

¹⁸³ „POLET“, Čitajte, u: *Ruža*, god. 3 (1911./12.), br. 4-5, predstranica.

Fra Vinko (Petar) Nuić

Četvrti Drinovčanin koji se pojavljuje kao suradnik i urednik *Ruže* bio je fra Vinko (Petar) Nuić.¹⁸⁴ Završio je IV. r. osnovne škole u Drinovcima 1921./22. vrlo dobrim uspjehom.¹⁸⁵ Nadalje prema dostupnoj dokumentaciji, završio je VI. r. gimnazije 1927./28. dobrim uspjehom; prema obavijesti prefekta fra Viktora Nuića od 20. XII. 1927. dugovao je za *opskrbu 2000 D*; u novicijatu je stupio na Humcu 29. VI. 1928.; VII. r. gimnazije pohađao je 1929./30.; poravni ispit iz VII. r. položio je 9. – 10. IX. 1930.; svršio je VIII. r. 1930./31.; viši tečajni ispit položio je 8. – 13. VI. 1931.¹⁸⁶ Bio je duh. pom. u samostanu na Humcu 1936. – 1937., 1941. – 1943. i 1970. – 1971., u samostanu u Tomislavgradu 1959. – 1961., 1965. – 1970. i 1971. – 1980.; župni vikar u Posušju 1937. – 1938. i u župi Slano (Majkovi) 1961. – 1965. Bio je suđen i zlostavljan nakon II. svjetskog rata, i to na 7 godina zatvora i svih 7 je i bio u zatvorima u Zagrebu i Staroj Gradiški, 1945. – 1952. (Prema dokumentaciji iz Hrvatskog državnog arhiva, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, „Pregled osuđenih svećenika, časnih sestara i crkvenih funkcionera svih vjeroispovijesti na teritoriju NR Hrvatske od 1944. do 1951. godine“: „169. Nuić Petar sin Nikole i Ruže rođ. Kolar(k). Rođen 29.VI.1910. godine u selu Drinovci, kotar Ljubuški. Stalno mjesto boravka Karlovac. Po zanimanju rimokatolički svećenik. Osuđen po Vojnom sudu IV. vojne oblasti J.A. od 26.VII 1946. presudom br. 638./46 na 8 godina lišenja slobode s prisilnim radom i gubitak političkih i građanskih prava. Osuđen je radi toga, što je za vrijeme okupacije bio član ustaškog terorističkog pokreta, i kao nastavnik u gimnaziji odgajao omladinu u ustaškom duhu. Svijestan odgovornosti povlačio se sa ustašama pred J.A. Odlukom MUP-a NR Hrvatske pušten na slobodu 29. IX 1951. godine.“¹⁸⁷) Umro je 21. XI. 1980. u Duvnu (Tomislavgradu), gdje je i pokopan.¹⁸⁸ Prema informacionom listu kojeg je slao 20. VII. 1940. za jednog mogućeg đaka u sjemeništu saznaje se da je bio župnik u Glavatičevu.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Radi se o Petru Nuiću rođenom 29. VI. 1910. u Drinovcima, k. br.141., od Nikole Nuića i Ruže r. Kolak iz Tihaljine. Kršten je 30. VI. 1910. od fra Vjenceslava Bašića, a kumovao je Stipe Glavaš iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 79., br. 81.

¹⁸⁵ AZHŽ, Narodna osnovna škola u Drinovcima, Razrednica za školsku godinu: 1921./22., IV. r., red. br. 14., br. gl. im.650.

¹⁸⁶ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na širokom Brijegu 2*, str. 110., 276., 292., 355., 411., 472., 480., 486. i 487.

¹⁸⁷ HDA, fond 310, br. arh. jed. 341, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, „Pregled osuđenih svećenika, časnih sestara i crkvenih funkcionera svih vjeroispovijesti na teritoriju NR Hrvatske od 1944. do 1951. godine“, red. br. 169.

¹⁸⁸ R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine, Mostar, 2012.*, str. 48., 49., 81., 195., 284., 287., 452. i 472.

¹⁸⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na širokom Brijegu 3*, str. 257. i 258.

Nakon završene osnovne škole u Drinovcima pohađao je gimnaziju na Širokom Brijegu 1922. – 1931. Bogosloviju je završio u Mostaru (1931. – 1934. i Lillu, Francuska (1934. – 1936.) Proste zavjete položio je na Humcu 29. VI. 1928., a svečane zavjete u Mostaru 5. VII. 1932., dok je za svećenika zaređen u Mostaru 11. XI. 1934. Na svoju je volju otišao u Zagreb te je 1. III. 1944. bio isključen iz franjevačkog reda. Zbog teških patnji koje je proživio tijekom II. svj. rata i poraća bojao se svega i svačega. Nakon izlaska iz zatvora boravio je 7 godina u roditeljskoj kući (1952. – 1959.). Povratak u zajednicu odobrila mu je Generalna kurija, a potom i uprava Provincije u svibnju 1959. U samostanu u Tomislavgradu uglavnom je boravio „de familia“, a ponekad pomažući i u pastoralu.¹⁹⁰

Ovdje treba spomenuti da je *Ruža* prestala izlaziti nakon šk. god. 1912./13., a obnovljeno izlaženje počelo je 1928., u izdanju Hrv. kat. đaštva (nutarnji), Široki Brijeg.¹⁹¹ U članku „Nakon četrnaest godina“, uredništvo (urednik je bio Petar Nuić, Nikolin, VI. r.) navodi da se hercegovački krš napojio mladog sunca i oživio, tako da njim struje nove snage. Za širokobriješku franjevačku mladež, sinove hercegovačkog krša, kažu da su im se srca, u prethodnoj franjevačkoj godini, napunila neodoljivih i neizbrisivih dojmova o sv. Franji, svecu Katoličke akcije. Imajući na umu da otrov liberalizma zahvaća gradove i sela, to ih zbija u *osvajачke redove hrv. kat. đaštva, da na prokušanom i granitnom temelju katolicizma, hrvatstva i demokratizma počnu već u cvijetu mladosti raditi na ostvarenju njihove lozinke: Omnia instaurare in Christo*. Konstatiraju da se vruće mole za katoličku Hrvatsku, uče i spremaju se za buduće zvanje i djelovanje. Zaključili su da u tu svrhu moraju se učiti boriti i *s perom u ruci*. Stoga su obnovili izdavanje *Ruže*, preuzimajući *baštinu Franjinih sinova u Hercegovini*. Tako je *Ruža* ponovno stupila u *kolo đačkih listova*, posvećujući svoj sadržaj *katoličkom i franjevačkom proljeću u hrv. narodu*.¹⁹²

Napisao je i pjesmu „Sad je rad“, potpisanu pseudonimom Pierre:

Plamne misli, srca čila
Smjelo u boj, braćo mila,
Barjak Svijetla neka sada
Snažno sine
Protiv tmine
Sad je vrijeme našeg rada.

¹⁹⁰ R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 291. – 292.

¹⁹¹ Vidi naslovnicu *Ruža*, god. V (1928.), br. I.

¹⁹² UREDNIŠTVO (urednik je bio Petar Nuić, VI. r.), „Nakon četrnaest godina“, *Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 1. – 3.

Pakla svuda
Mržnja huda
Ruši ljubav, ruši bratstvo,
U boj sada
Zove Pravda,
Zove narod i Hrvatstvo.

Desnom jakom
Sa barjakom
Ovjenčajmo rodu čelo
Čiji sini
Domovini
Vijerni mriješe za raspelo.

Srca vrela,
Vedra čela
Napred, braćo, složno sad
Sad je borba, sad je rad!
Pierre¹⁹³

Očito je želio ovom pjesmom potaknuti kolege gimnazijalce na literarni rad i pisanje za *Ružu*.

Napisao je Nuić i pjesmu „Sve prolazi“:

Vječno riječi u tamu lete:
Beskraj trajno svija i plete
Tkivo vječno
Nijemo i tečno
Da jednom sazda
Vječito – vazda

I sve je u znaku nestašnog lijeta:
I sunce i zemlja i bitnost svijeta,
Što nekog diže u kratkom vijeku,
Dok nekog u isto toku
Vječnosti stigne

¹⁹³ PIERRE (Petar Nuić), „Sad je rad“, *Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 4.

Smirenje, san,
Da se na dan
Uskrsa digne.

I sve niz puteve vječnosti kreće,
I sve ko drhtaj što zgara svijće
Prolazi... vratit se ne će!
-Pierre¹⁹⁴

Po svoj prilici da je A. B. Šimić imao utjecaja na pjesničke pokušaje P. Nuića. Nadalje, Nuić je napisao sastav „O pjesmi“, u kojem navodi da *otkad ljudsko srce osjeća bol - veselje, radost, žalost, milo – drago* i otkad ljudsko oko gleda sve ljepote prirode, *otada zvuče i razliježu se po ovoj dolini suza ugodni i opojni tonovi pjesme*. To potkrjepljuje primjerima izraelske pjesme Gospodu Bogu, nakon što ih je spasio od faraonove silne vojske, omogućivši im, posredstvom Mojsija, prolazak kroz Crveno more, te skupnih duhovnih pjesama kralja Davida *u kojima slavi Božju mudrost, svemogućstvo, dobrotu i t.d.* Nuić niže još primjera pjesničkih zanosa kao kod Marije kada objavljuje svojoj rođakinji Elizabeti što joj je navijestio anđeo Gospodnji, kao i onaj „*Gloria in excelsis Deo!*“, iz usta nebeske anđeoske vojske, kada se Sin Božji rodio u betlehemskejštalici. Odmićući svoje misli od prošlosti Nuić konstatira da se svagdje, uz proslave i gozbe, *ori zanosna melodija pjesme, bilo gorom ili dolom, gdje se bijele runata krda, bilo poljem i ravnicom, gdje poigravaju sićušni jaganjci, svuda po zraku punu mirisa šire se valovi pjesme iz mladih zdravih pastirskih grudi uz frulice ili diiple*. No, postoje i ganutljive pjesme, koje teku iz dubine srca sina u tuđini, kada dolazi k majci, koja ga poljubi i milo gleda i grli, te Nuić kliče: „Kako je onaj poljubac pun ugodnih tonova tajanstvene pjesme! Kako je onaj majčin zagrljaj pun zanosne melodije.“ I dalje s ushićenjem Nuić reče: „Pjesma – to je ona sila oduševljenja, koja te hvata, kada gledaš hrvatsku povijesnicu, koja ti kaže, da su se borili kao lavovi i stajali na braniku svojih prava poput hridi, o koju se odbiše tolike i tolike sile. ... Pjesma – to je ogledalo duše čovječje i života čovječjega; zrcalo ljubavi prema Bogu, poštovanja prema roditeljima, odanosti prema prijateljima.“¹⁹⁵

¹⁹⁴ PIERRE (Petar Nuić), „Sve prolazi“, *Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 27.

¹⁹⁵ P.(Petar) NUIĆ, „O pjesmi“, *Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 27. - 30.

Fra Pio (Petar) Nuić

Peti Drinovčanin koji se pojavljuje kao suradnik u *Ruži* bio je fra Pio (Petar) Nuić.¹⁹⁶ Završio je IV. r. osnovne škole u Drinovicima 1921./22. vrlo dobrim uspjehom.¹⁹⁷ Bio je sudionik velikog franjevačkog zborovanja 4. IX. 1940. na Širokom Brijegu, na koje su se sakupili skoro svi tada živući hercegovački fratri, na čelu s provincijalom dr. fra Krešimirom Pandžićem.¹⁹⁸ Završio je VI. r. širokobriješke gimnazije 1927./28. Tadašnji prefekt fra Viktor Nuić izvješćuje Provincijalat 20. XII. 1927. da za opskrbu duguje 3000 D. Primljen je u novicijat na Humcu 29. VI. 1928. Za gimnazijskih dana bavio se i kulturnom djelatnošću, pa je tako 10. II. 1929., kod zabave koju su priredili interni đaci u novoj gimnaziji, održao proslav. Završio je VII. r. 1929./30. i VIII. r. 1930./31., te je na temelju čl. 16 a) Pravila o višem tečajnom ispitu oslobođen od usmenog ispita.¹⁹⁹ Bavio se i fotografiranjem, pa je tako 8. V. 1960. snimio zgrade širokobriješke gimnazije.²⁰⁰ Prema njegovim fotografijama izrađeni su crteži za *Šematizam Franjevačke provincije Marijina uznesenja u Hercegovini* (Mostar, 1964.), koji je prvi franjevački šematizam pisan na hrvatskom jeziku. Bio je tajnik provincije 12. V. 1949. – 30. V. 1952., definitor 30. V. 1952. – 6. V. 1955. Prema njegovom nacrtu izgrađena je nova lijepa franjevačka grobnica na Humcu i blagoslovljena je 1973. Osim toga bio je duh. pom. u samostanu u Mostaru 1940. – 1988. Kao ing. arh. dao je plan izgradnje mnogih crkava i crkvenih objekata, pa tako: nove crkve u Bukovici (dovršena 1972.); za župnu kuću u Gorici, dovršenu 1977.; za novu crkvu u Izbičnu, koja je građena od 1964. do 1966.; idejni plan za crkvu u Kočerinu, dovršenu 1980.; projekt dovršenja crkve u Rasnom, koja je dovršena 1961.; plan izgradnje crkve u Užarićima, koja je dovršena ugrubo 1968.; nacrt novog zvonika pored crkve u Tihaljini, koji je dovršen 1985.; plan za malu područnu crkvu u Kovačima u župi Tomislavgrad, dovršena 1979.; nacrt župne kuće u Veljacima, dovršena 1981.; plan izgradnje crkve u Veljacima, dovršena 1957., kao prva crkva sagrađena u komunističkoj Jugoslaviji; te plan preuređenja kuće kupljene u Zagrebu, od strane Ivana Pandžića, rodnom iz Drinovaca, zagrebačkog

¹⁹⁶ Radi se o Petru Nuiću rođenom 25. III. 1910., u Drinovicima, k.br. 140, od Joze Nuića i Kate r. Glavaš iz Drinovaca. Kršten je 26. III. 1910. od fra Vjenceslava Bašića, a kumovao je Petar Nuić iz Drinovaca. AŽD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 75., br. 33.

¹⁹⁷ AZHŽ, Narodna osnovna škola u Drinovicima, Razrednica za školsku godinu: 1921./22., IV. r., red. br. 13., br. gl. im. 651.

¹⁹⁸ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* 1, str. 31.

¹⁹⁹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* 2, str. 110., 276., 292., 354., 390., 411. 486. i 487.

²⁰⁰ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* 3, str. 595.

trgovca, za potrebe hercegovačkih franjevačkih bogoslova, što je dovršeno u siječnju 1943. Ni njega nisu mimoišle komunističke istrage i zatvori, jer je bio u istrazi u Mostaru 10 mjeseci, 1949. – 1950. Preminuo je 30. XI. 1988. u Mostaru i pokopan je na groblju Šoinovac u Mostaru.²⁰¹ Gimnaziju je završio na Širokom Brijegu 1922. – 1931., a bogoslovni studij u Mostaru 1931. – 1934. i Beču 1934./35. Franjevački habit obukao je na Humcu 29. VI. 1928., svečane zavjete položio u Mostaru 5. VII. 1932., a za svećenika zaređen u Mostaru 11. XI. 1934. U Beču je završio Visoku tehničku školu i Građevinsku akademiju 1935. – 1939. Nakon toga je bio profesor crkvene umjetnosti na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru. 1943. položio je inženjerski ispit u Zagrebu.²⁰²

Petar Nuić Jozin je bio član uredničkog odbora novoobnovljenog izdanja *Ruže* (navedeno: Uredio: Petar Nuić, VI. razr., Crtali: P. J. Nuić, VI. r. i I. Kutleša, Pisao: Mirko Matijević, VI. r.²⁰³). Dakle sve ilustracije u *Ruži*, god V. (1928.), br. I., djelo su fra Pia (Petra) Nuića i I. Kutleše. Nažalost nije navedeno tko je od njih dvojice autor pojedine ilustracije, pa ih ovdje donosimo skupno. U svakom slučaju značajan je doprinos fra Pia (Petra) Nuića da je ovaj broj *Ruže* bio lijepo ilustriran, što se vidi prema ilustracijama prikazanim na slici 2.

Korice

Str. 33.

²⁰¹ R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 15., 35., 45., 63., 93., 121., 144., 155., 208., 230., 243., 248., 253., 254., 289., 452. i 474.

²⁰² R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 290.

²⁰³ *Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 36.

Str. 1.

Str. 16.

Str. 30.

Str. 31.

Str. 34.

Str. 36.

Slika 2.: Ilustracije časopisa Ruža, god V. (1928.), br. I. (dio je djelo fra fra P. Nuića)

Fra Anzelmo (Cvjetan) Čulina, ml.

Šesti Drinovčanin koji se pojavljuje kao suradnik u *Ruži* bio je fra Anzelmo, don Cvitan (Cvjetan) Čulina, ml., koji se potpisivao pseudonimom Florijan.²⁰⁴ završio je IV. r. osnovne škole u Drinovcima 1923./24., s vrlo dobrim uspjehom.²⁰⁵ Pohađao je II. r. gimnazije 1925./26., IV. r. 1927./28., VI. r. 1929./30., a nije pristupio popravnom ispitu iz VI. r., ali je VII. r. svršio 1931./32. i VIII. r. 1932./33., te je 16. VI. iste godine položio i viši tečajni

²⁰⁴ Radi se o Cvjetanu Čulini koji se rodio 20. V. 1911. u Drinovcima, Kamenice, k.br. 275. od Luke Čulina i Jake r. Nikić iz Ružića. Kršten je u Drinovcima 21. V. 1911. od fra Vjenceslava Bašića, a kum je bio Ante Marinović iz Drinovaca. Svečane zavjete učinio je 17. IX. 1934. na Humcu. AZD, *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 89., br. 50.

²⁰⁵ AZHŽ, Narodna osnovna škola u Drinovcima, Razrednica za školsku godinu: 1923./24., IV. r., red. br. 4., br. gl. im. 724.

ispit.²⁰⁶ Osim toga bio je duh. pom. 1942. u mostarskom samostanu, 1940. – 1942. u širokobriježskom samostanu, te župni vikar 1939. -1940. na Kožerinu i 1934. – 1935. u samostanu i župi Slano.²⁰⁷

Prvi sastavak, kojim se javio u *Ruži*, bio je pod naslovom „Umbrijski prosjak u prirodi“. Čulina u početku svojega sastavka podsjeća kako je Bog omogućio prvom čovjeku život u zemaljskom raju, dajući Adamu *apsolutnu moć nad svim stvorovima*, koje je *ljubio kao svoju braću i u njima gledao sliku nebeskog Oca*. Svi stvorovi su mu na isti način ljubav uzvraćali i cijela priroda je živjela *u rajskom miru i veselju*. No istočnim grijehom čovjek je uništio svoju sreću. Ipak, Čulina smatra da je sv. Franjo Asiški bio *savršeno dijete Božje*, iz kojeg je *ključao topli mlaz ljubavi prema prirodi*, tako da njegova velika ljubav *prema svom Stvoritelju obilno se je prelijevala na sve stvorove u prirodi*. *U svemu je gledao živu sliku nebeskog Oca, iz čije su ruke proizišli svi stvorovi*. Čulina dalje opisuje kako je sv. Franjo oslobođao od pogibli i zaštićivao i različite životinje, i to ne samo plemenite, već i zvijeri, koje su s njim postajale pitome. Stoga Čulina zaključuje da je sv. Franjo *dubokim promatranjem otkrio bljesak nebeske ljepote u prirodi i kazao svim ljudima, kakva veza mora postojati između čovjeka i prirode*, te je kroz svoju poeziju postigao da mu je život bio *ugodni preludij vječne sreće*.²⁰⁸

Sljedeći članak kojeg je napisao Čulina, pod pseudonimom Florian, nosi naslov „Tu es Petrus...“ (Prigodom zlatnog jubileja sv. Oca pape)“. U njemu Čulina slavi i časti općenito ime „papa“, navodeći da je kroz sva vremena bio *otac i zaštitnik opterećenih i ojađenih duša*, postavši *utočište svemu čovječanstvu*, kao *Kristov namjesnik na zemlji*. Za papinstvo kaže da *zadivljuje svojom čvrstoćom i stalnošću*. Među ostalim navodi: „O Petrovu klisuru polomile su koplja tolike horde hereza, razbijeni su divlji valovi framazonstva i bezvjerstva u svim oblicima. ... Današnja glava kršćanstva, papa trubi sa Božje Pećine u boj, zove da se svi vrstamo u redove Kat. Akcije, da branimo i širimo kraljevstvo Kristovo. ... U današnjem kaosu ideja i sistema papinstvo se uzdiže kao jedini i pravi timač vječne istine, jedini sigurni čuvar blaga Božjega. ... Danas Crkva Božja smjelo plovi pod neustrašivim kolmiralom papom Pijom XI.“ Za tada slavnovladajućeg papu Pija XI., Čulina kaže da je pokretač kat. Akcije, koja će biti *sigurno uvijek dobar svjedok Njegove veličine*, a uz to ga nazivaju i *papa kat. misija*, radi njegovih zasluga i brige za misije. I na kraju zaključuje Čulina: „Prigodom jubilarne slave Pija XI. dužnost nam je, da mu iskažemo odanost i ljubav. Njemu da zavjetujemo poslušnost, jer On ima riječi vječnoga života.“²⁰⁹

²⁰⁶ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 2*, str. 174, 272., 409., 415., 438., 480., 535., 573., 577. i 578.

²⁰⁷ R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 63., 74., 157. i 284.

²⁰⁸ FLORIJEAN (Cvjetan Čulina, ml.), „Umbrijski prosjak u prirodi“, *Ruža*, god. V (1928.), br. I., str. 12. - 14.

²⁰⁹ FLORIJEAN (Cvjetan Čulina, ml.), „Tu es Petrus...“ (Prigodom zlatnog jubileja sv. Oca pape), *Ruža*, god. VI (1929.), br. I., str. 1. - 3.

Okušao se Florijan (fra Anzelmo, don Cvitan (Cvietan) Čulina, ml.), i na polju pisanja pjesama, pa mu je u *Ruži* objavljena pjesma pod naslovom „Uskrsnuće“. Dajemo je ovdje:

Onda je zora obilno sipala
Zlatne pahuljice rumenila
Na travi bezazleno titrala
Biserna zrnca jutarnje rose

Ptice su male zanosno pjevale
Uz pratnju slatkog žubora gorskog,
Širom su livade cvjetne disale
Mirisom ljubica i ljiljana

I zvonila su sva zvona brončana,
A netko je u bruju njihovu
Svečano zapjevao: hosana!

Prolila su suze milja, ganuća
Dva oka bijednog siromaška,
Jer onda mu dođe dan Uskrsnuća.
Florijan²¹⁰

C. Čulina je dao i kritički prikaz časopisa travničkih sjemeništara „Travničko Smilje“, god. XIV. (1928./29), br. 2. i 3.²¹¹ Odaje priznanje Travničanima na vrijednom radu, te apostrofira zgodno napisanu uredničku riječ o papi, kojeg je napisao urednik tog dvobroja Mate Nuić.²¹² Radi se o članku „Svetom i dragom jubilarcu u počast“.²¹³ Primijetio je da travničani gaje posebnu ljubav prema sv. Ocu. Tu spada i članak „Veliki Jubilarac (1879. – 1929.)“, kojeg je napisao Ivan Tomas, kao polaznik V. razreda travničke gimnazije.²¹⁴ Uočava Čulina i to da analiziraju papinu encikliku, te da se dosta razumiju u socijalna

²¹⁰ FLORIAN (Cvietan Čulina, ml.), „Uskrsnuće“, *Ruža*, god. VI (1929.), br. I., str. 9.

²¹¹ Zapravo se radi o *Travničkom smilju*, god. XIV. (1928./29.), br. 3. – 4., vidi: S. TOMAS, Petrica Drinovčana urednika i suradnika „Travničkog smilja“, *Susreti 7*, God VII., br. 7., str. 115.

²¹² Matija Nuić rođen je 8. XI. 1909. u Drinovcima, od oca Stipana Šimušića i majke Jele, rođene Čulina, (AŽD), *Matica krštenih*, sv. II., str. 72., br. 119. Umro je 16. IX. 1987. i pokopan je na Bartuluši u Drinovcima, prema: Jerko NUIĆ, Mons. don Mate Nuić (1909. – 1987.) – Curriculum vitae, u: Ž. MAJIĆ (priredio), *Izvedi narod moj o Gospode! – život i djelo mons. Mate Nuića*, str. 31.

²¹³ Matija NUIĆ, Svetom i dragom jubilarcu u počast, *Travničko smilje*, god. XIV. (1928./29.), br. 3. – 4., str. 1. – 4.

²¹⁴ Ivan TOMAS, Veliki Jubilarac (1879. – 1929.), *Travničko smilje*, god. XIV. (1928./29.), br. 3. – 4., str. 21. – 24.

pitanja i u stanje katoličkog pokreta. Komentirao je i članak Ante Buconjića,²¹⁵ „Enciklika sv. Oca „Miserantissimus Redemptor” od 8. maja 1928. i hrvatsko đaštvo“.²¹⁶ Smatra Čulina, da je Buconjić trebao *jačim pogledom* prikazati kat. mladost u pobožnosti prema presvetom Srcu Isusovu. Naveo je Čulina da je i pjesma zastupana. Tu spada i pjesma posvećena Kongregaciji Bezgrešnog Začeca, pod naslovom „Našoj Kongregaciji – na početku devetoga lustra (1889. – 1929.), koju je povodom četrdesete godišnjice te kongregacije u travničkom sjemeništu, napisao je Ivan Tomas“²¹⁷ Na kraju daje Čulina Travničanima poticaj: „Travničani, samo naprijed!“²¹⁸

Dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.

Sedmi Drinovčanin koji se pojavljuje kao suradnik u *Ruži* bio je dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.,²¹⁹ završio je IV. r. osnovne škole u Drinovcima 1920./21. uspjehom „I. red s odlikom“.²²⁰ Upisao se kao interni đak u širokobriješku gimnaziju u I. r. 1921./22., u II. r. 1922./23., da bi VIII. r. završio 1929./30., a ispit zrelosti položio je 20. – 24. VI. 1930. Prema „Ljetopisu za školsku godinu 1934./35.“, 4. II. 1935. fra Radoslav Glavaš je otišao na odsluženje vojnog roka.²²¹ Provincijal ga je 17. IV. 1939. imenovao nastavnikom na širokobriješkoj gimnaziji. Fra Radoslav je molio Provincijalat da mu se dadne još šest mjeseci za naukovanje, ali mu je provincijal odgovorio da mu se u tom trenutku to ne može odobriti. Po traženju više nadležne prosvjetne vlasti, Franjevačka klasična gimnazija u Širokom Brijegu, zatražila je 16. I. 1940. od Provincijalata da izda pismeni akt kojim postavlja i odobrava nastavnički rad u toj gimnaziji fra Radoslavu (Andriji) Glavašu. U šk. god. 1939./40. predavao je hrvatski i francuski jezik s književnošću, te je bio razrednik

²¹⁵ Anto Buconjić (u matici krštenih piše Bucić, op. a.) rođen je 26. III. 1909. u Drinovcima, od oca Ivana i majke Kate, rođene Majić, AŽD, *Matica krštenih*, sv. II., str. 65., br. 29. Njegov život završio je mučeničkom smrću od partizanske ruke na Križnom putu, vjerojatno u okolici Maribora, u svibnju 1945., prema: Ante PAVLOVIĆ, Don Ante Krešimir Buconjić (1909. – 1945.), u: B. GOLUŽA, *Svjedoci vjere i rodoljublja*, str. 118.

²¹⁶ Antun BUCONJIĆ, Enciklika sv. Oca „Miserantissimus Redemptor” od 8. maja 1928. i i hrvatsko đaštvo, *Travničko smilje*, god. XIV. (1928./29.), br. 3. – 4., str. 16. – 19.

²¹⁷ Ivan TOMAS, Papa Pijo II. – veliki borac i patnik za slobodu kršćanstva i naše domovine, *Travničko smilje*, god. XV. (1929./30.), godišnji broj, str. 22. – 23.

²¹⁸ FLORIAN (Cvjetan Čulina, ml.), „Naše kolege”, *Travničko Smilje*, br. 2. i 3., *Ruža*, god. VI (1929.), br. I., str. 30. – 31.

²¹⁹ Radi se o Andriji Glavašu rođenom 29. X. 1909. u Drinovcima, k.br. 312., od Petra Glavaša i Mare r. Marinović. Kršten je 30. X. 1909. od župnika fra Vjenceslava Bašića, a kumovao je Ivan Glavaš iz Drinovaca (Draga). *Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 71., br. 114.

²²⁰ AZHŽ, *Razrednica Narodne osnovne škole u Drinovcima, školska godina 1913./1914., za I., II., III. i IV. razred*, IV. r., red. br. 3., br. gl. im. 625.

²²¹ A. MARIC, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 2*, str. 59., 82., 413., 422., 423., 458., 472. i 704.

I.a razreda, a kako to i priliči razredniku fotografirao se sa svojim učenicima. Odlukom Ispostave Banske vlasti Banovine Hrvatske, Odjela za prosvjetu od 3. XI. 1939. iz Splita odobren mu je rad u širokobriježskoj gimnaziji. Prema nacrtu podjele predmeta za šk. god. 1940./41. predviđeno je da predaje hrvatski jezik III. – VII. razredu. Osim toga u toj školskoj godini bio je razrednik IV. r., a bio je i knjižničar profesorske knjižnice. *U lipnju 1941. imenovan je o. Radoslav Glavaš odjelnim predstojnikom za bogoštovlje u ministarstvu nastave*. Provincijal fra Krešimir dr. Pandžić poslao je 19. VIII. 1941. dopis fra Radoslavu dr. Glavašu, tada aktualnom načelniku bogoštovlja u Zagrebu, u kojem se posebno zanimao za tzv. školske općine, vezano za dobivanje stalnog katehete kojeg honorira država. U sklopu izmjena u profesorskom zboru za 1941./42. šk. god. navedeno je da je odlukom Odjela za srednje školstvo Ministarstva bogoštovlja i nastave (br. 6.656-1941.) od 26. svibnja 1941. imenovan je pročelnikom Ministarstva bogoštovlja i nastave fra Radoslav Glavaš.²²² Bogoslovski studij je završio u Mostaru (1930. – 1932.) i u Lilleu, Francuska (1932. – 1934.). Za svećenika je zaređen u Fontenayu, Francuska, 16. VII. 1933. Završio je studij hrvatskog jezika i književnosti na Sveučilištu u Zagrebu (1935. – 1939.) Potom je 1939. – 1941. bio gimnazijski profesor na Širokom Brijegu. Već u svibnju ili lipnju 1941. imenovan je pročelnikom za bogoštovlje u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja u NDH, što je obavljao do svršetka rata. Komunisti su ga 1945. osudili na smrt strijeljanjem, a presuda je izvršena najvjerojatnije početkom srpnja 1945. Zaslužan je za kupnju kuće hercegovačkih franjevaca u Zagrebu, za dovršenje ili obnovu nekih crkava u Hercegovini (Drinovci, Tomislavgrad), za državno priznanje velike franjevačke bogoslovije u Sarajevu. Osim toga bio je vrstan književni kritičar, a njegove studije je posthumno objavio Branimir Donat (A. R. Glavaš, *Hrvatska književnost i duhovnost*, Zagreb, 1995.). Počeo je objavljivati kao 20-godišnjak u Mostaru, u *Ruži*, te nastavio u brojnim drugim časopisima, a objavio je i jednu knjigu, zapravo svoju doktorsku radnju: *Jakša Čedomil – osnivač moderne hrvatske kritike*, Zagreb, 1942.²²³ Osim toga bio je duh. pom. na Širokom Brijegu 1934. – 1935.²²⁴

Za fra R. Glavaša, ml. *Hrvatski narod* je napisao: „U povijesnim danima obnove Nezavisne Države Hrvatske svuda je prednjačila hrvatska omladina. Osobito se isticala đačka omladina. Tako je bilo i na Širokom Brijegu, gdje se đačka omladina nije dala prevariti sramotnim sporazumom od 1939. godine kada je Hrvatska prodana Srbiji. Đačka omladina na Širokom Brijegu, gdje postoji gimnazija, konvikt i sjemenište otaca franjevaca odlučno je ustala protiv

²²² A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* 3, str. 171., 203., 208., 213., 214., 223., 224., 225., 236., 246., 256., 264., 269., 277. 279. i 290.

²²³ R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 148. – 149.

²²⁴ R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 74.

sporazuma dr Mačeka i njegovih pomoćnika. Poslije toga počela se razvijati prava borba na život i na smrt. Baš u to doba došao je na Široki Brijeg mladi i energični franjevac dr. fra Radoslav Glavaš koji je počeo sustavno voditi tu borbu. U prvo vrijeme pomagalo je nekoliko srednjoškolaca: Vlado Mandić, Ljubo Stojčić, Pavao Kljajo, Drago Putica i još jedan stari ustaški borac Ivan Zovko, seljak iz Lisa. Borba je bila teška, jer su mjesne vlasti znale što hoće omladinci. Nove sile za rad došle su ljeti 1940. godine, kada su se kući vratili sveučilištarci koji su poznati u Zagrebu: Ante i Ilija Šaravanja, Miljenko Džato, Josip Stojčić, Mato Penavić, Karlo Šušak i Petar Bubalo. Svako selo imalo je svoje ustaške rojeve s prisegnutim ustašama. Uz Ivana Zovku važnu zadaću vršio je i Jozo Slišković. Stvoren je nacrt za sprečavanje jugoslavenske mobilizacije. Tako je dočekan povijesni dan 10. Travnja, pa su ustaše u noći između 10. i 11. travnja razoružale mjesno oružništvo i zauzeli poštu. Ustašama je pomogao oružnički podnarednik Pero Smoljan koji je i sam bio ustaša.²²⁵ Interesantno je da komunistički propagandistički pisac citira samo dio članka „Ustaška borba u Širokom Brijegu“, kojeg je objavio *Hrvatski narod*, a ne citira i preostali dio članka (zašto je to učinio nije teško zaključiti): „Ustaše su se odmah stavili u vezu s Mostarom, Imotskim i Splitom. Sutradan su razoružavali srpske bjegunce i predavali ih ustašama u Imotskom. Medjutim se saznalo da se u Mostaru kupe četnici. Stoga su ustaše brzo otišli prema Mostaru, gdje se skupljalo sve više srpskih bjegunaca, srpske vojske i četnika. Kada su četnici počeli ubijati nevine ljude u selu Ilićima, seljaci su se obratili širokobriješkim ustašama za pomoć. Ustaše su se odmah spustile u Iliće s puškama i bombama su potisnuli četnike u Mostar, gdje se razvila ogorčena borba prsa o prsa. Tu je poginuo ustaša Lekušić. Pred premoćnim neprijateljem ustaše su se jedno vrijeme morali povući. Kasnije su na Širokom Brijegu sakupljene nove ustaške čete, došlo je do novih borba i pojačan je pritisak na Mostar. Ustaše su se spuštale sve bliže i bliže gradu, a četnici i vojska počeli su uzmicati prema Nevesinju ili bježati kojekuda. Na 15. travnja došlo je ustašama izaslanstvo mostarskih Srba i Hrvata, koje je zamolilo da se obustavi neprijateljstvo i da ustaše preuzmu vlast u svoje ruke. Kroz cijelo to vrijeme, dok su se vodile borbe oko Mostara ustaše su na Širokom Brijegu održavale red i mir. Ovo je u kratkim potezima prikaz ustaške borbe na Širokom Brijegu i oko Mostara prema izvještajima sarajevskih novina.“²²⁶

Prva suradnja koja mu je objavljena u *Ruži*, kao polazniku VII. r. širokobriješke gimnazije, bila je pjesma „Robu ljubavi“, koju ovdje donosimo:

²²⁵ M. KONJHODŽIĆ, *Kronika o Ljubuškom kraju, knjiga prva, Ljubuški*, 1974., str. 256.

²²⁶ NEPOTPISANO, *Ustaška borba u Širokom Brijegu, Hrvatski narod*, 4. VI. 1941., br. 110., str. 13.

Dugi dnevni i noći
Dok se nečujno liju
Umiruj u vječnost ti' u,
Bdiješ tu u samoći

Umilnozoveš nas ljude:
(Ne puštaš bijednih sirota)
- Dodite k vrelu života
Da lakši teret vam bude

Al' otvrdla naša su srca;
Uvukla u nje se zloba,
I mnogi neće da čuju
Umilnog poziva Tvoga.

A. B.²²⁷

Druga suradnja koja mu je objavljena bila je opet pjesma, pod naslovom „Slutnja“:

Ja ne znam zašto kadikad
kad prskaju okolo boje –
nekakvi tajni glasovi
ali kobne uroke broje.

Lice mi nekada titra
kao sa potresa gore
pa ne znam, zašto to biva,
ako se sa mnom ne bore.

Nekad se i podvici roče,
na mjesto skrovito, tajno,
dok svijetla bijela se toče,

na ono široko granje;
prskaju boje sjajno,
a mjesec rastvara sanje.

R Andrejev²²⁸

Dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml. pokazuje raznovrsnu kreativnost u potpisivanju svojih pjesama, pa je tako pjesmu „Na Božić“ potpisao sa An., a to su početna slova njegovog imena Andrija. Pjesma glasi:

²²⁷ A. B. (Andrija BUEROV = Andrija Glavaš, kasnije dr. fra Radoslav Glavaš, ml.), „Robu ljubavi“, *Ruža*, god. VI (1929.), br. I., str. 9.

²²⁸ R. Andrejev (dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.), „Slutnja“, *Ruža*, god. VI (1929.), br. I., str. 15. – 16.

Na doček svečani
Kristu Gospodinu
Zemlja se odijeva
U snježnu haljinu

–Naši su domovi
U moru svjetlosti
U miru Kristovu
I tihoj radosti.

Grane se svijaju
Kristu se klanjaju,
Ljepša od alema
Zvijezde se blistaju.

Na slami mekanoj
Nevina dječica
U slavu pjevaju
Božanskog Djetića.

Zvonovi brencaju
Ko riječi majčine
Srdašca cvjetaju
Ko lati ružine...

- U Božjoj ljubavi
Njiše se priroda,
Ljudi se klanjaju
Porodu Gospoda

Uz pjesme velebne
Nebeskih korova
Uz zvijezda blistanja
I zvuke zvonova...
An.²²⁹

Još jednu pjesmu napisao je fra R. Glavaš, ovaj puta potpisanu sa A. Buerov, a radi se o pjesmi „Molitva“:

Ustani, braco, ustani
zglob mi u noge kleca
raširi ruke i moli
našeg zaštitnog sveca.

Usliši, Gospode molbu
što ide za moga oca,
ja molit više ne mogu
tuga mi na dnu groča.

dodi mi, braco, dodi
gutam smrtnu ariju,
uvelu ručicu sklopi
i moli „zdravomarija“.

dosad molit ne mogoh
to mi je jedina mana,
a od smrti našega oca
protiče godina dana.

Molimo braco zaštitnog sveca.
A. Buerov²³⁰

²²⁹ AN. (dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.), *Ruža*, god. VII (1929./30), br. I., str. 6.

²³⁰ A. BUEROV, „Molitva“, *Ruža*, god. VII (1929./30), br. I., str. 14.

Prvi prozni članak kojeg je fra R. Glavaš objavio u *Ruži* imao je naslov „Kanibalski ples ruskih bezbožnika“. Ovaj članak započinje tvrdnjom da je razdioba svijeta na još nerazvijeni Istok, u koji se ubraja i Rusija i kulturni Zapad, opravdana. Druga je konstatacija da veliki dio europskog kontinenta u ruskim rukama. Kaže Glavaš da je Rusija primila civilizaciju, ali je ova proizvela neočekivane efekte, a to je dualizam duhova, koji se jasno odrazio i u književnosti. Glavaš to potkrjepljuje pojavom *D. Murezkovskija, dosljednog crtača razvojnih prilika, mesijanski nastrojenog proroka Tolstoja, vrhovnog foruma morala i dogme* kod Dostojevskog i *Turgenjeva, pisca iznemoglih ljudi i lovaca na sreću*. Za tadašnje vrijeme kaže da je *pobijedila pogranična i podzemna Rusija, pobijedila je zapadnoeuropska civilizacija i ova civilizacija živi sad u Rusiji u plodovima*, što Glavaš smatra konačnom jasnom osudom civilizacije. Za boljševizam, koji je tada već oko 13 godina prevladavao u Rusiji, Glavaš kaže da je lošiji i od poganstva, ali i od razbludnog Rima, jer i poganstvo i razbludni Rim uključuju bogove, a u Rusiji je ateizam. Navodi Glavaš: „Lozinka bezbožnika jest utrnuti u ruskom društvu žižak vjere i pretrgnuti nit, koja ga je dalje vezala s Bogom.“ Dalje govori, da rad ruskih boljševika je svakomu poznat, bez obzira što su oni milijunskim iznosima podmićivali svjetski tisak da pišu o boljševičkom raju. A taj boljševizam progonio je radnike i seljake, sve vjere, obarao je crkve, džamije i sinagoge, kolektivizaciju je provodio uz vojničku asistenciju, a industrija i trgovina je padala sve dublje, dok je najtragičnija činjenica da je do tada 8 milijuna ljudi poginulo od gladi. Nižući negativnosti boljševičkog sustava, Glavaš ističe da *čupajući vjeru iz srdaca mladež gubi etički smisao za dobro i zlo, a posljedica jest duševna dezorijentacija, konačni pad*. Tvrdi Glavaš da je u tada prethodnih 13 godina, u sovjetskoj Rusiji nastupila Neronova era, jer statistika pokazuje da tamo ima *30 milijuna žrtava, a tu ih ima i na mukama izdahnuilih*: muče svećenike, ali i puk na najbizarniji način: „Nepokornim časnicima sijeku ramena i bokove, utamničenicima vade oči, lome ruke, prebijaju golijeni. Nadalje prste režu škarama, a utobu vade prosjećajući prsa, vade jetra, glavu zaokreću naopako ili je meću pod žljebak, da lubanja najednom prsne. Neke zakopavaju živo iznakazivši ih. Hrane ih bacilima ili stučenim staklom, meću ih u bačvu punu čavala i valjaju.“ Protiv svega toga uputila je protest cijela Europa i Amerika, a naročito sv. Otac Papa, koji je organizirao križarsku vojnu molitve, jer *samo vrhunaravna sila može pomoći Rusima*.²³¹

Napisao je Glavaš i kritiku o knjizi studija „Novi pripovijedači“, od Lj. Marakovića, koja predstavlja prikaz hrvatske književnosti nastale nakon I. svjetskog rata. Na početku konstatira da pisanje o poslijeratnom književnom valu zahtjeva duboko sezanje u kulturni tijek vremena i u njemu promatranje

²³¹ A. BUEROV (dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.), *Ruža*, god. VII (1929/30), br. I., str. 14. – 18.

književne osobnosti. Govori o pojavi ekspresionizma poslije I. svjetskog rata i smatra da je upravo rat dao dinamičnu snagu za pojavu ekspresionizma i time je *doveo ekspresionizam do jačeg razmaha*. Apostrofira pojavu Krleže, *već 1917. s lirskim radnjama*. Sljedeći ekspresionist, kojeg spominje jest A. B. Šimić, za kojeg kaže: „Zatim dolazi raspinjanje i Golgota A. B. Šimića – po svojoj sudbini simpatičnog Drinovčanina – ali ne crtež golgotskog Isusa, već samo otrcana unutrašnjost i religiozna dezorijentacija same ličnosti.“ Lj. Marakoviću Glavaš prigovara da je ispustio iz vida neposredni dojam rata oslikan u ekspresionizmu. No, navodi Glavaš, da je Maraković početkom XIX. stoljeća bio urednik „Luči“ i živo pratio tada suvremenu literaturu, a da je *kasnije kao dugogodišnji urednik H. P. dokazao solidnost kritičkih osjećaja*, te da je dokazao valjanost svojih sudova. U tom smislu smatra da Marakovićeve studije imaju veliku vrijednost, premda u nekim slučajevima imaju karakter *neposrednog dojma*, jer je obradio pisce, koji još nisu dali *svojih životnih djela*, odnosno koji su se još nalazili u *dobi djelomične umjetničke invencije*. Glavaš osobito pohvaljuje studiju Marakovića o Izidori Sekulić, a za prikaze I. Andrića, V. Jambrića, V. Nazora i Pregelja, smatra da su *iscrpivi*. Nadalje, Glavaš pohvaljuje Marakovićev prikaz novele, osobito biografije, hagiografije, priče i legende. Na kraju Glavaš pohvaljuje Marakovića da, u svojim studijama, *nije sudio po mrtvim i ustaljenim kritičkim dogmama, nego zavirujući u unutar djela dubinom intuitivnog i psihološkog opažanja*, ta zaključuje da će svaki budući kritičar nepobitno morati konzultirati i tu knjigu u svom radu.²³²

„Narodni dobrotvori – Uz desetu godišnjicu smrti o. fra Didaka Buntića“, naslov je članka kojim fra R. Glavaš nastoji osvijetliti veliko djelo fra Didaka Buntića. Na početku iznosi što jesu, odnosno što nisu, značajke velikih ljudi. Pa tako kaže da veliki ljudi ne žude za *položajima, častima i visokim dostojanstvima*, a da njihov jaki i sveobuhvatni duh se *znade i preko volje nametnuti okolini i u njoj povoljno djelovati*, naročito u nepovoljnim prilikama. Uočava Glavaš i nepravde koje se čine narodnim velikanima koji su djelovali u provincijama, jer se gotova sva pažnja poklanja djelovanju narodnih velikana u glavnim narodnim središtima, ali po Glavašu ovi *pokrajinski velikani čuvaju na periferiji da se narodno tijelo ne rastrgne usred nepovoljnih centrifugalnih čimbenika*, stoga ih on smatra jednako velikima i značajnima. U red takvih on svrstava i fra Didaka Buntića, jer je *u svojoj ličnosti utjelovio jednu pokrajinu i na srcu nosio želje jednog lijepog dijela naroda*, te je postao *svijetao karakter i lijepi medaljon u nizu franjevačkih trudbenika*. Kaže Glavaš da su fra Didakovi planovi bili zamašni, te ih nije sve uspio za života dovršiti, ali smatra da ga treba cijeniti po djelima koje je ostvario i započeo, jer su to sve bile dobre ideje, koje nisu zmrle

²³² A. BUEROV (dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.), Kronika, Ruža, god. VII (1929/30), br. I., str. 34. – 36.

ili umrle. Prije svega, Glavaš tu navodi prekrasnu crkvu na Širokom Brijegu, koja tada još nije bila dovršena. Po Glavašu fra Didak je shvatio narodne potrebe i svoj rad skoncentrirao na polje socijalnog, prosvjetnog i političkog djelovanja, a to je zahtijevalo silan trud. Tražio je da se *izgrade prometne ceste, provedu natopni kanali, osnuju seljačke zadruge da bi se u slabim godinama osigurao život naroda*. Glavaš, dalje navodi da je fra Didak *obilazio od sela do sela i poučavao narod u radu, a osobito se zauzimao za pravedne otkupne cijene najglavnijeg hercegovačkog artikla – duhana*, a u smislu toga uputio je *znameniti memorandum ministru Burianu*. Poseban segment djelatnosti fra Didaka bio je opismenjavanje naroda, što je zahtijevalo mnogo odvažnosti, zbog sveopće narodne odbojnosti i slabe pomoći bosanske namjesničke vlade, ali je fra Didak unatoč tome polučio *neočekivan uspjeh, osnovavši analfabetске tečajeve*, koje su provodili seoski učitelji. No, najvrjednijim fra Didakovim doprinosom smatra fra R. Glavaš, spašavanje ratne siročadi 1917., od *nezapamćene gladi*. Činio je to odvođenjem velikog broja hercegovačke djece u Slavoniju i Srijem, čime je spasio brojne duše od gladi, ali je pridonio i ojačavanju hrvatskog elementa u krajevima gdje ih je odvodio. Već samo tim djelom urezao se u trajni spomen u svom narodu. Po Glavašu fra Didak je, na političkom planu, uočio neiskrenu austrijsku politiku, te je *upozorio svoj narod da odlučno zahtjeva sjedinjenje svih hrvatskih zemalja, jer će inače raskomadani na pokrajine oslabiti i izgubiti se*. Vrhovni kriterij za fra Didakovo političko djelovanje bio je narodno dobro, sve do smrti 3. II. 1922. Zaključuje Glavaš da nije moguće obuhvatiti cjelokupni fra Didakov gigantski rad, tako malom radnjom, ali je želio ukazati na glavne njegove doprinose i njegovu veličinu. Predložio je da, kada mu se bude gradio spomenik, treba *uvažiti od naroda isklesani portret*, koji ga zamišlja kako jednom rukom, ispaćenom i zapuštenom djetetu, daje komad kruha, a drugom knjigu, jer se fra Didak držao gesla: *Prosvjetom k slobodi*.²³³

Fra Kornelije (don Cvitan, Cvjetan) Ravlić

Osmi Drinovčanin koji se pojavljuje kao suradnik u *Ruži* bio je fra Kornelije (don Cvitan, Cvjetan) Ravlić.²³⁴ Završio je IV. r. osnovne škole u Drinovicima 1923./24. vrlo dobrim uspjehom.²³⁵ Pohadao je III. r.

²³³ R. G. (dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml.), „Narodni dobrotvori – Uz desetu godišnjicu smrti o. fra Didaka Buntića“, *Ruža*, god. IX (1931./32.), br. I, str. 4. – 9.

²³⁴ Radi se o Cvitanu Ravliću rođenom 20. I. 1913. u Drinovicima, Ploca, k.br. 370., od Grga Ravlića i Tomice r. Čulina. Kršten je 21. I. 1913. od župnika fra Bože Ostoića, a kum je bio posljednik Stjepan Alerić. Učinio je svečane zavjete u Mostaru 18. VIII. 1935. *AŽD, Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 106., br. 7.

²³⁵ AZHŽ, Narodna osnovna škola u Drinovicima, Razrednica za školsku godinu: 1923./24., IV. r., red. br. 22., br. gl. im. 706.

gimnazije 1927./28. i imao je negativnu ocjenu iz latinskog jezika na kraju prvog tromjesečja, a V. r. 1929./30., VI. r. 1930./31. U svom ljetopisu dr. fra K. Pandžić, tada ravnatelj gimnazije, bilježi da su se 28. I. 1931. u konviktu potukli, s jedne strane Cvjetan i Nikola Ravlač, tada polaznici VI. r. gimnazije, a s druge strane A. Puljić, o čemu ga je izvijestio prefekt fra Viktor Nuić. Nikola je bio isključen iz gimnazije, a Cvjetan je bio primjereno kažnjen. Fra Viktor Nuić, prvi prefekt sjemeništara, poslao je 13. VI. 1931. provincijalu popis internista koji su kandidati za novicijat, među kojima je i Cvitan Ravlič Grgin. Svršio je VII. r. 1932./33. U povodu pripreme za euharistijski kongres na Širokom Brijegu, 29. X. 1933. održana je đačka akademija, na kojoj je proslavio održao fra Kornelije Ravlič, tada polaznik VIII. r. gimnazije. 17. I. 1934. ravnatelju dr. fr. K. Pandžiću saopćili su fra Mate Čuturić, gvardijan i kustod i fra Marijan Zubac, prefekt klerika, da provincijal dopušta prefektu da pošalje u Mostar, t.j. otpusti iz sjemeništa klerika VIII. r. Ravliča fra Kornelija, jer je *pronašao dopisivanje klerika s ženskim na Lištici*, pa su ga poslali provincijalu u Mostar na raspolaganje.²³⁶ Ipak svršio je VIII. r. širokobriješke gimnazije 1936./37., te je na višem tečajnom ispitu održanom 10. – 16. VI. 1937. proglašen zreliim s priznanjem da može nastaviti studij na sveučilištu.²³⁷ Djelovao je u samostanu u Chicagu, kao brat franjevac 1946. – 1949.; bio je župni pomoćnik u župi sv. Jeronima u Chicagu 1938. – 1941., a također i u župi Presv. Srca Isusova u Južnom Chicagu 1939. – 1942.; bio je župnik župe Presv. Srca Isusova u Milwaukeeju 1943. – 1946. Napisao je studiju „Hrvatski iseljenici i hercegovački franjevci u U.S.A“, *Stopama otaca* (almanah herc. franj. omladine), br. 1 (1934./35.), Mostar, 1935., str. 123. – 127.²³⁸

Prema članku „Još jedan crkveni dostojanstvenik“, kojeg je objavila *Crkva na kamenu*, 9. I. 1992. kardinal i nadbiskup Los Angelesa, Roger Mahony, objavio je u nadbiskupskom tjedniku *The Tidings* da je Papa Ivan Pavao II. podijelio počasni naslov monsignora 26 svećenika njegove nadbiskupije, među kojima je bio i vlč. Kornelije Ravlič. Naslov monsignora službeno mu je podijeljen 26. I. 1992. na svetoj misi u 11,30 sati u crkvi sv. Franje Asiškog u Fillmoreu, koju je predvodio biskup Patrick Ziemann. Nadalje se u članku ukratko iznosi životopis K. Ravliča. Tako se, među ostalim, navodi da je on kao svećenik otišao 1938., da radi među hrvatskim iseljenicima u SAD-u. Pored već naprijed spomenutog njegovog pastoralnog rada, interesantno je sljedeće: „Kako je priličan broj našeg hrvatskog naroda za vrijeme II. svjetskog rata diljem SAD bio zaveden i zatrovan protuhrvatskim i prokomunističkim lažima, hrvatski

²³⁶ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* 2, str. 271., 407., 415., 484., 485., 505., 515., 573., 637. i 644.

²³⁷ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* 3, str. 87. i 89.

²³⁸ R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 330., 332., 334., 337., 351. i 407.

franjevci u Chicagu kupili su tjednik *Hrvatski List Danica* od Ivana Krešića u New Yorku da preko tog tjednika brane čast hrvatskog imena i da reknu istinu hrvatskim iseljenicima. Ova je misija bila vrlo teška, jer je tadanja američka politika bila jugoslavenska i u nekom smislu i prokomunistička. Kornelije je bio urednikom ovog hrvatskog tjednika kroz nekoliko godina u Chicagu (prema nekim izvorima bio je član uredničkog odbora zajedno s fra Ljubom Čuvalom, dr. fra Častimirom Majićem i fra Krunoslavom Pandžićem, od 1946. do 1980.²³⁹) i hrabro s perom u ruci stao na braniku hrvatstva i hrvatske državnosti. “Poslije ove službe u los-angeleskoj nadbiskupiji služio je u bolnici i na par župa kao kapelan, dok nije postao župnikom u župi sv. Franje Asiškog u Fillmoru, gdje je proveo nešto manje od četvrt stoljeća, do te 1992. Tu je sagradio dvije krasne crkve i *moderne katehetske centre za oko tisuću đaka te krasan župni stan za nekoliko svećenika*.²⁴⁰ Sekularizirao se 1949., jer je u Los Angeleskoj biskupiji služio kao duhovni pomoćnik, istovremeno u crkvama Svetog Srca u Lancasteru, Sv. Alojzija i Sv. Ignacija u Los Angelesu, Sv. Ivana od Boga u Norwalku. Nakon dvije godine kapelanstva služio je kod Gospe od Rožarja u Paramountu. 1961. postao je administrator u župi Sv. Franje Asiškog u Fillmoreu, a od 1970. je postao župnik. Tijekom svoje župničke službe mons. Ravlic je izgradio crkvu za misiju San Salvadora u Piru reproducirajući staru kamenu građevinu i izgradio je novu crkvu Sv. Franje na placu od 10 rali, uključujući dvoranu, župni dvor i centar za vjersku naobrazbu. Umirovljen je 1985. Po umirovljenju je živio u Nazaretskoj kući (Nazareth Hous), sve do svoje smrti 23. I. 2001.²⁴¹

Pojavio se najprije kao kroničar u šk. god. 1929./30., zajedno s Vasiljem, obojica polaznici V. r. širokobriješke gimnazije. U toj „Kronici“ Ravlić i Vasilj, navodi da su o. fra V. Nuić, kao prefekt i njegov zamjenik o. fra Marko Dragičević, brinuli o 77 sjemeništara, od kojih je bilo 18 kandidata za novicijat. Kažu da im je te godine život u sjemeništu bio mnogo lakši, nego prije, jer su imali mnogo više prostora za učenje, a i kapelica im je u blizini, koju im je blagoslovio o. dr. fra Dominik Mandić, provincijal 2. II. 1930. Dalje navode da su *u dogovoru s braćom Travnčanima imali dva molitvena dana: 1. XII. 1929., za obraćenje Muhamedanaca i 2. V. 1930. za obraćenje raskolnika*. Đački dan su održali na dan Imakulate, uz nazočnost i profesora, klerika, đaka iz konvikta i Lištice, te posjetioca sa strane, a obilježili su ga bogatom svečanom akademijom, posvećenom jubileju sv. Oca i Imakulati. Duhovne vježbe imali su 12. – 16. IV. 1930., a duhovni voditelj bio je dr o. fra A. Nuić, a kroničari

²³⁹ NEWSPAPER, <http://www.croatia.org/crown/croatians/www.croatians.com/1aCRO...> (posjetio 30. VII. 2014.)

²⁴⁰ PRIJATELJ, Još jedan crkveni dostojanstvenik, *Crkva na kamenu*, god. XIII., br. 5./92., str. 14.

²⁴¹ www.the-tidings.com, 24 Aug 2001

kažu da ih je dosta i uspješno proveo, jer premda su trajale samo četiri dana, ipak su usvojili dosta toga za život. Zabavu su održali 2. III. 1930., na kojoj su pored komada „Kandidat na broj“, izveli još priličan broj točaka, koje su često na zahtjev publike morali i ponoviti. Među brojnim posjetiteljima bio im je i provincijal dr. fra D. Mandić. Na kraju uspjele zabave publika im je udijelila pomoć za njihov rad u iznosu od 3930.00 Din, a oni su to utrošili za nabavku 11 tambura. Za njihovu literarnu sekciju „Cvijet“ naveli su da je brojala 43. člana, koji su imali veliku agilnost i ustrajnost, jer su sijela održavali svako 2 tjedna, a duhovni vođe su im bili fra F. Paponja i fra M. Dragičević, ali i drugi profesori su posjećivali njihova sijela i svi su im davale upute za rad. U šk. god. 1929./30. naveli su da je Euharistijska sekcija brojila 49 članova, podijeljenih u tri grupe, i to prvih 10, koji se pričešćuju svaki dan, druga grupa od 15, koji se pričešćuju pet puta tjedno i treća grupa od 24 koji se pričešćuju tri puta tjedno. Sastanke su održavali svako 15 dana na, kojima im je prefekt o. fra Viktor Nuić, držao *lijepa predavanja o misijama, duhovnom štivu itd.* Posjetio ih je i primorski ban I. Tartaglia, a bio je svečano dočekan od mjesnog pučanstva, profesora, đaka uz pozdravni govor o. direktora (bio je to tada dr. fra. Krešimir Pandžić, op. a.). Izgrađena je te godine i nova zgrada konvikta, a to je omogućilo da veći broj đaka pohađa širokobriješku gimnaziju. Iz toga razloga, kako zaključuju Ravlić i Vasilj, Hercegovina jeste i bit će zahvalna franjevcima za takve napore, koji mnogo znače za prosvjećenje naroda. Na kraju su kroničari objavili i žalosnu vijest da je preminuo 21. XII. 1929. u Mostaru, nekadašnji profesor u širokobriješkoj gimnaziji fra Mutimir Vidačković.²⁴²

Prva suradnja kojom se C. Ravlić javio u Ruži bio je kratka studija pod naslovom „Kratka povijest dogme Bezgr. Začeca“, koju je potpisao samo sa R. Na početku studije konstatira da su već *apostoli i njihovi prvi nasljednici znali i držali, da je Marija kao Majka Sina Božjega posebni izuzetak u rodu ljudskome, narešena svim milostima i povlasticama koje su dolikovale njezinom uzvišenom pozivu.* Dodaje da su apostoli mogli zaključiti, prema onome kako joj je Bog objavio da će roditi Sina Božjega, da je *Marija bila sačuvana ne samo od svakog osobnog grijeha, nego i od istočnog.* Nasljednici apostola, sveti Oci (sv. Efrem, Origen, Augustin, Justin, Irenej, Epifanije, Ivan Damacenski i dr.) su je u svojim spisima nazivali „*uvijek čistom*“, „*čistom od svake ljage*“, „*nijednom grijehu nepristupnom*“ i sl. Navodi, dakako, Ravlić i neka protivna povijesna mišljenja, ali je na Istoku još u V. stoljeću otpočeto slavljenje (blagdan) začeca Marijina, pa se to proširilo i na Zapad, tako da je papa Siksto IV., 1476. taj blagdan proglasio općom svetkovinom, dok ga je papa Pio V. *uvrstio u časoslov rimski.* Navodi Ravlić da je u XV. stoljeću *sabor bezilejski učio o bezgriješnom*

²⁴² Fra Kornelije (Cvitan) RAVLIĆ - VASILJ, Kronika, *Ruža*, god. VII (1929./30), br. I., str. 39. – 41.

začecu, ali su mnogi katolički filozofi i teolozi dokazivali, da je b. Djevica Marija začeta u istočnom grijehu. No, pojavio se *uzvišeni naučitelj bl. I. Duns Scot*, koji je *sa svojom školom uspio da Mariji povрати aureolu Bezgrešnosti*. Nakon toga je Pio IX. 1854. proglasio dogmu o bezgrešnom začecu bl. Djevice Marije.²⁴³

Slika 3.: Don Cvitan Ravlić na prijemu kod sv. Oca Pape Ivana Pavla II., u Rimu, 2. listopada 1987.²⁴⁴

Imao je fra Kornelije i pjesničkih pokušaja, pa je tako, u *Ruži*, objavio pjesmu pod naslovom „Jutros“:

U praskozorje kada luna svjetlost trne,
Kada smrзли prsti preko neba plane,
Kada svaka zvijezda sjajno oko isklapa,
Serafi se mole i nebeskim dvorim!

U praskozorje kada Helijeve slugе
Crnu noćnu halju sjajnim rukam ruše,
Kada na istoku zastavicu spliću
Crvenilom je bojeći pred sobom noseć,
Vjernici se mole u crkvenim korim.

²⁴³ R. (Fra Kornelije (Cvitan) RAVLIĆ), „Kratka povijest dogme Bezgr. Začeca“, *Ruža*, god. VIII (1930./31), br. I., str. 1. – 4.

²⁴⁴ Fotografija iz obiteljskog albuma Srečka Ravlića iz Drinovaca, nećaka mons. Cvitana Ravlića.

U praskozorje kada svaki stvor se diže
Iz zakutka gdje je pokorio se noći
Koje ga je svojim mrko-hladnim plaštem
Gundajući pjesme tetošila ludo
I omamu opij po tijelu mu sipljuć,
Opojan ja bijah pred oltarom Božjim!
R.²⁴⁵

Sljedeći prilog koji je C. Ravliću objavljen u Ruži nosi naslov „Communio“. Na početku Ravlić veli: „... I konačno zabruji zvonce navješćujući dolazak Onoga koga sam već toliko čekao – Onoga za kojim je tako čeznula duša moja.“ Dodaje Ravlić da *Mu je uredio tron u duši svojoj, na koju su vrebali mnogi neprijatelji stavljajući joj sve moguće zamke*. Priznaje Ravlić da su mu dušu izranili, ali i dodaje da joj *nisu mogli srušiti goruću čežnju za Gospodinom Bogom*. Za tu čežnju kaže Ravlić da će se *pretvoriti u potpuno sjedinjenje*. Stoga moli Isusa da ga postavi tako *raspaljena ljubavlju Njegovom*, da s *Njegovim mačem* siječe, ruši i obraća neprijatelje Njegove sv. Crkve, da ga pošalje *u pustinje i prašume* da nađe Njegove *izgubljene ovce*.

„Vladimir Solovjev (Prigodom njegove 80-godišnjice)“, studija je o *sjajnoj znanstvenoj zvijezdi*, rođenoj u drugoj polovici XIX. stoljeća na *mističnom istoku*, koju je napisao fra K. Ravlić. Za Solovjeva on reče da je *svjetlo što prodire kroz sumrak u navišu tamu, da tamo sa čudovištem mislioca, rasvijetli i razbistri, da rastjera prikaze noći, koje ne dadu istini na svijetlo*. Ravlić navodi dalje da je Solovjev već kao mladić nastupio s *novim idejama na poprište javnog i znanstvenog života u Rusiji*. Već u dvadeset i prvoj godini života, na filozofskom odjeljenju moskovskog sveučilišta, svojim nastupom zadivio je i pridobio sve slušatelje, i to ne samo Ruse, nego i zapadnjake. Svojim *mногоstranim i superiornim kvalitetama* on je *pokazao svijetu, da može i Rusija nešto dati, što bi pobudilo divljenje, zanos i odobravanje*. No, kaže Ravlić da je Solovjev doživio *silna razočarenja*, jer su njegove duboke misli nadmašivale *obzorje znanosti ondašnjeg ruskoga društva*, ali *usprkos i velikim i neistinitim napadajima u njega su sve radnje prožete mirom, blagim obzirom skopčanim s istinom*. Da bi prikazao veličinu Solovjevljeva djela, Ravlić navodi da je dosta samo reći da je Rusija u njemu dobila *velikoga filozofa, uzornoga bogoslova, umjerenoga kritika, iskrenog patriotu, dubokog pjesnika*. Ravlić posebno naglašava da su sve ideje u njegovim radnjama prožete katoličkim idealizmom, te je uznastojao da *spasonosni ideali katoličke crkve postanu idealima njegovih zemljaka*. Po Ravliću, Solovjev je uočio da se ruska pravoslavna crkva *predala u ruke državne vlasti, gdje služi*

²⁴⁵ R. (Fra Kornelije (Cvitan) RAVLIĆ), „Jutros“, Ruža, god. IX (1931./32), br. I., str. 23. – 24.

kao puko sredstvo za ostvarenje carskih hirova, jer je sam govorio i pisao da u ruskoj crkvi "nema spasonosnoga duha: duha istine, duha ljubavi, duha života i duha slobode". Tako istupati u pretežito pravoslavnoj Rusiji, bilo je uistinu smiono, osobito njegov otvoren poziv zemljacima da stupe u okrilje rimskoga pape, jer tamo je utjelovljena pravda, istina i dobrota. Nakon toga su ga počeli žestoko napadati, ocrnjivati i proglašavati izdajicom domovine, što on nije bio. Veliku potporu Solovjev je dobivao sa Zapada, a osobito mu je podršku pružao naš veliki biskup Strossmayer, tako da Ravlić kaže: „Ta dva apostola crkvenog jedinstva učinili su gigantskih poteza u povijesti znanosti i mi u njih gledamo s divljenjem i strahopoštovanjem.“ Kaže Ravlić da su, u Solovjevim idejama, katolici gledali plemenitost, protestanti virtuoznost i pravoslavni strah, ali da svatko mora tu vidjeti istinu, koju je Solovjev našao u Kristu, u kojem *ne može biti oprečnosti, nego samo sklad, dobrota i ljepota*. Cijeli je život Solovjev nastojao da sjedini mistično tijelo Kristovo tj. katoličku i pravoslavnu crkvu, ali je na kraju života razočaran o neuspjehu svojih ideala, tako plemenitih ideala, koji su mogli spasiti Rusiju od katastrofalnog debakla – komunizma, jer je po svojoj proročkoj intuiciji vidio da *nadolaze zlokobna vremena u Rusiji*. Njegovo predviđanje se ostvarilo, jer kako kaže Ravlić u Rusiji *vlada teror skrajnjeg materijalizma, koji priječi svaku pozitivnu religiju*. Stoga Ravlić smatra da je *na nama boj, kod nas nastaje sukob dviju oprečnih fronta, dviju civilizacija i dviju religija među kojima je Solovjev htio posredovati*. Zaključuje Ravlić: „Zove nas duh Solovjeva i mnogih njegovih istomišljenika da pritečemo braći, koja sačinjavaju zalutalu istočnu frontu, da ih poučimo i pokušamo im luku spasa – katoličku Crkvu.“²⁴⁶

Fra Emil (fra Matija) (Frano, Franjo) Stipičić

Deveti Drinovčanin koji se pojavljuje kao suradnik i urednik²⁴⁷ u *Ruži* bio je fra Emil (Frano, Franjo) Stipičić.²⁴⁸ završio je IV. r. osnovne škole u Drinovicima 1925./26. odličnim uspjehom.²⁴⁹ Svršio je II. r. gimnazije 1927./28. vrlo dobrim uspjehom. Završio je IV. r. 1929./30. Nalazi se na skupnoj fotografiji svih sjemeništaraca na dan 3. V. 1930., zajedno s fra Viktorom Nuićem, st. U povodu nižeg tečajnog ispita (male mature), održanog 14. – 19.

²⁴⁶ Kornelije RAVLIĆ, „Vladimir Solovjev (Prigodom njegove 80-godišnjice)“, *Ruža*, god. X (1932./33), br. I., str. 6. – 12.

²⁴⁷ „Ružu“ je preuzeo i uredio V. razred, a F. Stipičić je tada bio polaznik V. r., *Ruža*, god. VIII (1930./31), br. I., str. 41.

²⁴⁸ Radi se o Frani Stipičiću rođenom 4. X. 1912. u Drinovicima, Ploca, k.br. 365. od Stjepana Stipičića i Ive r. Alerić. Kršten je istog dana u Drinovicima od župnika fra Bože Ostojića, a kum je bio Stjepan Alerić. *AŽD, Matica krštenih*, br. II (1903. – 1932.), str. 103., br. 99.

²⁴⁹ AZHŽ, Narodna osnovna škola u Drinovicima, Razrednica za školsku godinu: 1923./24., IV. r., red. br. 20., br. gl. im. 879.

VI. 1930., fotografirao se zajedno s ravnateljem dr. K. Pandžićem, članovima ispitnog povjerenstva i kolegama, odnosno sami polaznici male mature. V. r. svršio je 1930./31., te VI. r. 1931./32., kada se fotografirao s kolegama iz razreda i fra Viktorom Nuićem, st.²⁵⁰ Ravnatelj gimnazije fra D. Mandić uputio je Provincijalatu 18. IX. 1937. dopis u kojem među ostalim stoji: „Prema želji Mnpg. O. Provincijala predbilježio sam za VIII. r. fra Emilija Stipića, ali će definitivni njegov upis uslijediti tek nakon rješenja Banske uprave, jer je Stipić prestar za redovitog učenika gimnazije. U slučaju odobrenja, učenik će morati cijelu godinu pohađati školu, jer prije nije nimalo pohađao VIII. r.“²⁵¹ Osnovnu četverogodišnju školu završio je u Drinovcima, gimnaziju kod franjevac na Širokom Brijegu 1927. – 1934., a bogoslovski studij u Mostaru 1934. – 1938. i Rimu 1938./39. U novicijat je stupio na Humcu 19. VI. 1932., svečane zavjete položio je 2. VII. 1936., a za svećenika je zaređen u Mostaru 19. XII. 1937. Vojsku je služio u Sarajevu od lipnja do prosinca 1938. Povlačio se pred partizanima prema austrijskoj granici i negdje u svibnju 1945. uhićen je negdje u Sloveniji, te pogubljen na nepoznatom mjestu. Po nekim naznakama na Križnom putu dospio je do logora u Slavonskoj Požegi i u okolici Požege strijeljan, možda na Papuku, a za grob mu se ne zna.²⁵² Bio je duh. pom. u samostanu u Mostaru 1941. – 1942.; u samostanu u Tomislavgradu 1939. – 1941.; te župnik u župi Goranci 1942. – 1945. I on je jedan od šezdeset i šestorice hercegovačkih franjevac (ili jedan od 664-oro svećenika, redovnika, redovnica, bogoslova, iz reda hrvatskog naroda na prostorima bivše Jugoslavije) pogubljenih od partizansko-komunističke ruke.²⁵³ Prema A. Mariću VII. r. širokobriješke gimnazije 1933./34. završio je Stipić, S. fra Matija.²⁵⁴ No, fra Matija se spominje samo na tom mjestu, a po prvom slovu očeva imena S., te po dotadašnjem tijeku školovanja, mogao bi to biti fra Emil (Frano) Stipić, jer je njegovom ocu bilo ime Stjepan, a fra Emil je, po završetku VI. r. gimnazije, bio godinu dana u novicijatu na Humcu 1932./33., te je gotovo sigurno 1933./34. na Širokom Brijegu završio VII. r., jer je na bogoslovskim studijama u Mostaru od 1934. – 1938. Da je imao i redovničko ime fra Matija potvrđuje i dr. fra Robert Jolić²⁵⁵ i don Anto Baković.²⁵⁶ Otac F. Stipića, Stjepan obvezao se plaćati za sina dva prva razreda gimnazije po 1500 dinara godišnje, te je izjavio da mu je želja da mu sin postane franjevac, dopisom

²⁵⁰ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 2*, str. 269., 405., 415., 421., 422., 484. i 534.

²⁵¹ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 3*, str. 106. i 107.

²⁵² R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevac*, Mostar, 2011., str. 369.

²⁵³ R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 63., 81., 118. i 449.

²⁵⁴ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 2*, str. 621.

²⁵⁵ Robert JOLIĆ, *Fra Emil (fra Matija) Stipić (1912. – 1945.)*, *Hercegovina franciscana*, god. VIII (2012.), br. 8., str. 259. – 265.

²⁵⁶ Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, *Martyrium Croatiae d.o.o.*, Zagreb, 2007., str. 596.

pisanim u Drinovcima 3. IV. 1932. Prema R. Joliću fra E. Stipić nikad nije završio VIII. razred gimnazije, ali je bio veoma dobar student na bogosloviji u Mostaru. Mladu misu proslavio je u rodnim Drinovcima 9. I. 1938. Služeći vojsku u Sarajevu (1938.) radio je u službi glavnog pisara bolesničke ljekarske komisije, a da govori misu bilo mu je dopušteno tek nakon zakletve „kralju i otadžbini“. Još za služenja vojske saznao je da je određen za studij u Rim, što ga je obradovalo. Otišao je na studij na Antonianum, već u prosincu 1938. No, nije dugo ostao na studiju u Rimu, jer je dobio dekret da 23. X. 1939. preuzme službu duhovnog pomoćnika u Tomislavgradu umjesto fra Berte Dragičevića. U Tomislavgradu je imao nesuglasica sa župljaninom Stojanom Zrnom, čija su dvojica braće svećenici. Optužio ga je Zrno da mu je vezao konjima lance za rep i da je „mlatio konje“ koji su ulazili u crkveno dvorište, što fra Emil poriče u svom pismu provincijalu dr. fra K. Pandžiću, od 3. XII. 1940., pitajući ga za odobrenje da Zrnu tuži sudu. Osim toga izvješćuje ga i o ostalim životnim okolnostima života na župi u Tomislavgradu. Između ostaloga odgovara provincijalu na njegove upite o pritužbama na njega, da je stalno na ulici i da o svojim političkim uvjerenjima govori s civilima, što je također porekao. Provincijal mu u odgovoru, 11. XII. 1940., savjetuje da sukob sa Zrnom riješi mirno, ako je to ikako moguće, inače ako nije i on ima svjedoke da ga je Zrno grubo vrijeđao, te ako sudski postupak ima izgleda za uspjeh i ne bi izazvao većih skandala, provincijal dr. fra K. Pandžić je izjavio da ne bi bio protivnik sudskom progonu. Iz Tomislavgrada je fra Emil premješten u Mostar, gdje je godinu dana obavljao kapelansku službu (1941./42.). Stožer talijanske Jadranske divizije, svojim dopisom od 23. X. 1941., tražio je od provincijala da za svetkovinu Svih svetih 1941. pošalje jednog svećenika i provincijal je odredio fra Emila. Osim toga za vrijeme službe u Mostaru fra Emil je krstio 50 djece i obavio 12 vjenčanja. Za vrijeme fra Emilove službe kao župnika u brdskoj župi Goranci, njemu je povremeno slao ili kapelana ili neke bogoslove, kako bi se ili sklonili od ratnih opasnosti ili prehranili, jer je vladala oskudica. Dr. fra R. Jolić navodi da je s kapelanima i bogoslovima fra Emil imao povremeno problema, što je vidljivo i iz dopisa provincijala fra Lea Petrovića, od 27. IX. 1943., u kojem mu daje upute kako će se vladati glede skitanja svoga kapelana. Jedno vrijeme je i dr. fra Kruno Pandžić bio kao kapelan kod fra Emila, ali ga je ubrzo zamijenio drugi Pandžić, fra Placid. Provincijal je pisao oštro pismo zbog neredovničkog vladanja i fra Placidu, a istovremeno drugo pismo je poslao župniku fra Emilu, 6. V. 1944., u kojem piše da fra Emil najprije pročitava pismo upućeno fra Placidu, pa ako su pritužbe istinite, da ga onda uruči fra Placidu i da ga izvijesti o fra Placidovu vladanju. Fra Emil je 19. VI. poslao provincijalu pismo s pohvalama o vladanju i urednosti fra Placida. U kolovozu 1944., nakon što su samostan na Humcu saveznici bombardirali i teško oštetili, provincijal

je morao razmjestiti bogoslove, pa je i bogoslova-svećenika fra Luju Milićevića poslao u župu Gorance, sa zamolbom da ga dobro pripaze u svakom pogledu, navodeći da mu omoguće *koju kašiku mlijeka, jer je malo slaba zdravlja i nježan*, a provincijal se obvezao platiti trošak za njegovo uzdržavanje. R. Jolić navodi da nije poznato do kada je 1945. fra Emil ostao u Gorancima, niti kojim putem se povlačio pred partizanskom vojskom, ali je je znano da je u svibnju došao do austrijske granice, te se u kolonama smrti vraćao preko Slovenije, gdje je ili pak u Slavoniji ubijen od strane partizana.²⁵⁷

Prema don Anti Bakoviću, a temeljem svjedočenja fra Emilovih nećakinja Mile udane Majić i Smiljke udane Majić, on je s Križnog puta, doveden u logor u Slavonsku Požegu, zajedno s gotovo 30.000 zarobljenika, od kojih je rijetko tko preživio. To se može zaključiti i prema izjavi partizanskog kapetana Milovana Samardžića, koji je rekao *da je ta grupa zarobljenika išla na likvidaciju, jer su to sve bili ustaše, koljači, žandari i policajci*, što je prenio iz knjige *Partizanske i komunističke represije i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, Dokumenti, Slavonski Brod, 2005., str. 193. Tako je najvjerojatnije i fra Emil smaknut i bačen negdje u neku od masovnih grobnica na Papuku.²⁵⁸

„Fra Emilu Stipiću u spomen: Nestao je pod stijegom hrvatske slobode“, naslov je članka u kojem dr. fra Častimir Majić piše o svom subratu da je tijekom svoje pastoralne službe među narodom ostavio uspomenu revna svećenika i uzorna redovnika. Osjećajući životnu opasnost od nadirućih partizana dospio je u travnju 1945. u Zagreb i u svibnju se povlačio do Bleiburga, odakle je engleskom prijevarom izručen jugopartizanima. Prema Č. Majiću fra Emil je mučeničku smrt našao 18. V. 1945. u vojničkim rovovima kod Maribora. Tako je *ponosna i uzgorita figura mladoga idealista isčezla (je) u masovnoj grobnici nepoznatih junaka i zaboravljenih vjernika*. Za fra Emila dodaje Č. Majić da je još *kao srednjoškolac nosio hrvatski grb na prsima pod kojim je kucalo plemenito srce prekaljena rodoljuba i revna studenta*. Zaključuje svoj članak Č. Majić riječima da je *fra Emil uvijek gajio žarku ljubav prema Domovini koja je čeznula za slobodom kao nasušne oranice za kišom*, te da se na njega *moгу sa sigurnosti primijeniti riječi pjesnika Drage Ivaniševića “kud god idem sa mnom je Hrvatska”*.²⁵⁹

Bio je kroničar za *Ružu* u šk. god. 1930./31. Nižući najznačajnije podatke iz sjemeništa, najprije navodi da ih ima 70 đaka sjemeništara, od čega 10 za novicijat. To je smatrao uistinu malim brojem, ali vjeruje da bi *marom i požrtvovnošću mogli mnogo toga učiniti za kulturni napredak našega naroda*.

²⁵⁷ R. JOLIĆ, Fra Emil (fra Matija) Stipić (1912. – 1945.), str. 259. - 265.

²⁵⁸ A. BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, str. 596.

²⁵⁹ Častimir MAJIĆ, Fra Emilu Stipiću u spomen: Nestao je pod stijegom hrvatske slobode“, *Naša ognjišta*, god. XLII., br. 10., str. 21.

Smatra da *treba gledati na kvalitetu, a ne na kvantitetu, jer i mala grupa svojim agilnim radom i ustrajnošću može mnogo postići*. Navodi da je *nad svim seminarcima prefekt O. fra V. Nuić i njegov zamjenik O. fra M. Dragičević*. Iz đачke djelatnosti izdvaja da su 8. XII. 1930., zajedno s braćom klericima, eksternistima i đacima iz Lištice, akademiju u čast Imakulate. Tada su ih posjetili svi profesori, ali je bilo i posjetilaca sa strane. Za voditelja duhovnih vježbi, održanih 10. – 15. I. 1931., O. fra B. Jelavića, kaže da je nastojao da ih duševno i tjelesno oplemeni. Za literarnu sekciju „Cvijet“ navodi da ih je bilo 53 člana, bez I. razreda, a na sastancima im uvijek bude prisutan poneki profesor. Stipić, nadalje, konstatira da se u društvu *zapažalo mnogo više poleta i zagrijanosti za kat. akciju nego dotada*. Za Euharistijsku sekciju kaže da je vodi O. fra Bono Jelavić, a da sastanke drže svakih 15 dana, na kojima im voditelj *drži predavanja iz različitih područja, a osobito o čistoći i mladenačkom idealizmu*. Svečano su na Širokom Brijegu dočekali fra Beniamina Rugzinskog, koji ih je posjetio 2. – 8. III. 1931. Na kraju Stipić je naveo da su umrli oci franjevci *fra Metod Miletić i fra Gojko Penavić, koji su se upravo bili zagrijali da rade za naš narod*.²⁶⁰

U crticama „Iz uredništva“ („Ružu“ je preuzeo i uredio V. razred, a F. Stipić je tada bio polaznik V. r.), navedeno je da se Ruža pojavila unatoč *svih nezgoda i neprilika*. Šalju je braći, prijateljima i znancima, da vide kako je Mahnićevo sjeme našlo plodno tlo, jer se njegov poziv imao dobar odziv i u širokobriješkom sjemeništu, te dodaje: „Nek se vidi da nije uvenuo onaj stari korijen „Ruže“ što su ga naši prethodnici posadili na ovom brežuljku još pred par decenija.“ Uredništvo se ispričava i zbog nedostataka koje i sami uočavaju, ali traže oprostjenje zbog niza nepogodnosti, od gripoznosti pojedinaca, do poteškoća tehničko-financijske prirode. Na kraju se zahvaljuju svim dobrotvorima i pomagačima *Ruže*, uz nadu u bolju budućnost.²⁶¹

Dr. Fra Krunoslav (Vladimir) Pandžić

Deseti Drinovčanin koji se pojavljuje kao suradnik i član uredničkog odbora *Ruže* za god. XI. (1933./34), br. I. (jedini broj koji je objavljen u tiskanom obliku), bio je dr. fra Krunoslav (Vladimir) Pandžić.²⁶² Završio je IV. r. osnovne škole u Drinovcima 1923./24. vrlo

²⁶⁰ F. STIPIĆ, V. r. (Fra Emil), *Kronika, Ruža*, god. VIII (1930./31), br. I., str. 40.

²⁶¹ UREDNIŠTVO „Ružu“ je preuzeo i uredio V. razred, a F. Stipić je tada bio polaznik V. r.), „Iz uredništva“, *Ruža*, god. VIII (1930./31), br. I., str. 41.

²⁶² Radi se o Vladimiru Pandžiću rođenom 8. XII. 1912. u Drinovcima, Bovani br. 30, od Nikole Pandžića i Kate r. Pandžić. Kršten je 9. XII. 1912. od župnika fra Bože Ostojića, a kumovao je Mato Glavaš iz Drinovaca. 12. VIII. 1934. učinio svečanu probaciju u Mostaru, Br. 1288. *AŽD, Matica kršćenih, br. II (1903. – 1932.)*, str. 105., br. 118.

dobrim uspjehom.²⁶³ Bio je sudionik velikog franjevačkog zborovanja 4. IX. 1940. na Širokom Brijegu, na koje su se sakupili skoro svi tada živući hercegovački fratri, na čelu s provincijalom dr. fra Krešimirom Pandžićem.²⁶⁴ Prijamni ispit za I. r. gimnazije položio je 9. VII. 1925.; IV. r. gimnazije završio je odličnim uspjehom 1927./28.; završio je VI. r. 1929./30.; završio je VII. r. gimnazije 1931./32. odličnim uspjehom; VIII. r. 1932./33., također, odličnim uspjehom, te je pri višem tečajnom ispitu 7. – 16. VI. 1933. oslobođen od usmenog ispita.²⁶⁵ Gimnaziju je završio na Širokom Brijegu 1924. – 1933., a filozofsko-teološki studij na Franjevačkoj teologiji u Mostaru 1933. – 1936. i Friburgu, Švicarska 1936. – 1938., gdje je nastavio i s poslijediplomskim studijem. U Friburgu je izdavao antidržavni list Croatia Press, te je na zahtjev jugoslavenskog veleposlanika protjeran iz Švicarske i preselio se u Freiburg, Njemačka 1938./39. i Ljubljani 1940./41., gdje je i doktorirao iz filozofije 31. XII. 1942. Od 1941. do 1943. predavao je filozofiju na Humcu, 1943./44. profesor je pedagogije u Državnoj učiteljskoj školi u Mostaru, a 1944./45. profesor je na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu. U franjevački red je stupio na Humcu 3. VIII. 1930., svečane zavjete je dao u Mostaru 12. VIII. 1934., a za svećenika je zaređen u Kotoru 14. VI. 1936. Bio je kapelan u Jajcu 1946., a onda „de familia“ u samostanu u Samoboru 1946. – 1948. Nakon toga bježi u Austriju u Innsbruck, a krajem 1949. otišao je u SAD.²⁶⁶ Osim toga bio je duh. pom. na Humcu 1941. – 1943., u samostanu u Mostaru 1940. – 1941., 1943. – 1944. Privremeno je boravio u župi Goranci 1943. Bio je u samostanu Chicago, kao brat franjevac 1949. – 1950., 1952. – 1954. i 1960.; župni pomoćnik u župi sv. Ćirila i Metoda u New Yorku 1957. – 1958., prvi misionar među Hrvatima u Sault Ste Marie, gdje je bio i prvi župnik 1960. – 1962., a od 1962. 1965. djelovao je među Hrvatima u Sudburyju u Ontariu u Kanadi. Hercegovačka franjevačka sveučilišna omladina izdavala je književni list *Stopama otaca*, od 1934./35. do 1938./39., a K. Pandžić je bio urednik i značajan suradnik. Urednikom je i tjednika *Danica*, 1950. – 1951., kao i *Hrvatskog katoličkog glasnika*, 1952. – 1954., koje su izdavali hrvatski franjevci u Chicagu. Partizanske vlasti su ga temeljito istraživale, te je bio od svibnja do kolovoza 1945. u istražnom zatvoru u Mariboru, Zagrebu, Beogradu i Pančevu.²⁶⁷ Za njega dr. Ivan Tomas reče da je *bio profesor mudroslovlja i*

263 AZHŽ, Narodna osnovna škola u Drinovcima, Razrednica za školsku godinu: 1923./24., IV. r., red. br. 19., br. gl. im. 740.

²⁶⁴ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 1*, str. 31.

²⁶⁵ A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu 2*, str. 173., 272., 409., 415., 438., 535., 573., 577., 578. i 600.

²⁶⁶ R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 300. – 301.

²⁶⁷ R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 49., 63., 118., 330., 339., 347., 348., 350., 406., 407., 418. i 452.

bogoslovlja, pisao je i djelovao kao župnik propovjednik, umro je u Kanadi pred nekoliko godina.²⁶⁸ Bilo je to 1965. Inače umro je u Chicagu 29. VIII. 1965.²⁶⁹

Filozofski rad fra K. Pandžića istražuje se i u najnovija vremena, pa je tako Hrvoje Jurić napisao rad u kojem navodi da *u raspravama o Heideggerovoj prisutnosti u hrvatskoj filozofiji gotovo se u pravilu izostavlja podatak o prvom domaćem publiciranom radu o Heideggeru. Radi se o inauguralnoj disertaciji Problem istine u filozofiji Martina Heideggera, koju je 1942. godine u Ljubljani obranio, a potom i objavio Vladimir fra Kruno Pandžić.*²⁷⁰ Pandžićeva disertacija kod nas ipak nije nepoznata, barem u užem krugu Heideggeru sklonih filozofa, no, teško je dokučiti zbog čega joj dosad nije bila posvećena gotovo nikakva pažnja. Ona, naime, bez sumnje zaslužuje tu pažnju, i to barem iz tri razloga: 1) zato što Heideggerovu filozofiju, odnosno problem istine – kao »temeljni problem njegove filozofije, koji pokreće čitavu njegovu filozofsku problematiku« – promatra iz vrlo zanimljive perspektive, naime, iz vremena kada se Heidegger kao filozof »još uvijek nalazi u razvoju«, a njegova filozofija »još nije poprimila konačni oblik«; 2) zato što na originalan način kritizira Heideggerovu filozofiju, i to ponajprije na temelju njegova »oblikovanja pojmova« (Begriffsbildung); 3) zato što, kao najranija recepcija Heideggerove filozofije kod nas, predstavlja značajan prilog raspravi o povijesti Heideggerove prisutnosti na ovim prostorima, tj. istraživanja Heideggerova djela i sumišljenja s njim. Zbog svega toga, u okvir se teme »Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije« smješta i pitanje o Pandžićevom spisu; pitanje koje zapravo još uvijek nije ni otvoreno.²⁷¹ Isto tako je u okviru projekta Filozofskog fakulteta Družbe Isusove pod naslovom "Kršćanska filozofija unutar hrvatske filozofije 20. stoljeća", održana je 28. III. 2014. konferencije o hrvatskoj neoskolastici u okviru koje je Ivan Kordić održao izlaganje pod naslovom "Kruno Pandžić na tragu Heideggerova mišljenja istine".²⁷²

Fra K. Pandžić je prebjegao iz komunističke Jugoslavije 1947. i dospio u HKM u Innsbrucku, koju je utemeljio fra Berto Dragičević od 1945. i fra Kruno mu zdušno pomaže, da bi koncem 1949. skupa s fra Bertom odselio u Ameriku.²⁷³ O razlogu zašto je emigrirao iz Jugoslavije može se zaključiti prema

²⁶⁸ Ivan TOMAS, «Božji svjedoci» (objavljeno pod pseudonimom dr. Ivo Humski, Hrasno, 1971., kao posebni otisak članka objavljenog pod istim naslovom u mjesječniku „DUMO i njegov narod“, vjesnika župe Hrasno – Hercegovina, broj 12 – Lipanj 1971. potpisanog "Ivo Dumin"), str. 13.

²⁶⁹ Uredništvo: Zlatko DIZDAR - Marko GRČIĆ - Slaven RAVLIĆ - Darko STUPARIĆ, Tko je tko u NDH, Hrvatske 1941. – 1945., MINERVA, Zagreb, 1997., str. 305.

²⁷⁰ Kruno PANDŽIĆ, *Problem istine u filozofiji Martina Heideggera*. 1942., <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-SMEQ825>>

²⁷¹ Hrvoje JURIC, Najranija recepcija Heideggerove filozofije kod nas: Vladimir fra Kruno Pandžić, u: Pavo Barišić (ur.), *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2000., str. 377-395.

²⁷² „Konferencije o hrvatskoj neoskolastici“, <http://www.ika.hr/index.php?>, (pristupio 30. VII. 2014.)

²⁷³ „Povijest Hrvatske katoličke misije (HKM) Innsbrucku“, <http://www.hkm-innsbruck.at/misija/povijest-misije/>, (pristupio 30. VII. 2014.)

činjenici da su ga jugokomunističke vlasti progonile, pa je proveo 3 mjeseca u istražnom zatvoru.²⁷⁴

Na župi presvetog trojstva u Ambridgeu, Pennsylvania, fra K. Pandžić je bio pomoćnik župniku fra Serafinu Vištici, 1951. – 1952.²⁷⁵ U župi BDM zaštitnice putnika u Sault Ste Marie u Ontariu fra K. Pandžić je bio prvi stalni misionar među Hrvatima od 1960. do 1962. Isto tako je u župi sv. Marka u Sudburyju u Ontariu, bio prvi franjevac Hrvatske kustodije koji je u njoj djelovao od 1960. do 1965. Prije njega tu je djelovao još jedan Drinovčanin don Jure Vrdoljak od 1949. do 1953.²⁷⁶ Objavio je u koautorstvu s dr. fra Bazilijem Pandžićem knjigu *A review of Croatian history*. Bio je urednik *Danice* 1950. – 1951. (prema nekim izvorima bio je član uredničkog odbora zajedno s fra Ljubom Čuvalom, dr. fra Častimirom Majićem i fra (don) Kornelijem (Cvitanom) Ravličem, od 1946. do 1980., odnosno fra Kruno samo do 1965.²⁷⁷) i *Hrvatskog katoličkog glasnika* 1952. – 1954.²⁷⁸

Prva radnja koja je fra K. Pandžiću objavljena u *Ruži* imala je naslov „August Šenoa (Prigodom 50-godišnjice smrti)“. Pedeset godina nakon smrti Augusta Šenoe, Vl. K. Pandžić oživljuje među narodom hrvatskim njegovu slavu, kao i brojni drugi, koji hvale *njegov odlični način pisanja, njegova živa vjera, žarko rodoljublje i etička punina*. Za Šenou Pandžić kaže da je bio *lirik, epik, dramatik, romanopisac, novelist, feljtonist i kritik*, te da je *ovjekovječio mnoge događaje slavne hrvatske povijesti*. Navodi da kao romantik, *Šenoa nije ljubio samo zagrebačko građanstvo*, gdje se rodio, *nego i hrvatsko seljaštvo*, navodeći kao primjer novele „Prosjak Luka“ i „Branka“, a napose njegovo *remek-djelo „Seljačka buna“*. Kaže Pandžić da je Šenoa proslavio i svoje rodno mjesto, *osobito u „Zlatarevom zlatu“*, gdje je proslavio vjersku i kulturnu važnost tog središta „predziđa kršćanstva“. Nadalje, navodi Pandžić da su Šenoina djela *puna divnih hrvatskih krajolika*, ali i misli koje *pobuđuju u srcu čitatelja osjećaje za vjeru, domovinu, prirodu, pravednost, čovječnost i t.d.* To je Šenou učinilo uзор piscem, tako da je *jedno razdoblje književnosti naziva Šenoinim*. Pandžić citira slavnog hrvatskog pjesnika i estetičara Franju Markovića, koji veli da se *po obilnom književnom radu digao na visinu svjetskog pisca*. Zaključuje Pandžić

²⁷⁴ Vlado JAGUSTIN, „Bosansko-hercegovački svećenici u komunističkim zatvorima poslije 1945. god.“, <http://www.garevac.net/podrucje/68/>, (pristupio 30. VII. 2014.)

²⁷⁵ „Djelatnosti hrvatske franjevačke kustodije - 2. dio (djelatnosti kustodije)“, <http://www.stjeromecroatian.org/hrv/>, pristupio 30. VII. 2014.

²⁷⁶ „Djelatnosti hrvatske franjevačke kustodije - 1. dio (povijest)“, <http://www.stjeromecroatian.org/hrv/>, (pristupio 30. VII. 2014.)

²⁷⁷ NEWSPAPER, <http://www.croatia.org/crown/croatians/www.croatians.com/1aCRO...>

²⁷⁸ „Djelatnosti hrvatske franjevačke kustodije - 3. dio (Franjevačka tiskara u Chicagu)“, <http://www.stjeromecroatian.org/hrv/>, (pristupio 30. VII. 2014.)

da je Šenoa toliko volio svoj hrvatski narod, da je za nj *žrtvovao sve moći svog uzvišenog duha*.²⁷⁹

Sljedeća radnja, koju je K. Pandžić objavio u *Ruži*, ima naslov „Problem suvremene srednjoškolske nastave“. Na početku Pandžić konstatira da je vrijeme u kojem je on bio đak širokobriješke gimnazije, vrijeme kriza i prijeloma i formiranja novoga društvenog poretka. Smatra Pandžić da tadašnja *srednja škola ne može da stvara inteligenciju spremnu za životnu zadaću*, jer da *mladež posjeduje dosta znanja, no nesređena, nepotpuna, neprodubljena i neprimjerena*, ali smatra da je ipak *spremnija za životnu borbu od starije, jer u borbi proživljuje decenije školskoga obrazovanja*. Za neuspjehe u školi roditelji okrivljuju *športsko nastrojenje* tadašnje mladeži, učenici se tuže na pretrpani i nesređeni program, dok profesori okrivljuju i đake i roditelje. Ne zanemarujući navedene faktore, Pandžić smatra da je srednja škola nosila klicu propasti u svojoj osnovici, jer se i *nastavnici i učenici odgajaju na poganskim, individualističkim i racionalističkim izvorima i u tom se nastranom duhu piše i školska literatura*. Naime, *dok se naglašuje proučavanje prirodnih znanosti, gotovo se zanemaruju one metafizičkoga karaktera*, pa je čak *aktuelna borba protiv religije u srednjoj školi*. Time se, kako kaže Pandžić, *poremećuje cijeli odgoj i „ugrožava“ sloboda obitelji, naroda i Crkve, jer ako se potisne vjeronauk, umu će se oduzeti bogato i nada sve nužno znanje*, čime se *gubi snažna komponenta inteligencije i bujno vrelo motiva za etično djelovanje*. Time se u školi *ne odgajaju potpune ličnosti*, što je propust *moderne pedagogije*, osnovane na *krivim temeljima*. K tomu dodaje Pandžić i *neizgrađenost državne školske politike*. Smatra Pandžić da *neće u srednjoj školi biti uspjeha sve dotle dok se ne dadne dolično, odnosno odlično mjesto vjeronauku i filizofiji*, kao centralnim znanjima oko kojih treba koncentrirati sva ostala znanja.²⁸⁰

„Aktuelna socijalna misija franjevačkih redova“ naslov je feljtona potpisanog pseudonimom Mičić. Da se radi o dr. fra K. Pandžiću možemo zaključiti prema dr. don Ivanu Tomasu, koji je u opsežnoj radnji „Božji svjedoci“ naveo: „Završivši u Drinovcima pučku školu napisah molbu, da me prime u travničko sjemenište i gimnaziju, ali kako ne bijaše preporuke od biskupa Mišića, odgovor dođe niječan. Skupa sa mnom bio je poslao molbu u Travnik moj nezaboravni kolega Ladislav Pandžić, zvani Mičić, ali sudbina ni njemu ne bijaše sklona, i on je pošao na Široki Brijeg, postao franjevac, sretno prošao akademsko obrazovanje, bio profesor mudroslovlja i bogoslovlja, pisao je i djelovao kao župnik propovjednik, umro je u Kanadi pred nekoliko godina. ... Otac je poznavao moju ćud, znao je, da mogu više pretrpjeti nego učiniti ali mi je obzirno prikazao neuspjeh molbe, da pođem u Travnik: »Moj sinko,

²⁷⁹ VI. Kr. PANDŽIĆ (Dr. Fra Krunoslav (Vladimir)), „August Šenoa (Prigodom 50-godišnjice smrti)“, *Ruža*, god. IX (1931./32), br. I., str. 24. – 27,

²⁸⁰ Kruno PANDŽIĆ, „Problem suvremene srednjoškolske nastave“, *Ruža*, god. X (1932./33), br. I., str. 33 – 36.

ona Tvoja i Mićićeva molba nije uslišana: Mićić je dobio odbijenicu, a Ti ćeš poći u Stolac k ujaku, ondje izučiti prvi razred i potom prijeći u Travnik!« Onda sam se čudio, kako to moj otac izmisli razliku između moga i Mićićeva neuspjeha: dok je Mićić »odbijen«, meni je bila pokazana drukčija pažnja, da bih bio slijedeće godine primljen, premda je stvarno jednaka sudbina bila i Mićiću i meni. Napominjem, da je i onaj početni neuspjeh mene i Dra Fra Krunoslava Pandžića, osim zajedničkoga djetinjstva i školovanja u Drinovcima, vezao u životu, i mi nikada nijesmo ni riječju spominjali kakve opreke između franjevac i biskupijskih svećenika, i uvijek mi je bio drag, posljednji sam ga put vidio 1939., on bijaše mlad profesor u franjevačkoj mostarskoj bogosloviji, a ja upravitelj župe u Šipovači. Kad je bio u Americi i Kanadi, ponekad bismo izmijenili pisma.²⁸¹ Fra K. Pandžić u svom feljtonu konstatira da u stvaralačkom svijetu postoje dvije vrste ljudi, i to oni koji *imaju sposobnosti, da shvate, prožive i dadnu vlastitu sintezu onome, što su drugi pronašli*, nazivaju se talentima, *dok drugi otkrivaju i stvaraju nove, dotada nepoznate putove*, a njih se zove genijima. Među genije, očekivano svrstava sv. Franju, koji je stvorio tako radikalnu socijalno-društvenu transformaciju, najveću poslije Krista. Kaže Pandžić, da je karakteristika pokreta sv. Franje *da je eminentno vjerski u opreci s novijim socijalističkim, komunističkim i boljševičkim pokretima, koji hoće da obrazuju društvo bez Boga*. Za mišljenje sv. Franje, veli Pandžić da je *jedino ispravno, jer socijalno pitanje nije samo ekonomsko-industrijskog, nego i moralno-vjerskog reda*. U njegovom idejnom sustavu *nema mjesta revoluciji, dok je naš vijek prima kao pozitivnu vrednotu*. *Franjo je izmirio zavađene duhove, dokinuo feudalni rat, zakletvu, a s tim i feudalno društvo; pribavio je puku ne samo ljudska, nego i građanska prava*. *Uveo je u obitelj i društvo puninu kršćanskih istina i morala*, tj. stvorio je *potpuno novi poredak, a djelo socijalne obnove nastavljaju njegovi sinovi i kćeri*. Za red Manje Braće, kaže Pandžić da je *potpuno protivan i konceptima i praksi socijalističkih, komunističkih i boljševičkih ideologa*, jer *franjevac ostavlja sve siromasima, dok tako ništa ne rade prije spomenuti*. Pandžić ističe: „U srednjem vijeku osnovica je socijalnog pokreta pravo vlasništva, danas je osnovica kapital – s tom razlikom, što je vlasništvo imalo makar nešto ljudsko u sebi, dok je anonimni kapital nemilosrdan kao mašina i služi se autoritetom bez odgovornosti.“ Po Pandžiću *trećoredci imaju oduzeti vlast kapitalu i prisiliti kapitaliste, da se služe kapitalom kao sredstvom rada, a ne kao sredstvom opresije i da ništa ne oduzimlju onima, koji žive o radu*, ali s druge strane moraju se boriti protiv komunizma, jer *zabacuje metafizičke istine i stvara društvo potpuno oprečno kršćanskoj nauci*. Nadodaje Pandžić da će se *zdravi socijalni poredak*

²⁸¹ Ivan TOMAS, Božji svjedoci, (objavljeno pod pseudonimom dr. Ivo Humski, Hrasno, 1971., kao posebni otisak članka objavljenog pod istim naslovom u mjesečniku *DUMO i njegov narod*, vjesniku župe Hrasno – Hercegovina, broj 12 - lipanj 1971., potpisanog Ivo Dumin), str. 17.

*postići istom onda, kada se velikom grijehu našega vremena, naime prljavoj težnji za povećanjem imetka, stavi blagi i snažni zakon kršćanske umjerenosti, po kojem prvotno težimo za vječnim dobrima. Najzgodnijim poljem socijalne akcije za svećenika smatra Pandžić upravo Treći Red. Pripisuje mu osobitu ulogu i među Hrvatima, jer konstatira da i naša hrv. domovina boluje od nevjere, slabog ufanja i što je najgore od oslabljene kršč. ljubavi, pa su pozvani u prvom redu franjevci, da preko Trećeg Reda i Kat. Akcije obnove i sačuvaju hrv. narod.*²⁸²

Sljedeći prilog K. Pandžića u *Ruži* bio je članak pod naslovom „Stogodišnjica rođenja biskupa Buconjića 1834-1934.“ Podsjeća Pandžić da se biskup Buconjić rodio 2. IV. 1834., te je primjereno nešto reći o njegovoj veličini i značenju, povodom stogodišnjice njegovog rođenja. Za biskupa Buconjića kaže da je kao mladić označen *jakom darovitošću, dubokom ostroumnosću, bistrim shvatanjem i karakternom voljom za nauku i rad*. Kod polaganja profesorskih ispita iz filozofije i teologije u Rimu, bio je *prvi među odličasima*, pa mu je general franjevačkog reda dao prvu i najodličniju katedru, gdje je kao mladi profesor predavao punih 8 godina, s izvanrednim uspjehom, *uz priznanje i divljenje prvih rimskih teologa*. U Rimu je Buconjić upoznao Račkog, proučavao slavenske jezike i povijest. Slovio je u Rimu kao odličan propovjednik, a kao najvrjedniji spomena govor mu je prigodom tisućugodišnjice slavenskih apostola. Iz ljubavi prema domovini, odriče se tako visokih položaja i sretnih izgleda za budućnost, te se vraća na domovinsko tlo. Tu je najprije profesor na Širokom Brijegu, generalni povjerenik, župnik, provincijal i napokon biskup. Pandžić ističe: „Njegov rad pada u najnezgodnije vrijeme, što ga je Hercegovina kroz vjekove doživjela, naime u vrijeme herc. ustanka. U Buconjića su se ličnosti stjecale sve niti onovremene hercegovačke politike; bio je nosilac svih plemenitih težnja i zahtjeva narodnih; sastavlja i podnosi austrijskom caru adrese, u kojima ističe zahtjeve Hercegovaca svih triju vjera: da se što prije Herceg-Bosna pripoji Hrvatskoj i da se ujedno sve druge pohlepne aspiracije bace u pozadinu. I zaista, mora se priznati, da je Buconjić uz odličnu saradnju franjevaca – najviše pridonio, da je Bosna i Hercegovina spasena Hrvatima. Kao biskup neumorno učvršćuje dotada čisto kršč. življenje; predosjeća, da će se val bezvjerstva razliti i po našim selima, te svojom vatrenom riječi opominje, da se čuvaju katoličke svetinje. Zasnovao je preko 20 župa, sagradio preko 20 crkava. Franjevci mu moraju biti posebno zahvalni, što im je sačuvao Mostar. Tražilo se naime, da se franj. crkva pretvori u katedralu, a da se franjevci povuku u Vukodo, da odatle, kako zgodno primjećuje Glavaš,²⁸³ motre šaroliki Mostar i broje zvijezde po nebu - gledajući nadvijanje surih orlova! Pametni i nesebični

²⁸² MIČIĆ, (Dr. Fra Krunoslav (Vladimir) PANDŽIĆ), „Aktuelna socijalna misija franjevačkih redova“, *Ruža*, god. XI. (1933./34), br. I., str. 20. – 26.

²⁸³ Radi se o fra Radoslavu (Andriji) Glavašu, st. (1867. – 1913.)

biskup odlučno odbija ovako nepravедno nastojanje i veli, da će si sam graditi i dvor i katedralu, od kojih prvo sretno dovrši, a drugo nažalost - rekao bih - propade s njegovom smrću. Izgradnji mostarskog samostana i bogoslovskog sjemeništa - koje s pravom nazva dalm. rodoljub „čvrstom tvrđavom vjere i hrvatstva” - mnogo je pridonio Buconjić. K tome sirotište školskih sestara i bogate nadarbine naznačuju današnjem pokoljenju kao i budućim generacijama velikog kulturnog radnika. Da je hrv. misao došla do jakog izražaja, na prvom je mjestu zasluga bisk. Buconjića, koji je svagda i svagdje otvoreno isticao svoje hrvatstvo; potpomagao hrv. humane institucije, listove i novine, zauzimao se svakom zgodom za svoj narod i usko s njim osjećao; odatle ona privrženost ne samo kod kat. nego i kod inovjerskog življa prema biskupu, dok je živio, a poslije smrti istinski nezaboravna uspomena. Tako je bio zagrijan za hrv. državopravne odnose, te mu se divio i sami neumrlj rakovački mučenik dr. Kvaternik. Veliki je biskup govorio: „Ja sam bio Starčevićanac prije samog Starčevića, jer je pok. Ante tek 1861. razvio svoj državopravni program, a ja sam ga s Račkim još prije toga usvojio svom dušom.” I tako je pojava bisk. Buconjića na pozornici patničkih zemalja Bosne i Hercegovine istinski velika i karakteristična za svoje doba; knjiga njegova života i rada povijest je kat. i hrv. misli u ovim predjelima kroz drugu polovicu prošloga i prvi decenij našega vijeka. Barišić, Kraljević, Buconjić, imena su triju velikih biskupa, kojima uz odličnu saradnju i ostalih franjevac - imamo mi hercegovački Hrvati da zahvalimo sav vjerski i narodni život kao i udio u kulturnim tekovinama čovječanstva. Ukratko: Buconjić je bio čelik - značaj, iskren, odlučan i pravi vođa svoga naroda; radi tako odličnih svojstava bio je od svih visoko cijenjen, te ga je s pravom nadb. Šarić nazvao „hrv. Leonidom”, a cjelokupni ga hrv. narod prigodom 50-godišnjice misnikovanja, 25.- i 30.- godišnj. biskupovanja pozdravio kao jednoga od prvih i najboljih svojih sinova onoga vremena. Veliki nam njegov lik mora biti odličan izgled u radu za Boga i naciju, moramo se s njim ponositi, jer on ide u galeriju velikih boraca svoga naroda, kojima se vjekovi diče; ide u red onih, čija je pojava tako neodjeljiva od povijesti hrv. i kat. misli u Hercegovini. Njegove nam smjernice mogu biti odličan putokaz u tolikim kontradikcijama, koje susrećemo u životu. A na nama je, da visoko cijeneći uzore prošlosti - povežemo prošlost preko sadašnjosti sa budućnosti, jer jedino u toj jedinstvenoj povezanosti nalazi se prava sreća i slava.”²⁸⁴

Okušao se K. Pandžić i u kritičkom prikazu pojedinih đачkih i akademskih časopisa, pa je tako napisao kratki prikaz „LUČ” – god. XXIX, br. 1-2.“ Budućić je *Luč* za tu godinu izišla veoma kasno, te na temelju još nekih drugih i vlastitih

²⁸⁴ KRUNO (Dr. Fra Krunoslav (Vladimir) PANDŽIĆ), „Stogodišnjica rođenja biskupa Buconjića 1834-1934.”, *Ruža*, god. XI. (1933./34), br. I., str. 26. – 28.

iskustava, K. Pandžić konstatira da je kriza osobito pogodila đачki tisak. Taj dvobroj je objavio s uvodnikom 7 sastavaka u prozi i 2 pjesme, a 10 stranica je ispunio Đачki vjesnik, čime nije bilo mjesta za drugu suradnju. Iznosi Pandžić da u uvodniku *Luči* se osjeća duh novog života đачkog i akademskog Pokreta, usprkos sveopće krize, što Pandžića osobito veseli, jer pojačanje njihovog rada ima tada posebno značenje i vrijednost: da snažno istaknu svoja načela, da svima pokažu ispravnost njihovih *stajališta i životnu snagu Pokreta*. Prigovara Pandžić da je nekrolog pok. Đuri Ljubiću prekratak, *jer za onako snažnu i izgrađena ličnost kao što je bio pokojni Ljubić, moralo bi se veoma opširno pisati baš u Luči*, da se mlađi s njim što bolje upoznaju, da njegov rad bude jako poticajan za razvijanje njihovog rada. Općenita primjedba Pandžića je da bi *Luč* morala donositi više članaka ideološke sadržine, jer omladina je toga željna, to nju zanima i napunja poletom, potiče na rad i učvršćuje u jedinstvenom osjećanju i mišljenju. Pandžić posebno predlaže da *Luč* opširno prikaže svaki i najmanji novi pothvat i uspjeh u radu Pokreta, te zbog slabih materijalnih prilika, sugerira da bi bilo bolje da izlazi kao godišnjak, nego tako neredovito.²⁸⁵

O časopisu *Cvijet*, god. XV., br. 1-2., K. Pandžić piše da svi đaci mogu biti sretni da se, *usprkos teškim i nenasnim prilikama vremena* održao na *pozornici*, kao vrijedan srednjoškolski list. Za pojedine članke daje Pandžić poneku kritičku opservaciju, negdje s primjedbom, ali negdje i s pohvalom, no, generalno kaže da se osjeća *manjak pjesama*. Na koncu pripominje Pandžić, da „*Cvijet*“ *zaslužuje pažnju i da se održao na visini srednjoškolskog lista*; te da je po njegovom mišljenju taj *dvobroj više-manje uspio* i stoga je sa strane Ruže uputio iskrene čestitke. Budući da su u zadnji čas, prije tiskanja Ruže, primili i novi dvobroj *Cvijeta* (3-4), dao je Pandžić svoje kritičke opservaciju i o tom dvobroju. O prva dva članka se pohvalno izrazio, ali o članku „Alo Fantje“, potpisanim pseudonimom Balkanac, ima mišljenje da *iskrivljuje zbivanja historijske prošlosti*, da ima *jednostavnost sudova, nepoznavanje savremene stvarnosti, mimoilaženje vjekovne narodne izgrađenosti i usmjerenosti, a kao nužni logički postulat svega toga – neobjektivnost i nategnutost*.²⁸⁶

Još jedan kritički osvrt napisao je K. Pandžić, i to pod naslovom „*ŽAR*“ god XII.“ Prije svega, autor u članku o *Cvijetu*, god. XV., br. 1-2., govori i o *Žaru*, kojeg su izdavali Dubrovčani (gimnazijski sjemeništarc) da svi đaci mogu biti sretni da se, *usprkos teškim i nenasnim prilikama vremena* održao na *pozornici*, kao vrijedan srednjoškolski list. Za uvodni članak u *Žaru*, Pandžić kaže da je *interesantno i lijepo pisan*, u kojem baca autor *refleksije na protekle dane brv. kat. Pokreta, posebno na plodni rad dubrovačke organizacije*. Osvrće

²⁸⁵ K. (Dr. Fra Krunoslav (Vladimir) PANDŽIĆ), „*LUČ*“ – god. XXIX, br. 1-2., *Ruža*, god. XI. (1933./34), br. I., str. 30.

²⁸⁶ Kr. (Dr. Fra Krunoslav (Vladimir) PANDŽIĆ), „*CVIJET*“, god. XV., br. 1-2., *Ruža*, god. XI. (1933./34), br. I., str. 31.

se Pandžić i na druge članke, te zaključuje da „Žar” daje *utisak vrijedna lista*, a jedino kaže da su im pjesme *uglavnom početničke*. Na koncu Pandžić podcrtava: „Žar je uspio i k tome sav je prodahnut katoličkom i hrvatskom misli.”²⁸⁷

²⁸⁷ Kr. (Dr. Fra Krunoslav (Vladimir) PANDŽIĆ), „ŽAR” god XII., *Ruža*, god. XI. (1933./34), br. I., str. 31. – 32.

ZAKLJUČAK

Od deseterice Drinovčana, urednika i suradnika širokobriješke *Ruže*, osmorica, fra Placid (Ivan) Pandžić, fra Vinko (Petar) Nuić, fra Pio (Petar) Nuić, fra Anzelmo, don Cvitan (Cvjetan) Čulina, ml., dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš, ml., fra Kornelije (Cvitan, Cvjetan) Ravlić, fra Emil (Frano, Franjo) Stipić i dr. fra Krunoslav (Vladimir) Pandžić, postali su svećenici, dok su dvojica, Petar Nuić i Ilija Glavota, nakon završetka šest razreda gimnazije na Širokom Brijegu i prolaska novicijata, krenuli u smjeru svjetovnog obrazovanja. Ilija Glavota je nažalost umro prerano, od sušice, 1916., u 25-toj godini života, tako da je na sveučilištu u Beču položio samo jednu godinu studija. Petar Nuić je 1923. završio studij prava u Zagrebu i stekao akademski stupanj dr. prava. Za konkretnu sudbinu dr. P. Nuića, nakon II. svjetskog rata ne zna se, ali se sa sigurnošću može reći da je nestao. Dvojica svećenika, dr. fra Radoslav (Andrija) Glavaš i dr. fra Krunoslav (Vladimir) Pandžić, postali su doktori znanosti, dvojicu, dr. fra R. Glavaša i fra E. Stipića partizani su likvidirali 1945., a ostale su zatvarali i maltretirali na različite načine, dok su dvojica, fra K. Ravlić i dr. fra K. Pandžić, skončali život u SAD-u, ne mogavši, zbog opasnosti za svoje živote, nakon 1945. dolaziti u svoj rodni kraj. Za sve njih se može reći da im je urednički i literarni rad za vrijeme gimnazijskih dana, u *Ruži*, u mnogome pomogao, tako da su neki više, neki manje, i u kasnijem životu nastavili, pored svećeničke i kulturnu djelatnost na dobrobit hrvatskog naroda. Na primjer, dr. fra R. Glavaš je postao i poznati i priznati književni kritičar, što se može vidjeti i prema knjizi *Hrvatska književnost i duhovnost*, koju je po Glavaševim izabranim tekstovima priredio Branimir Donat.²⁸⁸ Fra K. Pandžić je bio urednik i značajan suradnik književni list *Stopama otaca*, od 1934./35. do 1938./39. U inozemstvu je bio urednikom tjednika *Danica*, 1950. – 1952., kao i *Hrvatskog katoličkog glasnika*, 1952. – 1954., koje su izdavali hrvatski franjevci u Chicagu. I fra K. Ravlić je bio urednik i suradnik tjednika *Danica* u Chicagu. Interesantno je da je fra Pio (Petar) Nuić, koji je za *Ružu* izrađivao određene crteže, pored svećeničkog zvanja, stekao i zvanje inženjera arhitekture, te je u tom svojstvu dao plan izgradnje mnogih crkava i crkvenih objekata.

Prof. dr. sc. Srećko Tomas

²⁸⁸ Andrija Radoslav GLAVAŠ, izabrao i priredio Branimir DONAT, *Hrvatska književnost i duhovnost*, Zagreb 1995.

ŽIVOTOPIS I ODABRANI TEKSTOVI

Životopis Mile s. Bernardine Crnogorac

Mila s. Bernardina Crnogorac rođena je 26. travnja 1944. godine u Sovićima, u Hercegovini. U Družbu sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga ušla je godine 1960. Članica je splitske Provincije *Navještenja Gospodinova*.

Godine 1963., na Katehetskomu institutu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, položila je ispite za vjeroučiteljicu.

Kao vjeroučiteljica radila je nekoliko godina u Livnu a potom u Makarskoj, u župi *Kraljice Mira*, gdje i sada radi, kao vjeroučiteljica i vodi *Mješoviti i Dječji župni zbor*. U ustanovi za odgoj i izobrazbu – *Juraju Bonačiju* – područnomu odjeljenju u Makarskoj, u *Udrugi roditelja djece sa smetnjama u razvitku - Suncu*, redovito je predavala vjeronauk a djecu je vježbala pjevati.

Piše pjesme, pripovijetke, drame, igrokaze i krasnoslove. Neke je svoje pjesme sama skladala, a neke su njezine pjesme skladali drugi.

Knjigu *Trag*, zbirku pjesama, objelodanila je godine 1994., *Vrijeme i ja* (drame i krasnoslovi), objelodanila je godine 1997., zbirku pjesama *Putnik* objelodanila je 2003., u nakladi *Naših ognjišta*, u Tomislavgradu. Knjigu *Sveti Lovre*, đakon i mučenik, (igrokaz) objelodanila je s prof. fra *Gabrijelom Jurišićem* (Zmijavci, 2005.) i *Osmijeh dubine*, knjigu pjesama, krasnoslova, drama, pripovjedaka, igrokaza i uglazbljenih pjesama (*Crkva u svijetu*, Split, 2006.).

Objelodanjivala je u: *Cvitku* (Međugorje), *Glasniku Hrvatskoga katoličkoga liječničkog društva* (Zagreb), *Hrvatskomu slovu* (Zagreb), *Listiću sestara milosrdnica* (Split), *Malomu koncilu* (Zagreb), *Mariji* (Split), *Makarskomu primorju* (Makarska), *Maruliću* (Zagreb), *Miju* (Zagreb), *Našim ognjištima* (Tomislavgrad), *Osvitu*, suvremeno hrvatsko pjesništvo Bosne i Hercegovine (Mostar), i u župnomu listu - *Zmijavcima* (Zmijavci), *Vjesniku sestara milosrdnica Naš vjesnik* (Zagreb), *Blagovjesniku* (Split).

Uvrštena je u *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas* (priredio: Mirko Marjanović; nakladnici: Matica hrvatska

Sarajevo i Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 2001.) i u *Hrvatsku enciklopediju Bosne i Hercegovine*, Mostar 2009.

Godine 2007. primljena je u *Društvo hrvatskih književnika Herceg-Bosne*, u Mostaru.

SLOVENSKI ISTRAŽITELJI O KNJIGAMA SLOVENSKIH ISTRAŽITELJA, KOJE PIŠU O STJEPANU CRNOGORCU I DRUGIM NEVINO UBIJENIM LJUDIMA

Prije nego počnete čitati moj pisani osvrt na knjigu istražitelja gosp. *Igora Omerze*, HRB, FENIX I UDBA, Slučaj Stjepana Crnogorca, spominjem i knjige, koje je napisao, gosp. *Roman Leljak* istražitelj i osobni pronalazitelj istinitih pisanih pisama o našem bratu Stjepanu, u Slovenskoj državnoj pismohrani. To su knjige UDBA, koja vam je već poznata i druga knjiga NARUČI UBOJSTVO U LJUBLJANI. U svakoj je od njih, Stjepanu posvećen jedan odlomak.

Svaka knjiga sadržava mnoge pojedinosti o komunističkoj zločinačkoj vlasti, a osobito o zlokobnoj Udbi, koja je radila protiv čovječnosti.

Opisane su i pojedinosti o Stjepanovoj otmici i strahu koji su imali od budućega umno sposobnoga mladog, učenog čovjeka. Razotkriveni su ogavni čini tih udbinih zločinaca i njihovih suradnika, iz svih krajeva bivše države, pa i iz naših mjesta: *Sovića, Gorice, Gruda*, ..., i iz cijele zapadne Hercegovine, na žalost.

Kada sam o tomu čitala i to proučavala, zatekla su me neka imena. Suradnici Udbe iz naših mjesta?! Neke osobno poznam, a neki su sa mnom išli u školu. Što bi oni danas dali samo da im ime nije među udbaškim suradnicima?! Ne će trebati dugo čekati da ćemo sva imena i prezimena udbaških suradnika moći pročitati na internetu.

Čovjek začuđeno čita ove knjige, jer smo svi znali za Udbu, ali za njezine velike zločine, mnoga ubojstva, jame, križne putove, Bleiburg, i sve drugo što se događalo, pod komunističkom strahovladom, ipak nismo znali premda se potihom o njihovim zlodjelima govorilo. Svako glasno spominjanje komunističko-udbaških zločina značio bi zatvor ili ...

Knjiga s naslovom NARUČI UBOJSTVO U LJUBLJANI sadržava nešto što dosada nikada nije nikomu bilo poznato osim Udbi. To su oni čuvali kao kao svoju veliku tajnu, čuvana tajna. Ono se u knjizi nalazi kao ***Prilog br. 1.***, (str. 175.) ***Pravilnici Udbe, ubojstva po zakonu.***

U Pravilniku je točno napisano kako Udba i njezini suradnici trebaju uhoditi i ubijati naše ljude, kod kuće i u tuđini. Ti su udbaški pravilnik mogli izmisliti samo zločinci, koji su odgajani u laži i zločinu, kao i njihovi suradnici, čije su ruke nevinom krvlju poprskane, a danas s tim istim krvavim rukama jedu. Oči tih zločinaca gledale su posljednje muke ubijenih, držeći u šaci koju novčanicu, koju su dobili za prolivenu krv nečijega oca, brata, sina, ..., a sve to ulizujući se glavatim udbaškim zločincima.

I danas je njihov zalogaj koji jedu natopljen krvlju onoga čovjeka kojega su svojim rukama usmrtili.

Osobito spominjem knjigu gosp. Igora Omerze, HERB, FENIX I UDBA, Slučaj Stjepana Crnogorca. Pisac je začudno uspješno složio sve događaje povezane sa Stjepanom. O ovoj knjizi ne ću ovdje govoriti, jer sam sve, što sam naumila reći, rekla u osvrtu koji slijedi.

KNJIGA O UDBINU ZLOKOBNOM ZLOČINU O POVODU ZA ČITANJE KNJIGE

Knjiga HRB, FENIX I UDBA, slučaj Stjepana Crnogorca, gosp. *Igora Omerza*, piše o našem rođenom bratu. Prije nego sam knjigu počela čitati, dugo sam razmišljala nad našom zajedničkom obiteljskom slikom, koja se nalazi na početku knjige. Premda sam tada bila malo dijete, sjećam se trenutka kada i kako nas je Majka pripremala za slikanje, kojemu smo se mi djeca veoma veselili, i kako nas je poredala po starini. Danas dok gledam ovu sliku obuzima me tjeskoba, jer razmišljam o mučeničkoj smrti našega malog razigranog i veselog brata Stjepana, kojega sada na slici gledam. Tko je tada mogao naslutiti da će to malo živahno dijete, kada odraste u stasitoga, pametnog, zdravog, nadarenog mladića, školovanog, da će ga oteti glavati, namrgođeni udbaški zločinci, koji su sudjelovali u mnogim zločinima domaćega i međunarodnoga zlosilja, kao što su otmice, tajna ubojstva političkih neistomišljenika, izmišljanje lažnih sudskih postupaka, zatvaranja, mučenja i drugih strahota? Svi znamo da se o tomu, za vrijeme zlosilne komunističke vlasti, moralo šutjeti, jer je svaki spomen njihovih zločina čekala velika kazna. Mnogo je od toga spomenutog opisano u knjizi gosp. Omerza i popraćeno dokazima. O gaženju temeljnih ljudskih prava nije se smjelo ni misliti a kamoli o njima javno progovoriti. I danas se o njihovim zločinima šuti, jer to ne žele ovdanji političari, a ako koji primjer i spomenu, odmah nadobudni vikači i smutljivci viču i graču, da se ne bi očitovala zlodjela njihovih djedova i očeva. Svima nam je jasno da sinovi štite ubojice - svoje djedove i očeve, a očevi sinove i tako više od dvadeset godina.

Kako će sinovi govoriti svojim očevima da pred sudom moraju odgovarati za svoja zlodjela?!

Ipak, zahvaljujući hrabrim istražiteljima (gospodi *Boži Vukušiću, Romanu Leljaku, Igoru Omerzu*, i dr.) udbaški zločini izlaze na vidjelo, a i imena ubojica. Bilo bi dobro da bi sve objelodanjene knjige spomenutih istraživača pročitali svi političari u svima Republikama bivše države, a i tzv. ugledni odvjetnici i sudci iz bivših Republika, koji i danas rade u „neovisnomu sudstvu“, u Hrvatskoj ili u nekoj drugoj bivšoj Republici.

Osobno se ne bavim politikom, ali, zdravim razumom, zaključujem da bivši udbaši, komunisti, ubojice, izdajnici, doušnici, udbini suradnici, ne bi smjeli biti na vodećim mjestima u hrvatskoj slobodnoj državi. Djeluju smiješno kad god se u javnosti pojave, bilo koliko bili samodopadni. Izgledaju kao zalutali crni oblaci u vedrinu. Neka oni rade svoj strukovni posao, ako su ga stekli svojim trudom!? Držim da nije u redu, pošteno a ni dostojno prolivene krvi naših mučenika, da državu vode oni čiji su djedovi i očevi ubijali Hrvate, nevine mladiće, djevojke, djecu, očeve, časne sestre, duhovne pastire, svećenike. Mislim i na druge Republike bivše države.

Tragajući za našim nestalim bratom Stjepanom, proučavala sam malo taj udbaški, đavolski, nečasni posao i njihove strahote, koje su oni činili hrvatskomu narodu i drugim narodima, protiv najdragocijenijega Božjeg dara - čovjeka i života. Zato i naglašavam da nisu dostojni obnašati bilo koju vlast u ovomu ispaćenom narodu.

Osjetila sam prošlih mjeseci, kada se spomenu komunistički zločini u bilo kojoj bivšoj Republici, da se odmah pojavi neki naručeni novinar sa svojim lažljivim, zaoštrenim tvrdnjama, kao oštra stijena, i niječe istinu koja se u ovoj knjizi nalazi, s osobnim potpisom naredbodavca ili zločinaca. Kada to čovjek vidi i doživi, a danas s dokazima, čovjeka prožima jeza od te udbaške zloće i nečovječnosti.

Čitajući Omerzovu knjigu, doživjet ćete to i sami, štoviše, doći ćete do zaključka da bivšoj državi nisu trebali školovani odvjetnici ni sudci. Udba je bila vlast i sudstvo. Jer, da je država imala sudce i sudstvo, naš bi Stjepan i danas bio živ. Tito je tada rekao: - *Oni koji su mrtvi su mrtvi, a onima koji su ostali živi, njima ćemo suditi kako treba i zna se kakav rezultat toga treba biti.* —. (Magnetofonski snimak s 13. sjednice Predsjedništva SFRJ, 19. rujna 1972., str. 18., Arhiv Jugoslavije. Predsjedništvo SFRJ, 803., fas. 4., u knjizi str. 141.)

BRATU STJEPANU I NJEGOVOJ DUŠEVNOSTI

Stjepan je bio svoj, u svemu revan i dosljedan. Htio je mnogo znati, vidjeti, naučiti, drugima pomoći ... Tko se imalo s njim družio, mogao je uočiti da je to plemeniti mladić, koji ima svoj stav. Samo nije razumio i shvatio ljudsku zloću, komunističko udbaško zvjerstvo. On je o svakomu sudio kroz svoj život i odgoj. Zaboravio je da je naš život oblikovalo kršćanstvo, evanđelje, a udbaške zločince oblikovao je otac laži, Sotona. Kada se našao u tuđini i počeo živjeti s mnogim ljudima, pa i međunarodnim udbaškim doušnicima, lažljivcima, i međunarodnim zajedničkim udbaškim suradnicima, nije mogao odmah naslutiti kamo će ga ta poznanstva odvesti i da će mu se dogoditi ono što mu se dogodilo.

Ipak, bio je premlad da bi shvatio da ima vukova u ovčjem ruhu. Udbaški zloćudni grabežljivci, saznajući da Stjepan misli drukčije od njih, počeli su smišljati kako će ga zaskočiti i tako ga se zauvijek riješiti, jer što će im čovjek koji misli svojom glavom a ne njihovom (komunističkom – udbaškom). Poznato je da komunisti nisu nikada bili za ljude koji su znali misliti. Takvi su im smetali, pa i Stjepan. Očito je da su ga se pobojali, premda nije uopće ušao u bivšu državu, a sigurno nije ni mislio doći, kao ubijač, s drugom skupinom, koja nije ni planirana. Udba je to znala. U svomu udbaškom strahu, o svemu što su čuli o njemu (rekla – kazala), odmah su nada nj ispružili svoje grabežljive udbaške koljačke šape i u svomu bezumlja smišljali kako ga oteti i usmrtiti.

Čitajući Omerzovu knjigu, zastajem nad činom Stjepanove otmice, za koju smo kao obitelj već prije doznali, ali toliko me to potresa da ništa drugo ne bih čitala nego bih samo danima stala nad opisom otmice, jer mnoge udbine izmišljotine, zloće i nedosljednosti zdrav razum ne može prihvatiti. Otmica u rano jutro. Stavljaju mu lisice na ruku, a on im primiče i drugu ruku ... Odvode ga, kao janje na klanje. O, brate! Ni riječi nisi izustio!? Tebe su udbaški zločinci oteli i usmrtili. Stjepane! Umjesto da krikneš, ti nagovaraš zločince da trebaju – *zaključati vrata kuće kao i vrata od vrta*. – (Str. 183.) Da! To si ti, Stjepane! To je naš kršćanski odgoj, naša uljudba, pa i u tim teškim trenutcima, u kojima si tada bio. Govorio si iz svoje ljudske tankoćutnosti. U kakvim si okrutnim, zločinačkim i grabežljivim rukama bio, a pokazao si toliku uljudnost prema domaćinu kuće ...! O! To si ti, Brate! To je odgoj, koji su nam dali naši dobri roditelji. Ti postupaš ljudski a otmičari te vode u sigurnu smrt. Koliko se u tomu očituje tvoja osobnost? Da, znam! Ti nisi mogao biti drukčiji. A, tvoji otmičari, ..., ti udbaški zločinci, krvopije tvoje nevine krvi ...?

STJEPAN I NJEGOVE ZABILJEŠKE

Po tvojim se zabilješkama vidi, kako piše gosp. Omerza: - *Zanimljivo je i to da u opsežnim Stjepanovim Zabilješkama iz podruma i na očuvanim audiosnimkama i prepiskama udbaških saslušanja otag Crnogorca vježbanje iz gađanja na Gurlspitze nigdje nije ni spomenuto, iako je to jedan od ključnih elemenata na kojima bi jugorežim mogao izgraditi sudski postupak protiv Stjepana Crnogorca. Iz napomenutog proizlazi da je Stjepanu smrtna sudba bez suđenja zapovijedena već odmah nakon što su ga nasilno doveli u Jugoslaviju, a režimskim se krvnicima nije činilo vrijednim potražiti čvrste argumente na osnovi kojih bi te mogli dovesti pred sud.* -. (Str. 80.) Prije otmice znali su da će ga bez suđenja mučiti i usmrtili.

Stjepane! Ti znaš da su Isusovi neprijatelji i mučitelji, za izdaju i otmicu, dobili trideset srebrnika. Izdajnik Juda, kada je vidio što je učinio, bacio je taj krvavi novac. Tvoji su otmičari dobili: - *20.000 USA dolara i 70.000 novih dinara.* – (Mužičeva pisana dojava Gorencu (4. srpnja 1972.), zahtjev za krvave novce; Arhiv Slovenije, (u knjizi str. 188., 189.). Oni nisu bacili novce tvojom krvlju natopljene, nisu se pokajali za svoj zločin, niti su nam rekli gdje su pokopali tvoje izmučeno tijelo. Ništa nam nisu rekli. Još žive od toga krvavoga novca. Željela bih znati mogu li još nositi to svoje sramotno lice, svoje oči, koje su gledale posljednje trzaje tvoga beživotnoga tijela? Stjepane! Mogu li oni o svojim ramenima nositi ruke i njima stavljati zalogaj u usta, a tim su te istim rukama oteli, udarali, mučili i usmrtili te i od nas svih sakrili tvoje mrtvo tijelo. Kako vidimo u knjizi, nisu se uspjeli sakriti kako su mislili.

Naši ljudi u tuđim zemljama, pa tako i mladi feniksovci, težili su samo jednomu cilju: imati svoju slobodnu državu, o kojoj su oni a i svi iskreni Hrvati, domoljubi, stalno mislili i sanjali. Premda su bili u tuđini, njihove su oči i misli stalno bile na njihovim ostavljenim pragovima, licima roditelja, braće i sestara, na njivama, poljima i mrginjima, na sivomu kamenu, na moru, gdje svoje stope iz tuđine nemoćno gledaju, razmišljajući kako se osloboditi zločinačke komunističke vlasti a svoj narod osloboditi od komunističkih okova.

STJEPAN I SLOBODNA DOMOVINA

Težnja svakoga pravog domoljuba je slobodna domovina i sloboda njegova naroda. Mi stariji veoma dobro znamo da je komunizam zatirao svaku slobodu i svima nametnuo bezbožnički svjetonazor, da bi u svakomu pravom Hrvatu uništavao njegovo osobno, vjersko, domoljubno, narodnosno. Ali uza sve prijetnje i sva krvoprolića, nisu uspjeli uništiti hrvatske plemenite težnje. Ni

skupno ubijanje svećenika, časnih sestara, dokazanih vjernika i vođa našega naroda, nije zaplašilo pravoga Hrvata da ne razmišlja o svojoj slobodi u svojoj slobodnoj državi. Iz ovoga vidimo, a naši povjesničari dobro znaju, a i nama koji to nismo, svjesni smo da je malomu narodu borba za opstanak i samoodržanje veoma teška i zahtjevna.

Udba i danas radi svoj posao. Udbaški strah još tinja u kostima mnogih odanih izgubljenih poslušnika. Ipak, vrijeme ih polagano gazi, pritište, nestaju sami u sebi, premda jedan drugoga žele spasiti. Bore se za svoj opstanak. Ne dao Bog da se ikada više udbaši vrate na vlast bilo gdje na svijetu, sa svojim bezumljem.

Mnogi su hrabri ljudi pokušavali, na ovaj ili onaj način, doći do željene slobode, ali bi svaki pokušaj završio uhićenjem ili usmrćenjem, ali se od cilja nije nikada odustalo. Tako su i feniksovcu željeli i težili k istomu cilju: uzdrmati komunističko vodstvo da shvate da se trebaju ukloniti i da pod njihovim zlosiljem život postaje nepodnošljiv. Danas, kada imamo svoju državu, treba nam mnogo jakosti i mudrosti da nas velike svjetske sile s domaćim izdajnicima ... ne odvedu na stranputicu, za svoju korist i u nova sotonistička stradanja.

Sagledavši sve okolnosti ipak, možemo sigurno reći da su feniksovcu dali svoj doprinos našoj današnjoj samostalnosti, ma koliko se to nekomu činilo drukčije. Oni i svi drugi bili su vjesnici naše samostalnosti i slobode. To su hrabri ljudi, kao: Ante Starčević, Stjepan Radić, Andrija Hebrang, Bruno Bušić, Franjo Tuđman, Zvonko Bušić, i drugi, jer su znali za čim teže i što hoće. Zato pitam: zašto bi Stjepan bio kriv? Zar zato što je razmišljao i nastojao kako pomoći svomu narodu da živi u svojoj slobodnoj državi?!

NARODNA SLOBODA – STJEPANOV SAN

Svi naši odani vitezovi dobro su poznavali istinitu povijest svoga naroda, koja je bila puna krvoprolića i natjecanja susjednih moćnika tko će nama vladati. Tko bi nama zavladao, teško bi nas se odrekao. U našoj su se povijesti stalno pojavljivale virovite bujice, iz kojih se očitovala hrvatska želja za samostalnom državom. Upravo je to smetalo vlastodržcima i onim Hrvatima koji nisu nikada voljeli svoj narod niti su željeli hrvatsku državu, nego su podilazili i ulizivali se našim neprijateljima. Takvih ima i danas. Jer, da nije tako, svi bismo bili kao jedan. Danas još uvijek nije dobro, jer ima mnogo onih iz zločinačke komunističke vlasti, koji ne vole hrvatsku državu i tuguju za bivšom tvorevinom, pa zato mučno i teško napredujemo. Mnogo nas ne možemo doći do posmrtnih ostataka naših najdražih, a o njihovim ubojicama malo tko što poduzima da bi sudski odgovarali za svoja zlodjela. Još se uvijek

prešućuju komunistički i udbaški zločini ... Zašto? Iz ove knjige vidimo što su činili i kako su s ljudima postupali?

Hrabrost i dolazak feniksovaca, kako opisuje gosp. Omerza - *potresao je totalitarnu jugoslavensku državu, (ali ne i cijeli svijet kao Watergate), prije svega njezinu političku, vojnu i udbašku elitu.* - (Str. 110.) Osjeća se da su ih oni toliko uzdrmali da se od feniksovačkoga straha nisu nikada oporavili. Još su životarili nekoliko godina i tako se rasplinuli u svomu mraku, s imenima, zločinci, ubojice, krvopije, lažovi, klevetnici ... Gledamo njihove posljednje trzaje za opstankom, ali nakon toliko izmišljotina i lažnih uvjerenja u današnje vrijeme samo o Stjepanu, teško da im umno zdrav čovjek povjeruje bilo što da kažu.

Iz Feniksova pothvata jasno se vidi da oni nisu došli ubijati, nego osloboditi svoj narod od komunističkih zločinaca i ubojica. Da su htjeli ubijati, ubili bi vozača kamiona i druge koje su susretali na putu. Oni su se pripremili za nepredviđeni napad ..., samoobranu.

MOJ BRAT I UDBAŠKI STRVINARI

Čitajući ovu knjigu i približujući se njezinu kraju, zapljusnulo me je mnoštvo udbaške zloće. Preda mnom se ispriječilo mnogo udbaških laži, njihovih plaćenih novinara i dnevnih listova, u kojima su klepetali svoje izmišljotine i četrdeset dvije godine obmanjivali našu obitelj i širu javnost, da je Stjepan živ, da se sklonio u neku drugu državu, da je viđen ondje, ovdje, a sve da bi prekrili svoj zločin, a oni su ga već davno oteli, mučili i usmrtili, kako se vidi iz priloženih dokaza u knjizi gosp. Omerza.

Ostajem začuđena nad tolikim udbaškim strvinarima, koji su se udružili u udbaško zlo kolo i zajedno pleli omču za Stjepanovu otmicu, cijeli udbaški vrh bivše države i Tito. Toliki su se bojali Stjepana, kao da je imao tisuće naoružanih vojnika. Stjepan veseli mirni mladić, nije nikada imao ni pračku a kamoli osobni pištolj ili nešto slično. Njegovo je oružje bila njegova ljubav prema domovini i svomu narodu. Držim da je to normalno za svakoga čovjeka, bilo kojemu narodu pripadao.

Kada čovjek sve ovo čita i malo razmisli, jednostavno ne može povjerovati do kakvih je podataka došao gosp. Leljak, a gosp. Omerza ih u knjigu stavio, da zauvijek ostane zapisano što se sve radilo i poduzimalo s ljudima bez sudskih postupaka. Budući da je cijeli udbaški vrh bio zauzet Stjepanovom otmicom, činilo se kao da su se samo brigali kako će ga oteti, bez suđenja mučiti i usmrtiti, i nakon svega roditeljima braći i sestrama a i široj javnosti od vremena do vremena, bacati prah u oči i izmišljati da je ovdje - ondje, kao i proteklih

mjeseci, preko svojih udbaških lažljivih plaćenih novinara i većine današnjih komunističkih dnevnih listova.

Unatoč svemu, Stjepan će ostati svijetli lik u hrvatskoj povijesti, jer nije ništa učinio protiv ljudskih života. Znam, Stjepan je zvjerski mučen i u teškim bolima usmrćen. Ali, poznavajući ga kao brata, mogu samo zamisliti koliko mu je bilo teško, jer je znao da će ga usmrtiti, a da nitko od obitelji ne će nikada doznati gdje je, kako je nestao i gdje je umro.

OTKRIĆE ZAGONETKE STJEPANOVA NESTANKA

Ipak, kako i znamo, Bogu ništa nije nemoguće. Nakon mnogo godina, kada se nitko nije mogao nadati nekomu otkriću, novoj spoznaji o Stjepanovu nestanku, gosp. Roman Leljak pronašao je dokaze o otmici i zlokojnoj smrti našega Stjepana, imena i prezimena njegovih otmičara, mučitelja i svih onih koji su ga usmrtili, a bilo ih je mnogo: udbaški vrhovi svih Republika, predvođeni Titom, i mnogi njihovi suradnici u bivšoj državi, a i međunarodni doušnici i udbaški pomagači. Sve će vam biti jasno kada knjigu pročitate. Sigurna sam da Vašemu čuđenju nad udbaškim lažima, njihovim đavolskim izmišljotinama i zločinima ne će biti kraja.

Uza sav njihov udbaški trud o otmici, usmrćenju našega brata Stjepana i drugih nevinih ljudi, propala im je jugostrava, koja je predugo trajala, budući da je nastala i živjela na njihovim zločinima i lažima. Ona, jer je na zločinu nastala, tako se u zločinu i raspala. Da, trajala je, jer nije smjelo biti prosvjeda, nikakva otpora i sl.. U suprotnomu, slijedio bi zatvor, Goli Otok ili hitac u čelo ...

Sa stranica knjige gosp. Igora Omerza očito je da su nevino usmrćeni očevi, sinovi i braća, ugradili svoje živote u našu slobodu. Stjepane! Udbaški zločinci usmrtili su tvoje tijelo, ali ti dušu nisu mogli oteti i usmrtiti. Ti kao da si živ i živjet ćeš kroz cijelu povijest, kao čovjek koji je volio svoju domovinu i svoj narod. Zato te je Udba otela, mučila i usmrtila. Oni koji su te oteli, mučili i usmrtili, ostat će kao što i jesu, otmičari, mučitelji, udbaški ubojice, lažljivci, udbaši s imenom i prezimenom.

Gosp. Igoru Omerzu, čestitam na istinitu prikazu našega brata Stjepana. Hvala mu na njegovu uloženu trudu, na svim istinitim podatcima i na iznijetim komunističkim izmišljotinama, lažima i klevetama. Trebalo je mnogo prije razotkriti udbaške komunističke laži da svijet već jednom dozna istinu o njima i da ne živi u zabludi.

Zamolila bih Vas da biste nama braći i sestrama, zajedno sa svojim prijateljima istražiteljima, gospodom: Božom Vukušićem, Romanom Leljakom,

Evom Irgl, Vinkom Gorenkom i Francom Breznikom, pomogli naći kosti našega Stjepana, jer znamo da svaki čovjek ima pravo biti dostojno sahranjen i da ima svoj grob.

Mila s. Bernardina Crnogorac

PLAMENA ČEŽNJA

*(Gosp. Zvonku Bušiću, momu bratu Stjepanu
Crnogorcu i svima nestalim domoljubima.)*

Domovina, u okovima komunističkim,
verigama nasilja okovana.

U srcima je domoljubna glavnja.
Hrabri raspršuju žar.
Plamen vapijući sijeća,
vjeđe svijeta rastvara,
sljepoću mrvi.

Junacima u letu slomiše krila.
Od čeznuća i želja, zatvorske rešetke skovaše njima.
Korake hrabre u mrak im skloniše.
U dubinu potonuše godina,
Zvonko i Julienne Bušić, Petre Matanoviću,
Slobodane Vlašiću, Frane Pešute!
Samo hrabri glavnju podižu,
da se plamen na visini vidi.
Neka plamti, gori,
neka u srcu stoji, svijetli.
Neka ne izgori.

Zvonko!

Junače naše Domovine.
Ni svrdlo svjetske zlobe,
mržnje, laži i podvale,
nije uspjelo provrtjeti srce tvoje.
Ti neslomljen,
pod mračnim vjetrovima svjetske sile, osta.

Visok,
k'o jablan ponosit.
S pogledom stremiš gore,
u tuđini,
u mraku, gdje šutnja s čežnjama ječi.

Ti, svoju jeku slušaš
i sanjaš slobodu,
naroda svog hrvatskog.
Blizinu rodnoga kraja,
goričkog, sovičkog, imotskog.

2.

Ljubav, vjernost i jakost duha
Tvoje vjerne supruge Julienne.

Koji su Te ognjištu primaknuti mogli,
laži im rastočiše um.
Osta Ti samo suza u oku
i duboka sjećanja na
Hrvatsku, rodnu Hercegovinu, Stuble, Zavalu,
Pit, Sv. Stjepana
i na brazde polja našeg Imotsko-bekijskog',
na cestu prašnjavu, ispod sela ponosnog.

Na putu, u prpoški, tragovi Tvoji stoje.
Kiša ih isprala nije.
Stoje,
za naraštaje nove.
Neka ih vide, neka uče,
kako se hrabro oduprijeti treba,
kad zloduh i svjetska sila iz zasjede vreba
i više da mali narod uništiti treba.

Iz Tvojih tragova
i onih koji u mučeništvu nestahu,
u crnom mraku komunizma,
rastu cvjetovi kojima kitimo
grobna uzglavlja branitelja
Domovine, Tvoje i moje.

Vihori, oluje, hladni zatvorski vjetrovi
čupaju Ti kosu,
a srce Ti grije zlatno sunce rodne Hercegovine.
U tuđini, kad misli Te bole,
kamen s Pita Te zove.
Zove.
Zvonko!
Hrabro naprijed!
Svitnjaci na Zavali s nama sklapaju plamene ruke
i mole sv. Stjepana da Ti skрати zatvorske muke,
da okove razbije.

Zvonko!
Ti si došao.
Mnogi nikada ne će doći.
Udbine horde širom svijeta pobiše domoljube.
Grobove im ukrahu.
Svojim mrakom tragove i kosti im prekriše.
Nu, oni će živjeti

3.

skriveni u domovininim njedrima,
koje ćemo povezati kravatom,
koja se sloboda zove.

U tvomu dolasku vidim dolazak našega brata Stjepana,
dolazak svakog nestalog Hrvata.
Za njima jecaju prazne, stare, kamene kuće,
ognjišta.
Nema tko odškrinuti vrata,
sjesti na kamen ispred kuće,
dočekati sina, brata, strica ...
Nema očevih i majčinih žuljevitih ruku,
da Te zagrlе.
Nema.
Nema tko odškrinuti vrata,
suzama Ti umiti lice,
osmijehom orositi srce.

U hladnu grobu,
umorni od čekanja, oni poživaju.
U grobnom prahu, srca im kucaju.
Korake i glas tvoj slušaju i tiho
šapću, šapću, šapću.
Hvala Bogu da si nam iz svjetskog sužanjstva došao,
sine!
Moj brat Stjepan i mnogi drugi nikada ne će doći.

Mila s. Bernardina Crnogorac

ANĐA ANĐELA ŠIMIĆ, SAMOZATAJNA PJESNIKINJA I PRVA UČITELJICA U DONJIM SOVIĆIMA (povodom 70. obljetnice njezine pogibije)

U ovome tekstu – u skladu s molbama i zahtjevima nekadašnjih učenika i njihovih potomaka – predstavljamo sažetak životopisa Anđe Andele Šimić,¹ samozatajne pjesnikinje i prve učiteljice (!) u Donjim Sovićima. Objavljujemo ga jezgrovito ponajprije u 8. *SUSRETIMA*, godišnjaku Matice hrvatske Grude, a uskoro ćemo o toj samozatajnoj pjesnikinji, izvrsnoj i uzornoj učiteljici te požrtvovnoj dobročiniteljici objaviti knjigu *Anđa Anđela Šimić, ubijena pjesnikinja i učiteljica*, koju podugo pripremamo sa zagrebačkim sveučilišnim profesorom dr. sc. Vladom Pandžićem.² U toj ćemo monografiji izrazito opsežno predstaviti njezin životopis, a naš će suautor (upravo apostrofirani hrvatski znanstvenik) sustavno, obrazloženo i potkrijepljeno iz povijesnih izvora ocijeniti njezin učiteljski rad, raznovrsne prosvjetiteljske uspjehe (opismenjavanje djevojaka i udatih žena, zdravstveno prosvjećivanje pučanstva itd.) i socijalno-karitativni rad u okviru programa hrvatskih karitativnih udruga te Hrvatskoga kulturnog društva “Napredak”.

I.

Potrebu osvjetljivanja života i djela “učiteljice Anđe” (posebice njezine pogibije) često su isticali mnogi ugledni hrvatski intelektualci iz Sovića (osobito jedan franjevac, jedan isusovac i jedan liječnik), njezine kolegice učiteljice i kolege učitelji, nekoliko hrvatskih književnika, posebice hrvatska pjesnikinja

¹ Anđa je njezino kršteno ime i tako su je u obiteljskom i prijateljskom okruženju redovito zvali. Kao Anđela je prvi put upisana 1922. u Zavodu milosrdnih sestara sv. Vinka Paulskog u Sarajevu, a pod tim imenom je diplomirala učiteljsku školu te radila kao učiteljica. Ispod svojih pjesama potpisivala se od početka 1924. kao Anđa Anđela Šimić oponašajući svoga brata Antuna Branka Šimića.

² Crpile smo podatke iz mnogobrojnih izvora, ali ponajviše, ipak, iz istraživačkih rezultata suautora najavljene knjige.

iz Ljubljane, rođena u Sovićima, odrasla u Mostaru.³ Aludirajući na stihove pjesme *Opomena* Andina brata Antuna Branka Šimića, “Čovječe, ne zaboravi svoga učitelja”, govorio je poticajno vrlo cijenjeni doktor, iznimno zaslužni osječki liječnik u razgovoru s Vladom Pandžićem u Međugorju (4. lipnja 1993.). Dotični je i blago prigovorio: “Lijepo je što pišeš o svojim ujacima književnicima, ali ne zaboravi ni svoju tetku, moju dragu i neprežaljenu učiteljicu.” Napominjući da ga je motivirala na daljnje školovanje i cjeloživotno učenje, rekao je da bi joj se Donji Sovići trebali odužiti barem nekom spomen-pločom.

Slično tomu istaknutom, vrlo uglednom i uzornom medicinaru tvrdili su još mnogi intelektualci rodnom ili podrijetlom iz Sovića kako je učiteljica Anđa Šimić neizmjereno zaslužna za temeljna školska znanja te izravno ili posredno zaslužna za odlazak Sovićana na daljnje školovanje, ali posebice i Sovićanki, što treba itekako istaknuti jer se hrabro borila za ženska prava u skladu s načelima kršćanskoga socijalnog nauka.

Svrhovito je pridodati da su pojedini njezini učenici iznosili uspomene na “strogu učiteljicu Anđu” koja je s osmijehom održavala disciplinu u velikim razredima, a zatim su obično zaključivali da bi u današnjim školama bilo više reda i učenja kad bi bilo više takvih prosvjetnih djelatnika. U anketiranjima njezinih bivših učenika i njihovih potomaka nitko nije izrazio nezadovoljstvo njezinim učiteljskim radom, pa čak ni oni koji su se kao učenici ljutili zbog nekih njezinih odgojnih postupaka. Svi su suglasni da je jako voljela Soviće (sovičku djecu, Sovićanke i Sovićane), a Sovići (Sovićanke i Sovićani osim rijetkih iznimaka) poštovali i voljeli su svoju učiteljicu Anđu (Anđelu) Šimić.

II.

Anđa Šimić (u sarajevskim školama: Anđela) rođena je 2. travnja 1911. u Drinovcima. Njezini su roditelji: Martin Šimić i Vida Šimić, rođ. Tomas. Krstio ju je fra Vjencislav (Vjenceslav) Bašić. Kuma je bila Iva Šimić.

Andin najstariji brat Antun tada je išao u prvi razred Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu (Antun Branko Šimić, najistaknutiji hrvatski pjesnik u 20. stoljeću, svjetski slavan hrvatski pjesnik). Drugi brat Stanislav spremio se za prvi razred osnovne škole (tijekom života bio: istaknuti hrvatski književni kritičar, pjesnik, prevoditelj, najveći protivnik Miroslava Krležu te svih ideologa i ideologija u književnosti). Treći brat Jerko, koji se odlično sjećao njezina rođenja (sretan što među četvoricu braće dolazi i sestra), imao je pet godina (tijekom života bio: operetni pjevač, športaš, publicist, novinar, izbornik

³ O samozatajnoj pjesnikinji i učiteljici Anđi Anđeli Šimić nije se javno govorilo četrdeset i pet godina jer su je partizani, komunisti i oznaši nazvali “narodnim neprijateljem”.

nogometne reprezentacije Banovine Hrvatske, dugogodišnji dopredsjednik HNK Građanski, prevoditelj, dugogodišnji član uprave Dinama, odvjetnik koji je prvi tužio komunističku Jugoslaviju na sudu). Četvrti brat Maksimilijan (Makso) bio je tada dvogodišnjak, miljenik svojih roditelja (i kasnije svima vrlo drag, čovjek vesele prirode, vrlo inteligentan i duhovit, nenadmašan u oblikovanju novih “ganga” ili gangaških dvostiha). Čekala je Anđa tri godine dok na svijet nije došla njezina sestra Mila koja će postati iznimno oštroumna žena čiju su verbalnu inteligenciju hvalili mnogi istaknuti hrvatski književnici i umjetnici: Jure Kaštelan, Zlatko Tomičić, Tomislav Durbešić, Vesna Krmpotić, Božidar Boban i drugi.⁴

Tijekom Anđina rođenja neočekivano je postala glavna primalja (babica) kći katoličkog Slovaka ili Čeha i Njemice (sudetske), supruga austrijskog inženjera, mjernika koji je nekoliko godina tijekom polugodišnjih (proljetnih i ljetnih) boravaka u Drinovcima stanovao u “Martinovoj kući” koja je izgrađena 1900. Razgovarala je s malom Anđom na njemačkome i na nekoj “mješavini češkoga, slovačkoga i hrvatskoga jezika”,⁵ što je sve moglo pomoći razvoju njezine iznimne verbalne inteligencije.

III.

U godini Anđina rođenja njezin otac bio je vrlo bogat i ugledan čovjek diljem Hercegovine i obližnje Dalmacije (rođak biskupa fra Paškala Buconjića i njegova tajnika profesora fra Radoslava Andrije Glavaša): uspješan trgovac, spretan poduzetnik (graditelj cesta) i nadasve veleposjednik, s prekrasnom obiteljskom kućom u središtu Drinovaca (sagrađenom 1900.) u kojoj je neke sobe ukrasio secesijskim namještajem iz Beča koji su dopremili sarajevski trgovci (Židovi). Škola je bila u najbližem susjedstvu, a učitelj kućni prijatelj, pa je ostala uspomena da je znala čitati i pisati sva slova kad je imala četiri i pol godine. U tom je postignuću svoje male sestre imao značajnu “učiteljsku” ulogu i njezin brat A. B. Šimić koji je već tada bio stekao ugled kao mladi pjesnik.⁶ U jednoj je zgodi (1915.) Anđa pokušala istrgnuti dva-tri rukopisa (njegovih novih pjesama) iz ruku desetomjesečne sestrice Mile, koja ih je gužvala i stavljala u usta, pa je potrgala te listiće. Prema riječima njihove majke Vide i brata Jerka, u tom se trenutku A. B. Šimić poprilično naljutio, ali sve je uz pomoć pomirljive majke složio i uredno prepisao, stoga i jesu to najjasniji njegovi rukopisi (bez križanja riječi i stihova).

⁴ Nastojat ćemo da rodbinska sveza ne koči objektivni (znanstveni) pristup životopisu naše pratetke Anđe Šimić. Međutim, najvjerojatnije nećemo uspjeti zaustaviti pokoji rečenicu koja je “obojena rodbinstvom”, stoga se unaprijed ispričavamo.

⁵ Prema riječima njezina brata Jerka Šimića.

⁶ Isto.

Krajem lipnja 1916. godine, nakon šestoga razreda gimnazije u Zagrebu, A. B. Šimić je nakon povratka u Drinovce već naredni dan s braćom Jerkom i Maksom posjetio grob svoga prijatelja Ilije Glavote. S njima je pošla i petogodišnja Anđa, ali pobjegla je kući s groblja Bartuluše. Od tada je imala poseban strah od groblja, o čemu je govorila časnim sestrama u Zavodu sv. Vinka Paulskog u Sarajevu, premda po prirodi nije bila plašljiva, pa je „stotinu puta“ odvezla se biciklom iz Sovića u Drinovce po mraku.⁷

IV.

Tijekom ljeta 1917. braća Šimići i njihove dvije sestre, ali i dvoje-troje djece koja su i tijekom ljeta bila na prehrani kod njihovih roditelja,⁸ svakodnevno su odlazili u šetnje po Sridnjem polju, Drinovačkom polju i Drinovačkoj Dubravi. Bez razumijevanja je Anđa pamtila riječi i prepirke dvojice najstarije braće (Antuna i Stanislava) pa je to nastojala prenijeti znatiželjnoj majci. Na odlasku u Zagreb A. B. Šimić je obećao sestri da će joj za Božić donijeti neku posebnu ploču za pisanje i pisaljke, ali nije došao ni za Božić ni naredno ljeto u Drinovce,⁹ što ju je jako razočaralo. Međutim, kad god je njezin otac ponešto prigovorio njezinoj majci o ponašanju njihova najstarijeg sina, ona mu se odmah suprotstavljala riječima i plačem. Branila je najstarijega brata. Budući da ju je otac jako volio, redovito je nakon njezina plača zašutio.

Nakon dogovora učitelja Aleksandra Odića i njezina oca – Anđa je u rujnu 1917. bez službenog upisa pošla u školu i našla se sitna u razredu punom povelikih dječaka među kojima je bilo poprilično onih koji su imali deset i više godina. Iako je imala samo šest i pol godina, najbolje je čitala i najljepše pisala, što je jako smetalo nekim postarijim dječacima jer su smatrali da su “muški” pametniji od “ženskih”.

Kad joj je Ante Tuna Ramljak oko blagdana Velike Gospe (1918.) donio obećanu ploču i desetak pisaljki, brzo je zaboravila ljutnju i bila vrlo zahvalna najstarijem bratu što je nije zaboravio. Tada je prvi put na očevu “trgovačkome računskom papiru” napisala najstarijem bratu zahvalu nakon čega je nastavljena njihova česta korespondencija. Koliko se može zaključiti iz školske dokumentacije, službeno je upisana u prvi razred krajem kolovoza 1918. iako

⁷ Isto.

⁸ Vladala je velika glad pa je Martin Šimić prihvatio petero-šestero djece u svojoj kući. Među njima je bio sin njegova rođaka iz Bobanove Drage: Rafael (Rafo) Boban, kasnije istaknuti hrvatski vojni zapovjednik.

⁹ A. B. Šimić je tijekom studenoga 1917. pripremao prvi broj svoga lista *Vijavica*, a zatim i ostale. Tijekom godine 1918. uglavnom je razmjenjivao s ocem pisma koja su donosila sve veća suprotstavljanja.

je već bila najbolja učenica među četrdesetak dječaka.¹⁰ Prema tim podacima je “prvo godište” završila 1919., a “drugo godište” godine 1920.

U srpnju 1920. s bratom Stanislavom (Stankom), koji je završio peti razred gimnazije, čitala je roditeljima pjesmu *Pjesnici* (iz knjige *Preobraženja*) Antuna Branka Šimića te tvrdila da je to “lipa pisma” premda je zasigurno nije razumjela. Jako je voljela svoga najstarijeg brata, pa joj je tada to bio glavni razlog za pohvale njegovih pjesama. Bilo joj je vrlo žao što ne dolazi kući već tri godine. Budući da se Stanko redovito s njim dopisivao, više puta je njegovim pismima priključivala svoja kratka pisma s majčnim pozdravima i blagoslovima te svojim napomenama da će biti pjesnikinja (pjesnik) i učiteljica. Bilo mu je to vrlo drago pa je nagovarao Stanka da joj u Mostaru nabavi nekoliko knjiga, obvezatno bajke Ivane Brlić-Mažuranić.

Prvi put je A. B. Šimić sestri Anđi savjetovao pisanje kratkih sastavaka kad je bila u drugom ili trećem razredu osnovne škole. Poticao ju je na opisivanje cvjetova, snijega, kiše, voćaka, drveća te na prepričavanje priča koje je čula od starih ljudi.¹¹ Očito ju je nagovarao na stvaralačko pisanje, što je ona činila s posebnom radošću nakon što su stigle njegove pohvale, ali i drugi su hvalili njezinu darovitost. Bila je izrazito komunikativna, voljela pričati o različitim događajima, a već kao desetogodišnja djevojčica zapisivala je narodne priče, legende i predaje. Najstariji brat ju je usmjerivao i na pisanje bajkovitih priča jer je dugo smatrao da najbolje hrvatske bajke mogu pisati samo žene, što je na svoj način i napisao u pohvali knjige *Priče iz davnine* Ivane Brlić-Mažuranić.

U rujnu 1921. u prvi razred je poslala Anđina sestra Mila. Anđa ju je podučavala u izražajnom čitanju i krasnoslovu pjesama. Pokazala se kao uspješna “učiteljica” pa je učitelj lako uvjerio njezina oca da bi trebala postati učiteljica, što se njoj jako sviđalo još od šeste godine života.

Dok je išla u četvrti razred osnovne škole ili “četvrto godište”, najstariji brat joj je savjetovao kako će pisati pjesme. Njezina sestra Mila uvijek se sjećala da joj u početku nije bilo lako “složiti pjesmu”, tj. rimovati stihove, pa se nerijetko ljutila na sebe, ali kasnije je u tome bila vrlo vješta. Nakon što joj je brat Stanislav s divljenjem više puta čitao bratove pjesme iz *Preobraženja*, počela je kao jedanaestogodišnjakinja pisati slobodne stihove tijekom ljeta 1922. Brat Jerko je hvalio te njezine stihove, a Stanislav (Stanko) pomalo ih je kritizirao (i ismijavao!).

¹⁰ Vrlo je zanimljivo da joj je u školski imenik učitelj upisao 1910. kao godinu rođenja (godinu više!) nastojeći pred nadzornicima sakriti da je prijevremeno pošla u školu.

¹¹ Sva bratova pisma Anđa je brižno čuvala. Dok je bila na školovanju u Sarajevu, čuvala ih je njezina sestra Mila. Kad se zaposlila kao učiteljica u Savičima, sva je pisma čuvala u jednome zaključanom kovčegu. Odnijela ih je, među ostalim, talijanska vojna policija koja je došla u premetačinu njezina stana (krajem svibnja ili početkom lipnja 1941.) nakon otkrivanja pisma književnika Tina Ujevića koje je on slao starom prijatelju Ivanu (Zani) Vučemiloviću, najbogatijem imotskom trgovcu i kućevlasniku. O tome kasnije nešto opširnije u ovom tekstu.

V.

Nakon završenoga četvrtog razreda ili “četvrtoga godišta”, s jasnim ciljem da će postati učiteljica, krajem kolovoza 1922. upisala se u Višu djevojačku školu u Zavodu milosrdnih sestara sv. Vinka Paulskog u Sarajevu (kasnije pod nazivom Više djevojačka škola /od 1924./ te Ženska građanska škola). Doputovala je s ocem i bratom Jerkom, učenikom šestoga razreda Gimnazije u Sarajevu, koji je kao izvrstan pjevač u operetama u Sarajevskom kazalištu imao nadimak “Hercegovački Slavuj”.

Prije odlaska u Sarajevo, Anđa je većinu svojih pjesama ostavila sestri Mili uz napomenu da ih nikomu ne pokazuje jer onodobno su pjesnike (i njezina najstarijeg brata!) pojedini svećenici nazivali “zabludjelim ovcima”.¹² Ipak, desetak izabраниh pjesama u tajnosti je ponijela u Sarajevo, ali uskoro je zbog toga požalila. Naime, kad je neke pjesme kao učenica prvoga razreda Više djevojačke škole pokazala jednoj svojoj nastavnici, ona joj je rekla da to nisu pjesme kao što nije pjesma “ni ono” što piše njezin brat Antun, zato što nema rime. Preporučila joj je da zaboravi na pisanje pjesama te prekine dopisivanje s najstarijim bratom kojemu bi bilo bolje da nikada nije napisao pjesmu *Nadjeni Bog* itd.¹³ Jerko je saznao da joj je prigovarala nastavnica koja je “od nekoga” čula da je njezin najstariji brat „poludio“ te da piše „bezbožničke pjesme“ i tekstove u kojima vrijeda ugledne književnike.¹⁴ Jedanaestogodišnja djevojčica nerijetko je plakala u prvim mjesecima školovanja u Sarajevu sjećajući se i suza svoje majke, koja je bila “duboko ponizna i uzorno milosrdna kršćanka, katolkinja”.¹⁵ Međutim, tješile su je često brižne sestre vinkovke kod kojih je živjela do kraja svoga školovanja u Sarajevu.

Nakon što je ljeto 1923. Anđa provela u rodnoj kući, dva-tri dana prije Male Gospe imala je zanimljivu vožnju vlakom iz Čapljine do Sarajeva. S njome je putovao brat Jerko, ali i četvrti Makso te rođak Andrija Šimić koji su produživali u Zagreb, odnosno u Križevce u Poljodjelsku školu. Makso i Andrija neprekidno su pjevali gangu do Sarajeva, a bogato su ih častili razveseljeni putnici, uglavnom Česi i Austrijanci koji su putovali s ljetnog odmora u Dubrovniku. Gangaške dvostihe prevodio im je Jerko. Prema Maksinu i Andrijinu kazivanju, pjevali su im i dalje do Zagreba te “pare zaradili”. Na Glavnom kolodvoru u Zagrebu

¹² Često je slušala nelijepe riječi o svom bratu A. B. Šimiću i u Sarajevu.

¹³ Anđi je to bila jedna od najljepših njegovih pjesama. Mnogi su katolički svećenici u 1920-im i 1930-im godinama osuđivali tu pjesmu. Međutim, u posljednja dva-tri desetljeća 20. i početkom 21. stoljeća postala je jednom od najpopularnijih pjesama A. B. Šimića. Objavljivana je u hrvatskim vjeronaučnim udžbenicima, uglazbljena desetak puta i pjevana u mnogim katoličkim crkvama diljem Europe.

¹⁴ Do Anđina brata Stanislava stigla je pogrešna vijest da joj je to rekla hrvatska književnica i dugogodišnja sarajevska nastavnica Jagoda Truhelka. Anđa je nju zapravo više puta hvalila kao što su je hvalile učenice Ženske učiteljske škole u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu. Prva je osoba iz svijeta književnosti koja joj je u jednoj prigodi rekla da je njezin brat A. B. Šimić vrlo darovit pisac te najbolji mladi hrvatski pjesnik, ali i da bi trebao završiti školu.

¹⁵ Usp. Vlado Pandžić, “Priredivačeve napomene”, u knjizi: Antun Branko Šimić, *Molitva*, Zagreb, 2006., str. 79. – 82.

susreli su se s Antunom Brankom Šimićem koji je Andi slikovito opisao taj susret. Dok je slušao njihovo pjevanje, "tužaljke" o odlasku iz rodnog kraja, najvjerojatnije je donio odluku o putovanju u Drinovce nakon šest godina.

Nakon višemjesečnog boravka u Zagrebu, gdje je provela prve mjesece svoje mirovine, književnica i umirovljena nastavnica Jagoda Truhelka tijekom je svoga posjeta Zavodu sv. Vinka Paulskog pozvala Anđu Šimić na kratki razgovor u studenome 1923. Izvjesni rođak Jagode Truhelke, prijatelj A. B. Šimića i njegove zaručnice Josipe (Tatjane) Marinić, zamolio ju je da posjeti i ohrabri učenicu Anđu Šimić te joj je priopćio da će mladi pjesnik i književni kritičar uskoro u svoje Drinovce pa se ona uzgredice raspitivala kako će taj "povratak izgubljenog sina" prihvatiti njezin otac.

Anđa i Jerko već su znali da će njihov najstariji brat uskoro krenuti iz Zagreba. Na proputovanju vlakom kroz Sarajevo (1. prosinca 1923.) priredili su učenici sarajevske gimnazije i učiteljske škole (i skupina mladih intelektualaca) prekrasan doček slavnom i popularnom mladom pjesniku i književnom kritičaru A. B. Šimiću na Željezničkoj postaji u Sarajevu: glazba, pjevanje i svečani govor.¹⁶ Pjevanje je predvodio njegov sedamnaestogodišnji brat Jerko, popularni operetni pjevač u Sarajevu.

Antun Branko Šimić zadržao se u Drinovcima oko tri mjeseca. S bratom Jerkom dogovorio je da će se tijekom povratka u Zagreb zadržati nekoliko dana u Sarajevu. Vraćajući se u Zagreb, najvjerojatnije 23. veljače 1924. (prema nekim novim podacima!), "zarobljen" je bio dva dana u vlaku koji je "ostao" u snijegu na Ivan-planini, pa je izgladnio i teško se prehladio. U Sarajevu su ga sa strepnjom dva dana očekivali Jerko i Anđa. Kad je vlak konačno stigao u Sarajevo, A. B. Šimić je bio potpuno iscrpljen i u vrućici. Nije htio ostati u Sarajevu, nego je odmah produžio vlakom u Zagreb. Anđa i Jerko pisali su roditeljima o njegovu vrlo narušenom zdravlju, teškoj upali pluća i neprekidnom kašlju te izrazili strah da bi mogao zbog toga i umrijeti.

Uskoro je Stanislav iz Zagreba pisao Andi da je njihov najstariji brat teško obolio. Kad joj se nakon mjesec dana upravo on javio, tješio ju je da je sve najgore već prošlo. U svibnju 1924. dobila je njegovo pismo u kojem joj je preporučivao nekoliko novih knjiga, poslao primjerak svoga časopisa *Književnik*, hvalio njezinu darovitost za pisanje pjesama, poticao njezino samopouzdanje, molio da mu pošalje svoje pjesme te najavio da će u Drinovce početkom srpnja.¹⁷ U Drinovcima je odlučila da će mu konačno predati sve

¹⁶ Usp. V. Pandžić, *Profesori i učenici, hrvatski pisci*, Zagreb, 2001., str. 115.

¹⁷ Poznato je iz različitih izvora da je A. B. Šimić vjerovao u posebnu pjesničku darovitost svoje braće i sestara. Pripisivao je to "majčinu naslijeđu". Svoga je oca smatrao vrlo inteligentnim čovjekom, ali u njegovu odnosu prema svagdašnjem životu vidio je potpuno neprihvatljivo i nelijepo podređivanje inteligencije ostvarivanju materijalnih dobara daleko od književnosti i umjetnosti.

svoje pjesme na čitanje, ali nije više nikada stigao u rodno mjesto. Oko Velike Gospe stigle su ponovno vijesti o njegovu vrlo lošem zdravlju. U rujnu joj je pisao da će putovati na odmor u Dubrovnik te da će se prije toga zadržati u Sarajevu kako je i obećao početkom te godine. Motivirao ju je ponovno na pisanje pjesama, naveo nekoliko savjeta za oblikovanje stihova te osobito istaknuo obvezu dugoga doradivanja pjesama.

Javio joj se u listopadu iz Dubrovnika u koji je doputovao brodom iz Rijeke. Ispričavao se što nije putovao vlakom preko Sarajeva jer bi mu to bilo napornije. Izmijenili su nekoliko pisama. Obavijestila ga je da će neočekivano putovati u Drinovce jer su sarajevske škole zatvorene zbog "šarlaha". On je u pismu svojoj zaručnici Josipi (Tatjani) Marinić iz Dubrovnika (17. prosinca 1924.) napisao da je Anđa u Drinovcima.

Anđa i Jerko sreli su se s teško bolesnim najstarijim bratom u veljači 1925. u Sarajevu. Putovao je iz Cavtata u Zagreb. Zadržao se samo jedan dan radi odmora. Iako nije bila još napunila četrnaest godina, slutila je da najstarijeg brata neće više nikada vidjeti. To je i napisala roditeljima. Zbog susreta s bolesnim bratom u Sarajevu doživjela je vrlo neugodne prigovore nekih svojih kolegica. Bojale su se zarazne tuberkuloze.

Kad je 3. svibnja 1925. dobila brzojav od bratove zaručnice Josipe (Tatjane) Marinić da je umro njezin najstariji brat, zajaukala je tako da je u blagovaonici Zavoda sv. Vinka nastala velika strka. Pala je u nesvijest. Časne sestre i kolegice (vanjske učenice) tješile su je i ohrabrivale, ali za tridesetak dana joj je jedna nastavnica blago izrazila sumnju da bi joj sljedeće godine mogli uskratiti upis u Žensku preparandiju u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu jer joj je brat umro od tuberkuloze.

Tijekom tužnoga ljeta 1925. u Drinovcima doživjela je novi šok kad je njezinoj sestri Mili uskraćen upis u Višu djevojačku školu u Splitu. Zbog straha od tuberkuloze odbile su je časne sestre kod kojih je željela stanovati. Cijeloj je obitelji tada bilo vrlo teško.

Vratila se Anđa krajem kolovoza 1925. u Zavod sv. Vinka Paulskog u Sarajevu. Njezin brat Jerko otišao je u Zagreb na studij prava. Ostala je sama u Sarajevu. Majka joj je u Drinovcima bila bolesna, a ocu su banke počele dizati hipoteke nakon sinovljeve smrti od tuberkuloze. Preuzele su mnoge njegove nekretnine. Anđa je redovito svaki tjedan dobivala pisma od sestre Mile koja ju je izvješćivala o obiteljskim nevoljama. Tijekom školske godine 1925./1926., ipak, poprilično se pribrala, ponovno počela sustavno učiti, a na kraju je uspješno završila četvrti razred Ženske građanske škole.

VI.

Nakon što je položila pismeni i usmeni “diferencijalni ispit” kao prijamni ispit, početkom rujna 1926. upisala se u Žensku preparandiju Sv. Josipa u Sarajevu (kasnije: Ženska i muška učiteljska škola u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu). Nastavila je stanovati u Zavodu milosrdnih sestara sv. Vinka u Sarajevu.

Cijelo je vrijeme bila vrlo uspješna učenica.¹⁸ O njoj su govorili kao uzornoj, bogobojaznoj djevojci. Predvodila je molitve. Pisala je pjesme i čitala ih svojim kolegicama koje su je uspoređivale s njezinom braćom Antunom Brankom Šimićem i Stanislavom Šimićem, koji je tražio da mu preda svoje pjesme od kojih je želio složiti jednu zbirku. Međutim, upravo je zbog nekadašnjih njegovih strogih kritičkih kriterija izbjegavala objavljivanje pjesama.

Kad je pošla u treći razred (školska godina 1928./1929.), u skladu s novim zakonom školovanja učitelja Učiteljska škola u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu prva je umjesto četverogodišnjega uvela petogodišnje školovanje. Upravo je ta škola podigla kriterije ocjenjivanja znanja i sposobnosti na najvišu razinu u tadašnjoj državi. Nema prijepora oko tvrdnji da su iz te škole izlazile najbolje učiteljice, ali i najbolji učitelji u razdoblju kada je i mladićima dopušteno pohađanje te škole.

U dvjema posljednjim godinama svoga školovanja Anđela (Anđa) Šimić gotovo je svakodnevno sa sestrama vinkovkama sudjelovala u karitativnom radu. Prala je posuđe i posluživala u njihovoj javnoj kuhinji za sirotinju koju su otvorile 1930. S njima je kao preparandistica (učenica učiteljske škole) svake subote u poslijepodnevnim satima obilazila sarajevsku radničku sirotinju, beskućnike i stare osobe (pa i nakon što je stekla učiteljsku diplomu). Nazivali su je “Dobrim Anđelom” zapuštene i “ulične djece” koju je prikupljala s vinkovkama i udomljavala. Počela je tako surađivati s don Antom Alaupovićem, župnikom Župe Presvetog Trojstva, predsjednikom Hrvatskoga kulturnog društva “Napredak” (1923. – 1945.), a ta je suradnja trajala gotovo do njezine strašne smrti. Osobito se istaknula u opismenjavanju mladih žena iz Hercegovine koje su došle živjeti u Sarajevo s muževima koji su radili “na željeznici”, a sudjelovala je i u zdravstvenom prosvjećivanju tih žena koje su do udaje uglavnom bile pastirice.

VII.

U spletu teških političkih okolnosti nije joj lako bilo doći do učiteljskog posla jer su o tome odlučivali “radikali”, a njezin je otac bio žestoki “haesesovac”

¹⁸ O njezinu školovanju opsežno piše Vlado Pandžić u našoj knjizi *Anđa Anđela Šimić, ubijena pjesnikinja i učiteljica*.

(radićevac pa mačekovac). Ipak, nakon što je donijeta odluka o otvaranju osnovne škole u Donjim Sovićima (1931.), ona je i službeno počela raditi na tome radnom mjestu (1932.) iako su se protivili sovički radikali. Govorili su da Sovićanima treba strog učitelj, a ne mlada, neiskusna i nježna učiteljica.¹⁹

Ponajprije nije joj bilo lako bez školske zgrade premda su ubrzo neke privatne kuće solidno prilagođene nastavnim potrebama. Međutim, bilo je mnoštvo različitih školskih problema. Povelik broj roditelja je bio protiv školovanja svoje djece nakon završenoga prvog razreda, stoga su tražili da ne inzistira na obveznom školovanju do kraja četvrtog razreda. Posebice se to odnosilo na žensku djecu jer su pojedini roditelji željeli da im se kćeri nauče samo potpisati što je bilo potrebno za udaju. Unatoč svemu je Anđa bila vrlo uporna. Čak je i u svojim pjesmama nagovarala pojedine roditelje da djeci omoguće odlazak u školu. Najviše je izostanaka bilo u mjesecima kad su djeca radila u polju: u rujnu za vrijeme berbe grožđa i kukuruza te u svibnju i lipnju dok su pomagala u oranju, sijanju i kopanju. Opravdavala je djeci takve izostanke, ali netko ju je tužio školskim nadzornicima koji su nakon toga nenajavljeno dolazili u nadzor. Nekoliko puta je morala zvati djecu, da dođu hitno u školu iz vinograda, “duvanjaka” i kukuružišta ili od ovaca jer je stigao školski nadzornik, gotovo redovito srpske nacionalnosti te je unaprijed bio protiv Sovićana među kojima je bilo vrlo malo onih koji nisu glasovali za HSS u 1930-im godinama. Budući da je većina djece bila slabo obučena i bosa, nadzornici su bilježili da nemaju higijenske navike, što je nju poticalo na suprotstavljanje nadzornicima (i pred razdraganim učenicima!). Branila je svoje učenike i njihove siromašne roditelje. O tome postoje zabilježena svjedočenja bivših učenika. Neki su joj nadzornici govorili da previše hvali znanja i sposobnosti svojih učenika, a ona im je čvrsto odgovarala da su to “najbistrija, najpametnija i najbolja djeca na svijetu”, što je bilo drago Sovićanima. Nije bila stroga, ali bila je vrlo zahtjevna. Trebalo je učiti i redovito pisati domaću zadaću.²⁰ Unatoč suprotstavljanjima školskim nadzornicima postavljena je kao haesesovka 6. prosinca 1938. (pet dana prije izbora) za “upraviteljicu” Osnovne škole u Sovićima, tj. i škole u Gornjim Sovićima (kod Sulića) i škole u Donjim Sovićima.

Bilo bi neobjektivno zaobići i činjenice da je učiteljica Anđela (Anđa) imala dva-tri nesporazuma s goričkim župnicima koji su prigovarali da djeca iz Bobanove Drage, Pejića, Šimića i Prlića najslabije dolaze u crkvu. Kada je pokušavala ublažiti te prigovore tvrdeći da im je daleko Župna crkva sv. Stjepana u Gorici te da neki nemaju što prikladno obući, doživjela je kritike. Neki su joj

¹⁹ Raščlambu i ocjenu njezina učiteljskog rada u Sovićima, kako smo već najavile, sustavno izlaže naš suautor u najavljennoj knjizi, stoga će ovdje biti istaknute samo pojedine natuknice toga teksta.

²⁰ Spomenuti vrlo ugledni liječnik tvrdio je da su njezini učenici dolazili s najboljim znanjima u prvi razred Franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu.

prigovarali što pleše u kolu i pjeva gangu sa Sovićankama i Drinovčankama, a bilo je i onih koji su joj zamjerali što vozi bicikl.

Najteže joj je bilo komunicirati s pojedinim očevima koji su vrijeđali i tukli svoje žene, majke njezinih učenika. Nakon što je čula od djece da im je majka pretučena, znala je posjetiti tu obitelj i hrabro izružiti agresivne očeve. Takvi su se najviše ljutili na nju, upućivali su joj i pogrdne riječi jer im se miješa u “njihovo pravo da biju žene”. Pojedinci su joj prijetili da će je “noć pozobati”, ali nikada nije pokazala strah od tih neugodnih prijetnji. Odlučno se borila za pravo žena na dostojan život, pa i zato joj je velika većina roditelja (osobito majki!) iskazivala posebno poštovanje i veliku zahvalnost.

Uživala je velik ugled kao izvrsna učiteljica, ali i kao požrtvovna humanitarka. Pomagala je samohrane majke svojih učenika, plaćala za njih liječničke usluge u Imotskom svojim novcem, smještala potrebne u mostarsku bolnicu (uz pomoć Roguljine obitelji i osobito obitelji Vlašić u Mostaru s kojom je bila u posebnom prijateljstvu prema svjedočenju pjesnikinje Mile Vlašić), a nekoliko teško bolesnih osoba poslala je u sarajevsku bolnicu u čemu su joj pomagale prijateljice časne sestre vinkovke. Dodatno je stekla ugled i svojim humanitarnim radom izvan Sovića u okviru programa Hrvatskoga kulturnog društva “Napredak”.²¹ Gotovo svako ljeto sudjelovala je u organizaciji opismenjavanja mladih ljudi na području od Širokog Brijega do Sarajeva. Osobito je dragocjeno bilo njezino pomaganje hercegovačkim učenicima i učenicama u sarajevskim i mostarskim školama.

Bilo joj je lakše obavljati učiteljski posao kad joj se priključio učitelj Viktor Rogulja. Budući da je bio snažan mladić, borben, preuzeo je na sebe neke problematične očeve koji su joj prijetili. Učiteljsko prijateljstvo pretvorilo se u ljubav. Odlično su surađivali u učiteljskom poslu, ali Rogulja je dolazio i u izravne sukobe s pojedinim sovičkim mladićima, što se njoj nije sviđalo. Planirali su vjenčanje nekoliko puta: prvi put u studenome 1939., ali u skladu s prosvjetnim propisima, koji su se počeli primjenjivati u Banovini Hrvatskoj, trebao je potencijalni sovički učiteljski bračni par dobiti posebno odobrenje za rad u istoj školi od novih školskih nadzornika iz Splita (umjesto dotadašnjih nadzornika iz Mostara). Međutim, orjunaški splitski školski nadzornici još su manje voljeli hercegovačke Hrvate nego mostarski Srbi te su im uskratili traženo odobrenje i ponudili premještaj u neka sela u Dalmatinskoj zagori.

²¹ Još od 1931. uz pomoć hrvatskih katoličkih humanitarnih udruga pomagala jest, u skladu s nagovorima svoga brata Stanka, velikom hrvatskom pjesniku Tinu Ujeviću koji je i u Sarajevu boemski živio od 1931. do 1937., ali i nekim drugim hrvatskim intelektualcima koji se nisu snalazili u svagdašnjici.

VIII.

Ponovno su Viktor Rogulja i Anđa Anđela Šimić najavili vjenčanje na kraju školske godine 1940./1941. te selidbu u Zagreb početkom srpnja nakon što im je obećan odličan posao u HSS-ovu sindikalnom listu *Pravica* kojemu je glavni urednik bio Jakov Bašić (rodом iz Tomislavgrada), a njezin brat Stanislav bio je izvršni urednik.²² Međutim, progon haesesovaca (mačekovaca), vojni poziv Rogulji, a zatim ukidanje lista *Pravica* odgodili su drugi put njihovo vjenčanje.

Krajem svibnja ili početkom lipnja 1941. talijanski vojni policajci napravili su premetačinu njezina stana u Sovićima nakon što su zaplijenili pismo Tina Ujevića svomu starom prijatelju, bogatom imotskom trgovcu (veletrgovcu) i kućevlasniku Zani Vučemiloviću. Donio ga je iz Zagreba njezin brat Stanislav, nakon što mu je Andrija Artuković javio da bježi u Drinovce pod zaštitu svoga prijatelja Rafaela (Rafe) Bobana, zapovjednika hrvatske vojske jer ga njemačka vojna policija želi ubiti zbog pisanja protiv Hitlera i nacista.²³ Anđa je zamolila jednu povjerljivu žensku osobu iz Sovića da Tinovo pismo odnese u Imotski, ali netko ju je odao. Istu večer izvršena je premetačina pa su joj oduzeta gotovo sva pisma koja su joj pisala braća, sve bilježnice s njezinim pjesmama te albumi sa slikama.²⁴

Za povjesničare hrvatske književnosti, osobito za šimićologe, bila bi vrlo zanimljiva pisma u kojima joj je brat A. B. Šimić savjetovao kako će pisati pjesme, ali i Stanislavova u kojima je također davao književne savjete te njegova pisma u kojima ju je nagovarao da moli humanitarnu pomoć za Tina Ujevića od dobrotvornih hrvatskih katoličkih udruga u Sarajevu (1931. – 1937.). Prema pričanju Jerka Šimića, Zane Vučemilović je uz pomoć svoga moćnog rođaka Vučemilovića, nakon raskošnoga čašćenja talijanskih zapovjednika, izvukao ta pisma, bilježnice s pjesmama i albume nastojeći spasiti Stanislava od talijanskoga pritvaranja i slanja u logor.²⁵

Za vrijeme NDH-a Anđa je radila kao odgovorna, brižna i motivirana učiteljica, a Viktor Rogulja više puta je bio u vojsci po nekoliko mjeseci jer je imao pričuveni časnički čin. Izvlačio se od vojne obveze na razne načine, a najčešće na činjenicu da je Rafo Boban napominjao Sovićanima da čuvaju dobro njegovu rodicu učiteljicu Anđu.

²² Godine 1940. u tom je listu zaposlen i Tin Ujević nakon što su ga prijatelji Stanislav Šimić i Jakov Bašić uz pomoć Jerka Šimića i legendarnoga Hajdukova nogometaša Sime Poduje, tajnika HSS-a u Splitu, doveli u Zagreb.

²³ Stanislav (Stanko) Šimić žestoko je prije Drugoga svjetskog rata pisao protiv Hitlera i njegovih nacista te protiv Staljina i njegovih komunista.

²⁴ Među slikama bile su i dvije Anđina kolege učitelja, dugogodišnjega momka i zaručnika Viktora Rogulje s Tinom Ujevićem (jedna najvjerojatnije iz srpnja 1937. u Sarajevu, a druga iz srpnja 1939. u Splitu).

²⁵ Sve je bio sakrio u nekom zidu svoje prekrasne kuće u Imotskom, ali i sve su pronašli partizani krajem 1944. te odnijeli. Od tada se ne zna gdje se nalaze Anđine pjesme, pisma i slike. Poznato je koji ih je partizanski "politički komesar" razgledavao u proljeće 1945. u Splitu. Premda još ništa nije pronađeno, neki tragovi, ipak, vode do cilja ili pronalaska. U najavljenoj knjizi bit će predstavljen i jedan razgovor s Ivanom Zanom Vučemilovićem u Imotskom, krajem lipnja 1961.

Surađivali su s ustaškim vlastima koliko su morali kao učitelji, državni službenici. Andā se nekoliko puta susrela s Rafom Bobanom (u svojoj kući u Drinovcima, tijekom svibnja i lipnja 1941., pa nekoliko puta usput u Sovićima, Mostaru i Sarajevu) kao s prijateljem iz djetinjstva i daljnjim rođakom s kojim je jela iz “istog čanjka” dok je boravio kao dijete u njezinoj rodnoj kući.

U partizanskim je tužbama posebno isticano njezino veselo pozdravljanje s hrvatskim vojnicima koji su prolazili cestom. To je već bilo dovoljno – te nekoliko slučajnih susreta s pojedinim ustašama koje je također poznavala iz djetinjstva – da je proglase “narodnim neprijateljem”. Dobro je poznato iz obiteljskih izvora da je politika nije jako zanimala. Nadala se da će jednoga dana postići pjesnički ugled te studirati filozofiju, pedagogiju i psihologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te živjeti u sretnome kršćanskom braku s četvero djece.

Dok je ona sanjara o svojoj budućnosti, neki su dojavljivali partizanima, tzv. “Biokovskim partizanima”, da “kulakova kći učiteljica Andā Šimić, sestra Stanislava i Jerka Šimića” prijateljuje s ustašama. Upravo je tim dalmatinskim partizanima, zaduženima i za Ljubuški kotar, “politički komesar” bio njezin nemilosrdni kolega učitelj s neutemeljenim pjesničkim ambicijama (poznat kao ulizica Miroslava Krleža, zloglasni mrzitelj Tina Ujevića, Stanislava Šimića, Vesne Parun i mnogih drugih) s kojim se u Splitu još u ljeto 1940. žestoko sukobila na seminaru za učitelje. Dotični je smatrao da je Stanislav Šimić napravio “zlodjelo” tzv. “jugoslavenskoj kulturi” jer je književnika Tina Ujevića iz sunčanoga Splita odveo u magloviti Zagreb te ga “preoteo” za hrvatsku književnost, “umjesto da ga pusti ponovno u Beograd” prema srpskim i splitskim orjunaškim planovima.

Vjerojatno se činilo partizanima nezgodnim da je ubiju među njezinim učenicima u Sovićima, pa su je s časnim sestrama i još nekoliko zapadnohercegovačkih učiteljica i učitelja “nabacili” na otvoreni kamion i odvezli u smjeru Trebinja na “tečaj”. Prema zabilježenom svjedočenju jednog vozača (u siječnju 1970., pred trima osobama među kojima je bio jedan katolički svećenik), bilo je još u Sovićima potpuno jasno da učiteljica Andā ide na put bez povratka. Nakon cjelodnevne vožnje, ispitivanja “Ozninih oficira” o “prijateljima ustašama”, umjesto u Trebinje preusmjereni su, prema riječima toga vozača (svjedoka), na cestu koja vodi u Dubrovnik. Prije nekoga strmog zavoja su s kamiona na kojem je bila učiteljica Andā Šimić, tvrdeći da je u kvaru, prebacili petnaestak osoba: časnih sestara i učiteljica (među njima i Andū Šimić) te nekoliko muškaraca na neki stari njemački kamion (bez motora i s nagorjelom kabinom), zapravo “krntiju” koja je bila parkirana na rubu strme ceste gdje su stražarili partizani. Uz nagorjelu kabinu na toj “krntiji” bile su

položene dvije dvjestolitarske bačve, poduprte samo nekim “cjepanicama”.²⁶ Partizanski zapovjednik (bivši četnik!) rekao je da će je kao prikolicu povezati s drugim kamionom kojim je upravljao dotični vozač (svjedok).

Nakon što su partizani planirano (!) ispod kotača te “krtije” izvadili kamenje (a nisu je zakvačili za kamion koji je bio primaknut), krenula je unatrag, a bačve su se zakoturala preko “osuđenika na smrt”. Dok su se bačve i “krtija” posebno strovaljivale do provalije, svi su poispadali: mrtvi ili teško ozlijeđeni.²⁷ Anđa Anđela Šimić bila je zgnječena ali živa. Jaukala je na stijeni koja se nalazila sedam-osam metara ispod ceste,²⁸ pa je partizanski zapovjednik, ipak, dopustio njezin prijevoz (svjedokovim) kamionom u dubrovačku bolnicu. Umrula je za dva dana (30. prosinca 1944.).

Svima koji su vidjeli taj očito planirani zločin, što je tvrdio vozač (svjedok), zapriječeno i naređeno je da govore kako je to bila prometna nesreća.²⁹ Sve što je on posvjedočio, Anđinoj sestri Mili bilo je već poznato. Povjerio joj je Anđin zaručnik Viktor Rogulja i zamolio da o tome šuti.³⁰

Anđa i Viktor trebali su se konačno vjenčati za mjesec dana, početkom veljače 1945.

IX.

Partizani su Anđinim roditeljima javili u poslijepodnevnim satima 31. prosinca 1944. da im je kći Anđa poginula u prometnoj nesreći. Stari Martin Šimić se uhvatio za srce, jauknuo i viknuo da će se osvetiti onima koji su je ubili. Partizani su u njega i ostale ukućane usmjerili puške te unatraške izišli iz kuće.

Sutradan je bila Nova godina. Prikupljeni narod su partizani prisiljavali na pjevanje i ples u partizanskom kolu na cesti pred kućom Martina Šimića u Drinovcima.

Ubijena pjesnikinja i učiteljica Anđa Šimić pokopana je na groblju Bartuluša u Drinovcima. Mnogi su Sovićani, iako je bilo teško i opasno doba, krenuli na pogreb, ali bili su vraćeni kući. Navodno su na neke žene partizani pucali.

²⁶ Vozač smatra da su bile napunjene vodom, a ne naftom kao što je netko rekao.

²⁷ Opširniji opis toga zločina nalazi se u knjizi.

²⁸ Pojediniosti su predstavljene u knjizi.

²⁹ Vozač (svjedok) želio je otkloniti bilo kakvu svoju krivnju jer je čuo da mu potajno pripisuju sudjelovanje u tom zločinu. Zamolio je samo da njegov iskaz ne ide u javnost dok je živ. Umro je već podugo.

³⁰ Viktor Rogulja je bio zatvoren u Ljubuškom. Ostao je živ jer mu je jedan mostarski poznanik, partizan, spasio život.

Njezini roditelji nisu nikada zaboravili što je učinjeno njihovu djetetu. Ubojice su prepustili Božjem sudu, a njihovoj djeci ostavili su “biblijsku poruku” da nitko ne treba “ispaštati grijehе svojih očeva”.³¹

X.

Skupljena je opsežna dokumentacija o životu, djelu, jezivom ranjavanju i strašnoj smrti samozatajne pjesnikinje te izvrsne i uzorne učiteljice Anđe Anđele Šimić. Presnimljena i umnožena je na suvremeni način i nalazi se u desetak sigurnih pismohrana. Ti će povijesni izvori biti na raspolaganju istraživačima partizanskih zločina, što može biti korisno za hrvatsku sadašnjost i budućnost.

Zrinka Pandžić, prof. – Mila Pandžić, prof.

³¹ U knjizi *Anđa Anđela Šimić, ubijena pjesnikinja i učiteljica* nudi se mnoštvo dokumenata, ali nema optužnica. Čitatelji će samostalno zaključivati.

TRADICIONALNO TETOVIRANJE ŽENA GRUDSKOG KRAJA

UVOD

Pomisao na riječ tetovaža asocira na skupine ljudi iz vojnog, pomorskog ili delinkventnog okružja. Međutim, skoro svaki čovjek s područja Gruda i okolice sjeća se istetoviranih ruku baka. Pomna ruka koja se brinula o svakoj potrebi unuka, nije pripadala navedenim skupinama. Tetovaže na njihovim rukama bile su prihvaćene unutar obitelji i društva. Ako se uspoređi s današnjim životom, modernizmom, liberalizmom i individualizmom, primjetno je da su istetovirane najčešće ruke, kod nekih prsa, ili čak čelo, pojava koja zaslužuje dublju istraženost.

Od koga i kada potječe tetoviranje žena u grudskom kraju, ne može se sa sigurnošću utvrditi. Simboli tetoviranja su na određeni način pratili vrijeme i prostor, ali se zadržavao simbol križa, bez obzira na ostale znakove koji su se nalazili na tijelu. Simbol križa je pratio djevojke od njihove rane mladosti do smrti, te kao takav ostavio neizbrisivi tjelesni i duhovni trag tijekom života. Prema predajama, najviše je tetoviranih djevojaka za vrijeme turske okupacije, što se izravno povezuje s porobljivanjima i odvođenjima katoličkih djevojaka u turske ruke. Tetovaže križeva na rukama, prsima i ponekad čelu, odnosno svim vidljivim mjestima na tijelu, odbijale su Turke, jer nisu u skladu s islamskom vjeroispovijesti.

Izlazi na površinu upit: je li tetoviranje rezultat individualizma pojedinih osoba ili je riječ o nečemu mnogo dubljem, povezanim društveno-političkim i vjerskim događajima vremena i područja na koja se odnosi? Danas je tetoviranje čin pojedinca ili manjih socijalnih grupa, okupljenih oko zajedničkih interesa. Međutim, primjetno je da su tradicionalna tetoviranja žena s područja Gruda i okolice slična, odnosno imaju zajedničke simbole.

Tradicionalno tetoviranje u Grudama ima dva naziva: sicanje i bocanje, iako sicanje prevladava. Danas je u tom kraju jako malo živih žena koje još uvijek imaju istetovirane dijelove tijela. Tradicionalno tetoviranje na tom području

prestaje 40-ih godina prošlog stoljeća. Ako se uzme činjenica da se to činilo u životnoj dobi od 12 godina pa nadalje, zaključuje se da su posljednje tetovirane žene od 1925-og do 1930-og godišta. Međutim, još uvijek postoje osobe na prostoru Gruda koje se sjećaju tetovaža svojih majki i sestara, kao i načina na koji se to izvodilo. Također, nekolicina mladih sjeća se bakinih, pa i prabakinih isicanih ruku.

Postupak tetoviranja odnosno sicanja izvodio se na način da se odvajala kora drveta jasena, na kojoj se stvarao modul, kalup željnog motiva i iglom koja se prethodno užarila na otvorenoj vatri, te postupno hladila, probadala koža dok se ne dobije željni motiv. Kora jasena se uspješno odvoji samo kad je on mlad, odnosno u razdoblju kad se tetoviranje izvodilo i sadrži dosta tekućine koja omogućuje savitljivost kore. Čin samog tetoviranja je prema iskazima iznimno bolan te je nerijetko dovodio i do nesvjestice. Zaustavljenost krvarenja i primitivni oblik dezinfekcije rane vršio se pomoću čađi izgorenog drveta koji se nanosio izravno na ranu. Česte su bile infekcije rana za koje nije bilo učinkovitih mjera liječenja nego se rana prala vodom i ponovno se nanosila čađ izgorenog drveta. Tetoviranje je najčešće izvodila određena osoba, a u nekim situacijama i mlade djevojke međusobno ili same, najčešće sicanjem lijeve ruke, jer se desnom tetoviralo. Križ je prevladavajući znak.

1. ZEMLJOPISNO OBILJEŽJE GRUDA

Grude se nalaze u Bosni i Hercegovine, na području Zapadne Hercegovine, koje svojim zapadnim dijelom graniče s Republikom Hrvatskom. Istočnim dijelom s općinom Široki Brijeg, sjeverno s općinom Posušje, a s juga općinom Ljubuški. Općinu čine Grude kao središte s još 12 naselja: Sovići, Gorica, Drinovci, Drinovačko Brdo, Puteševica, Jabuka, Tihaljina, Ružići, Blaževići, Borajna, Dragićina i Donji Mamići.

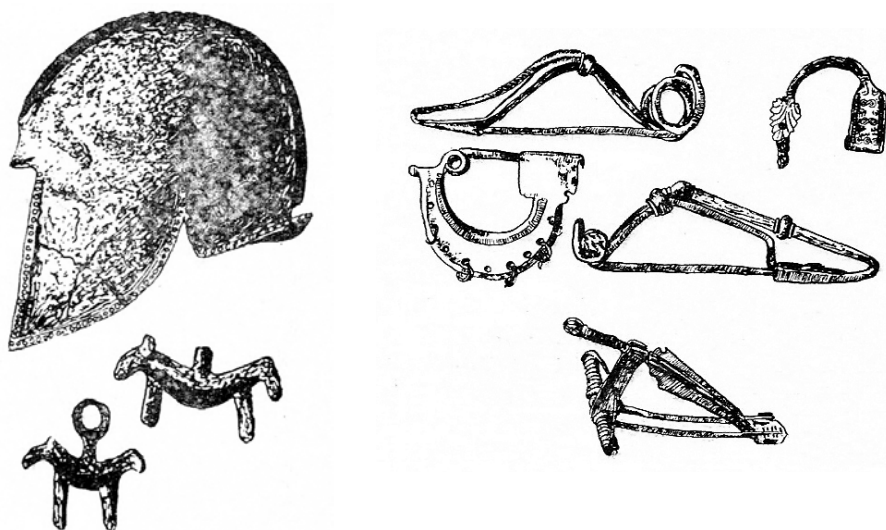
Smještaj Gruda je u neposrednom zaleđu Makarskog primorja na jugu, od kojega su Grude odijeljene planinskim splotom Biokova (1762 metra nadmorske visine), a na zapadu prostorom Imotske krajine, na sjeveru Gornjom Bekijom te područjem Nahije i Brotnja na istoku.¹

1.1. Povijest grudskog kraja

Život na području današnjih Gruda seže duboku u prošlost. Prije Prvog svjetskog rata kod Ljubuskog je pronađena glačana sjekira (čekić) a jezičasti

¹ Marko Dragičević, *Župa Grude*, Župni ured-Grude, Grude, 1995., str. 17.

kameni klin u Nezdravici u Tihaljini, u Prispi (Ružići) i u Rakitnu. Svi spomenuti glačani predmeti, po svom obliku i tehnici, vjerojatno pripadaju mlađen kamenom dobu. Život na ovim područjima tekao je kontinuirano, preko mlađeg kamenog doba, bakrenog doba, bronzanog, željeznog. Praćen je različitim osvajačima i narodima: Ilirima, Keltima, utjecajima Grčke, rimskim osvajanjima, Gotima i njihovoj upravi, doseljavanjima Slavena, Humskom zemljom, padom Hercegovine pod Tursku sablju sve do današnjih vremena. Dokazi ovoj kontinuiranosti i trajnosti potkrijepljeni su arheološkim pronalascima s područja današnjih Gruda.²

Slika 1. Ilirski nakit, kaciga i privjesci iz Gorice (Grude)³

Nažalost, nemarom i bezosjećajem današnjeg čovjeka, uništavanjem i vandalskim odnosom prema vrijednostima ovoga kraja, grubim nasrtajima na povijesno blago, trajno nestaju dokazi o čovjekovoj postojanosti na ovim područjima.

2. SICANJE

Čovjek je u prošlosti ukrašavao tijelo na različite načine. Različite kulturalne skupine izražavale su se na specifične i za njih karakteristične načine; dok su jedni bušili tijela (običaj se zadržao i danas u afričkim plemenima), drugi su

² Usp. Marko Vego, *Bekija kroz vjekove*, Narodni univerziteti Grude i Posušje, Sarajevo, 1964., str. 7.-8.

³ *Isto*, str. 10.

brijali glave, primjerice egipatski faraoni. Također, danas su vidljiva plemena koja žive po tim tradicionalnim običajima, bilo da je riječ o ukrašenosti, ili čak unakaženosti vlastitog tijela. Inicijacija ili prelaznost iz faze djeteta u odraslu osobu, upravo je razdoblje u kojem su najzastupljenije ovakve pojave.

Međutim, skoro svakom čovjeku grudskog kraja i okolice negdje u mislima su pohranjene istetovirane ruke baka. Nisu pripadale nikakvim skupinama, nego su njihove brižljive ruke izraz ondašnje djevojačke obrane. Obitelji su prihvaćale tetovaže svojih kćeri, a nisu odbijene ni od okolice.

2.1. Prva saznanja

Ivan Mužić navodi da su neki ostatci paleobalkanske kulturne baštine, koje se tijekom stoljeća nalaze i u Hrvata, pripadali i drugim etničkim elementima na Balkanu. Tako je pojava tetoviranja poznata u Makedoniji, Bugarskoj, Grčkoj, Albaniji, Crnoj Gori i drugim balkanskim područjima. U Hrvata je tetoviranje poznato osobito u Lici, Slavoniji, Dalmatinskoj zagori i primorju, ali je činjenica da se tetovira većina Hrvata u Bosni i Hercegovini. Tetoviranja u našim krajevima bilo je sigurno od prapovijesti kao autohtona pojava na velikom dijelu Balkana. Međutim, tetoviranje kod hrvatskoga stanovništva u Bosni i Hercegovini predstavlja specifičnost u odnosu prema tatauiranju kod nekih drugih etničkih grupa na Balkanu, primjerice kod jednog dijela Arbanasa, te kod aromunskih grupa u Bugarskoj, Albaniji, Grčkoj i Jugoslaviji. Ta specifičnost u tetoviranju bosanskih i hercegovačkih Hrvata izražava se prvenstveno u vitalnosti odraza tog narodnog običaja do danas, i u obilju ornamentalnih motiva kojima se ukrašava ljudsko tijelo. Nisu još za sve narode, pa tako ni za Hrvate posebice u Bosni i Hercegovini, razjašnjeni ni podrijetlo ni pravi smisao odraza tetoviranja. Na temelju raspoložive građe smatra se da se i kod tog hrvatskog stanovništva radi o ukorijenjenoj staroj tradiciji koja se neprekidno održavala do današnjih dana.⁴

Od kada datira tetoviranje, ne može se sa sigurnošću reći. Povijesni izvori ne mogu utvrditi tko se prvi počeo tetovirati. "Karakteristično za Bosnu i Hercegovinu je to, da prema pouzdanim podacima, najmanje osam stoljeća postoji običaj tetoviranja gornjeg dijela šake i zapešća lijeve ruke kod žena katoličke religijske pripadnosti".⁵

Šaranje ljudskog tijela prastari je običaj. U Bosni i Hercegovini nalaze se vrlo rani tragovi šaranja tijela, i to u mlađe kameno doba (neolitsko), dakle 2500

⁴ Usp. Ivan Mužić, *Hrvatska povijest devetog stoljeća*, Naklada Bošković, Split, 2006., str. 102.-103.

⁵ Mirsad Đulbić, "Tradicijsko tetoviranje", *Nova arka*, br. 63., jul/august 2002., str. 24.

godina pr. Kr. U Butmiru kraj Sarajeva nađeno je među ostalim keramičkim produktima i puno keramičkih idola i kipića, na kojima je pokušano, čak da se prikaže odjeća, a golo tijelo našarano je ornamentalnim elementima. Ovdje nije riječ o običnom šaranju bojama, već o tetoviranju. Također su i Tračani dolaskom na ova područja primjenjivali običaj tetoviranja, koji je bio općenito poznat i rasprostranjen. Herodot (oko godine 400 pr. Kr.) priča da su Tračani zasljedovali na koži užarenim biljezima plemićku krv, i kod koga nije bilo takvih biljega, taj nije spadao među plemenitaše. Iliri su također poznavali običaj tetoviranja tijela, koje su za sobom donijeli iz azijske pradomovine, jer su se prahistorijski stanovnici Kavkaza tetovirali. Iliri su za tetoviranje upotrebljavali kratke debele bronzane igle, na oba kraja oštro zaoštrena, tako da su prema potrebi mogli raditi s oba kraja. Dolaskom Rimljana, koji nisu imali običaje tetoviranja, tetoviranje nije prekinuto jer se Rimljani nisu miješali u te običaje. Stari Slaveni nisu poznavali običaj tetoviranja, a nije nikada bilo uobičajeno niti kod ijednih današnjih slavenskih naroda. Tim je zagonetnija pojava tetoviranja među jednim dijelom naroda. Tetoviranje je ograničeno isključivo među katolicima. Vjeruje se da su Hrvati taj običaj preuzeli od starosjedilaca.⁶

Da tetoviranje ne potječe izvorno iz katoličanstva, pokazuje to da se domaće svećenstvo nikada nije zanimalo za te običaje. Trpilo ga je kao nešto što je duboko uvriježeno u duši naroda. Također, u slavenskom svijetu se uzalud traži trag postojanosti tetoviranja: ni u južnih, ni u sjevernih Slavena ne nalaze se izvan Bosne i Hercegovine i nekoliko susjednih zemalja, pa im se postojanost traži u starijim vremenima.⁷

Današnje je tetoviranje čin pojedinca ili manjih zajednica, povedeni zajedničkim interesima. Ondašnje tetoviranje nije bilo nastojanje čovjeka kao društvenog bića ostavarivati se u posebnostima, osobnim sklonostima i težnjama koje je nadređeno društvenim konvencijama, nego vremenskim potrebama. Uvidni su zajednički simboli područja Gruda i drugih mjesta u Bosni i Hercegovini.

Tradicionalno tetoviranje u Grudama ima dva naziva: sicanje i bocanje, iako sicanje prevladava, dok se u nekim drugim krajevima pojavljuje i treći naziv križicanje, kao što navodi Marko Dragić da se “na Dan svetog Josipa djevojke i mladići u dobi od trinaest do šesnaest godina križicali”⁸. Također, to se u grudskom kraju činilo i na *Blagovist*, *Cvitnicu*, uoči Uskrsa te na Ivandan.

⁶ Usp. Vejsil Ćurčić, “Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni”, *Napredak*, br. 6., god. VIII., Sarajevo, 1933., str. 71.-73.

⁷ Usp. Ćiro Truhelka, “Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini”, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, knj. I., sv. III., Sarajevo, 1894., str. 244.

⁸ Marko Dragić, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2007/08., str. 156

Ivandansko sicanje je posebice istaknuto u selu Ružići⁹, u Grudama, čiji je današnji zaštitnik upravo sveti Ivan Krstitelj.

Čiro Truhelka, istražujući u kojem godišnjem dobu se vrši tetoviranje, dolazi do saznanja “da se to radi ‘onda, kada drveće cvate’, na dan sv. Josipa, na Blagovijest, na Cvjetnu nedjelju ili u koji dan Velike nedjelje”¹⁰.

Na upit zašto se taj čin izvršava u proljeće, Truhelka zaključuje da “u proljeće rana lakše zacijeli. Pa ipak to predajom određeno vrijeme tetoviranja ima dublju misao, kojoj se je lako dosjetiti, ma da se je u narodnoj svijesti izgubila, jer Josipovo pada na 19. marta, dakle uoči proljetnog sunčanog obrata. To nas pak navodi na takve religiozne nazore, koji su potekli iz posmatranja i slavljenja znamenitih elemenata svjetskog života, pa na to valja svesti i tetoviranje u dan, koji slave sve prirodne religije”¹¹.

Iako su simboli pratili prostor i vrijeme, uvijek se zadržavao, sačuvao motiv križa. Pratio je djevojke na životnim stazama ostavljajući neizbrisivi otisak u njihovom i vanjskom i unutarnjem svijetu. Predaje kažu da je najviše tetoviranih djevojaka bilo tijekom turske okupacije. Tetoviranje križa na rukama, prsima i ponekad čelu očuvalo je katoličke djevojke od turske nečiste ruke jer je njihovoj islamskoj vjeroispovijesti upravo taj simbol odbojan.

Turski bijeg od križa zamjećuje i Vinko Tolić. “Znalo se da su Turci bili krajnji fanatici, da od križa bježe kao vrag od tamjana i da se za živu glavu ne bi dotakli rukom ruke krišćanke na kojoj bi ugledao križ, ili prsiju na kojima se isticao još veći križ. Nedužne siromašne majke krišćanke ne bi propustile priliku, a da ne utetoviraju križiće na šakama kćerke, kao i ovećeg na prsima. Na šakama bilo je prvotno obaveza zato što su uvijek otvorene, a drugi djelovi ruke bili su stalno skriveni zbog običaja nošnje dugih rukava.”¹²

Koliko je ugnjetavanja i zločinstvo bilo pred turskom sabljom, ističe i Marko Dragić. “U tursko doba, kada su age i turski gospodari bili strah i trepet katoličkom pučanstvu, posebno ženskom stanovništvu, žene su vjerovale da ih

⁹ Stara župa Ružići obuhvaćala je prostor donje Bekije, osim sela Gorice i Sovića koja su bila povezana s gornjom Bekijom (Posušjem), a ne s donjom Bekijom. Najstarija župa u donjoj Bekiji (koja je to ime dobila 1718., nakon što je Požarevačkim mirom taj dio Imotske krajine odijeljen od Imotskoga i ostao u vlasti Turaka, a do 1718. čitavo su područje opsluživali franjevci iz imotskoga samostana, te nakon toga su pastvu preuzeli franjevci iz kreševskog samostana) ima ime Drinovci, gdje je dugo imala i sjedište; prvi put se spominje 1626., a posljednji put otprilike 1773. godine. U međuvremenu je župa nestajala s povijesne scene, osobito krajem 17. st., kada je sav katolički puk prebjegao pod mletačku zaštitu te se početkom 18. st. lagano počeo vraćati na stara ognjišta. Biskup makarski Nikola Bijanković početkom 18. st. ne navodi bilo kakvu župu na području današnje donje Bekije. Njegov nasljednik biskup Stjepan Blašković pak piše da je 1735. fra Franjo Milas bio župnik mjesta Ružića. Biskup Dobretić god. 1773. župu naziva Drinovci ili Ružići (*parochia Drinovzi seu Rusichi*), a nakon toga se župa naziva samo Ružići. Misa se slavila u skrivenom docu imenom Bristovica, koji se nalazi između današnjih župa Drinovaca i Ružića. (Podatci iz župnog ureda Ružići)

¹⁰ Č. Truhelka, *nav. dj.*, str. 247.

¹¹ Isto, str. 248.

¹² Vinko Tolić, *Škrinja uspomena*, Imotska Krajina, Imotski, 1997., str. 204.

samo Bog može u tome sačuvati. Zato su još od rane mladosti crtale križeve po rukama.”¹³

Nedvojbeno je da je tetoviranje križa u vrijeme turske okupacije simbol koji je imao nekoliko uloga: prije svega, služio je kao štit pred Turcima koji su činili zločine ženama grudskog kraja, kao i područja Bosne i Hercegovine, te graničnih područja Hrvatske, posebice područja Imotske krajine s kojima Grude graniče u svome zapadnom dijelu. Vinko Tolić iznosi da “ovako šaranje kože po ljudskom tijelu - tetoviranje uzelo je maha u našim krajevima u vrijeme turskih provala u naše zemlje, kao i za vrijeme njihovog višestoljetnog vladanja nama. Turci su za svoje vrijeme vršili razne zulumе nad našim nedužnim stanovnicima, između ostalog, lovili bi kršćanske žene i djevojke silovali do mile volje, a da bi se to teško nasilje spriječilo, jedini izlaz bio je na rukama urisati više križića, a na prsima povelik u svake ženske”¹⁴. Druga je uloga učuvanost katoličke vjere koja se našla pod “sabljom islama”, te je kao takva bila izložena milosti i nemilosti okupatora. Katolička crkva, iako se načelno protivila tetovažama u našim krajevima, nije ih ni podržavala, ni opovrgavala.

“U Europi je tijekom 18. stoljeća tetoviranje bilo pravi pomodni hit, što je navelo papu Pia VI da sazove 1787. godine savjet crkava u Calcuthu koji je zabranio tetoviranje. Osnovni razlog je bilo tetoviranje doneseno sa prekomorskih putovanja, naročito brojnih ekspedicija Jamesa Cooka (1728-79). Misionarima i redovnicima je bilo naređeno skidanje tetovaža. Tako je zabilježeno, da su misionari na pacifičkim otocima čistili tetovaže trljanjem pijeska i kamenom nerijetko i do mesa.”¹⁵

Običaj tetoviranja žena grudskog kraja zadržao se do 30-ih i 40-ih godina prošlog stoljeća. Zaključuje se da odluka, iako se odnosila na preoceanske zemlje, ipak radilo se o sličnom običaju, nikada nije došla do ušiju katoličkog puka u grudskom kraju i ne postoje zapisi o zabranama tetoviranja u župama s tog područja.

Upit koji se postavlja: je li Vatikan prešutno odobravo isticanje križeva na tijelu kao još jedan obrambeni štit u očuvanosti katoličanstva na ovim područjima? Je li trajnost i neizbrisivost tetovaže bila štit i opstojnost katoličke vjere, kako područja Gruda tako i Bosne i Hercegovine? Tetovaže koje su stavljale žene grudskog kraja su neizbrisive i ostale su cijeli život kao trajni znak pripadnosti Bogu.

Huntington govori o “krvavoj liniji koja koicidira s povijesnim granicama Hazburškog i Otomanskog carstva”, a prostire se kroz područje bivše Jugoslavije.

¹³ M. Dragić, *nav. dj.*, str. 156.

¹⁴ V. Tolić, *nav. dj.*, str. 204.

¹⁵ M. Đulbić, *nav. dj.*, str. 27.

Smatra da su “sukobi razdijelnicama Zapadne i Islamske kulture civilizacije višestoljetni tj. da se protežu već od 1300 godine”¹⁶.

Nježne ruke tetoviranih djevojaka ovih krajeva bile su moćnije od turske sablje, topa i koca, bolja zaštita od čeličnoga mača. Tradicionalna tetovaža može se smatrati pretečom “meke moći” koja danas igra važnu ulogu dominacije u svijetu. Tetovirane ruke naših baka svojevrsni su transparent koji je upućivao jasnu poruku svima.

Kako se radilo sicanje, tetoviranje, bocanje ili križicanje?

2.2. Usmeni tragovi

Danas je u grudskom kraju jako malo živih žena koje još uvijek imaju istetovirane dijelove tijela. Tradicionalno tetoviranje na tom području prestaje 30-40-ih godina prošlog stoljeća. Ako se uzme činjenica da se to radilo od 12. do 18. godine života, zaključuje se da su posljednje tetovirane žene od 1925-og do 1930-og godišta. Također se naglašava da je na području Gruda poslije Drugog svjetskog rata komunistička vlast vršila teške oblike represije i ugnjetavanja hrvatskog stanovništva, satirući sve oblike hrvatstva i katoličanstva, pa razloge nestanka ovoga običaja valja posmatrati i iz ovoga kuta. Budući da su Hrvati s područja Hercegovine, a samim time i Gruda, zbog najmanjih oblika izražavanja pripadnosti hrvatskom katoličkom puku bili proganjani, zatvarani, a nerijetko i zvjerski mučeni i ubijani, daljnje tetoviranje znakova vjerske pripadnosti praktično je bilo neizvedivo.

Postupak tetoviranja sličan je u svim područjima gdje se primjenjivao. U grudskom kraju sicalo se pomoću jasenove kore, čađi i igle koja se prethodno stavljala na otvorenu vatru, da se izvrši dezinfekcija. Čađ je također služila zaustavljenosti krvarenja, te kao dezinfekcijsko sredstvo, iako su se rane često inficirale.

Iva Ilić rođena Nikić, 12. studenoga 1927. u Ružićima pored Gruda, jedna od rijetkih koja još uvijek ima isicanu ruku, kazuje: *Sicala san se ne znan točno, kad mi je bilo 14 ili 15 godina. Sica me je Anđelko Nikić. U proliće na Svetog Jozipa dogovorili smo se da ćemo se sicut u šumi. On je sve sica, i sebe je sica. Sićan se da su u selu svi imali sicane ruke. Mi smo to vidile u baba i onda kako ćemo. Ona veli vako, ona vako. Babe su govorile da je to zbog Turaka, da ji ne odvedu, oni nisu volili križe ni isicane ruke. Ja san bila najstarija u ćaće, matere nisan imala, umrla je kad mi je bilo sedan godina. Ne sićan se je li ona imala sicane ruke, ali baba je imala obe šake isicane. Imala je križe i jedne i druge. I strina je*

¹⁶ Samuel P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvori, Zagreb, 1998., str. 19.

imala, i ujna. Sicalo se nas četeri, sve odreda ženske. Mi ženske smo ponile čađ, a Anđelko iglu. Skupili smo se na livadi pokraj šume, eto gori podno brda (pokazuje brdo iznad obiteljske kuće zvano Gradina), pokojna Dragica, pokojna Križa, pokojna Binka, pokojna Vinka, Anđelko je se više umorija tuširajuć. Anđelko je ubra jasenovine i nožen je izudara, drškon, da joj poskoči ona kora, uze je vako i okrene, kora ostane a drvo baci. Unda izrže onu koru od jasenovine šta ti god očes, bilo je i deblje i tanje, odvrati koru da ne bi pukla, unda ovako napravi križe. Mi vesele bile, nismo znali kako boli. Ja san tila još veću ovde, a ovde manju. Pitala san ja njega šta mi nije još veću napravija, kaže dodijalo mi je više. U svedojedne ženske tada je on to radija. Sve je to pokojno sad. Kad je izrza on tu jasenovinu, sica je tamo di je rizano, di je izrzano. Unda krv ko šipun. Zato smo mi nosile čađe od kuće, to ti je ono di se loži i pospi po rani, unda krvi nema, on to opet otare unda opet nasica, unda opet čađi dok ono krvi oduši, unda opet i tako. Sica je iglon unako košto se krpe čorapi, ona veća. Moraš prvo opalit iglu. On je naložija prvo vatru pa je opalija iglu i ugrija je da se ucrveni i unda kad se izladi da se ne bi zarazila ruka. Pokojna Dragica, gori u Gradini smo bili, se onesvistila. Mi je držimo nit ista znamo, samo se krivimo oko nje, metnili joj na kolina glavu. Krv joj izruku do jedne krvave ruke, a nema vode nigdi, posipamo je čađi, a rat je. Ne daj Bože ono više nikad, kad ono dođe sebi. U moji kolegica je isican pravi križ, a u mene ovaj ovdi (Slika 2.). Neki su stavljali i ime. Posli drži to drugon rukon, ta nije bilo zavoja ni doktura. Došla ja kući, ćaća pokojni, matere nisan imala, za večeron kaže šta ti Ive ne ideš, ja vičen vidiš da iden i počela livon ist. Pita on mene di ti je desna ruka, jamija šipku pa po livoj ruci. Kaže mi dajdera tu ruku, mora da je očuja da smo se sicale. Jamija on ruku, a ona već buknila. Nevire ti, odvede me tamo, sapra dobro, donese čađe i posu, ona dobro popi krv. Ruka cila bila buknila, upalila se. Sova me je vrlo, vika da je rat i svakakvi dolaze. Pritija da neću noćit u kući bude li vidija još ijednu, a ja ko vrag odma kad je se sve ustavilo i kad se ruka povratila na svoje, našla punčad (dugme od košulje) i sama sebe sicala, evo ovdi, ali slabo se vidi, slabo privračala, bolilo ko svi vrazi. Anđelko mi nije napravija pravi križ, veda ovaj ukrasni okrugli, a ja tila ko u crkvi. Metnila dugme i u rupicu iglom ko i on, pa pospi čađi. Ma ja san odma tila križ ali on mi napravi ovaj krug, govori ovo su ti dva križa. A šta ćeš, nismo se smili ljutit, dogovor je dogovor, pokojna Križa je imala veliki lipi križ. Tako san ja sama sebe sicala na livoj ruci, evo ovde, ali ne bi se dobro uvatilo. Tribalo ga je još privračat, a boli ko svi vrazi. Unda ja čađi da ustavi krv. Čađ ti je dobra za to. Taman tada bija je rat, doša ti je u nas i neki partizan, po noći, ranjen. Govori ćaći ili da ga ubije ili pomogne. Mi se raskrivile, nemoj ga ćaća ubit, ćaća govori ma neću ga ubit. Odvejo ga doli u sino i sakrija ga. Stra ga da ga ne ubiju ustaše, vele su i tada i partizani pobili, pa ovi došli ko šipaka i ima, svi crni, brdo se crnilo. Doša ti naš rodijak, ustaša u nas, partizan leži u sinu. Ćaća viče ajde Ive doli ne daj partizanu da javuče, da ga ne

nađu, čovik je. Ja govorin reka je ćaća da šutiš. Vidin i ja da ga je ćaća posuja čađi po rani. Čađ ti je dobra za rane. Zacilila je ranu i od partizana i on ti je po noći otiša. Posle partizani nisu volili križe po rukan, a iston čađi smo rane zacilili. Ajde da se vratin na sicanje, otišla ja. More bit da san ja bila manje slaba, ko Dragica da bi mi Anđelko ostavija križ, ali ja bila jaka pa mi on još stavija krug i križ priko križa, sad je se malo upralo, ostarilo se. Ja kad san skinila, pitan njega šta si mi ovo stavija, a on će imaš sad i križ i cvit. Ja njemu vičen šta će mi civt tila sam samo križ, i tako ti je to bilo. Njemu je samo da je sicut.

Na upit je li se Crkva odnosno svećenici protivili tetoviranju, Iva odgovara s odlučnim ne, te nastavlja: *Nikad pratri nisu me pitali išta o isicanin rukan, evo i ovi sada i prije nji. Uvijek su je vidili, i kad se pričešćujen i ispovidan i isprid crkve. Nikad me nisu pitali šta san to radila. Mlađe žene ti to više nemaju, ja ne pantin da iko još u selu ima isicane ruke.*¹⁷

Slika 2. Tetovaža Ive Nikić

O samom sicanju svjedoči i Manda Andrijanić rođena Vlašić, 11. ožujka 1936. u selu Sovići pored Gruda. Svjedoči kako je kao dijete i cura često viđala isicane ruke djevojaka i žena. Sama nije tetovirana jer nije bilo *vreme od toga*. Međutim, njezina majka Iva Vlašić – Ivulja rođ. Živić, 30. svibnja 1908. u Sovićima kraj Gruda, imala je isicane ruke u području gornjeg dijela šaka (Slika 3.). Manda Andrijanić navodi: *Često sam pitala mater što joj znače te šare po rukama. Sjećam se da mi je kazala da su to križevi "žive vire". Kazivala mi je da se sicala kao mala zajedno s još dvije curice iz sela, te sa sestrom Mandom i Matijom. Matija je bila starija od nje, a Manda mlađa. Sjećam se da mi je pričala kako se sicalo. U proljeće na Sv. Josipa ili uoči Uskrsa okupile bi se mlađe djevojke u selu i*

¹⁷ Zapisao Domagoj Andrijanić prema kazivanju Ive Nikić (Ružići, 21. srpnja 2013.).

starija žena iz sela koja je uobičajno sicala. Radila bi od jasenove kore kalupe koje bi poslije stavljala na željeno mjesto te otvore koje je ostavila u kalupu, ubadala iglom i mazala s čađi od drveta kako bi zaustavila krvarenje i napravila nekakav oblik dezinfekcije. Alkohol u vidu rakije kao dezinfekcije, koji se uobičajno koristio, nije se stavljao na ranu. Najčešće bi se postupak ponovio ukoliko nije ostala željena boja i izgled najčešće križa. Pitala sam mater zašto se tetovirala. Njen odgovor je bio da su se sve žene u selu sicale i da je i njena mater također isicana zbog Turaka koji su odvodili mlade žene i, kako je ona tada kazala, činile im zlo. I prije njih se sicalo, kako je kazivala neka žena u selu kada je mater bila još mlada djevojka, ali kad su došli Turci sve djevojke, a i neki mladići su se sicali i obično je to bio križ ili neki drugi cvijet koji je u sebi sadržavao križ. Djevojke moga godišta u to vrijeme nisu se sicale, te se ne mogu sjetiti nikoga tko bi imao istetovirane ili isicane ruke.¹⁸

Slika 3. Tetovaža pok. Ive Vlašić

Tomica Pejić - Toma rođena Pejić, 12. rujna 1922. godine u Sovićima pored Gruda, svjedoči kako je bilo puno djevojaka s tetovažama, ali se ona nije tetovirala. Toma ističe: *Ja se brte nisan sicala. U moje vrime se to više nije radilo. Bijo je i rat i mi divojke nismo više sicale ruke, a prije rata san bila nejaka. Mater je imala dva križa na obe ruke. Lipi su bili, čisti ko suza. Sve žene su imale križeve, neke su imale cviče i u njima križ. Pričale su nan da su to radile iglon, većon. Odvoji se jasen mladi od kore u proliće i unda se izrže križ, more i cvit i unda se stavi na ruku i bode se s iglon. Krv curi, boli i unda se uzme zagorina od drveta, more s dimljaka i trlja se po ruki. Unda ako se ne primi sicanje ponovi se jopet. I eto ti križa. Tako vele da je bilo.*

Na upit je li itko govorio zašto se to činilo, odgovara: *Ne znan ti ja zašta, velju more bit zbog vire, ko će znat, davno je to bilo.*¹⁹

¹⁸ Zapisao Domagoj Andrijić prema kazivanju majke Mande Andrijić kojoj je pričala njezina majka Iva Vlašić (Grude, 18. lipnja 2013.).

¹⁹ Zapisao Domagoj Andrijić prema kazivanju Tomice Pejić - Tome (Sovići, 20. lipnja 2013.).

Zanimljivu priču ispričala je i stogodišnja Manda Vlašić rođena Benović, 19. kolovoza 1913. u selu Sovići pored Gruda, koja ima tetovirane obe šake u gornjem dijelu, kazuje: *Na obe ruke iman križ. Ovi na desnoj ruci se zove križ s granon, a na lijevoj prikrižica. Ovi na desnoj je bogatiji, ima grana, a na lijevoj je samo prikrižica. U proliće smo ko dica išli ka ovcan i to ti je se tamo sicalo. Bilo mi je više od 10 godina. Otišle mi u brdo čuvat ovce i unda smo se sicale. Jami se kora od jasenovine i vako napravi na njoj križ. Unda se uzme igla, veća, ona za krpit čorape i sica, sica dok ti krv ne poteče. Unda se uzme zagorina, more od petruljače sviće more od obične zagorine. Bilo i je da uz ruku cilu naprave. Unda zagorina uliđe pod kožu, pa se unda primi, inčije se ne more primit. Bilo i je da su sama dica radila sebi, a bilo i je da su i starije čobanice sicale. Bilo nas je po tri-četiri, pokojne su: Luca Pejušina, Iva Pilina, Matija Điranova i Iva Rđalovića, sve su ti one odavde. Bilo je i muški sicali. To ti je tako bilo. Sva dica su se sicala. Ono te bode iglon, a moraš trpit da se bolje primi, pa unda zagorinon. I mater i baba su imale križeve i sve žene u selu. Sve naše žene su imale sicane križeve. Evo još zeru i sto godina će in bit, dobro su se primili (Slika 4.).*

Na upit je li svećenstvo ikada komentiralo tetovaže na rukama, Manda odgovara: *Nikad me pratar nije pita šta san to radila, prošlo i je vele kroz crkvu, a ja san uvijek išla u crkvu i u Šimiće i u Goricu.*

Jesu li stariji branili tetoviranje, uzvratiti: *Šta ti je? Pa svi su imali sicane ruke, to je običaj, volja te križ s granan, volja prikrižicu, volja po ruci ili uz ruku, trpi dok se ne primi. Nije bilo ničin mazat, ja ne pantin da je se ijedna ozlidila, malo boli dok se ne primi i eto.*

Manda nastavlja: *Imala san ti ja petero braće i dvi sestre i one su imale križ. Jedna je bila starija od mene a druga mlađa.*

Jesu li se skupa tetovirale, kaže: *Nismo, svaka kad dođe njezino vrime, ja san najviše išla u čobanluk.*

U moje matere je isto bilo, u moje dice nema, ja san ti imala petero dice, tri sina i dvi ćeri.

Upitavši ju bi li volila da su se i dvije kćeri sicale, uzvratiti da joj ne bi bilo mrsko te da su to sve kršćanske duše radile. *Baba je govorila da je to bilo u vrime Turaka, bilo da ji ne odvedu i svašta drugo. Unda su i muški imali sve uz ruku. Unda došla Jugoslavija, pa došli partizani, nisu oni meni branili, grijota bi bila dušu grišit, a jopet drugin možda i jesu, veda unda niko više se nije sica, ja ne znan da je. Evo i moje izblidile, vele su na rukan.²⁰*

²⁰ Zapisao Domagoj Andrijačić prema kazivanju Mande Vlašić (Sovići, 3. kolovoza 2013.).

Slika 4. Tetovaža Mande Vlašić

Usmena riječ ukazuje kako su se gotovo sve mlade djevojke tetovirale tradicionalnim načinom zvanim, u grudskom kraju, sicanje. Razdoblje u kojem se to izvodilo varira, prema kazivanjima, od 12 godina pa nadalje. Posljednje tetovaže su načinjene na ženama rođenim oko 1930., odnosno do Drugog svjetskog rata ili u ratu. Tradicionalno tetoviranih djevojaka poslije Drugog svjetskog rata nije zabilježeno. Tetoviralo se u proljeće; o Svetom Josipu, Blagovijesti i uoči Uskrsa.

3. SUODNOS NA DANAŠNJE TETOVAŽE

Tetovaže današnjice predstavljaju individualne želje i htijenja oslikavanja vlastitog tijela. Različiti motivi vode pojedince tetoviranju vlastitoga tijela kako bi izrazili osobnost ili pripadnost nekim manjim ili većim društvenim zajednicama. Tako su danas vidljivi isti simboli kod pripadnika različitih kultura, vjeroispovijesti, rasa i nacija. Svijet sadašnjice, a koji se naziva "globalnim", dostignuće tehničkih naprava, Internet kao novi medij, a posebice kroz svoje društvene mreže, blogove i druge oblike, svakodnevno se može vršiti dvosmjerna komunikacija s teoretski sedam milijardi ljudi, dovodi do tzv. globalizacije i na području oslikavanja ljudskog tijela.

Postavlja se upit: što se dogodilo s tradicionalnim oblicima tetoviranja, koji su pored lijepih motiva imali daleko dublju i jasniju poruku, koja se ticala dostojanstva, opstojnosti vjere, nevinosti žrtve te golog opstanka ugroženosti katoličanstva i hrvatstva kroz stoljeća žrtve, ali i radosti otkucaja srca, smirenosti uma, stabilnosti duše?! Pogled na izbočane ruke donosio je mir, znanje, brižni zagrljaj majke pod znakom svih znakova.

Danas je tradicionalni način tetoviranja gotovo izumro. Samo mali broj žena s područja Gruda na rukama nosi znakove nekadašnjeg vremena. Gašenjem njihovog svjetla, gasi se cijelo slikovito, ispisano povijesno razdoblje Hrvata katolika s područja Gruda. Međutim, ostaje smisao i cilj tog bolnog procesa, kroz koji su prolazile žene Gruda, opstojnost, dostojanstvo i na kraju vjera.

ZAKLJUČAK

Prema usmenim iskazima, zaključuje se da su gotovo sve mlade djevojke i žene imale tradicionalne tetovaže u obliku križa te cvjetova ili grana oko njih. Životna dob u kojoj se to činilo je, prema kazivanjima, od 12 godina pa nadalje. Posljednje tetovaže su načinjene na ženama oko 30-og godišta prošlog stoljeća, odnosno do Drugog svjetskog rata ili u ratu. Tradicionalno tetoviranje djevojaka poslije Drugog svjetskog rata nije zabilježeno. Pogodno godišnje doba tetoviranja je proljeće; o Svetom Josipu, Blagovijesti i uoči Uskrsa.

Najčešći simbol je križ. Također, tetovirao se i oblik cvijeta ili grane koji je u sebi sadržao križ, a ponekad i djevojkino ime, te jednostavni križ koji se sastojao od dvije crte, vodoravne i okomite, i nazivao se prikrižicom. Kao razlog navodi se da se u vrijeme turske okupacije tetovirao motiv križa kao svojevrсна obrana od turskih nasilnika koji su odvodili mlade djevojke, iskorištavali i zlostavljali ih, a poznato je da su turski vladari koristili i pravo prve bračne noći. Križ je bio zaštita i štít za koji se vjerovalo da će sačuvati mladu djevojku od mogućega zla. Iako bolno iskustvo i često zdravstveno opasno, tradicionalno tetoviranje je opstalo stoljećima simbol žena grudskog kraja kao izraz odanosti Bogu, hrvatstvu i katoličanstvu.

Nakon Drugog svjetskog rata, tradicionalno tetoviranje na grudskom području se ne primjenjuje. Razloge tomu svakako treba tražiti u novonastaloj tvorevini zvanoj Jugoslavija i represivnim mjerama koje je primjenjivala na žitelje ovoga kraja, ali i u modernizaciji života. Komunističke vlasti oštro su osuđivale nošenje vjerskih simbola, posebice križeva, tako da su roditelji često kazivali da “nije vrime od toga”, ne dopuštajući kćerima tradicionalno tetoviranje. Slomom komunizma i dolaskom slobodne države Hrvatske, tetoviranje vjerskih simbola se nastavlja. Međutim, tradicionalni način tetoviranja sa svojim simbolima zauvijek nestaje.

LITERATURA

Ćurčić, Vejsil, "Tetoviranje katolika u srednjoj Bosni", *Napredak*, br. 6., god. VIII., Sarajevo, 1933., str. 71.-73.

Dragić, Marko, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2007/08.

Dragičević, Marko, *Župa Grude*, Župni ured-Grude, Grude, 1995.

Dulbić, Mirsad, "Tradicijska tetoviranja", *Nova arka*, br. 63., jul/august 2002., str. 24.

Huntington, Samuel P., *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvori, Zagreb, 1998.

Mužić, Ivan, *Hrvatska povijest devetog stoljeća*, Naklada Bošković, Split, 2006.

Vego, Marko, *Bekija kroz vjekove*, Narodni univerziteti Grude i Posušje, Sarajevo, 1964.

Tolić, Vinko, *Škrinja uspomena*, Imotska Krajina, Imotski, 1997.

Truhelka, Ćiro, "Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini", *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, knj. I., sv. III., Sarajevo, 1894., str. 244.

Popis slika:

Slika 1. Ilirski nakit, kaciga i privjesci iz Gorice (Grude)

Slika 2. Tetovaža Ive Nikić

Slika 3. Tetovaža pok. Ive Vlašić

Slika 4. Tetovaža Mande Vlašić

Domagoj Andrijanić i Dominika Andrijanić

HERCEGOVINA ZA VRIJEME AUSTRO-UGARSKE UPRAVE 1878.-1918. S POSEBNIM OSVRTOM NA FRANJEVAČKE IZVORE

UVOD

U ovome seminarskom radu obrađuje se povijest Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (1878.-1918.). Pri tome se posebna pozornost posvećuje hercegovačkim franjevcima odnosno njihovoj percepciji i stavu prema austrougarskoj okupaciji i upravi. U tu svrhu obrađena su tri povijesna izvora: tekst fra Filipa Sivrića o austrougarskoj okupaciji Hercegovine; Kronika župe Gorica, odnosno dio njenog teksta koji tematizira spomenuto razdoblje, a koji je retroaktivno napisao fra Blago Babić te Svaštenjak fra Anđela Nuića. Fra Filipov i fra Anđelov tekst su objavljeni, dok Gorička kronika još čeka danje svjetlo, odnosno trenutak svojega tiskanja.

Razdoblje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini historiografski je dobro proučeno, tako da je istraživač imao na raspolaganju relativno velik broj raznih bibliografskih jedinica sekundarne literature. Spomenuti, pak, franjevački izvori u ovom se smislu, odnosno iz ovoga aspekta, nisu interpretirali, tako da to predstavlja svojevrсни *novum* i skromni doprinos širenju znanja o „austrougarskoj povijesti“ Bosne i Hercegovine, odnosno Hercegovine.

Izlaganje teme je podijeljeno na dva glavna dijela: 1. poglavlje u kojem se na osnovu literaturne građe stvara povijesni mozaik toga vremena i 2. poglavlje u kojem se na osnovu triju spomenutih franjevačkih izvora rekonstruiraju događaji okupacije 1878., kao i cijelo razdoblje austrougarske uprave nad Bosnom i Hercegovinom, a posebice franjevačka percepcija istih.

Zaključak rada ujedno je i svojevrсна komparacija izvora i literature, odnosno sučeljavanje gledišta i percepcija o austrougarskoj okupaciji i upravi donesenih na osnovu zapisa franjevača – suvremenika, te historiografa koji su pisali sa znatnim povijesnim odmakom

U radu se analitičko- sintetičkom metodom nastoji uvidjeti franjevačku percepciju austougarske okupacije i uprave, kao i evoluciju te percepcije kroz to razdoblje. Istom se metodom obrađuje literatura, odnosno historiografska djela, u užem smislu riječi.

1. Opće prilike u Hercegovini pod austro-ugarskom upravom 1878. – 1918.

Osmansko se Carstvo u 19. stoljeću nalazilo u permanentnoj političkoj i gospodarskoj krizi, a gubitak moći Carstvo je posebno osjećalo u dvjema pokrajinama na svojoj sjevero-zapadnoj granici – ejaletu Bosni i sandžaku Hercegovini. Mlak utjecaj centralne vlasti u ovim dvjema pokrajinama rezultirao je samovoljom lokalnih nositelja vlasti, čime je stanovništvo, posebice kršćansko, zapadalo u sve gore stanje. Ovi su čimbenici doveli do ustanka 1875. godine koji je izbio u Hercegovini, u okolici Nevesinja, te trajao do 1878. godine. Godine 1876. Srbija je objavila rat Osmanskom Carstvu, a iduće godine isto je učinila i Rusija. Kako su ruske vojne jedinice početkom 1878. već bile nadomak Istanbulu, Rusija je diktirala sebi veoma povoljne uvjete mirovnog ugovora (Sanstefanski mir): Bugarska, ruska šticećenica, znatno je proširila teritorij, dok su pokrajine Bosna i Hercegovina, uz određene reforme koje su trebale provesti, ostale u Osmanskom Carstvu.

Nezadovoljne situacijom u nemirnim pokrajinama Hercegovini i Bosni i sanstefanskim odlukama, europske su se velesile u srpnju 1878. sastale na Berlinskom kongresu, gdje su uvelike revidirane odluke Sanstefanskog mira¹: Bugarska je svedena na razumne granice, a pokrajine Bosnu i Hercegovinu dobila je na upravu Austro-Ugarska Monarhija. Iako se dugo skanjivala od toga čina zbog bojazni od dodatnog jačanja slavenskog elementa unutar svojih granica, Austro-Ugarska je ipak odlučila iskoristiti politički i gospodarski raspad Bosne i Hercegovine te zaposjesti te pokrajine zbog straha da ih Srbija ne zaposjedne.²

Austro-ugarske su trupe ušle u Hercegovinu kod Vrgorca 1. kolovoza 1878. godine pod zapovijedanjem generala Steve Jovanovića. Sutradan je vojska ušla u Ljubuški gdje se odmorila i nahranila u i oko franjevačkog samostana na Humcu. Vojska je potom krenula na put prema Mostaru preko Čitluka, u kojem je imala manji okršaj s grupom naoružanih muslimana, dok u Mostar ulazi 5. kolovoza bez borbe. U Mostaru su se prethodnih dana odigrali krvavi međumuslimanski

¹ Austro-ugarska se pribojavala Sanstefanskim mirom povećanog ruskog utjecaja na Balkanu, pa ga je na Berlinskom kongresu željela ograničiti, u čemu je i uspjela. Francuska i Velika Britanija također su se pribojavali tog utjecaja.

² Cfr. Noel Malcolm, *Bosna: kratka povijest*, prev. s engl. Zlatko Crnković i Senada Kreso, Buybook, Sarajevo, 2011., p. 253.

obračuni prigodom kojih je Ali-aga Haljevac nastojao mobilizirati mostarske muslimane u oružani sukob protiv očekivanih austro-ugarskih trupa. Kad su se muslimanski politički i vjerski čelnici suprostavili ovom prijedlogu, tražeći od njega da prihvati sultanovu naredbu o mirnom prepuštanju novoj vlasti, on ih je ubio. No ipak nije uspio organizirati muslimane na otpor protiv višestruko nadmoćnije austro-ugarske vojske. Cijela je Hercegovina okupirana do 28. rujna iste godine.³

Monarhija je u travnju 1879. godine sklopila sporazum s osmanlijskim vlastima o priključenju Bosne i Hercegovine Monarhiji. Prema tom sporazumu, Austro-Ugarska se obvezuje da će se, nakon što zauzme ove dvije pokrajine, u njima i dalje poštovati vrhovnička prava sultana, da će osmanski novac ostati u opticaju, da će se svi prihodi iz ovih pokrajina trošiti u njima, da će upravni aparat zaposliti turske službenike i domaće stanovništvo, da će muslimani uživati punu vjersku slobodu i da će se ime Kalifa- Sultana i dalje spominjati u molitvama petkom. Od svih ovih obećanja samo su se posljednja dva u potpunosti poštivala.⁴ Zanimljivo je da se u ovom sporazumu ni na jednom mjestu nije spomenula privremenost austro-ugarske uprave, kako se spominjala u srpnju 1878. godine, već je jedino priznat sultanov suverenitet. Time je političko- pravni položaj Bosne i Hercegovine ostao neodređen sve do aneksije 1908. godine.⁵

Nakon uspješno završene okupacije, Monarhija je trebala oprezno pristupiti uspostavi svoje vlasti. Naime, zbog osjetljivosti svoje dvojne strukture, Monarhija je nastojala da se zauzećem Bosne i Hercegovine zadrži ravnoteža između Austrije i Ugarske, stoga je za glavnog upravitelja novim dvjema pokrajinama postavljen Zajednički ministar financija.⁶ Nakon kratke službe Leopolda von Hoffmana (do 1880.), ovaj resor sve do raspada Austro-Ugarske drže uglavnom Mađari.⁷ Teoretski su u Bosni i Hercegovini vrijedili vojni zakoni, no krajem 1878. izdana je proklamacija kojom ostaju vrijediti osmanlijski zakoni, koji su postupno mijenjani ili dopunjeni novim zakonima. Također su zadržani šerijatski sudovi da sude muslimanskim građanima u građanskim parnicama.⁸

³ Cfr. Ivica Šarac, „Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave“, u: Krišto, Jure et. al. (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*; Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2011., p. 16.- 18.

⁴ Cfr. Noel Malcolm, *op.cit.*, p. 253.

⁵ Cfr. Marko Karamatić, *„Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.- 1914.“* Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992., 55.- 56.

⁶ Misli se zajednički za cijelu Monarhiju. Austro-Ugarska Monarhija imala je, naime, tri strukture izvršne vlasti: austrijsku vladu, ugarsku vladu i zajedničku vladu na čelu s monarhom. U toj zajedničkoj vladi postojala su tri resora, od kojih je jedan ministarstvo financija o kojem je ovdje riječ.

⁷ Cfr. Zoran Grijak, „Političke i diplomatske okolnosti pokušaja uklanjanja nadbiskupa Stadlera iz Sarajeva“, in: *Croatica Christiana Periodica*, vol. XXVIII. (2004.), num. 54., p. 149.-153.

⁸ Cfr. Noel Malcolm, *op. cit.*, p. 254.- 255.

Pri organiziranju vlasti na nižim instancama većinom je preuzeta postojeća osmanska administrativna podjela na razini okružja (nekadašnji sandžaci) i kotareva (nekadašnje kaze), dok su se kotarevi sastojali od ekspozitura ili kotarskih ispostava, što je bila najniža administrativna jedinica. Bilo je 6 okruga: Sarajevo (ujedno glavni grad Bosne i Hercegovine), Banjaluka, Bihać, Travnik, Zvornik i Mostar,⁹ koji su se ukupno dijelili u 54 kotara. Prema popisu stanovništva u obje je pokrajine 1879. godine živjelo 1 158 164 stanovnika, a 1910. 1 898 044 stanovnika, dok je samo u Hercegovini 1879. živjelo 189 578 stanovnika, a 1910. 267 038 stanovnika.¹⁰ Prema konfesionalnoj pripadnosti u Hercegovini je 1885. godine živjelo 71 702 (38,22 %) katolika, 63 466 (33,84 %) pravoslavaca, 52 238 (27,86 %) muslimana, dok je 1910. živjelo 112 020 (41,95 %) katolika, 90 780 (34 %) pravoslavaca i 63 666 (23,84 %) muslimana.¹¹

Nova je vlast zatekla bijedno stanje u zdravstvu, školstvu i gospodarstvu, koje je svrstavalo Bosnu i Hercegovinu u najzaostalije predjele Europe. Oko 90 % populacije bavilo se poljoprivredom, i to na primitivan način. Loša situacija u gospodarstvu odražavala je i socijalnu fragmentaciju društva, koja se poklapala s konfesionalnom podjelom hercegovačkog društva. Najveći je, naime, dio zemljišta pripadao muslimanskim zemljoposjednicima, dok je vrlo velik dio populacije bio u ovisničkom položaju kmetstva, što su velikom većinom bili kršćani. Prema podacima iz 1910. u Hercegovini je bilo 6 439 kmetova (glava obitelji), od čega 53% katolika, 36 % pravoslavaca i 9 % muslimana. Goruća je, stoga, potreba tog društva bila socijalna reforma, što je bio i glavni razlog Hercegovačkog ustanka (1875.- 1878.).¹²

Uviđajući složenost društva i njegove duboke (etno)konfesionalne podjele Austro-Ugarska se odlučila na politiku održanja ravnoteže snaga. Osim što se trebala u očima Europe pokazati kao velesila sposobna uvesti red u ove dvije zaostale pokrajine, pa je zbog toga i težila uvođenju reda i stabilnosti u njima, glavni je cilj dvojne Monarhije bila eksploatacija prirodnih resursa Bosne i Hercegovine, kao i njezina priprava za planiranu buduću aneksiju tih pokrajina Monarhiji.¹³

Igrajući na kartu održavanja ravnoteže među trima (etno)konfesionalnim zajednicama, Monarhija je s posebnom pozornošću priječila da te zajednice ne bi ostvarile političko-ideološke veze s političkim entitetima s kojima su se identificirali, ili bi se potencijalno mogli identificirati – katolici s Hrvatskom,

⁹ Okrug Mostar se nazivalo i – Hercegovina.

¹⁰ U popisu iz 1879. u Hercegovinu je bilo ubrojeno i stanovništvo kotara Foče.

¹¹ Podaci su preuzeti iz: Ivica Šarac, *op. cit.*, p. 19.-21.

¹² Cfr. *Ibidem*, p. 19. -23.

¹³ Cfr. Ivica Šarac, *op. cit.*, p. 24.

muslimani s Osmanskim Carstvom, a pravoslavci sa Srbijom i Crnom Gorom. Dodatno povećanje slavenskog elementa u Monarhiji (kojeg su se čak i prije okupacije pribojavali) okupacijom Bosne i Hercegovine postalo bi još veća opasnost za austrijsku i ugarsku supremaciju Monarhijom, kad bi se katolici iz novih dviju pokrajina počeli političko–ideološki povezivati s Hrvatskom. Najveću je, pak, bojazan Monarhiji zadavao potencijal političko-ideološkog povezivanja pravoslavaca sa Srbijom i Crnom Gorom, koje su ionako jasno izražavale svoje aspiracije za zauzimanje Bosne i Hercegovine.¹⁴

U samom početku Monarhija je iskoristila naklonost katoličke zajednice (posebice franjevaca) u afirmaciji svoje vlasti, no uskoro je prekinula taj prohrvatski kurs, u skladu s politikom održavanja ravnoteže. Ukinuće franjevačkih privilegija koja su uživali za vrijeme osmanske vlasti- neplaćanja poreza i novčane pomoći franjevcima od Monarhije koju su dobivali kao misionari od 1872., a zatim i premetačina samostana na Humcu – bili su samo neki od pokazatelja da Monarhija nema namjeru favorizirati katolike.

Posebno osjetljivo pitanje bio je odnos Monarhije prema muslimanskoj zajednici, kojoj je promjena jednog političko- kulturološkog sustava drugim najteže padala. Zbog nemogućnosti na adaptaciju ili, pak, zbog neprihvatanja življenja na teritoriju kršćanske velesile, došlo je do iseljavanja znatnog broja muslimana u ovom razdoblju. Broj iseljenih, ovisno o izvoru, varira od 60 000 do 300 000. Prema službenim podacima austro-ugarskih vlasti, između 1883. i 1905. godine, iselilo se iz Bosne i Hercegovine 32 625 ljudi, a vratilo ih se 4 042. Između 1906. i 1918. iselilo se još 24 000 ljudi.¹⁵ No, u ovim podacima nisu obuhvaćeni koji su se iselili ilegalno, kao ni oni koji su se iselili u prve četiri godine austro-ugarske uprave. Čini se da bi vjerodostojan broj iseljenih mogao biti oko 100 000.¹⁶ Kako bi pridobila muslimansko stanovništvo Monarhija je sklopila spomenuti sporazum s Osmanskim Carstvom u travnju 1879. godine. Osim toga, Monarhija je nastojala predobiti muslimanske uglednije građane osiguravajući im pozicije u administraciji. Također je nastojala pridobiti muslimanske zemljoposjednike, gradeći na njima čak osnovu svoje političke strategije, time što je odgađala napraviti agrarnu reformu. No, da se ravnoteža ne bi narušila u korist muslimana, vlast je srezala i određena posebna prava muslimske zemljoposjedničke elite.¹⁷

Austro-ugarske su vlasti stimulirali i dolaske stranih doseljenika (iz drugih dijelova Austro-ugarske) u Bosnu i Hercegovinu, kojima su po dolasku

¹⁴ Cfr. Ivica Šarac, *op. cit.*, p. 24.

¹⁵ Ove se brojke odnose na cijelu populaciju, odnosno pripadnike svih triju (etno)konfesionalnih zajednica, no iz konteksta je razvidno da su iseljenici bili velikom većinom muslimani.

¹⁶ Cfr. Noel Malcolm, *op. cit.*, p. 257.-258.

¹⁷ Cfr. Ivica Šarac, *op. cit.*, p. 30.

odobravale porezne olakšice. Godine 1890. donijele su poseban zakon o „poljoprivrednim naseobinama“, kojim su nudile besplatan zakup do 12 hektara zemlje u prve tri godine, a potom povoljno otplaćivanje duga u roku od 10 godina – sve pod uvjetom da prihvate bosansko-hercegovačko državljanstvo. Osnovane su 54 takve naseobine s ukupno destak tisuća stanovnika.¹⁸ Osim doseljenika u poljoprivrednim naseobinama, još više je bilo ostalih doseljenika (nevezanih za naseobine): godine 1910. u Bosni i Hercegovini bilo je 47 000 doseljenika iz austrijskog dijela monarhije i 61 000 iz ugarskog dijela. No, mnogi su od ovih ljudi bili državni činovnici, poslovni ljudi, ili pak vojnici, koji nisu imali namjeru ostati živjeti u Bosni i Hercegovini.¹⁹

Usporavanjem agrarne reforme vlast je nastojala usporiti procese nacionalne emancipacije, dok je glavninu investicija usmjerila u razvoj infrastrukture, modernizaciju uprave, podizanje industrije i stvaranje Monarhiji odane elite. Također je i u području školstva napravljen stanovit pomak. Sve su vjerske zajednice i dalje imale svoje škole, a od 1887. godine vlasti su podigle i šerijatsku školu sa svrhom obrazovanja sudaca za muslimanske sudove. Austro-ugarske su vlasti ukupno u Bosni i Hercegovini podigle 200 osnovnih škola, tri srednje škole te tehničku i učiteljsku školu. Godine 1909. uvedeno je obvezno osnovno školovanje.²⁰ Općenito govoreći, Monarhija je bila sklona subvencioniranju konfesionalno-kulturnog razvoja, a nesklona političko-nacionalnom razvoju. Do 1907. godine austro-ugarska je vlast u cijeloj zemlji izgradila 111 kilometara širokotračne željezničke pruge, 911 kilometara uskotračne, više od 1000 kilometara glavnih cesta te isto toliko lokalnih putova s 121 mostom.²¹ No, samim poticanjem modernizacije kroz razvoj infrastrukture, Monarhija je pospješivala procese nacionalne emancipacije.

Benjamin Kállay, upravitelj Bosne i Hercegovine od 1882. sve do svoje smrti 1903., trudio se stvoriti jedinstvenu bosansku naciju, kako bi kod ovdašnjeg stanovništva stvorio osjećaj zasebnosti u odnosu na Srbe i Hrvate izvan Bosne i Hercegovine. Dakako, time je želio osujetiti i potencijalne opasnosti političko-ideoloških i nacionalističkih strujanja iz Srbije i Hrvatske. Ideja „bošnjaštva“ nije Kállayeva izmišljotina: bila je živa čak i kod pojedinih franjevac, među kojima se isticao Anto Knežević. S istim ciljem promoviranja „bošnjaštva“ treba gledati i Kállayevu dvadesetljetnu zabranu spominjanja nacionalnog imena, čak i kada je u pitanju i naziv jezika. Stoga se jezik vladinih uredaba nije smio nazivati hrvatskim ili srpskim, već „zemaljskim“ ili pak „bosanskim“. No, kako

¹⁸ Od te populacije oko 2000 su bili Nijemci, a ostali Slaveni (Poljaci, Česi, Rusini).

¹⁹ Ovaj prirast doseljenika zabrinjavao je domaće političare, koji su po osnutku Sabora 1910., glasno prosvjedovali protiv toga. Cfr. Noel Malcolm, *op. cit.*, p. 263.

²⁰ Cfr. Noel Malcolm, *op. cit.*, p. 264.

²¹ Cfr. *ibidem*, p. 260.

je Kállayeva ideološka strategija propala, smjenom stoljeća ukinuta je zabrana nacionalnog imena.²²

Muslimanska vjerska zajednica u Hercegovini bila je treća po brojnosti, no u Mostaru najbrojnija. Muslimanska je zemljoposjednička elita slovila za najurbaniziraniju u zemlji, stoga je predstavljala značajan politički i društveni potencijal. No, od samog početka austro-ugarske uprave došlo je do polarizacije muslimanske elite na dvije frakcije: provladinu i kontravladinu. U Mostaru se iz tog snažnog muslimanskog političkog aktivizma rodila i ideja *Muslimanskog pokreta za kulturnu i vjersku autonomiju*. Navodno je osnivanje Pokreta inicirao prelazak jedne muslimanske djevojke na katoličku vjeru. Ovaj je slučaj ujedno inicirao i formiranje nekoliko prosvjednih delegacija i peticija upućenih austro-ugarskoj vlasti. Glavne kritike vlasti odnosile su se na vjerska pitanja, no polako se kroz te kritike počela provlačiti i interesna politika muslimanskih zemljoposjednika. Osim toga, postavljalo se pitanje ovisnosti hercegovačkih muslimana o odlukama u Sarajevu, sa željom za većom samostalnošću, čime je Pokret poprimio separatističke tendencije.²³

Uvođenje vojne obveze 1882. godine izazvalo je pobune u Hercegovini, što je umirilo tematiku prethodnih kritika. Nakon gušenja pobune hercegovački su se muslimani primirili do 1884. godine kad je za mostarskoga muftiju izabran Ali Fehmi Džabić, strogi konzervativac, koji se protivio modernizaciji državne administracije tvrdeći da (modernizacija) nije u duhu islama. Džabić je postao politički lider muslimana u Mostaru, nastavljajući s kritikama s istom tematikom kao što su bile one prije 1882., no austro-ugarska vlada ni ovaj put nije imala sluha za ove prosvjede.

Krajem stoljeća u Mostaru se profilira utjecaj Mujage Komadine, mostarskog poduzetnika, sklonog reformama, čime je došao u sukob s Džabićem i njegovim krugom. Komadina je sa svojim pristašama osnovao 1897. *Kiraethanu* (čitauonicu), čemu se usprotivio Džabić. Kao i na početku austro-ugarske uprave, političko trvenje između dvaju muslimanskih krugova utišao je opet „vjerski“ incident kad je još jedna muslimanka prešla na katoličanstvo. Ujedinjeni, počeli su prosvjedovati i pisati peticije sada jasno artikulirajući želju za vjerskom i kulturnom autonomijom muslimana u Hercegovini. Hercegovački su se muslimani žalili zbog prevelike ovisnosti o centraliziranim institucijama u Sarajevu (*ulema-medžlis, reis- ul- ulema* i Zemaljska vakufska komisija), čime se kočio razvoj muslimanske zajednice u Hercegovini.²⁴

²²Cfr. Marko Karamatić, *op. cit.*, p. 60. – 61.

²³Cfr. Ivica Šarac, *op. cit.*, p. 33.-34.

²⁴ Cfr. *ibidem*, p. 34.- 36.

Sredinom veljače 1900. hercegovačkim je muslimanima obznanjeno da se odbijaju zahtjevi svih njihovih peticija, kao i da se ukida mostarska *Kiraethana*. Ipak, svekoliki politički potencijal i aktivnost mostarskih muslimana urodili su plodom stvaranjem bosansko-hercegovačkog (dakle, na razini cijele države) spomenutog *Muslimanskog pokreta za vjersku i kulturnu autonomiju*. Osim toga, indirektno je produkt muslimanske političke agitacije i stvaranje najznačajnije muslimanske političke institucije – *Muslimaske narodne organizacije*, 1906. godine.

Srpsko–pravoslavna hercegovačka zajednica pokazala je najviše kompaktnosti od triju velikih (etno)konfesionalnih zajednica te u njoj nije dolazilo do značajnijih separatističkih aspiracija. Razlog toj kompaktnosti leži u činjenici ranijeg (nego kod ostale dvije zajednice) početka procesa afirmacije nacionalne misli, koji datira u završnu etapu osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Najvažniju ulogu buđenja nacionalnog kolektivnog identiteta Srba u Hercegovini odigrale su institucije Srpske pravoslavne crkve u Hercegovini, posebice srpsko-pravoslavna općina u Mostaru (gdje se nalazio i metropolit).²⁵ Zahvaljujući jačanju trgovačkog utjecaja u Mostaru dolazi do razvoja srpskog građanstva iz kojeg će se formirati utjecajna generacija srpske inteligencije.²⁶

Dolaskom austro-ugarske vlasti postala je očita različitost interesa srpskog građanstva i srpskog seljaštva: građanstvo je bilo dosta rezervirano prema seljačkim zahtjevima za brzim rješenjem agrarnog pitanja. Ipak, srpsko je mostarsko građanstvo, dobro organizirano, svojim političkim aktivizmom i brojem zahtjevima upućenim vlasti postiglo određene uspjehe: da bude izabran za mostarskog metropolita hercegovački Srbin, Leontij Radulović (koji im je, dakle, bio po volji); novi ustav i sastav svoje općinske skupštine; dopuštenje za osnivanje pjevačkog društva Gusle, 1888. godine. Ovo su pjevačko društvo kasnije koristili za cijelu lepezu aktivnosti: vjerske, kulturne (osnivanje knjižnice 1890. i čitaonice 1891.), pa i političko- nacionalne.

Zbog straha od nastanka presnažnog srpskog nacionalnog naboja, vlast ga je raznim sredstvima obuzdavala: prvenstveno zabranom ulaska srbijanskih političkih listova u Bosnu i Hercegovinu. Mostarski su Srbi uzvratili osnivanjem vlastitog političkog lista, *Srpskog Vjesnika*, 1897., no zbog jake cenzure ostao je na razini lokalnog i tematski uskog lista.

Značajno upletanje vlade u rad mostarske pravoslavne općine, od čega je trpila i sarajevska pravoslavna općina, dovelo je do suradnje dviju općine koje su

²⁵ Austrougarska vlada i carigradska patrijaršija su 28. ožujka 1880. godine donijele konvenciju kojom postojeći episkopi ostaju na svojim mjestima, dok će buduće episkope postavljati car u dogovoru s carigradskim patrijarhom. Austrougarska se ovom konvencijom obvezala da će car ubuduće davati doprinose carigradskom patrijarhu, mjesto episkopa, kako je bilo dosada. Ovom je konvencijom Pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini u dobroj mjeri bila odvojena od čimbenika izvan Monarhije. (Cfr. Marko Karamatić, *op. cit.*, p. 59.)

²⁶Cfr. Ivica Šarac, *op.cit.*, p. 37.- 38.

potom privukle još 12 pravoslavnih općina, čime je 1896. godine nastao Srpski pokret za vjersku i kulturnu autonomiju. Iako je Pokret generalno bio uspješan, ipak je zadao dosta problema mostarskoj pravoslavnoj zajednici. Radulovićev je nasljednik, naime, novi hercegovački metropolit, Serafin Perović (od 1889.) bio sklon austro-ugarskim vlastima, čime se zamjerio dijelu hercegovačke srpske zajednice.²⁷

Godina 1903. bila je značajna za cijelu srpsku (etno)konfesionalnu zajednicu u Bosni i Hercegovini, a time i za srpsku hercegovačku zajednicu. Te godine, naime, umiru Kallay i metropolit Perović, dok u Beogradu Obrenović zamjenjuju Karađorđevići. Dolazak Karađorđevića na srbijansko prijestolje značio je okretanje Srbije od Austro-Ugarske prema pravoslavnom velikom bratu Rusiji. Novi naraštaj hercegovačke srpske građanske inteligencije koji je tada nastupio potaknuo je evoluciju srpskog vjersko-kulturnog pokreta u nacionalni pokret, s jasnim simpatijama i okrenutošću prema Beogradu. U istom duhu došlo je 1907. godine do osnivanja zajedničke srpske građanske političke institucije – *Srpske narodne organizacije*.

Proces buđenja nacionalne svijesti katolika u Hercegovini započeo je nešto kasnije i odvijao se nešto sporijim tempom nego kod srpsko-pravoslavne zajednice. Uzrok tomu je relativno kasan institucionalni povratak franjevaca u Mostar (sredinom 19. stoljeća), kao i nepostojanje snažnijeg hrvatskog građanstva u Mostaru.²⁸

Prvi znaci buđenja nacionalne svijesti, dakle, koincidiraju s nastankom Hercegovačke franjevačke kustodije 1852. godine (koja je 1892. postala provincijom). Franjevci, kao glavni nosioci kulturne i političke svijesti, prošli su u svega 50-ak godina karakterističan put identitetskog određenja: od diskursa hercegovačke zavičajnosti, preko ilirskih ideja do jasne artikulacije hrvatske nacionalne svijesti. U listovima koji su franjevci izdavali vidljiva je spomenuta evolucija: *Hercegovački bosiljak* (1883.-1884.), koji je književno-zabavni list, sadrži poneke priloge s ilirskom terminologijom, dok se u *Novom hercegovačkom bosiljku* (1884.-1885.) polako počinju pojavljivati prilozi s hrvatskim nacionalnim diskursom.²⁹

²⁷Cfr. Ivica Šarac, *op.cit.*, p. 39.- 40.

²⁸ Od srednjega vijeka pa do uspostave redovite katoličke hijerarhije 1881., franjevci su vršili sav pastoral u Bosni i Hercegovini. No, nakon uspostave austro-ugarske vlasti, postavilo se pitanje preuredbe crkvenog ustrojstva. Nakon intenzivnih pregovora 8. lipnja 1881. godine potpisan je ugovor između Austro-Ugarske i Vatikana o rješenju crkvenog pitanja u Bosni i Hercegovini, prema kojem se u Sarajevu osniva nadbiskupija, s tri sufraganske biskupije – banjalučkom, mostarskom i trebinjskom. U srpnju iste godine papa Leon XIII. izdao je apostolsko pismo „*Ex hac augusta*“ kojim je obznanjena preuredba crkvene uprave u Bosni i Hercegovini. Za sarajevskog nadbiskupa imenovan je dr. Josip Stadler, mostarskim biskupom fra Paškal Buconjić, dok je banjalučkom biskupijom upravljao Stadler kao administrator do 1884., kad je biskupom imenovan fra Marijan Marković. Trebinjskom, pak, biskupijom upravljao je dubrovački biskup. (Cfr. Marko Karamatić, „*Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.- 1914.*“, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992., p. 43.- 49.)

²⁹ Cfr. Ivica Šarac, *op. cit.*, p. 41.-42.

U *Glasu Hercegovca* (1885.-1896.) nastavlja se ovaj nacionalni diskurs, posebice nakon što je ukinuta zabrana spominjanja hrvatskog nacionalnog imena, pa se ovaj list profilira kao hrvatsko pravaško glasilo u Hercegovini. Isti nacionalni diskurs nastavljen je u listu *Osvit* (1898.-1907.) koji održavaju mostarski građanski intelektualci (Ivan Milićević, Ivan Zovko, Stjepan Radulović). I *Glas Hercegovca* i *Osvit* zagovaraju, smatrajući ih hrvatskim zemljama, ujedinjenje Hercegovine i Bosne s Trojednom Kraljevinom. Osim ova dva lista, u ovom vremenu nepostojanja političkih stranaka i organizacija, procesu nacionalne integracije pridonjelo je i pjevačko društvo „Hrvoje“.³⁰ Hrvatsko nacionalno ime i nacionalna obilježja zabranjivana su sve do 1897. godine kad ih Kállayev režim dopušta kao sredstva u obuzdavanju sve izraženije srpske nacionalne integracije i propagande.³¹

Oko spomenutoga lista *Osvita* okupljali su se ugledniji ljudi u Mostaru, koji su, uvidjevši financijske poteškoće mnogih sveučilištaraca i onih koji su to htjeli postati, u rujnu 1902. godine osnovali *Hrvatsko potporno društvo za siromašne đake*. Pokrovitelj tog društva bio je biskup fra Paškal Buconjić, dok je predsjednikom društva imenovan fra Radoslav Glavaš, tajnik Hercegovačke franjevačke provincije. Djelovanje ovog društva uskoro se počelo širiti po cijeloj Bosni i Hercegovini. Iste je godine u studenom u Sarajevu osnovano *Hrvatsko društvo za namještanje djece u zanate i trgovinu*, koje je također s vremenom počelo širiti svoj rad na cijelu zemlju. U siječnju 1907. došlo je do ujedinjenja ovih dvaju društava u zajedničku udrugu *Napredak*.³²

Uočljivo je da se proces hrvatske nacionalne integracije ranije i brže odvijao u Hercegovini nego u Bosni. Uzrok tomu je što su glavni nosioci kulturnog i političkog života hercegovačkih katolika - franjevci, pastoralno djelovali na području koji je stoljećima naslonjeno na prostor hrvatske zemlje Dalmacije (dok je stanovništvo s obje strane granice činilo jednu etnokonfesionalnu cjelinu). No, u prvom desetljeću 20. stoljeća središnja uloga nacionalno-političke aktivnosti polako prelazi iz Mostara u Bosnu, gdje je 1908. godine osnovana *Hrvatska narodna zajednica* s ciljem gospodarskog, kulturnog i prosvjetnog napretka hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini.³³

U listopadu 1908. godine, procijenivši da je povoljan trenutak, Monarhija je anektirala Bosnu i Hercegovinu, čime su i formalno- pravno dvije pokrajine postale sastavnim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije. Ovaj potez, koji su odavno planirali, pospješila je Mladoturska revolucija 1908. godine, kad se

³⁰ Cfr. Bazilije S. Pandžić, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, ZIRAL, Mostar-Zagreb, 2001., p. 163.-164.

³¹ Cfr. Ivica Šarac, *op. cit.*, p. 43.-44.

³² Cfr. Bazilije S. Pandžić, *op. cit.*, p. 164.-165.

³³ Cfr. *ibidem*, p. 165.

činilo da će u Istanbulu zavladatai novi poredak, koji bi mogao zahtijevati tursko pravo na Bosnu i Hercegovinu. Aneksija je izazvala burnu reakciju u Europi te je čak dovela i do međunarodne krize. Drugim riječima, svekoliki antagonizmi, koji su duboko dijelili Europu, ponovno su ovom prigodom izbili na vidjelo, a do rata globalnih razmjera nije došlo jedino zbog procjene država da još nisu za nj spremni.³⁴

Aneksija se burno odrazila i na unutarngo-političku situaciju. Bosansko-hercegovačko društvo, i prethodno duboko podijeljeno na tri (etno) konfesionalne zajednice, sada se još dublje podijelilo. Za srpske i muslimanske političke krugove aneksija je predstavljala razočarenje i ogorčenje, dok se u hrvatskim političkim grupacijama reaktualizirala ideja sjedinjenja Bosne i Hercegovine s Kraljevinom Slavonije, Hrvatske i Dalmacije.³⁵ Aneksija je posebno negativno odjeknula u Srbiji, koja je imala jasno izraženu aspiraciju zauzeti Bosnu i Hercegovinu. U Beogradu su se nakon obznane aneksije održavali javni skupovi, a potkraj 1908. osnovana su i dva nacionalistička tajna društva: *Narodna odbrana* i *Ujedinjenje ili smrt*.³⁶ Srbija je čak ozbiljno razmišljala da objavi rat Austro-Ugarskoj, no od toga nauka odvrtila ju je Rusija, koja nije željela da se Austro-Ugarskoj dadne povod za daljnja osvajanja na Balkanu.³⁷

Srbija se, dakle, ispriječila austro-ugarskim aspiracijama za jačanjem utjecaja na Balkanu. Osim toga, austro-ugarski su se vlastodršci pribojavali privlačne uloge Srbije koja bi mogla postati svojevrzni balkanski Pijemont. Odupirali su se stoga jugoslavenskim idejama koje su uključivale i Srbiju, nastojeći stvoriti jaku Bosnu i Hercegovinu, s jakim kulturnim i političkim centrom Sarajevom. No ideja izgradnje jake Bosne i Hercegovine, kao svojevrsnog političkog otoka unutar južnoslavenskog svijeta, nije se mogla provoditi zbog nespremnosti vlasti na sveobuhvatne investicije i reforme.³⁸

Kako bi očima Europe prikazala da se činom aneksije u Bosni i Hercegovini ipak nešto promijenilo, Austro-Ugarska je 1910. uvela u zemlji oktroirani ustav, kojim je uvela parlament. No, uvođenje parlamentarnih pravila igre bilo je samo *pro forma*, jer je Zemaljska vlada bila odgovorna Zajedničkom ministarstvu financija, a ne novoosnovanom Saboru. Zakonodavna, pak, vlast ostala je u jurisdikciji austrije i ugarske vlade i monarha, a Sabor je stoga bio

³⁴Cfr. Hamdija Kapidžić, „Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, vol. IX. (1958.), p. 7.

³⁵ Cfr. Ivica Šarac, *op. cit.*, p. 46.-47.

³⁶ „Ujedinjenje ili smrt“ poznato je i kao „Crna ruka“.

³⁷ Cfr. Noel Malcolm, *op. cit.*, p. 274.

³⁸ Cfr. Srećko M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918)*, ZIRAL, Mostar- Zagreb, 2002., p. 237.

samo savjetodavno tijelo u legislativi. Zbog svega navedenog ovaj se ustav naziva u historiografiji „prividnim ustavom“.³⁹

No, iako je Bosansko-hercegovački sabor bio bez stvarnog političkog utjecaja, ipak je njegovo konstituiranje značilo stanovit napredak u demokratizaciji društva. Od 72 poslanička mjesta, prema omjeru stanovništva 16 ih je pripalo katolicima, 31 pravoslavnima, 24 muslimanima te jedno mjesto židovima. Osim izabranih poslanika, još je izravno ulazilo u Sabor 20 osoba, tzv. virilista.⁴⁰

Sabor je postao indikator podijeljenosti društva i teren za ogledavanje političkih snaga. Hrvati nisu jedinstveno nastupali u Saboru, već su bili podijeljeni u dvije stranke: na već spomenutu *Hrvatsku narodnu zajednicu* na čelu s Nikolom Mandićem i *Hrvatsku katoličku udrugu* organiziranu i protežiranu od sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera. U *Hrvatskoj narodnoj zajednici* smatralo se neprimjerenim da crkveni dostojanstvenik bude ujedno i politički vođa jednog naroda, a nisu prihvaćali ni vjersku identifikaciju stranke. *Zajedničari*, kako su ih suvremenici nazivali, željeli su privući u svoje redove muslimane nastojeći im dati hrvatski nacionalni identitet, no ova intencija nije urodila plodom. Stadler je *Udrugu* osnovao 1910., dakle tri godine nakon formiranja *Zajednice*, provodeći politiku koja je bila u suglasju sa stavovima zagrebačke *Čiste stranke prava* i zalažući se za usku suradnju s Habsburgovcima. Budući da su *Zajedničari* bili protežirani od franjevac koji su, dakako, bili duboko povezani s narodom, *Hrvatska narodna zajednica* osvojila je 12 mandata, dok su „Štadlerovci“ osvojili svega 4 preostala mandata predviđena za katolike.⁴¹

Muslimani su također izišli na izbore podijeljeni: na *Muslimansku narodnu organizaciju* i *Muslimansku samostalnu stranku*. Budući da se *Samostalna stranka* među muslimanskim narodom kompromitirala kao prorežimska i prohrvatska, *Narodna organizacija* osvojila je sve mandate. Srbi su na izbore izišli jedinstveno, ako izumemo beznačajnu *Samostalnu stranku* dr. Lazara Dimitrijevića, tako da je dominantna *Srpska narodna organizacija* osvojila sve mandate rezervirane za pravoslavce, njih 31.⁴²

Sabor se pri put sastao 15. lipnja 1910., a posljednji put 9. srpnja 1914. godine. Dva najvažnija pitanja u Saboru oko kojih su se „lomila koplja“ bili su agrarno i jezično pitanje. Oba su ova pitanja snažno implicirala i političku borbu među trima (etno)konfesionalnim stranama u Saboru.

³⁹ Cfr. Srećko M. Džaja, *op. cit.*, p. 220.

⁴⁰ Cfr. Marko Karamatić, *op. cit.*, p. 57.

⁴¹ Cfr. Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnja-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Magistrat: Pravni fakultet, Sarajevo, 2007., str. 283.

⁴² Cfr. *ibidem*, p. 277. – 295.

Agrarno pitanje, kao najveća kočnica u sređivanju bosansko-hercegovačkih prilika, postavilo se kao ključno u Saboru. Hrvati i Srbi nastojali su ga riješiti odredbom o obvezatnom otkupu kmetova, dok su muslimani i dalje nastojali kočiti njegovo rješavanje donošenjem odredbe o fakultativnom otkupu. Ovo je pitanje zbližilo pozicije srpskog i hrvatskog kluba u Saboru, te primoralo Srbe da odustanu od svesrpskog programa, kojim su negirali postojanje ijedne druge nacionalnosti u Bosni i Hercegovini osim srpske.⁴³ Jezičko, pak, pitanje imalo je dva aspekta: s jedne se strane željelo izbaciti njemački jezik kao službeni, a s druge došlo je do političke borbe oko pitanja naziva jezika. Za vrijeme prvog zasjedanja Sabora došlo je do već spomenutog zbližavanja srpskog i hrvatskog kluba, no ta politička suradnja nije mogla izdržati dvostruki pritisak – Zemaljske vlade i muslimana.⁴⁴

Tada se hrvatski klub preorijentirao na pregovore s muslimanskim klubom, koji je rezultirao potpisivanjem hrvatsko-muslimanskog pakta 31. ožujka 1911. Ugovor je odredio da muslimani glasaju za hrvatski nacrt zakona o jeziku, dok su Hrvati popustili u agrarnom pitanju, tj. odlučili su podržati fakultativni otkup kmetova. Uskoro je zakon o fakultativnom otkupu kmetova, 13. lipnja, dobio carsku sankciju, a reforma je započela 1. prosinca.⁴⁵

Nakon pakta s muslimanima hrvatski je saborski klub ostao na ponešto ublaženim velikohrvatskim pozicijama, pri čemu se spominjala ideja autonomije Bosne i Hercegovine unutar velike Hrvatske.⁴⁶

U dijelu austro-ugarskog političkog establišmenta, na čelu s prijestolonasljednikom Franjom Ferdinandom, bila je izražena ideja trijalizma, što je označavalo preuređenje Monarhije iz dualističke u trijalističku državnu tvorevinu u kojoj bi, osim austrijskog i ugarskog dijela, postojao i treći – jugoslavenski. Taj dio obuhvatio bi Sloveniju, Istru, Hrvatsku, Dalmaciju, Slavoniju te Bosnu i Hercegovinu.⁴⁷ No, Mađari su se odupirali ovoj ideji želeći pripojiti Bosnu i Hercegovinu ugarskome dijelu Monarhije. General Oskar Potjorek, koji je 1911. postao poglavar Bosne i Hercegovine, trebao je raditi na planu ostvarenja trijalizma. On se zalagao za jačanje funkcije Zemaljske vlade i njenog poglavara, što su austro-ugarska vlada i car prihvatili. Ovu je promjenu Potjorek obrazlagao potrebom jačanja egzekutive kao protuteže jakoj legislativi, no u pozadini ova je promjena došla zbog želje da se utvrdi položaj poglavara zemlje prema svim trima (etno)konfesijama i raznim grupacijama.

⁴³ Cfr. Srećko M. Džaja, *op. cit.*, p. 222.- 223.

⁴⁴ Cfr. *ibidem*, p. 223.

⁴⁵ Cfr., *ibidem*, p. 226.

⁴⁶ Dakle, misli se na povezivanje Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom.

⁴⁷ Cfr. Hamdija Kapidžić, *op. cit.*, p. 7.- 8.

Naime, 1912. i 1913. su godine dvaju Balkanskih ratova u kojima je trebalo držati zemlju u pripravnosti zbog „uzavrelog“ stanja u susjednim zemljama.

Jugoslavenstvo kretanje, no ne ono prije spomenuto trijalističko koje je egzistiralo u dijelu austro-ugarske političke elite, te u određenim političkim krugovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, već ono koje je sa simpatijama gledalo prema Srbiji i razvijalo ideje ujedinjena s njom, bilo je nezaustavljivo. Ovo je posebno došlo do izražaja nakon Balkanskih ratova u kojima je ugled Srbije na Balkanu ojačao, kao i srpski nacionalizam. Kada je u svibnju 1913. godine došlo do Skadarske krize došlo je do jedinstvene izjave srpskih zastupnika u Bosansko-hercegovačkom saboru u kojoj su izrazili podršku „braći“ u Srbiji i Crnoj Gori. Dakako, ova je izjava uvelike uznemirila Zemaljsku vladu, što je dovelo čak do kraće zabrane svih srpskih društava i organizacija.⁴⁸

Bosansko-hercegovačka mladež okupljena oko jugoslavenski orijentiranog pokreta Mlada Bosna imala je radikalno viđenje rješenja jugoslavenskog pitanja. Taj je, naime, pokret organizirao i izvršio ubojstvo nosioca trijalističkog koncepta austro-ugarskog prijestolonasljednika Franje Ferdinanda u Sarajevu 28. lipnja 1914., što je najavilo početak velike međunarodne krize koja je rezultirala Prvim svjetskim ratom.

Nakon atentata stanje je u državi bilo iznimno napeto, jer je izazvao žestoku reakciju režima. U mnogim mjestima u državi došlo je do oduzimanja imovine Srbima, bez obzira jesu li imali veze s atentatom. Zapravo je cijeli srpski narod stavljen izvan zakona.⁴⁹ Početkom srpnja raspušten je Sabor, a nakon što je 28. srpnja Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, došlo je do masovnog uhićenja Srba te Srbima sklonih muslimana i Hrvata.⁵⁰

Tadašnji zajednički ministar financija Bilinski nastojao se odupirati ovakvim potezima koje su dolazile iz austro-ugarskog generalštaba te se odupirao raspuštanju Sabora, jer je bio uvjeren da bi ponovno otvaranje Sabora smirilo situaciju u zemlji. Bilinski nije uspio u svojim namjerama, pa je u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvoga svjetskog rata bio zaveden vojni režim.

Mobilizacijom i posebnim ratnim davanjima bosansko-hercegovačko je stanovništvo bilo uključeno u rat, dakako, u sklopu Austro-Ugarske. Cijela je Monarhija bila vojno organizirana u 16 vojnih zborova, a vojnici iz Dalmacije i Hercegovine činili su 16. vojni zbor. Prema službenim podacima u Prvome svjetskom ratu poginulo je ukupno 4 692 Hercegovca, iz sve tri (etno) konfesionalne zajednice.⁵¹

⁴⁸ Cfr. Hamdija Kapidžić, *op.cit.*, p. 9.

⁴⁹ Cfr. *loco citato*.

⁵⁰ Cfr. Hamdija Kapidžić, *op. cit.*, p. 10.

⁵¹ Cfr. Ivica Šarac, *op.cit.*, p.49.

Generala Potjoreka u prosincu 1914. zamijenio je baron Sarkotić koji je nastavio u istom pravcu kao njegov prethodnik. Nastavili su se progoni i masovna uhićenja Srba te njihovo odvođenje u internirane logore, pretežno u Ugarsku. Porazi austro-ugarske vojske u Srbiji 1915. i 1916. rezultirali su još jačom presijom srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Već 1917., a posebice 1918. Sarkotić je nazirao da će Centralne sile izgubiti rat, pa je nastojao trijalističkim rješenjem jugoslavenskog pitanja - koje je podrazumijevalo ujedinjenje Hrvatske i Bosne i Hercegovine u zasebnu cijelinu unutar Monarhije - spriječiti ujedinjenje svih jugoslavenskih naroda.⁵²

Neuspjeh ovih mjera koje su poduzimali ne samo general Sarkotić, nego cjelokupni politički establišment Austro-Ugarske, doveli su najzad do opće jugoslavenske plime i stvaranja prvo Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. listopada 1918., a potom do Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca iste godine.⁵³ Muslimani su bili odlučno protiv svake opcije jugoslavenske asocijacije, jer su se bojali gubitka autonomije Bosne i Hercegovine, kao i gubljenju političkog utjecaja u državi u kojoj bi imali 10-ak % udjela u stanovništvu. K jugoslavenstvu su se stoga okrenuli tek u posljednjim danima Monarhije.⁵⁴

Rat je Hercegovinu ostavio bez dostatne muške radne što je rezultiralo neobrađenim poljima, a kako su ratne godine bile po sebi sušne i nerodne, došlo je do masovne gladi. Osim toga, odmazde nad dezerterima, dezorijentiranost vojnika-povratnika s ratnim traumama, kao i epidemija španjolice potraj rata, dodatno su srozali Hercegovinu. O smrti Monarhije, stoga, i državotvornom ujedinjenju južnih Slavena krajem 1918. godine, većina je hercegovačkog stanovništva saznala tek naknadno.

2. Franjevački izvori o austro-ugarskoj okupaciji (1878.) i upravi nad Hercegovinom, 1878. – 1918.

U ovom poglavlju prikazat će se tijek austro-ugarske okupacije Hercegovine i, općenito, austro-ugarska uprava od 1878. do 1918., na osnovu izvještaja trojice hercegovačkih franjevaca, suvremenika. Pri tom prikazu više će se pozornosti usmjeriti na to da se uvidi kako franjevci analiziraju i interpretiraju događaje, nego na samu faktografiju. Budući da zapis fra Filipa Sivrića govori

⁵² Nastojao je, dakle, spriječiti ujedinjenje jugoslavenskih naroda unutar i izvan granica Monarhije, što je dakako značilo razbijanje granica Monarhije i njen raspad.

⁵³ Cfr. Hamdija Kapidžić, *op. cit.*, p. 51. - 53.

⁵⁴ Cfr. Srećko M. Džaja, *op. cit.*, p. 229.

samo o nekoliko dana okupacije, drugo potpoglavlje se piše na osnovu drugih dvaju spomenutih izvora: fra Anđelova *Svaštenjaka* i Goričke kronike.

2.1. Franjevački izvori o okupaciji

Fra Anđeo Nuić, u vrijeme događaja okupacije učitelj osnovne škole u Mostaru, u svome djelu karakteristično nazvanom *Svaštenjak*⁵⁵, svojevrsnom dnevniku u kojem je zapisivao razne događaje od 1875. do 1895., piše, međuostalim, i o, po njegovu sudu, veoma burnim danima austro-ugarske okupacije iz početka kolovoza 1878. godine.

O tome da se austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine očekivala, a među katolicim i željno iščekivala svjedoči fra Anđeo već na početku svoje bilješke koje je nazvao „ulazak vojske austrijske u Hercegovinu“⁵⁶. General Jovanović, koji je zapovijedao vojskom zaduženom za okupaciju Hercegovine, prešao je kod Vrgorca granicu i uputio se prema Ljubuškom. Jovanović je poslao izvidnicu od nekoliko vojnika na Humac, a kad su ih vidjeli franjevci, piše fra Anđeo: „kao da ih je sunce obasjalo [misli se: redovnike, op. Z.G.]; primiše ih s velikom radošću.“⁵⁷ Kad je sutradan i general s vojskom ušao u Ljubuški, bez borbe, došao je do samostana, gdje se skupa s dijelom vojske hranio na fratarski trošak, no fra Anđeo svjedoči da „fratri nisu ništa žalili, već što su god mogli i ne mogli jesu jim išli na ruku“⁵⁸. No, unatoč tomu, redovnik piše da se činilo da Jovanović ne vjeruje ništa ni franjevcima, te da je i prema njima i ostalim katolicima bio osoran i neuljudan.

Vojska se 5. kolovoza uputila iz Ljubuškoga prema Mostaru, a na putu prema tamo dogodila su se dva događaja, koje je fra Anđeo zabilježio. Prvi je manja bitka s Turcima u Čitluku, prilikom koje je stradalo nekoliko austro-ugarskih vojnika. Nakon ove bitke do austro-ugarske vojske došla je grupa od 30 katolika, među kojima i jedan Turčin, potpuno nenaoružana, da pozdrave vojsku. Jovanović ih je uhvatio i poslao u Pulu pod optužbom da su napali vojsku, iako je bilo evidentno da su nevini. Fra Anđeo je smatrao da se ovom „budalaštinom“ Jovanović htio iskazati pred vladom „kako je na junaštvu zarobio 30 Turaka“⁵⁹.

⁵⁵ Svaštenjak bi značilo – svaštara, bilježnica s različitim bilješkama. Tekst *Svaštenjaka*, iako je korišten i prije u historiografske svrhe (primjerice u radu, koji će biti korišten i u ovom poglavlju, Andrije Nikića: „Ulazak Austro-ugarske vojske u Hercegovinu prema zapisu fra Filipa Sivrića,“ *Kršni zavičaj*, num.11, Humac – Split, 1978.) objavljen je tek 2010. godine u knjizi: *Fra Anđeo Nuić – život i djelo. U prigodi 160. Obljetnice rođenja (1850.-2010.)*, priredio Robert Jolić, Ante Marić, Mostar, FRAM – ZIRAL, 2010.

⁵⁶ *Fra Anđeo Nuić – život i djelo*, p. 60.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 62.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 63.

⁵⁹ *Loco citato*.

Ulazak austro-ugarske vojske u Mostar, a i dani koji su mu prethodili, za fra Anđela su bili posebno napeti i ispunjeni strahom od „krvoločni Turaka“. Desetak dana prije same okupacije franjevci su u Mostaru saznali da će se ona dogoditi i počeli su se pripravlјati, da ih što slavnije dočekaju. Kad su Turci 1. kolovoza doznali da je austro-ugarska vojska ušla u Hercegovinu kod Vrgovca, počeli su se spremati na otpor. Sastali su se na vijećanje, gdje se paša izjasnio da nema dopuštenje od sultana da se sukobi s austro-ugarskom vojskom. Taj se odgovor nije svidio jednoj grupaciji utjecajnih muslimana u Mostaru koja je stoga ubila pašu i pašina zeta, kadiju, muftiju⁶⁰ i nekoliko vojnika regularne turske vojske. U Mostaru je tada bilo oko 2000 tih vojnika, no oni se nisu htjeli mješati u ovaj sukob, već su otišli prema Turskoj. Nakon krvavih međumuslimanskih obračuna u Mostaru, postaviše za zapovjednika Alagu Amzića Mostarca. Fra Anđeo i ostali mostarski franjevci u velikom su se strahu zaključali u svojoj franjevačkoj kući, pripremili oružje što su imali, odlučni da se brane ako urebba. Unatoč nekim glasovima da će ih Turci napasti i poubijati, to se na fra Anđelovo čuđenje nije dogodilo.⁶¹

Oko podne, 5. kolovoza, mostarski su franjevci saznali da će austro-ugarska vojska tog dana navečer doći u Mostar, na što su osjetili veliko olakšanje. O iščekivanju vojske i njenom dolasku Nuić zapisuje: „Poslen podne mi vazda gledamo odklen će vojnici poviriti, kad najedanput ugledaše se povrh Kobilovače sve više i više. Radost među nami zavlada neopisiva, Turaka sve manje na tabiji.⁶² Kad u saht 6 i 10 časa jedan Turčin svečevu zastavu skine s temreta na tabiji i odnese je (gdje je više postaviti neće), mi svi zavikasmu: ‘Živio naš kralj Franjo Jozip I.’“⁶³ Sam autor ovog teksta, fra Anđeo, išao je s nekoliko odraslih kršćana i oko stotinjak djece kroz Mostar noseći dvje zastave, carsku i hrvatsku, i u jednom trenutku s njima zapjevao „Još Horvatska nij’ propala.“ Iako ga je „fra Pile“ upozoravao da ne pjeva u tim trenucima dok su bili još podaleko od austro-ugarske vojske i zbog toga u opasnosti od Turaka, fra Anđeo ga nije slušao jer, kako je zapisao „srđce ne da da šutom ide.“⁶⁴ Po dalasku vojske u grad, zavlādala je velika radost među katoličkim i pravoslavnim narodom, dok „od Turaka nigdje nikoga.“⁶⁵ Nakon Mostara, Jovanović je s dijelom vojske

⁶⁰ Muftija je najviši po rangu muslimanski svećenik u jednome okrugu.

⁶¹ Fra Anđeo piše: „K nama nije nitko dolazio, šta opet odredili, ne znamo, samo za istinu držimo da nas je Bog sačuvao: zašto poubijati svoje prve iste vjere i samoga muftiju, koji jim je kao nami biskup, a nas prištediti, to je jedino providnost Božija.“ *Fra Anđeo Nuić – Život i djelo*, p. 66.

⁶² Tabija (ar.) je isturena kamena utvrda gdje su smješteni topovi; bastion.

⁶³ *Fra Anđeo Nuić – Život i djelo*, p. 66.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 67.

⁶⁵ *Loco citato*. Pod riječju „Turci“ fra Anđeo ovdje, a gotovo i svugdje, misli na muslimane. Zbog toga i piše tu riječ malim slovom „turci“, no priređivači citiranog izdanja transkribirali su tu riječ velikim slovom zbog čega je i ovom tekstu tako.

okupirao i Stolac, a potom je, kao posljednje mjesto u Hercegovini, osvojio i Klobuk.

Iz svega navedenog, razvidno je da su franjevci austro-ugarsku okupaciju dočekali s odobravanjem, u najmanju ruku, a počesto i s oduševljenjem. Fra Anđeo Nuić se u danima okupacije istaknuo čak kao i vrlo gorljiv pristaša nove vlasti, a, kako se moglo primjetiti, već tada je osjećao i isticao hrvatski patriotizam, koji je u Bosni i Hercegovini tada tek bio u začetku.

Drugi izvještaj o austro-ugarskoj okupaciji Hercegovine je zapis fra Filipa Sivrića (kojeg i sam fra Anđeo spominje u svojem tekstu kao „fra Pilu“), koji se nalazi u rukopisu u Arhivu franjevačke provincije u Mostaru. Dio ovog rukopisa transkribirao je i objavio fra Andrija Nikić u Kršnom zavičaju, br.11., 1978. godine u članku „Ulazak austro-ugarske vojske u Hercegovinu prema zapisu fra Filipa Sivrića“, kojim se ovdje koristimo. Fra Filip se, dakle, u vrijeme okupacije nalazio u Mostaru gdje je vršio službu rezidencijalnog vikara i mjesnog kapelana, a zapis o okupaciji je napisao, čini se, dijelom neposredno nakon događaja iz kolovoza 1878., a dijelom prema sjećanju godinu dana poslije.⁶⁶

Fra Filip opisuje sve događaje, od ulaska vojske u Hercegovinu kod Vrgorca sve do ulaska vojske u Mostar, vrlo slično kao i fra Anđeo, a odstupanja među dvama zapisima su zanemariva. No, fra Filip, za razliku od Nuića, spominje jedan zanimljiv događaj: kako su Turci došli do biskupa fra Anđela Kraljevića tražeći da pozove kršćane „za otpor proti Švabi.“ Fra Filip zapisuje: „Biskup im je srdito odgovorio: ‘Poznam ja vas, tako ste činili kad je došao Omer- paša, pa posli ste lizali po zemlji prid njim, nego se izaberite pa pođite prid cesarsku vojsku kao prijatelji, jer nije vam fajde protiviti se kad je čestiti Sultan pridao ove zemlje Austrijskom caru.’ Niki su htjeli ubiti biskupa, ali pametniji to zapričiše i, hvala dragom Bogu, odoše na trag u grad (...)“⁶⁷ Biskupov odgovor ne začuđuje jer, zapisuje Sivrić, „kršćani (katolici) su čekali ko s dušom u raj, da dođe carska vojska u našu zemlju.“⁶⁸

Iako je zapis fra Filipa Sivrića nešto kraći, šturiji podacima te znatno manje emocionalno obojen od fra Anđelovom, ipak je i u njemu, što eksplicitno što implicitno, jasno uočljiva autorova naklonost smjeni osmanskog imperija austro-ugarskim.

Treći zapis koji se ovdje obrađuje je jedan manji dio Kronike župe Gorica (koja se još uvijek nalazi u rukopisu), koji opisuje događaje okupacije. Ovu je

⁶⁶ Cfr. Andrija Nikić: „Ulazak Austro-ugarske vojske u Hercegovinu prema zapisu fra Filipa Sivrića“, *Kršni zavičaj*, num.11, Humac – Split, 1978., p. 17.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 19.

⁶⁸ *Loco citato*.

Kroniku dobrim dijelom napisao fra Blago Babić – Spužević, gorički župnik od 1911. do 1919. (s prekidom) , koji je u njoj obradio događaje od 1836. nadalje, pišući retroaktivno, prema kazivanju „poštenih staraca,“ pa sve do svoga odlaska iz župe u lipnju 1919. godine.

Nakon što je opisao kroz kakve je sve poteškoće prolazio hercegovački katolički narod, a posebice tadašnji gorički župnik fra Frano Bažadur, za vrijeme nekoliko nemirnih godina koje su prethodile okupaciji, fra Blago ocrtava i silno veselje krćanskog naroda u Bosni i Hercegovini kad su austro-ugarske čete zaposjele ovu zemlju. U svojem zapisu, kao i dvojica prethodnih zapisničara, opisuje događaje od ulaska austro-ugarske vojske u Hercegovinu kod Vrgorca, njezin odmor na Humcu, čarku u Čitluku te potom ulazak vojske u Mostar. Kao svojevrsni rezime okupacije fra Blago zapisuje: „U okupaciji ovoj gledahu turci sebi smrt, riščani svoje poniženje, jer su se ufali, da će Bosnu Srbija, a Hercegovinu Crna gora zaposjesti, dočim katolici gledahu je, kao početak buduće svoje sreće vjerske i politične, nadajući se s vremenom sa Hrvatskom ujedinjenju.“⁶⁹

2.2. *Franjevački izvori o austro-ugarskoj upravi 1878.- 1918.*

Fra Blago Babić, gorički kroničar, ocjenjuje kako su se iza okupacije pojavile dvije glavne mane: krščanski se narod „otrovao“ ugledajući se na strance te „počme gaziti u psovke, bludnost i druge svakovrsne raspušćenosti,“⁷⁰ dok je druga njegova zamjerka vlasti, odnosno mana da je u javnosti više pomagala muslimane i pravoslavce nego katolike. Ova su dva uzroka razočarala katoličko svećenstvo i konzervativno stanovništvo.⁷¹ Spomenuto zastranjenje katoličkog naroda bilo je glavni uzrok, tumači kroničar, da su se muslimani odvrćali od pokršćavanja. Kroničar se čudi vjerskoj indiferentosti pridošlih stranaca, unatoč tomu što su se tri vjerske zajednice (katolici, pravoslavci i muslimani) „takmili“ u obdržavanju svojih vjerskih propisa.

Kad je 1908. godine Austro-ugarska anektirala Bosnu i Hercegovinu, tri su vjerske zajednice različito reagirale na ovaj čin. Fra Blago konstatira da su najožalošćeniji bili pravoslavci budući da su se nadali da bi Srbija i Crna Gora mogle prisvojiti Bosnu i Hercegovinu, dok su muslimani sada izgubili svaku nadu ponovne uspostave osmanske vlasti. No, najindikativniji je stav katolika:

⁶⁹ Kronika župe Gorica, p. 13.

⁷⁰ *Loc.cit.*

⁷¹ Fra Blago nadodaje: „Katolički puk nije poznavao austrijski ustroj, koji je sastavljen iz raznih vjera i narodnosti, kao i iz europske civilizacije u kojoj ima i dobra i zla; neg je mislio da se u njoj žive posve po krščanskom kalupu; stog videć mnogu zlu čeljad i mnoge zle primjere, jest se s prva sablaznjavao, a posle okrenuo u zlo, po onoj: ‘Cum perverso, perverteris.’ Zlo ga se je dakle više primalo, nego dobro.“ Kronika župe Gorica, p. 13.-14.

fra Blago naglašava kako su katolici s aneksijom bili zadovoljni, ali vijest o aneksiji nisu primili ni približno s onim oduševljenjem s kojim su primili okupaciju prije 30 godina. Osim što su nade koje je katolički narod polagao u austro-ugarsku vlast u dobroj mjeri ostale neispunjene, katolici su bili neskloni i prema novom svećenstvu, koje je došlo kada je Sveta Stolica, po uspostavi austro-ugarske uprave, odlučila uspostaviti redovitu crkvenu hijerarhiju u Bosni i Hercegovini. Kroničar tvrdi da je katolički narod zamjerao nadbiskupu Stadleru što ih želi rastaviti od „ujaka“, kako su od milja nazivali franjevce. Zaključuje da su to glavni razlozi zbog kojih nije ni „hrvatska misao u onom sjaju svjetlila kod frataru, kao prije okupacije.“⁷²

Kad je 1910. godine proglašen Ustav, njime je, među ostalim, određeno formiranje Bosansko-hercegovačkog sabora. Fra Blago ističe sa žaljenjem da katolici ne nastupaju jedinstveno, već su zbog političke nezrelosti formirali dvije stranke, *Hrvatsku katoličku udrugu* (tzv. *Stadlerovci*) i *Hrvatsku narodnu zajednicu*, s kojima su išli na izbore, a potom ušli u Sabor. Kroničar smatra da glavni razlog ovog „raskola“ unutar hrvatskog političkog kursa u Bosni i Hercegovini leži u tome što je narod članove *Hrvatske narodne zajednice*, tzv. *Zajedničare*, povezivao sa sebi dragim franjevcima, pa je želio radije njima dati glas nego Stadlerovim „novajlijama“. Nadalje, fra Blago pravilno zaključuje da su *Zajedničari* nastupali na nacionalnoj hrvatskoj osnovi s ciljem privlačenja muslimana u svoje redove, dok se nadbiskup Stadler tome opirao.

Gorički kroničar spominje i jednu indikativnu epizodu oko izbora poslanika iz Ljubuškoga kotara za Sabor. Umjesto da izabere dr. Jelića, kojeg su protežirali franjevci, a i njegov ugledni rođak dr. Nikola Mandić,⁷³ narod je izabrao dr. Andriju Petrovića, koji se pokazao kao loš poslanik. Ovo je za kroničara simptomatična pojava, jer je označila da se narod počeo „odvajati od frataru“⁷⁴.

Godine 1914. počinje Prvi svjetski rat što donosi brojne teškoće hercegovačkom narodu. Povod ratu je bio, prema fra Blagi, to što „omladinci srpski u Sarajevu pogubiše carevića Franu Ferdinanda“⁷⁵. Osim što su muškarci „listom“ bili mobilizirani u austro-ugarsku vojsku, fra Blago navodi kako je vlast dodatno otežala život hercegovačkom stanovništvu time što je pokupila konje, volove i druge životinje za potrebe vojske. Osim toga, godine 1916. i 1917. bile su nerodne. Nerodica u kombinaciji s nedostatkom radne snage rezultirala je masovnom pojavom gladi, od koje je pomrlo mnogo naroda u Hercegovini. Fra Blago spominje kako su državne vlasti davale određenu

⁷² Kronika župe Gorica, p. 18.

⁷³ Mandić je bio poslanik Ljubuškog kotara, no budući da ga je kralj 1914. imenovao zamjenikom zemaljskog poglavara u Sarajevu, netko ga je trebao naslijediti na funkciji Ljubuškog legata.

⁷⁴ Kronika župe Gorica, p. 23.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 30.

pomoć u prehrambenim namirnicama, tzv. aprovizaciju, no ta je pomoć bila toliko malena da „nit je narod mogao živiti, niti umriti od nje“⁷⁶. Štoviše, fra Blago tvrdi da je „naša carevina bila prisiljena gladom na polaganje oružja“⁷⁷. Godina 1918. je bila rodna, no „nezdrava“ jer je zavladała pogubna španjolica. Muškarci, pak, vratili su se gori, piše fra Blago, jer su donijeli sa sobom mnoga zla što su ih upoznali po Europi.

Kroničar navodi kako je formirana Kraljevina Jugoslavija na čelu s dinastijom Karađorđevića, što nije dobro dočekalo ni hrvatsko ni muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini, jer ne žele Srbina za kralja. Upozorava i na velikosrpske tendencije te nove države, posebice među Srbima u Bosni i Hercegovini.

Čitajući fra Anđelove bilješke u *Svaštenjaku* uviđa se da on ne iznosi često svoj stav o novom režimu onako eksplicitno, poput goričkog kroničara. No, na implicitnoj razini teksta, može se dosta toga iščitati. Iz jedne epizode iz 1885. o posjetu austro-ugarskog ministra financija, koji je bio ujedno upravitelj Bosne i Hercegovine, Benamina Kallaya, franjevačkom samostanu na Humcu, može se uvidjeti Nuićeva naklonost prema njemu. No, dok je bio župnik u Županjcu⁷⁸ (1886.- 1889.) piše i o nepravedama nove vlasti: porezni ured uzimao je više nego što je trebao⁷⁹, a u parnicama između kršćanina i agâ, vlast gotovo uvijek presudi u korist agâ, a ondašnji je narod mnogo muke vidio u prisilnim javnim radovima kad se gradilo telegrafsku vezu.⁸⁰

Franjevci i mjesni biskup imali su problema s vlasti i u Mostaru što je vidljivo iz jedne epizode iz lipnja 1890.⁸¹ kad je okružni predstojnik Benko zabranio da tjelovska procesija ide kuda je išla i prije, u predokupacijskom vremenu.⁸² No, fra Anđeo ne zaboravlja spomenuti da su se nakon dvije godine, 1892., posredovanjem fra Rafe Radoša, vikara provincije, biskup i predstojnik Benko pomirili. Tom je prigodom vlast dala 10 000 forinti kao prilog za samostan u Mostaru koji je tada bio u izgradnji.⁸³

Fra Anđeo se osvrće, kao i fra Blago, na moralno stanje katoličkog naroda u Hercegovini komparirajući vrijeme prije i nakon austro-ugarske okupacije.

⁷⁶ Kronika župe Gorica, p. 32.

⁷⁷ Loc. cit.

⁷⁸ Županjac je današnji Tomislav-grad.

⁷⁹ Prema fra Anđelovu zapisu nekoliko godina kasnije, 1891., vlasti su tužile franjevce u Županjcu da se miješaju u političke poslove i da navode seljake kako da daju manje od desetine uroda, kako je bilo određeno. No, tada je bilo poslano vladino povjerenstvo da ispita situaciju: utvrđeno je da je porezni ured zbilja uzimao više od propisane desetine. (Cfr. *Fra Anđeo Nuić – život i djelo*, p. 90.)

⁸⁰ Cfr. *Fra Anđeo Nuić – život i djelo*, p. 77.

⁸¹ Fra Anđeo je od 1889. do 1892. gvardijan i župnik u Mostaru.

⁸² Cfr. *Fra Anđeo Nuić – život i djelo*, p. 83.-84.

⁸³ Cfr. *ibidem*, p. 103.

Zaključuje da su se katolici od „Austrijanaca“ naučili mnogim negativnostima: psovci, suložništvu, opijanju, kocki, a pojavile su se i javne kuće.⁸⁴

Nuić na dva mjesta bilježi i slučajeve konvertita, odnosno situacije kad su pravoslavke i muslimanke željele prijeći na katoličanstvo.⁸⁵ U oba ova slučaja, vlast je, prema Nuiću, pokazala „slabost“ jer nisu štitele djevojke od njihovih prvotnih vjerskih zajednica koje su im branile prelazak na katoličanstvo te im prouzrokovale brojne druge neugodnosti. Fra Anđeo s negodovanjem navodi kako je vlast 1891. čak donijela zakon, prema kojem su se kandidati za prelazak iz jedne vjerske zajednice u drugu morali prijaviti vlasti, potom ostati kod svojih roditelja ili skrbnika dva mjeseca da ih odvraća od tog čina i poučava u matičnoj vjeri, a tek su potom smjeli prelaziti u drugu vjersku zajednicu. Ovim se zakonom, smatra Nuić, *de facto* sprječavalo da itko prijeđe na drugu vjeru, što čak nije bilo ni pod „turskom vladom.“

Fra Anđeo bilježi i jednu indikativnu situaciju iz godine 1893. kada je u Mostaru u hotelu „Neretva“ hrvatska mlađarija pjevala hrvatske domoljubne pjesme („Živila Hrvatska“, „Živio Starčević“, itd.). Sutradan ih je gradsko redarstvo pozvalo na obavijesni razgovor nakon kojeg su njih sedmorica bila zatvorena na 14 dana. Nuić temperamentno komentira: „Ja se uzdam da će ovo još bolje mlađariju osokoliti i razjariti da rade u prilog naše mile hrvatske domovine, pak neka Svabo! [*sic!*] pritisak čini koliko mu drago, neće nam moći iz srca izčupati ono što nam je najdraže. Kod nas je dobro, kako čujem što rade po Bosni...“⁸⁶

⁸⁴ Cfr. *ibidem*, p. 100.

⁸⁵ Cfr. *ibidem*, p. 87., 115.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 120.

ZAKLJUČAK

Austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine katolički narod i franjevci kao njihovi duhovni i kulturni vođe, dočekali su oduševljeno. Tome oduševljenju svjedoče i tri franjevca-suvremenika čije smo zapise koristili u ovome radu. Na osnovu fra Blagine Kronike i fra Anđelova Svaštenjaka moglo se iščitati da je taj početni val oduševljenja brzo splasnulo, a na vidjelo su počele izbijati brojne mane nove austrougarske vlasti.

Fra Blago tako zamjera vlasti nemoral kojim je trovao dotad krotki hercegovački narod, kao i to što je, po njegovu viđenju, vlast bila sklonija pravoslavicima i muslimanima, nego katolicima. To je pak „zastranjenje“ katoličkoga naroda bilo glavnim razlogom da su se muslimani odvrćali od pokrštavanja. Gorički kroničar konstatira kako je katolički narod aneksiju 1908. godine primio s odobravanjem, no ne s oduševljenjem kao okupaciju 1878. godine. Fra Blago zamjera vlasti i to što su upostavom redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini, marginalizirali franjevce i „odvojili“ ih od naroda.

Fra Anđeo, za razliku od goričkog kroničara fra Blage Babića, ne piše izrijeком o svome stavu prema novoj, austrougarskoj vlasti, no na implicitnoj razini teksta mnogo se može iščitati u tome smislu. Oduševljenje koje je dijelio cijeli hercegovački katolički narod tijekom okupacije, ni fra Anđeo ne skriva, štoviše ushićeno opisuje te događaje iz početka kolovoza 1878., a posebice doček austrougarske vojske u Mostaru, u kojem je i sam sudjelovao. U idućih 17 godina, odnosno do 1895. do kada on zapisuje u svoj *Svaštenjak*, fra Anđelovi „susreti“ s novom vlašću ostavljali su na njega i pozitivan i negativan dojam, no negativni prevladavaju. Kao i fra Blago, zamjera vlasti nemoral, malverzacije pri prikupanju poreza, pasivnost pri slučajevima konvertita, i slično.

Povijesni mozaik vremena austro-ugarske uprave u Hercegovini, do kojeg se došlo koristeći literaturu u prvom poglavlju, znatno je bogatiji, kompleksniji i cjelovitiji od slike o istom vremenu ocrtane pomoću franjevačkih izvora, što je, dakako, očekivano. Korištena literatura, razne provenijencije, niti idealizira, niti samo kudi austro-ugarsku vlast. Naprotiv, po uobičajenoj historiografskoj praksi dokumentirano se osvjetljava ovo povijesno razdoblje, prikazujući i prednosti i nedostatke austro-ugarske uprave. Kad bi se tražila neka dodirna točka sve ili većine korištene literature, moglo bi se reći da se eksplicitno ili implicitno konstatira sljedeće: austro-ugarska uprava u Bosni i Hercegovini željela je stvoriti stabilnu i jaku državu, koja je trebala biti oslonac Podunavskoj Monarhiji u njenim aspiracijama ostvarivanja utjecaja na Balkanu, no pri tome nije bila spremna uložiti veće napore, niti provesti odlučne reforme, jer se vodila kratkoročnim političkim interesima i politikom održanja ravnoteže među trima (etno)konfesijama.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Kronika župe Gorica (neobjavljen izvor)

Andrija Nikić: „Ulazak Austro-ugarske vojske u Hercegovinu prema zapisu fra Filipa Sivrića“, *Kršni zavičaj*, num.11, Humac – Split, 1978.

Fra Anđeo Nuić – život i djelo. U prigodi 160. Obljetnice rođenja (1850.-2010.), prir. Robert Jolić, Ante Marić, Mostar, FRAM –ZIRAL, 2010.

LITERATURA

Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, Sarajevo, 1973.; Građa, knjiga XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 14, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Zoran Grijak, „Političke i diplomatske okolnosti pokušaja uklanjanja nadbiskupa Stadlera iz Sarajeva“, u: *Croatia Christiana Periodica*, vol. 28 (2004.), num. 54.

Srećko M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918)*, ZIRAL, Mostar- Zagreb, 2002.

Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Magistrat: Pravni fakultet, Sarajevo, 2007.

Hamdija Kapidžić, „Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. IX. (1958.)

Marko Karamatić, „*Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.- 1914.*“, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992.

Noel Malcolm, *Bosna: kratka povijest*, prev. s engl. Zlatko Crnković i Senada Kreso, Buybook, Sarajevo, 2011.

Bazilije S. Pandžić, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, ZIRAL, Mostar-Zagreb, 2001.

Ivica Šarac, „Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave“, u: Krišto, Jure et. al. (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*; Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011.

POPIS PRILOGA

Prilog 1. Proklamacija „Bošnjaci i Hercegovci“ (povodom ulaska austro-ugarske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1878.)

PRILOG 1.

Proklamacija

BOŠNJACI I HERCEGOVCI!

Čete njegova Veličanstva cesara austrijanskoga i kralja ugarskoga na putu su, da prekorače granicu Vaše domovine.

Ne dolaze one kao neprijatelji, koji bi želili na silu osvojiti ovu zemlju.

Nego dolaze Vam kao prijatelji, koji su radi dokinuti nebrojena ona zla, koja od mnogo jurve godinah, bi reć od pamtivieka, uznemiruju ne samo Bosnu i Hercegovinu, nego i susiedne pokrajine austro-ugarske.

Sa žalostju doćuo je svietli cesar i kralj, da unutarnji građanski rat pustoši krasnu ovu zemlju; da se stanovnici jedne iste domovine kervare i kolju među sobom; da je nestalo tergovine i prometa; da su Vam stada grabežu izveržena, njive neobrađene, i da se je nevolja udomaćila po gradovih i po selih.

Poradi velikih i težkih nesgodah ne biaše moguće Vašoj vladi, uzpostaviti trajno mir i slogu, na kojih jedino osniva se sreća i dobrobit narodah.

Svietli cesar i kralj nemogaše više očima svojima gledati, kako zulumi i nemiri mah preoteše tik pokrajina Njegovih, kako je sirotinja i nevolja sve većma primicala se granicam državah Njegovih.

Ponukovanjem Njegovim obratiše europejske deržave svoju pozornost na stanje Vaše, ter u Kongresu u Berlinu bi jednoglasno odlučeno, da Vam Austro-Ugarska povrati mir i dobrobit, bez kojih jadnici već odavna živite.

Njegovo Veličanstvo sultan, želeć sreću Vašu, sklonio se je i sam, povieriti Vas zaštititi premožnoga Svoga prijatelja, cesara i kralja austro-ugarskoga.

Doći će dakle k Vama cesarske i kraljevske čete. Nenose Vam one rata, nego donose Vam mir.

Naše oružje štitit će svakoga, a neće tlačiti nikoga.

Zapovieda svietli cesar i kralj, da svi sinovi ove zemlje imadu uživati jednako pravo po zakonu; da svikolici imadu štitjeni biti glede svoga života, glede svoje viere, i glede dobra i imetka svoga.

Vaši zakoni i uredbe Vaše neće se samovoljno ukidati, a štedit će Vam se svetinje i običaji Vaši.

Ništa se na silu preinačiti neće; svakom će se sgodom zrelo razmotriti i prosuditi, čega Vam treba.

Stari će zakon vriediti još sveudilj, dokle god nebudu izdati novi.

Očekiva se od svih svietovnih i duhovnih poglavarstava, da će čuvati i uzderžavati poredak ter da će u svačem podupirati vladu.

Dohodci ove zemlje obratjat će se jedno na potreboće što ih zemlja bude imala. Nenamirene daće od posliednjih godinah neće se tražiti i pobirati.

Čete svietloga cesara i kralja neće zemlje ni tlačiti ni mučiti. One će novcem platjati, što god od stanovnikah budu trebovale.

Svietli cesar i kralj poznaje tegobe Vaše i želi, da budete sretni.

Pod premožnim Njegovim žezlom živi zajedno mnogo narodah, i svaki narod govori svojim jezikom. Vlada on nad sliedbenici od mnogo vierozaakonah, i svaki od njih izpovieda javno i slobodno vieru svoju.

Bošnjaci Hercegovci!

Poherlite s pouzdanjem pod zaštitu slavodobitnih zastavah austro-ugarskih. Dočekajte vojnike naše kao prijatelje svoje, - budite poslušni poglavarstvu, primite se poslovah Svojih i bit ćete štitjeni u plodovih rada Svoga.

Zvonimir Glavaš

PSOVKA

Što je psovka? Sv. Jeronim: "Psovka je strašnija od svakog drugog grijeha. Ona je bezbožni govor ustiju protiv Boga". Tko sve u nas psuje? I staro i mlado, i djeca i starci. Psuju već i djeca u osnovnoj školi glumeći svoje starije, roditelje, pa čak i svoje nastavnike, profesore. Često se u naletu bijesa i bujici riječi izgovori svega i svačega o kršćanskim svecima, o Isusu Kristu i Majci Božjoj. Psovka je pogubna za pojedinca i za narod. Phil Bosmans je u jednoj svojoj knjizi napisao: "Mržnja je snaga velika kao i ljubav, ali snaga koja razara!" . Psovači preko psovke poručuju Bogu: "Znaš li da te ne volimo!" . Te psovače prema Sv. Pismu čeka najteža kazna. Pitam se: Može li hulitelj Božjeg imena očekivati da će ga Bog blagosloviti u životu, da će mu pomoći i zaštititi ga? Naravno da ne može!

Jedan primjer iz Biblije:

Jednom je neki Židov pogrdio ime Božje i opsovao ga. Tada su ga odveli Mojsiju. Stavili su ga u zatvor i čekali da se očituje volja Jahvina. Onda Jahve reče Mojsiju: "Izvedi psovača iz tabora. Potom svi koji su ga čuli neka stave svoje ruke na njegovu glavu. A onda, neka ga sva zajednica kamenjuje". Potom je Jahve naredio Mojsiju: "Reci Izraelcima tko god opsuje Boga svoga neka se smakne".

Zašto tako strogo, pitam se? Gdje je ljubav i milosrđe? Zato jer po tom čovjeku - psovaču dolazi prokletstvo na cijeli narod. Sav narod trpi zbog psovača. Psovka se širi poput zaraze, s jednog mjesta na drugo, s jednog čovjeka na drugog, a onda po cijelom narodu. Poznato je u povijesti da su ljudi za uvrede časti, osobne ili upućene njihovoj majci ili ocu, oduzimali uvreditelju život. Kaznu za zločin uvrede veličanstva imali su u svom zakoniku već i stari Rimljani. Kazna je bila oštra: uvreditelji bi bili ili ubijeni mačem, ili strijelama, ili bi ih se bacilo divljim zvijerima. Ako se za uvrede čovjeka tako teško kažnjavalo, koliko će se teže kažnjavati za uvrede nanesene Bogu i njegovoj Majci Mariji. Stoga vam želim ispričati jedan primjer iz prvog svjetskog rata. U ožujku 1916. godine Albin Breviatti, vojni kapelan, s ratišta je napisao: "Čuvajte se psovke, jer sam ja

svojim očima vidio strašni svršetak psovača!” . Njegova se četa nalazila u jednoj kući gdje je visio križ. Jedan od vojnika bacio je križ kroz vrata izgovarajući pritom najteže psovke. Križ se razbio u komadiće. Isti dan svi su po običaju izišli iz kuće da preuzmu dužnosti za sljedeći dan. Taj je psovač ostao u kući i govorio da se ne osjeća dobro. U taj tren pala je na kuću neprijateljska granata, probila krov i tog jasnika raznijela na komade. Kao što je križ bio razbijen na stotine komada, bilo je i njegovo tijelo! U istoj kući nalazilo se još nekoliko vojnika po drugim prostorijama, ali oni su bili samo lakše ozlijeđeni. Ovakvih i sličnih primjera ima na stotine. Kako reče jednom prilikom moj župljanin svećenik, fratar Berislav Nikić: “Nema kulture bez kulture duha, savjesti i srca. Ljudsko je srce vrelo kulture, ali i nekulture. Psovka je izraz sirove, okrutne i neodgojene duše, pa taman čovjek bio akademski izobražen. Psovači nemaju nikakva obzira, oni psuju svugdje i nikoga se ne stide. Oni se psovkom ponose, kao da čine neka velika i dobra djela”.

Neka nam gore prepričani primjer bude pouka da psovka nikome nije donijela ništa dobro. Naprotiv! Samo zlo i prokletstvo. Zato odlučimo najaviti rat psovcu! Borimo se protiv nje, iskorijenimo je iz naših obitelji i naroda.

Damir Mikulić

ZVONKO BUŠIĆ – TAIK OD BEŠIKE DO GROBA

POSLUŠAJTE BRAĆO MOJA MILA
GORICA JE UVIJEK PRIMJER BILA
NA TISUĆU DEVETE STOTINE
ČETRDESET I ŠESTE GODINE
TREĆEG SINA KENDUŠA RODILA
SKUPA S PEROM TO JE PROSLAVILA
IVAĆ GUGO DOBILI SU BRATA
DOBILI SU LEGENDU HRVATA
ZVONKO BUŠIĆ MALA BEBA TADA
POSLUŠAJTE TKO JE ZVONKO SADA
TEK ŠTO PROĐE SAMO PAR GODINA
POSTA ZVONKO PRAVA BEČARINA
ON JE GLAVNI U IGRANJU PLOKA
A PLOKE MU DONOSIO KOKA
U MUNJE JE ON BOSTANE BRAO
A PRLUŠA KAŽE DA JE KRAO
PUNO KORA NA VRH GUSTIH TRNJA
A PRLUŠA SVE U SEBI GRNJA
SAD SE ZNADE TKO JE OVDJE BIO
I TKO NAM JE BOSTANE POIO
OVU KORU TAIK JE UGRIZA
KO DA JU JE GRABLJAMA NAROZA
DVA TRI ZUBA NJEMU SU FALILA
POTOM GA JE PRLUŠA OTKRILA
KAŽE MUNJA MILOGA MI BOGA
IMAM I JA ISLJEDNIKA SVOGA
OPET TAIK NOVE SPLETKE RADI
NA PROZORU VRUĆI KRUH SE HLADI

SKINU NJEGA MOMCI SA PROZORA
POJEDU GA U TOM DOĐE ZORA
KAŽE ŽENA JADNA MOJA MUKO
OPET GA JE DOBAVIO ĆUKO
ŠTO SE TIČE OSTALIH IGARA
U JEDNOJ MU NIJE BILO PARA
U GAJU JE UVIJEK TO FORSIRA
AJMO GUDE PA ŠTA KOMU BUDE
U GORICI U ŠKOLI JE BIO
U SOVIĆIM NIJE NASTAVIO
O IMOTSKOM TAIK SANJA SADA
HRVATSKA JE NIJE MU DO GRADA
SVAKOG DANA TREBA PJEŠKE IĆI
OSAM TAMO OSAM NAZAD PRIĆI
ALI ZVONKU NIMALO NE MUČI
U IMOTSKOM ZVONKO ŠKOLU UČI
DUGO U NOĆ NEKE KNJIGE ČITA
NIJE ONE ŠTO SPOMINJU TITA
NEKAD ČITA SKORO CIJELE NOĆI
NEMA SATA KAD U ŠKOLU POĆI
JEDNE NOĆI PUŠAVICA PUŠI
STARI PERE NAPERIO UŠI
MOTOR DIZEL ČUJE IZDALEKA
PA NJEGOVO PRIMICANJE ČEKA
TO VOKIĆA PRUGA SELOM PROĐE
ZATO VRIME USTAVANJU DOĐE
LAKTOM IVU ODMAH GURA PERE
USTAJ IVE PUŠAVICA DERE
SKOČI IVA SVOGA ZVONKU BUDI
MISLI ONA EVO ZORA RUDI
USTAJ ZVONKO EVO SVIĆE ZORA
LOŠE VRIME U ŠKOLU SE MORA
SKOČI TAIK OSTA VRUĆA LOGA
A U POMOĆ ON ZAZIVA BOGA
DRAGI BOŽE BUDI U POMOĆI
KREĆE ZVONKO JOŠ U MRKLOJ NOĆI
SNIG SE GAZI PROBIJA PRтина
A GAZI GA GORIČKA MOMČINA
JEDINI JE ON NA PUTU SADA
CILO VRIME DO IMOTSKOG GRADA

DOĐE ZVONKO I DO ŠKOLSKIH VRATA
ZA GLAVU SE MLADI ZVONKO HVATA
ŠKOLSKA VRATA ZAKLJUČANA BILA
ŠTA JE OVO MOJA MAJKO MILA
ŽIVE DUŠE U IMOTSKOM NEMA
MILI BOŽE ŠTA SE OVO SPREMA
ODE ZVONKO DO CRKVENOG SATA
PONOVO SE ON ZA GLAVU HVATA
TEK DVA SATA HOĆE SRCE PUĆI
JADNO ĐAČE MORA NAZAD KUĆI
U GORICI ISTO NOĆNA MORA
ČEKA IVA NE DOLAZI ZORA
USTAJ PERE GRMUŠU PROBUDI
HAJDE BRŽE LINČINA NE BUDI
UPITAJ GA KOLIKO JE SATI
MOJA DUŠA ZA TAIKOM PATI
DOĐE PERE ODMAH VIČE S PRAGA
TEK DVA SATA MOJA IVE DRAGA
JA MISLIO DA JE VOKIĆ BIO
TO TERETNJAK NEKI PROGRMIO
IVA POMOĆ DOZIVA OD BOGA
POHITAŠE TRAŽIT ZVONKU SVOGA
NA NOGE SU BATE NATURILI
PUT IMOTSKOG ODMAH UPUTILI
SLUŠA PERE ČUJU LI SE ZVUCI
JER OKOLO ZAVIJAJU VUCI
ŽURE ONI DO IMOTSKOG GRADA
SNIG NE STAJE NEGO JAČE PADA
ČESTO PUTEM ZOVE ZVONKU SVOGA
GLAS NE ČUJU ONI NI OD KOGA
KAD SU BILI UZ REBIĆA STRANU
IZ SKROVIŠTA TAIK PRED NJIH BANU
VRISNU TAIK DADE IH U BRIGU
KLIZNU IVA I PADE NA SNIGU
PODIGOŠE NJIH DVOJICA IVU
NA SVU SREĆU I ZDRAVU I ŽIVU
TU RADOSTI NIJE BILO KRAJA
KAO DA SU NA VRATIMA RAJA
U ZAGRLJAJ KENDUŠA IH UZE
TU PADOŠE RADOSNICE SUZE

VRATIŠE SE ONI U GORICU
ŠALJU ZVONKU U TOPLU SOBICU
DVA JE SATA TAIK ODSPAVAO
SUVU ROBU NA SE OBUKAO
SNIG ON GAZI PONOVO KA ŠKOLI
NEMA GRČA A NEMA NI BOLI
GIMNAZIJU U IMOTSKOM UČI
POLITIKA MLADOG ZVONKU MUČI
POČINJU GA VEĆ PRATITI SADA
MLADI ZVONKO U PROBLEME PADA
OKO NJEGA VEĆ SU DIGLI BURU
PA U ZAGREB MORA NA MATURU
USPIO JE ODMAH MATURIRAT
U ZAGREBU POČINJE STUDIRAT
ALI DUGO VRIMENA NE PROĐE
CRNI DANAK ZA TAIKA DOĐE
DOGODI SE NJEMU NOVA ŠTETA
IZBACIŠE NJEGA S FAKULTETA
BJEŽI ZVONKO TAKVA MU JE SUDBA
DA GA NEBI ZATVORILA UDBA
PA DO BEČA ZVONKO SADA KREĆE
U BEČU ĆE POTRAŽITI SREĆE
SVOGA STRICA PROBA ANGAŽIRAT
SLAVISTIKU POČINJE STUDIRAT
TU UPOZNA ON PLAVUŠU MLADU
U TOM LIPOM BEČU VELEGRADU
AMERIKU DŽULI NAPUSTILA
U BEČU SE ONA UDOMILA
SASTAJU SE ON I DŽULI ČESTO
OD LJUBAVI MOŽDA BUDE NEŠTO
JEDNOG DANA DOĐE SESTRA ZDRAVKA
KOJA PRIČA ŽALOSNA TI MAJKA
HRVATSKA JE ZANJIH GLAVNA TEMA
A PROBLEMA DRUGIH VIŠE NEMA
SLUŠA DŽULI O HRVATSKOJ PRIČE
PA TAIKU ONA VAKO VIČE
DOBRO SLUŠAJ ŠTO TI KAŽEM SADA
HITNO IDEM DO ZAGREBA GRADA
PA DA VIDIM TU HRVATSKU SVETU
VI KAŽETE NAJLJEPŠA NA SVIJETU

A TAIK SE SAD MALO ZAMISLI
NA BRZINU NEŠTO NOVO SMISLI
BI LI NEŠTO UČINILA ZA ME
DA HRVATSKA IZAĐE IZ TAME
HOĆU ZVONKO SAMO RECI ŠTA JE
ČASNU RIJEČ MU DŽULI ODMAH DAJE
NEKA BUDE OVO TVRDA VJERA
TREBA LETKE BACIT S NEBODERA
SPREMIŠE SE MELODY I ONA
U HRVATSKOJ SVA ĆE ZVONIT ZVONA
KAD ROĐENDAN SLAVI REPUBLIKA
U ZAGREBU NASTALA JE ZBRKA
SVUDA GRADOM LECI LEPRŠAJU
MILICAJCI NA NOGE USTAJU
OBADVIJE BRZO UHITIŠE
I NA SUD IH ODMAH DOVEDOŠE
OTKUD LECI TKO VAM IH JE DAO
NA TO SUDAC INZISTIRAT STAO
A DŽULI SE JADNA SAMO ZNOJI
NEKI TAIK IZA OVOG STOJI
SUDAC IH JE UVJETNO KAZNIO
IZ HRVATSKE ODMAH PROTJERAO
U BERLINU NOVA JE ADRESA
KAO DA SU PALI IZ NEBESA
DOKTOR JELIĆ UTOČIŠTE PRUŽA
SAMO TRNJE NIKAKO DO RUŽA
TAIK ZNADE DA GA UDBA PRATI
ON SE KASNO SA SASTANKA VRATI
A DŽULI GA ČEKA SVAKE NOĆI
BOŽE MILI HOĆE LI MI DOĆI
BEZ OBZIRA NA SVE POTEŠKOĆE
ONA ZA NJIM I U JAMU HOĆE
IZ BERLINA ZA FRANKFURT SE KREĆE
TU ĆE ONI POTRAŽITI SREĆE
U FRANKFURTU ZAČUĐENJE SVAKOM
SVOJU VEZU OKRUNIŠE BRAKOM
SAD ZA DŽULI NEMA VEĆE SREĆE
U GORICU IZ FRANKFURTA KREĆE
VODI STIPEK MLADU NEVISTICU
AMERIČKU BIJELU GOLUBICU

NJEZIN GOLUB OSTA U SAMOĆI
JER ON NE SMI U GORICU DOĆI
KAD JE DOŠLA TAIKOVJOJ KUĆI
OD RADOSTI SRCE HOĆE PUĆI
GRLI PERE GRLI JE I IVA
HOĆEMO LI ZVONKU VIDIT ŽIVA
KAD OSVANU NEDJELJICA SVETA
NEVISTICA DO CRKVE PROŠETA
OKREĆE SE ZA NJOM CRKVA CILA
ONO TI JE TAIKOVA VILA
POSLE RUČKA DŽULI SAMA ŠETA
A ODREČ JE NJENA GLAVNA META
TRAŽI ŠIPAK KOJI JE ON BRAO
DVA KAMENA DI JE TAIK SRAO
U OKOLIŠ UPERILA OČI
A SRCE JOJ HOĆE DA ISKOČI
OSJEĆA SE LIJEPO U ODREČU
PUNO LJEPŠE NEGO LI U BEČU
NEMA KRAJA TOJ NJEZINOJ SREĆI
PA ĆE IMAT ŠTA TAIKU REĆI
OBIŠLA JE I POLJE I BRDO
I GORICU ZAVOLILA LUDO
VRATILA SE SVOM TAIKU ŽENA
I NAŠLA GA VRLO ZAMIŠLJENA
UDBA MU JE ZA PETAMA SADA
AMERIKA JEDINA JE NADA
SESTRA ZDRAVKA SADA JE NA REDU
I PODRŠKA U SVAKOM POGLEDU
NIJE PROŠLO NEKOLIKO DANA
ADRESA JE NOVA ODABRANA
RODITELJE OBILAZI DŽULI
SA NJOM TAIK DOBRO STE ME ČULI
U NEW YORK SE ONI BRZO SELE
I SAMOĆI SVOJOJ SE VESELE
ZBOG LETAKA POPULARNA DŽULI
I SVI BI SE SA NJOM RADO ČULI
A TAIKU UDBA SMRĆU PRIJETI
IL PRESTANI ILI ĆEŠ UMRIJETI
PA DA BUDE SADA VEĆE ČUDO
NJEGA DŽULI PODRŽAVA LUDO

TAIK DOĐE DO NOVOG SAZNANJA
O OTMICI AVIONA SANJA
DOK SE DŽULI O TOM INFORMIRA
ZA OTMICU TAIK DRUŠTVO BIRA
VLAŠIĆ PEŠUT I MATANIĆ PERE
SVI SU MOMCI VRLO TVRDE VJERE
NA BRZINU SVE JE PRIPREMLJENO
U DETALJE SVE JE RAZRAĐENO
U AVION ULAZI PETORKA
PLAVA DAMA I ČETIRI MOMKA
KAD SU BILI NA DOMAK ČIKAGA
SAD ĆE BITI VELI KOGA VRAGA
ON STJUARDU SAD PORUKU DAJE
MIRAN BUDI BEZ IMALO GRAJE
NA MENI JE OVDJE BOMBA PETA
PREUZIMAM JA KONTROLU LETA
U NOVINAM OBJAVIT SE MORA
DA HRVATSKOJ SVIĆE NOVA ZORA
NEOVISNOST DA TRAŽE HRVATI
JER NACIJA POD SRBIMA PATI
BACAT LETKE I NE DIZAT BURE
DOSTA NAM JE SRPSKE DIKTATURE
NAD GRADOVIM LEPRŠAJU LECI
U POMOĆ SE DOZIVAJU SVECI
PRAVA BOMBA U CENTRALU BILA
I VELIKU ZBRKU NAPRAVILA
POLICAJAC PROBA DEMONTIRAT
AL USPIO BOMBU AKTIVIRAT
POGINUO POLICAJAC TADA
ZA EKIPU EVO SADA JADA
U PARIZU SVI SU UHIĆENI
NA SUD ONI ODMAH SPROVEDENI
ZA TAIKA I NJEGOVU DŽULI
TUŽNI GLASI ODMAH SU SE ČULI
SUDAC BARTELS RIGOROZAN BIO
DOŽIVOTNO NJIH JE OSUDIO
NJIH TROJICA PO TRIEST GODINA
MAKSIMALNO ON JE DAO SVIMA
ZA OBRANU DOLARI SE KUPE
ZA PAR DANA EVO PRAVE HRPE

SKUPILO SE PET ŠEST MILIJUNA
 SUDAC BARTELS NA TO NE RAČUNA
 SAMO PROĐE DVI GODINE DANA
 NA SRCE MU DOĐE ŽIVA RANA
 POZIVA GA SAVJETNIK ZATVORA
 DA TELEFON OVAJ NAZVAT MORA
 S PUNO PAŽNJE BROJ SE OVAJ BIRA
 ON NAZIVA SULIĆ VELIMIRA
 O MOJ ZVONKO TEŠKA NAM JE SUDBA
 UBILA JE NAŠEG BRUNU UDBA
 NIJE NIJE NIJE NIJE NIJE
 NIJE NIJE I PONAVLJA NIJE
 PA TELEFON OD ZID ON RAZBIJE
 VIŠE TAIK NI ZA KOG NE MARI
 U SAMICU SMJESTE GA STRAŽARI
 NEKA NEKA HVALA DRAGOM BOGU
 SAD U MIRU TUGOVATI MOGU
 MILA MAJKO ŠTA SE NAMA SPREMA
 ZA HRVATE VIŠE NADE NEMA
 U ZATVORU CILA JE PETORKA
 A POSJETE STIŽU IZ NEW YORKA
 IZ NEW YORKA I DRUGIH GRADOVA
 SAMO DA JE DOĆ DO VITEZOVA
 TIGAR ŽALBE NA SVE STRANE ŠALJE
 SVAK OD SEBE SAMO GURA DALJE
 SRPSKI LOBI SA TITOM NA ČELU
 KONTROLIRA ON PRESUDU CIJELU
 SPORO PROĐE TRINAEST GODINICA
 ODLEŽAŠE ZATVOR NJIH TROJICA
 TRINAEST JE ODLEŽALA DŽULI
 OSTA TAIK DA ROBIJU GULI
 IZA TOGA PAR GODINA PROĐE
 I DO RATA U HRVATSKOJ DOĐE
 NEOVISNOST DOBILI HRVATI
 A JOŠ TAIK U ZATVORU PATI
 SESTRA ZDRAVKA KUCA NA SVA VRATA
 IZ ZATVORA DA IZBAVI BRATA
 A ONA JE UZ TUĐMANA PRVA
 JER SVE TAJNE ONA NJEMU ČUVA
 CIJELU VLADU NA NOGE JE DIGLA

DO KLINTONA ZAMOLBA JE STIGLA
SVE SE PROBA NE IDE ZA RUKOM
TAIK DANE PROVODI SA MUKOM
TO ZA NJEGA TEŠKA SU VREMENA
AL JE TAIK TVRĐI OD KAMENA
PROŠAO JE SVAKA ISKUŠENJA
ALI NJEGA JOŠ NIŠTA NE MIJENJA
I TRIDESET GODINA VEĆ PROĐE
DO SLOBODE NJEGOVE NE DOĐE
JOŠ DVA LJETA ODLEŽA ROBIJE
I RIJEŠI SE ZATVORSKE KAPIJE
U AVION SAD STRPAŠE NJEGA
AGENTI GA PRATE DO ZAGREBA
U ZAGREBU SVEČAN DOČEK BIO
KAD SE TAIK U NJEM POJAVIO
IMOĆANI ČUDO NAPRAVIŠE
KOJI DOČEK NJEMU PRIREDIŠE
NIJE ČUDO TO JE ZASLUŽIO
PRVE ŽILE TU JE ON PUSTIO
A KADA JE U GORICU STIGA
ČITAV NAROD NA NOGE SE DIGA
KAŽE TAIK NEKA VAS NE ČUDI
JA SAM KAMEN HERCEGOVAC TVRDI
AMERIKA POZNATO JE SVIMA
DA MODERNE DROBILICE IMA
PROBALI SU ONI ZDROBIT MENE
JA SAM TVRĐI OD IKAKVE STIJENE
TU JE TAIK SAMO MALO BIO
NA GROBLJE SE ZSATIM UPUTIO
OTAC PETAR A NI MAJKA IVA
NISU NJEGA DOČEKALI ŽIVA
SUZE LIJE U SPOMENIK GLEDA
NEŠTO PRIČA RAZUMJET SE NEDA
PET GODINA NA SLOBODI BIO
HRVATSKU JE DOBRO PROUČIO
SASTAJU SE ČESTO ROBIJAŠI
JER SE UDBE SAD NITKO NE PLAŠI
SASTAJE SE PONOVO PETORKA
PLAVA DAMA I ČETIRI MOMKA
NITKO OD NJIH TAD SRITNIJI NIJE

MLADA KRVCA U NJIMA PROVRIJE
SJEĆAJU SE ONI MLADIH DANA
MLADIH DANA A KRVAVIH RANA
PET GODINA VRLO BRZO PROĐE
RUJAN MJESEC SVIMA TUŽAN DOĐE
TUŽNA VIJEST SE PROČULA PO SVIJETU
ZVONKO BUŠIĆ NAPUSTI PLANETU
SAM JE SEBI ZVONKO PRESUDIO
PENELOPU SVOJU OSTAVIO
HRVATSKU JE DRUKČIJU ZAMIŠLJA
PET GODINA O NJOJ JE RAZMIŠLJA
TEŽA MU JE TA HRVATSKA ZBILJA
NEGO TAMNA PLATONOVA ŠPIJLA
OD ŽIVOTA HRVATSKA MU SLAĐA
TAKAV ČOVJEK VIŠE SE NE RAĐA
ŠTA SE DESI MILI DRAGI BOŽE
DŽULI NJEGA RAZUMJETI MOŽE
IDEALIST OD MALIH JE NOGU
A TAKVI GA RAZUMJETI MOGU
ISTA TAKVA I NAŠA JE DŽULI
SAMO DOBRO SVI SU O NJOJ ČULI
MIROGOJ JE POSLJEDNJA ADRESA
A NAŠ TAIK ODE NA NEBESA
MILI BOŽE MILOSTIV MU BUDI
DA SU VAKI SVI HRVATI LJUDI
HRVATSKA BI BILA ELDORADO
JOŠ BI TAIK U NJOJ BIO RADO
U OVAKVOJ NIJE DALJE MOGA
OPROST TRAŽI OD DRAGOGA BOGA
DRAGI ZVONKO TI SE BOGU KLANJAJ
I HRVATSKU LJEPŠU TAMO SANJAJ
ZBOGOM ZVONKO TI LJUBAVI MOJA

DOĆE TEBI PENELOPA TVOJA
OD HRVATA HVALA TEBI SVAKA
CRNA ZEMLJA NEKA TI JE LAKA

Žarko Galić - Andro

POEZIJA MIRJANE MIME VLAŠIĆ

SLAP TOPLINE

Kad svane ljeto i otvore se prozori daljina
S kamenog brda iznad moje kuće
U nitima svilenim i bistrim
Sjajni se slap u polje spusti

Prelije se preko ruba potoka čista
Pa svaki puteljak i travka rosom zablista

Nekoć sam trčala
Trčala pored slapa
Laganim nogama u dolinu dolje
Pjevala i bučila
Puštala glas do mile volje

Prostirala nebu
Ležaljke na travi
Gdje opijeni mirom
Sunčaju se mravi

Upijala vruću svjetlost oko sebe
I zima kad dođe živjela od sunca
Ne dajući hladu da do mene dopre niti me nazebe

UTOČIŠTE

U pukotine pustih kamenih ulica ušuljala se jesen
I rasula treptave srebrne kapi kiše
Dok pada prvo klonulo lišće
A zaigranu morsku pjenu razbijaju okrutne stijene
Ja sanjam sunce, ljeto i nas
Čujem ti pokrete, čujem ti glas

Miriše more u tvojoj kosi
Bistri se nebo u tvome oku
Po tvojoj koži valovi plove
Zavode plahe dodire moje
Utočište strast nam pruža
Vodiš me u kuću s dvorištem od ruža

Tog ljeta tvoje su oči vezale moje korake
A ja ipak putujem
Kroz jeseni, kroz zime
Dalje i smjeliše nego ikada prije
Trčim i letim, izrastam i brujim
Snivam i blistam, lepršavo strujim

Zapuhnu li tame i vjetrovi straha
Ti prepoznaš moje vapaje
I želju koja nemoćno dršće
Ljubiš me tad jače
I grliš još čvršće

(Pjesma objavljena u međunarodnoj zbirci poezije More na dlanu, Kultura Snova
Zagreb, 2014.).

CURA IZ PROVINCIJE

NNjena kosa i nokti
Njegovaniji su nego u gradske cure
Ona glumi da je željna provoda i avanture

Njeno je tijelo vitko
Noge gazele ponosno gradom gaze
Skupe joj čizme listove maze

Ona je cura iz provincije
I uvijek mora davati više
U njenim je očima sunce
I kada padaju hladne zagrebačke kiše

KRHOTINE PRIJATELJSTVA

Sve naše hrabrosti i ideje
Ostale se zarobljene među pločama staroga kamenog zida
Na kojem smo sjedili u ljetnim noćima

U našoj radoznoj ulici posjekli su jablanove
I trešnje
I šljive
I maštu
I čuda
I mladost

Tiho je i pusto

A voda podno zida i dalje teče
Istim ritmom

ČUVAJ ME

Često mi govore kako su Ti bliže
Kako Te vide drukčije
I vole Te više od mene

A ja šutim
Osluhnuvši Tebe davno
U koracima žednim
Kad gasio si moja bespuća
I snagu mi izgubljenju vraćao

Slaveći Te ustrajno i tiho
Dišem silna dobročinstva tvoja
I bez straha čekam da svjetlošću
Opereš svih slabosti sjene

Urezan u svaki moj otkucaj
Njihanjem srca javljaš se
Putem života vodiš me

U kapima hladnih divljih kiša
U spokojnom povjetarcu ljeta
Žubor je tvoje blizine
I mojih čežnja za tobom

Bože, Ti znaš srce moje
Bože, čuvaj dijete svoje

(Pjesma objavljena u Zborniku radova Vrelo nadahnuća 2014.- književni natječaj
Radio Ludbrega).

O TEBI SAM ŠUTJELA

O tebi sam šutjela i ljudima i stvarima
Tebe sam skrivala živoj i mrtvoj prirodi

Kada sam kao rezultat tvoga odlaska postala ljuta i tužna
Jecalo je zagonetno nebo nade
Ranjavali su hladni zidovi obojani sutonom
Pekli su tragovi što uhvatiše neuhvatljivo

I stabla umorne ulice žeđala su
I tlo što ga pokajnički gazim odzvanjalo je
I cesta što teče kamo ja ne smijem teći
I vjetar s mirisom jutra i ruža
Sve mi je o tebi kričalo
Sve mi je o tebi pričalo

Zar da mi kažu zašto
Kamo si otišao

Gasila sam zvukove
Brisala sam sjećanja
Čekala sam zaborav

Za tebe nikada nikoga nisam pitala
Ni ljude, ni stvari
O tebi sam šutjela
Dok tvoja je sjena mojim snovima skitala

JADRANSKA PUTOVANJA

Fotografije dragih gradova
Prizvuci života i ljubavi

Topla peciva i jutarnje kave
U blizini starinskih crkvenih zvona

Malo pijeska, malo soli
Puno mora, puno neba

Vruće srce, vruće sunce
Ništa više kad ne treba

Ti okusi i mirisi što se vječno pamte
Vратиše mi natrag sve sunčane sate

LIVADE MOGA DJETINJSTVA

Da mi je opet sunčane drvorede u kojima čuvam osmijehe i ptice

Da mi je moći pobjeći tamo
Na zelene livade moga djetinjstva
Gdje otvaram dlanove pune rosnih ljubičica
I njima umivam ona draga lica

Da mi je tamo iste ljude sresti
I s istog stabla trešnje jesti
Da mi je prste u zemlju uranjati
Među lišćem loze o ljubavi sanjati

Da mi je leći na topli kamen
Diveć' se nebu što ga jablanovi diraju
Slušajuć' cvrčke što uz vodu sviraju

Da mi je udahnuti ljubičasta jutra
Uspomene nježne iz dvorišta jorgovana
Dok leptiri bijeli lete oko ruža, lete oko mene
Žuborenje majčinoga glasa da me iz sna prene

Da mi je dotaknuti zlatno ljetno podne
Glatke boje otpornoga hrasta
Piljevinu što se zrakom širi
I očevo rame koje drvo pili

Da mi je opet ono dijete biti
Što putuje svijetom
Zavaljeno ležeći u mirisu poljskih trava
Ispod jedne smokve
Kraj starog bunara

ZAROBLJENA

spijevam ne osvrnuti se na sličan glas
Pokušavam ne tražiti oči iste boje
Ne osluškujem više noćni vjetar tuge
Tražeći melodiju svojoj samoći

A onda netko zovne tvoje ime
I nasmije se poput tebe

O tako mi malo treba da opet izgubim sebe

CRTEŽ MAJKE

U sunčano jesenje podne
Nadomak igre i vesele buke
S jednim likovnim zadatkom
Moj sijedi učitelj stavi me na muke

Znala sam nacrtati proljeće i kuće
Jesenje voće, princeze iz bajke
Ali nisam znala nacrtati ljubav
Oči i osmijeh moje drage majke

Djevojčica u mojoj klupi
Pognute je glave vrijedna bila
A od zvuka svojih bojica po papiru
Čelo mi je znojem orosila

I premda je u meni sve prštalo
Od uzbuđenja, nježnosti i boje
Moja mala ruka nije znala
Na papir prenijeti osjećaje moje

Jer nema olovke, ni boje, ni kista, koji će dočarati
Sjaj toplih melodija kojim moja majka blista
Svu beskrajnu ljubav koju umije poklanjati
Učitelju, djeco, ja to ne znam nacrtati

ZABLUDE I ISTINA

Vrhunski procesi i eksperimenti
Provjerene sinteze i analize
Primjenjujemo najbolje metode
A život nas posvuda grize

Funkcioniramo i uklanjamo poteškoće vanjskog svijeta
Utiremo staze prividnom produžetku trajanja tijela
Ali nema konačne sreće ni znanja
Neraskidive kože ni odijela

Svi trenuci, minute i sati
Od težeg k lakšem nam teže
A sve naše daleko
Za naše blisko opet nas veže

Opipom, mirisom
Pogledom, sluhom
Čeznemo, žeđamo
Mjerimo, važemo
Uzalud tražimo

Malo volimo, malo sanjamo
Slabo vidimo, slabo dišemo

I nijansu i ton
I zraku i kap
I list vjetrom nošen
Bar na tren udahnuti treba

Zatvoriti oči
Otvoriti srce
Čuti i slušati
Zapamtiti
Glasove zemlje
Glasove neba

MOJA LIJEPA

U valovima nježnim tvoje duge kose
Osmijesi sunca sjajem se ljube
U glasu vjetra što s njom se igra
Ptice i oblaci zaljubljeno gore

U očima tvojim živahno proljeće niče
I beskrajna buduća ljeta cvatu
U okusu jagoda na tvojim prstima
Miriše poljubac slatkih ti usana

Gazelo moja poletna
Vodo čista i slobodna
Poteci snažno
U krilo mi skoči
Radosno i bučno
Privini se uz mene
Moja lijepa voljena djevojčice

NADOMAK ISUSU

Nosi me lađa do bistra jutra
Gdje nema jučer, danas ni sutra
Mirisne trave žetelac kosi
Negdje daleko gdje svi su bosi
Nema samoće, straha, ni boli
Ovdje se samo smije i voli

Jedna me ruka čistom stazom vodi
Mirna i sretna u svome jatu
Konačno letim
Na slobodi

TATINO PROLJEĆE

Miruju krošnje trešnje u cvatu
Proljetno sunce nad njima viri
Pjevaju poljem šarene trave
Miris se djetinjstva mojim tijelom širi

Zazivam smijeh u našem vrtu
Sve one bučne, dragocjene dane
Kada smo svi bili čvrsti i skupa
Kada si poljupcem cijelio naše rane

Tvojim djevojčicama tata
Sva snaga svijeta u tvom se liku krila
Svaka je od nas tata
U tvome krilu princeza bila

Sva cvjetna brda, zelena stabla i bistre vode
U tvome oku, u tvojoj ruci
Sva mudrost, uzdanje i znanje
U tvome djelu, u tvojoj mucu

U proljeće, kada se i kamen cvijećem kruni
Kada se rađaju čuda i vraćaju dani mladosti
Dok gore, u kraljevstvu Boga
Na tebe sipe spokojne kiše vječne radosti

Raskošne ti cvjetove, iz maminog vrta, na grob nosim
Svakog novog proljeća
Što god više starim
Sve više se tata tobom ja ponosim

ČEŽNJA ZA BOŽIĆEM

Na promrzlim stablima bespomoćno zarobljene pahulje snijega
Čekaju toplu kišu preobrazbe

Dok ledeni pod usamljeno škripi
A zavjesa od inja ljubomorno zameće staze i putokaze
Noge se ne daju
Neumorno gaze

Na tren zvuk se čuje
Zvona zvone nježnom kralju
Bojama i iskrom sve su bliže
Svaki im atom u susret stiže

Nije to samo iscrpljenosti zamka
Nije to priviđenje svjetlosti usred gustog mraka

Najednom, bljesak i istina
Pobjeđuje vjera, obuzima nada

Vijuga miris kolača i svijeća
Crveni cvijet zeleni bor dira
U srcu raste sunce mira

Na brijegu kamena crkvice
Skromna slamica i spasitelj ljudi
Novo rođenje životom se budi

Daleko od suza
Daleko od muke

Maleni Isus
Toplina majčina gnijezda
Početak
Radosno nebo
I čudesna pjesma zvijezda

(Pjesma objavljena u Zborniku Gornjostubičke udruge Lipin cviet 2014.
Večer poezije Srce Isusa i Marije).

ZABORAVLJENI LJUBAVNIK

U večeri bogatoj klonulim plamom
Što žari tek mrlje izblijedjelih slika
Čekaju pisma žuta i stara
Sputana velom zaborava
U sobi miris sumornog rujna
Milovan kišom teškom bez glasa

Spušta se svod
Pepeo sipi
Drveni pod truležom škripi

Negdje u vječnosti
U društvu s tišinom
Zaboravljen ljubavnik o strasti priča
Sa sjetom se sretnih ljeta sjeća

U skučenom nektaru slatke smrti
On ispija ljubav
Zamišlja dragu
I sanja prostranstva

DIVLJI KONJI

U krdima
S oblacima i vjetrom kada tutnje
U paru
Kada struje brzim rijekama
Ili sami
Kada se uspinju strmim brdima
I lutaju dalekim poljima
Oni nikome ne pripadaju

Oni su lijepi i ponosni
I zaboravljeni

Njih su izgubile uspomene
I Napustile luke
Iščupalo ih je korijenje

Oni su nedodirljivi i snažni

Oni trče u sunce
Trče u noć

Trče
I trče
U boje beskraja
U mirise svitanja

I njihova divljina
I u njoj samoća i suze
Ne znače bol
Nego slobodu

Mirjana Mima Vlašić

UČENIČKI KUTAK

IZABRANI ESEJI O UMJETNOSTI I UMJETNICIMA

Moj osvrt na umjetnost u 20. stoljeću

Sve ono što smo naviknuli susretati u umjetnosti do 20.st. posve se razlikuje od same umjetnosti 20.st. U prethodnim razdobljima nije bilo iznenađujućih, šokirajućih i zapanjujućih stvari kao u umjetnosti 20.st. U ranijim razdobljima cijeli narod, civilizacija kroz umjetnost izrazava svoja vjerovanja, vrijednosti, zanimanja, predstavlja svoj život, a u 20.st. nastupa pojedinac i svojim misljenjem i viđenjem svijeta oblikuje nove pravce, nove tehnike i okuplja istomislenike. Sve je živo, pokretno. U malim vremenskim intervalima javljaju se umjetnici genijalci i iznenađuju nas. C.Monet nas svojim "Impresijom" raznjezi-maglicastom slikom naslikanom nježnim bojama, bez jasnih granica. Divimo se 3D efektu kog Sevrat postize tehnikom pointilizma, majstoru portreta i ruke Bukovcu. Šokira nas život Toulouse Lotreca i njegov prikaz morbidnog i eroticnog svijeta. Vincent van Gogh nas ocarava svojim suosjecanjem sa siromasima. Ocarava nas svojim velikim djelima, odanoscju umjetnosti i predivnom zlatno-žutom bojom. Rastuzi nas tragicnom smrću ali i pokazuje kako su umjetnici veliki umovi covjecanstva. Covjek se onda pocinje osijecati nemirno i nesigurno te nam Munch preikazuje "Krik" tadasnjeg covjeka koji odzvanja i dan-danas. Nasuprot njeznosti impresionizma crnim konturnim crtama, slikom covjeka koji vrišti, bojama koje vrište, krvavim nebom govori o pobuni ondasnjeg covjeka. Picasso "razbija kristal i ponovno ga sastavlja" u "Djevojkama iz Avignona". Najviše sokiraju futuristi odbacivanjem povijesti, mrzjom prema ženama i besosjecajnosti ali i ocaravaju prikazom pokreta na svojim slikama. U 20.st. i likovi su poceli lebdjeti, primjerice dok ljube voljenu osobu. U svoj toj raznolikosti i "velikom zbivanju" i razvoju Kazimir Maljevic predstavlja "Bijeli kvadrat na bijeloj podlozi"- umjetnost lisenu nepotrebnih detalja. To posebno iznenadjuje covjeka, ali ne vise od apsurdnosti "Pisoara" Marcela D. Umjetnici spajaju glazbenu umjetnost, knjizevnost sa likovnom

umjetnosti. Dali slika slike pune skrivenih simbola i kritika na rat i društvo. Za sve te ljude i njihova djela- umjetnicke vrhunce, ostajemo bez komentara. Divimo se njihovoj smjelosti, masti i poduzetnosti; uvidjamo njihovu veličinu i snagu duga da se iskažu u svom vremenu i dokazu svoju genijalnost.

Brigita Šilić, IV.b.

Leonardo da Vinci

Leonardo da Vinci je meni osobno najzanimljiviji umjetnik ovog razdoblja, već sama činjenica da ga smatraju najvećim umom u povijesti čovječanstva i da je autor danas najcjenjenijih djela govori u prilog tome. No, i inače pripisanim titulama i ne vjerujem previše, ali njegov rad u potpunosti opravdava sve pohvale koje i danas dobiva. Mislim da nije potrebno naglašavati da sam ostao fasciniran njegovim radom, jer ipak je on svojim znanstvenim otkrićima zadužio cijelo čovječanstvo, a neka su: pješčani sat, Vitruvijev čovjek, leća, nacrti za avion i podmornicu... a njegova umjetnička djela imaju neprocenjivu vrijednost, npr. Mona Lisa, koja je jedna od najpoznatijih slika uopće, te njegova popularna freska Posljednja večera, koja u slici krase domove vjernika diljem svijeta. Dakle, Leonardo predstavlja renesansnog svestranog umjetnika, ali i znanstvenika, koji je svojim radom ostavio neizbrisiv trag, kako u umjetnosti tako i u znanosti, a uz sebe vuče i dosta intrigantnosti i mistike. Stoga, ne samo da je jedan od najzanimljivijih predstavnika renesanse, nego i jedan od najzanimljivijih individualaca uopće.

Vatroslav Mikulić, 3. c.

Leonardo da Vinci

Od svih renesansnih umjetnika najviše mi se svidio Leonardo da Vinci.

Osim što je bio slikar, Leonardo da Vinci, bio je arhitekt, izumitelj, znanstvenik.

Jako me se dojmio zbog toga što je osim svojih umjetničkih dostignuća i djela bio jedan od značajnijih znanstvenika i izumitelja u povijesti. Zahvaljujući

nekim njegovim otkrićima život je bio jednostavniji. No, nažalost nije uspio dovršiti niti ostvariti brojne projekte koji su sačuvani u njegovoj bilježnici. Neki njegovi izumi su: pješčani sat, leća, nacrt za avion, Vitruvijev čovjek.

Sviđaju mi se njegova djela, koja su vrhunac tadašnje umjetnosti. Dao je velik doprinos svakoj umjetnosti. Njegova najznačajnija slikarska djela, Mona Lisa i Posljednja večera, danas imaju skoro neprocjenjivu vrijednost.

Leonardo da Vinci jedan je od najznačajnijih ličnosti koji su ikada hodali Zemljom.

Ivan Miloš III.c.

Moj pogled na umjetnost u 20. stoljeću

U 20.st. javlja se puno različitih oblika i specijalnih efekata na koje još nismo naviknuli. Javljaju se različiti stilovi, nadrealne slike koje u sebi sadrže mnogo više skrivenih stvari, motiva, simbola, koje mi moramo prepoznati. Sve je to utjecalo na razvoj moderne umjetnosti, arhitekture, namještaja, odjeće, lusteri i sl. Sve je jako dekorativno, slobodno, čak i harmonično, u umjetnosti se pokušavaju pronaći oni najdublji i najistaknutiji osjećaji. Traži se bit u svemu, svaki detalj je za sebe. Boje su neobične, ljudske figure su ponekad prikazane s prenatravanom stvarnošću, a ponekad i kao prazne, bez života. Ima tu i lebdećih likova, pa čak i potpuno nestvarnih, kao i oni što su naopako okrenuti. Kod futurizma vidimo i njihovu bezosjećajnost, ljudi su besmilosrdni, čovjek je kao i stroj, dok kod kubizma, npr. izgledaju poput kristala. Sve je to plod mašte čovjeka koji vidi svijet u svojim očima. Umjetnost je odraz duha vremena u kojem nastaje. Svoje osjećaje i vizije svijeta, umjetnici prikazuju na svoj način. Svako je poseban i kao takav želi da pokaže svoje osjećaje preko slika. Ako slika nije uvjerljiva, odnosno nije jezik umjetnika, onda je to propala slika. Svaki od njih podsvjesno žudi da se prikaže kao stručnjak u svom poslu, bojama žele izreći svoju životnu priču, svoje dojmove i unutrašnje stanje duha. Osjećaju se neprihvaćenim od svijeta pa preko geometrije žele postići svoju slobodu.

Marija Vukoja IV. b.

Michelangelo Bounarroti

Michelangelo, poznat i kao “ idealni umjetnik “ se još za svoga života nametnuo kao najveći umjetnik talijanske renesanse,u istoj mjeri kao,slikar,kipar i arhitekt.Tehnička virtuoznost njegovih djela,fascinantnost samog umjetnika doprinijeli su stvaranju legende još prije njegove smrti, u usporedbi s njegovim suvremenicima. Ono sto mene zadivljuje kod Michelangela je činjenica da mu dopadljivost nikad nije bila preokupacija. Sedmorici naručitelja, sedmorici papa za koje je radio, uvijek je pokušavao nametnuti svoja načela: monumentalnost kiparskih cjelina , primat oblika, reljefa , čistoće kontura u slikarstvu. Zajednička crta i izvor njegove umjetnosti,crtež predstavljao je za njega osnovu svakog djela,znanost bez premca, posebno u prikazivanju ljudskog tijela izražavaju sve životne pokrete, no također i strast duše.Freska Posljednjeg suda u Sikstinskoj kapeli isprepliće u svom prikazu bolna grčenja,pokrete žrtvovanja,preklinjanja, očaj, olakšanje, nevjericu... Svaki izraz predstavlja jednu moralnu istinu, svaki potez podaruje oblik ideji.

Andela Leko, III.c.

Michelangelo Bounarroti

Visokonadaren mladić pun temperamenta, sav u genijalnosti. Čovjek koji gađa papu dok oslikava Sikstinsku kapelu, jer nitko nikada ne bi smio zadirati u njegovu inspiraciju i nadahnuće. Opsjednut savršenstvom ljudskog tijela, stvara Davida; savršen prikaz izraženog svakog mišića u nekvalitetnom kamenu, savršenstvo u bezvrijednosti. Dokaz Michelangela kao umjetnika, jer to i jest umjetnost; stvaranje nečeg divnog iz nečeg toliko običnog,zar ne? Michelangelo je bio pokret,dinamika i nemir. To se i vidi u njegovim djelima. Sama Sikstinska kapela to najbolje svjedoči. Galerija likova u kojoj nijedan nije statičan,prikaz njegove genijalnosti u svoj svojoj biti. Posebno mi je zanimljiv što iz svog kaosa stvara nešto vrijedno. Zbog toga sam ga i odabrao.

Luka Alpeza, III. a.

Michaelangelo Bounarroti

Ovaj veliki slikar, kipar, arhitekt i pjesnik, kao prvo ostavio je na mene veliki dojam velikim opusom svojih djela. Na području Firenze i Rima izrađuje sjajna slikarska i kiparska djela. Posebno mi se sviđa njegovo remek djelo *David*, savršenih proporcija, naglašenih mišića i prodornog pogleda. Divim mi se po najviše zbog njegovog velikog talenta jer je mogao prepoznati taj lik u velikom nekvalitetnom kamenu. Pravi sjajnu skulpturu *Pietta*. Na tom njegovom drugom remek djelu sviđa mi se kako nabori na Marijnoj haljini savršeno prate Isusovo tijelo i ta njegova domišljatost da Marija izgleda mladoliko kako bi naglasio čistoću njezine duše. U Rimu je izgradio veličanstvenu kupolu rimske i katoličke prvostolnice. Freske *Stvaranje svijeta* i *Posljednji sud* na izvjestan način naglašavaju vrhunce njegove umjetničke vizije svijeta, ali i njegova karaktera koji je neprestano gorio sjajnom stvaralačkom vatrom. Kod *Posljednjeg suda* sviđa mi se naglašena dinamičnost likova, a kod *Stvaranja svijeta* iluzija prostora. Kupola crkve sv. Petra svojevrsan je vrhunac njegovih kreativnih mogućnosti. Njegove slike su posebne po tome što kada slika, slika živim bojama, a volumen tijela postiže moduliranjem svjetlom i sjenom. Kod Michaelangela mi se po najviše svidjelo to što on živi za umjetnost, a sve što radi adi s izvrsnim poznavanjem tehnike rada i klasične tradicije, osobito kad je riječ o ljudskoj anatomiji kojom slavi ono herojsko i božansko u čovjeku.

Josipa Tolić, III.a

Leonardo da Vinci

Kako opisati ili okarakterizirati čovjeka koji je iza sebe ostavio preko 6000 nacрта, izuma, niz nevjerovatnih slika, kipova i drugih umjetnih djela. Bio je nevjerovatan genij i graditelj. Nadaren u svim područjima matematike do botanike. Kad govorimo o Leonardu da Vinciju, prvo nam na pamet padaju čuvena „Mona Lisa” i „Posljedna večera”. Ali ne smijemo zaboraviti na njegova dostignuća u području anatomije čovjekova tijela, u razvoju astronomije, geologije, optike, mehanike pa tako i u razvoju oružja. Glavna karakteristika da Vincija je njegova tajanstvena smirenost koju pokazuje u svojim umjetničkim dijelima. Njegova Mona Lisa i njezin neobični osmijeh još i danas fascinira mnoge umjetnike. Taj čudnovati polusmijeh je naveo mnoge druge umjetnike da stvaraju. Sfumato, koji se nalazi u pozadini slike, je sliku dočarao magično

savršenu. ne smijemo zaboraviti Firencu, po meni njegovo najveće djelo, jer ju je on pomoću vladara i svojih izuma izgradio tj. izgradio je mnoge crkve i kuće te tako uljepšao i doveo Firencu do izgleda koji danas posjeduje. Njegova djela uvijek zrače nečim čudnim, nečim neobičnim, nečim neopisivim. U svojim djelima je utkao bezbroj tajni koji znastvenici pokušavaju i danas dešifrirati, ali im to ne uspijeva. Tajne koje obični ne može shvatiti. Bio je mističan u svemu, ali bez obzira šta je radio uvijek je davao sve od sebe, a sav taj trud mu je se na kraju isplatio. Ta koliko je danas svjetski poznato ljudi kao da Vinci. Iako mu se među djelima, osim Mona Lise i Posljednje večere, ističu i mnoga druga umjetna djela kao Vitruvijev čovjek, Kristovo krštenje, Autoportret u staroj dobi i slično. To nisu djela koja su mene fascinirala. Osobno su me fascinirala njegovi „ludi” izumi i nacrti te činjenica koliko je bio ispred svog doba. Nacrtao je skice mehanizama i strojeva koji ljudi još i danas ne mogu shvatiti. Već tad, u 16 st., on je crtao skice po kojima su danas nastali padobrani, helikopteri te razna vozila pokrenuta vjetrom. On je bio fasciniran prirodom. Govorio je da ništa ne može nadmašiti ljepotu prirode. Ta zaljubljenost u prirodu mu pomaže shvatiti sfumato. Za mene osobno Leonardo da Vinci predstavlja genij kakav neće više postojati. Njegova otmjenost i smirenost, a da ne spominjemo genijalnost je nam pokazala i dokazala da granice služe da bi se rušile!

Ante Palac, III a.

POSEBAN DODATAK SUSRETIMA

RADOVI S OKRUGLOG STOLA O GANGI U GRUDAMA I DRUGI ZNANSTVENI RADOVI O GANGI

Okrugli stol o gangi održan je u Grudama, u kino-dvorani, 22. studenoga 2013. godine. Organizator ovog Okruglog stola bio je Ogranak Matice hrvatske Grude uz suorganizaciju Instituta za folkloristiku iz Zagreba.

GANGA – NEKE OSNOVNE ZNAČAJKE, VRIJEME I PROSTOR

Uvod

Ganga, pjevno-glazbeno izražavanje, koje se nekada pjevalo ili se ponegdje još uvijek pjeva povremeno i ne baš u čestim prigodama, u prostoru otprilike od Biokova i gorja koje jugoistočni dio Hercegovine dijeli od Jadranskoga mora, pa do Kupreške visoravni, gornjega Povrbasja i Ivan-planine, od Gornjih Poljica, Cetine i Livna do Nevesinja i Popova, Kalinovika i Foče iza Neretve, od 1930-ih godina pa do naših dana privlačila je pozornost mnogih istraživača baštine. O gangi je pisalo ili iznosilo svoje mišljenje na neki drugi način, i još uvijek iznose, više od trideset etnografa, proučavatelja usmene književnosti, jezikoslovaca i općenito kulturno-znanstvenih istraživača: etnomuzikolog dr. fra Branko Marić 1934.,¹ 1938.² i 1941.,³ etnograf Imotske krajine fra Silvestar Kutleša 1937.⁴ i 1939.,⁵ etnomuzikolog Cvjetko Rihtman 1951.⁶ i 1958.,⁷ etnomuzikolog Vinko Žganec 1958.,⁸ etnologinja Dunja Rihtman 1970.,⁹ povjesničar, skupljač i proučavatelj usmene književnosti Anđelko Mijatović 1973. i 2004.,¹⁰ etnologinja dr. Đenana Buturović 1982.,¹¹ albanski povjesničar

¹ Hercegovačka ganga, Napredak (godišnjak), XXIII./1934., str. 105. – 107.

² Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici, Sv. Cecilija, XXX./1938., sv. 2., str. 37. – 39.; sv. 3., str. 73. – 76.; sv. 4., str. 114. i 115.

³ Iz područja gange, Napredak (godišnjak), XXXI./1941., str. 41. – 46.

⁴ Život i običaji u Imotskoj krajini, priredila dr. Vesna Čulinović Konstatinović, izd. Matica hrvatska – Ogranak Imotski i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu, Imotski, 1993., str. 315. i 316.

⁵ Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine. Skupio o. fra Silvestar Kutleša franjevac u Imotskome, Šibenik, 1939., str. 3. – 4.

⁶ Polifoni oblici u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine, Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu, 1951., str. 7. – 20.

⁷ O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine, Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952., Zagreb, 1958., str. 99. – 104.

⁸ Enciklopedija Jugoslavije, sv. 6., Makalj-Put, str. 227., Zagreb, 1958. i Muzička enciklopedija, sv. 1., A-J, izd. Leksikografski zavod, Zagreb, 1958., str. 520.; II. izd. 1977., str. 651.

⁹ Narodna muzička tradicija lišićkog područja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevu, 1970., str. 363. – 417.

¹⁰ Ganga. Pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa, sabrao i priredio Anđelko Mijatović, Naša ognjišta, Knjižnica Naših ognjišta, knj. 4., Duvno, 1973.; II. prošireno izdanje, knj. 152., Toislavgrad, 2004.

¹¹ Narodna poezija u Drežnici kod Mostara, posebni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Nova serija, sv. 37., Sarajevo, 1982.

Zef Mirdita 1976.,¹² muzikolog dr. fra Ivan Glibotić 1978.,¹³ student bogoslovije Šime Čagalj 1979.,¹⁴ književnik Luko Paljetak 1979.,¹⁵ etnomuzikologinja Ankica Petrović 1980.,¹⁶ istraživač kulturne baštine dr. Mijo Milas 1981.¹⁷ i 1989.,¹⁸ muzikologinja s. Mirta Lišnić 1987.,¹⁹ publicistkinja Zdenka Miletić 1988.,²⁰ etnomuzikolog Nikole Buble 1992.,²¹ Petar Oreč 1995.,²² kroatist i poznati proučavatelj hrvatske usmene književnosti prof. dr. Josip Kekez 1996.,²³ pisac Marijan Mandić 1996.,²⁴ publicist Ivan Dugandžić 1999.,²⁵ jezikoslovac dr. sc. Milan Nosić 2000.,²⁶ akademik Aleksandar Stipčević,²⁷ muzikolog dr. sc. Miho Demović,²⁸ filolog Vojmir Vinja 1998.²⁹ i jezikoslovac Alemko Gluhak.³⁰ Natuknice o gangi objavljene su i u nekim enciklopedijskim izdanjima: Hrvatskom leksikonu (1974.),³¹ Općoj enciklopediji JLZ (1977.)³² i u Hrvatskom općem leksikonu (1996.).³³ Objavljivanje i predstavljanje drugog proširenog izdanja „Gange“ 2004. godine bio je povod poznatom publicistu mr. sc. Ivanu Bekavcu da se esejistički osvrne na zbirku, ali i na gangu kao kulturnu baštinu i njezino značenje u pripadajućem društvu i području.³⁴ Vjerojatno, gangom su se bavili i drugi do kojih u radu nisam došao i čiji radovi nisu obuhvaćeni ovim osvrtom.

¹² Knjiga o Ilirima – Aleksandar Stipčević, «Iliri», izd. Školska knjiga, Zagreb, 1974., Republika, XXXII./1976., br. 6, str. 708. – 719.

¹³ Naše otkanje i ganganje, Imotska krajina, 15. rujna 1978., str. 9.

¹⁴ Ganga – kao oblik usmenog izražavanja, Put, povremeno glasilo Bogoslovije u Splitu, II./1979., br. 2, str. 31. – 35.

¹⁵ Reski i trpkli „Orfej“ gange, Nedjeljna Dalmacija, br. 446, 25. studenoga 1979., str. 9. – 11.

¹⁶ Fascinacija gange. Specifičan muzički izraz u našoj tradiciji, Odjek, XXXIII./1980., br. 15 – 16, str. 23., intervju.

¹⁷ Asan-aginičin zavičaj. Povijesno-kulturni kontekst narodne balade, izd. Imotska krajina (glasilo), Imotski, 1981., str. 23. – 25.

¹⁸ Ganga je kulturna baština, Imotska krajina, Imotski, 15. prosinca 1989., str. 5.

¹⁹ Rera-ganga, Sveta baština, mjesečnik, srpanj/kolovoz 1987., Duvno, str. 16. i 17.

²⁰ Gangam gangu, Jeka s hercegovačkog krša, izd. Kršćanska sadašnjost/Sveta baština, Zagreb/Duvno, 1988., str. 55. – 60.

²¹ Ganga u kontekstu svekolike, autohtone folklorne glazbe Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine, Imotski zbornik 1, izd. Matica hrvatska, ogranak Imotski, Imotski, 1992., str. 143. – 164.

²² Ganga – narodno pjevanje, Hercegovina, Mostar, 1995., br. 9, str. 179. – 190.

²³ Katuni drevno naselje viš' Cetine. Mjestopisni i ljetopisni podaci, izd. Školske novine, Zagreb, 1996., str. 41. – 52.

²⁴ Krvava bjelopoljska poljana, vlastita naklada, Mostar, 1996., str. 32. – 33.

²⁵ Rasno – Dužice, izd. Matice hrvatske ogranak Široki Brijeg i Rimokatolički župni ured Rasno, Rasno – Dužice, 1999., str. 276. – 278.

²⁶ Podrijetlo riječi ganga, Motrišta, izd. Matica Hrvatska, Mostar, 2000., br. 18, str. 85. – 90.

²⁷ Telefonski razgovorao 6. travnja 2003.

²⁸ Telefonski razgovarao 6. travnja 2003.

²⁹ Jadranske etimologije: Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku, knj. I. A-H, izd. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga, Zagreb, 1998., str. 169.

³⁰ Jadranske etimologije, Hrvatsko slovo, br. 189, Zagreb, 4. prosinca 1998., str. 6.; razgovarali 24. rujna 2003.

³¹ N. dj., sv. 1., A-K, Naklada Leksikon d.o.o., Zagreb, 1996., str. 373.

³² N. dj., Zagreb, 1977., str. 105.

³³ N. dj., izd. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1996., str. 295.

³⁴ Taj prastari stih deseterac, Matica, mjesečna revija za hrvatske zajednice u svijetu, 54/2004., br. 11, str. 50. – 52.

Pjevno-glazbeni izraz ganga

Pjevno-glazbeni izraz ganga je duševno-duhovni proizvod pojedinaca ili određenih skupina, pa i lokalnih zajednica, što je utjecalo i pridonosilo da se odlikuje velikim mnoštvom napjeva jer svi oni, koji su pjevali i još uvijek pjevaju gangu, u nju su, u potpunoj slobodi izražavanja unosili (i unose), prirodno i instinktivno, po zamišljenim i zapamćenim tonovima, neke svoje duševno-fizičke osobine. Time napjev čine življim ili opuštenijim, tužnijim ili veselijim, blažim ili žešćim i slično, te često svom izrazu dodaju vlastite glazbeno-tonske nijanse.

Iako je ganga višeglasni način pjevanja, u nedostatku društva može je pjevati i pojedinac, samac, oponašajući naizmjenično prvo ulogu pjevača, a zatim ulogu gangača. U području gange svatko dobro i strogo razlikuje gangu od svakoga drugog načina pjevanja - »putničkoga«,³⁵ »brojkavice«, »treskavice«, »treje«,³⁶ »džotavice«,³⁷ »rere«,³⁸ »ojkavice«³⁹ i svih drugih mogućih načina pjevanja što se susreću na području Dinarskoga gorja i šire, gdje je uobičajena pentatonika slavensko-ilirsko- mediteranskog podrijetla.

³⁵ Putničko pjevanje vrlo je staro pjevanje. Poznaju ga samo stariji ljudi, a rijetko mlađi. Pjeva se u zapadnoj Hercegovini i Imotskoj krajini. Pjeva li se u drugim područjima nisam mogao utvrditi. Taj napjev započinje i pjeva pojedinac, djelomično izgovarajući riječi po napjevu ili pak ispuštajući poluglasove, što sve skupa tvori melodiju. To pjevanje u isti mah mogu pjevati dva ili više pjevača, ali se obično pjeva tako da prvo pjeva jedan, a kad prvi pjevač završava pjevanje, preuzimlje drugi i nastavlja tako redom i ostali. U pjevanju se, dakle, može izmjenjivati više pjevača. Pjesme toga pjevanja obično su jednostihovne: Di li bismo, di li ostanimo?, Pivni malo, pivalo se samo!, Lezi s njom pod kabanicom! I sl. Prvi pjevač prepušta pjesmu drugom pjevajući: Pivni, brajko moj! Ili: Deder, brajko moj! I sl. To pjevanje prikladno je za putovanje, i to osobito na konjima; odatle mu i naziv. Ovako ga je opisao g. 1936. poznati etnograf s područja gange fra Silvestar Kutleša (1876.-1943.): «Jedan počme: Deder druže da ga zapivamo!» i slidi glasom jednakim ojoj-ojoj! Drugi privatni samo ojoj-ojoj! i ustresa. Kad oba sjedine glasove, prvi ustavi. Drugi produlji još malo i izazove prvoga sve pivajući: 'Da pivamo, da se veselimo, sve u slavu Boga velikoga!' itd. sve se izminjuju i pozivaju.» (Fra Silvestar Kutleša, Život i običaji u Imotskoj krajini, priredila dr. Vesna Čulinović-Konstantinović, izd. Ogranak Matice hrvatske u Imotskom, Etnografsko izdanje, sv. 1., Imotski, 1993., str. 315. i 316.).

³⁶ Brojkavica, treskavica, treja po izgovoru riječi u pjevanju čine neku vrstu prijelaza između putničkoga pjevanja i gange. Sam način pjevanja najbolje se vidi iz naziva nastalih u skladu s načinom izvođenja napjeva. Svi ti napjevi smatraju se starijim pjevanjima i pjevali su se obično u svatovima, o božićnim i uskrsnim blagdanima ili u prigodi nekih drugih slavlja.

³⁷ Džotavica je skupni način pjevanja u kojem obično sudjeluje više pjevača. Toga pjevanja ima nekoliko vrsta, a razlikuju se u napjevima. Svi napjevi imaju svoj početak – inicij. To se pjevanje izvodi na slijedeći način: U Višnicii, u Višniciii, di je guusta gora (inicij)... U Višnici, u Višnici dii je guusta goora, uu Višnicii dii je guusta goora...

Drugi dio te pjesme – tu je braću zaticala zora! – pjeva se jednako kao i prvi ili se pjeva zajedno s prvim dijelom, ali se onda prvi dio ne ponavlja. U pjevanju tih napjeva stvaraju se novi napjevi tako što se u sredinu prvoga stiha ubacuju pojedine riječi, na primjer: Mala moja, tange lange, sve ti lake noći, ja baraba, tange lange, kasno ću ti doći.

Uz već navedeni primjer – tange lange, ima još nekoliko nizova riječi koje se u prigodi pjevanja umeću u sredinu ili na kraju stiha, na primjer: Vinova lozica, a šareno grožđe, koga moje srce voli toga nema ovde; Igraj društvo dvoje, troje – perje pleme, moje pleme ege ge moga gazde ece ce, troj bijeloj rumenoj; Sitan kamen ne ljulja se, moj dragane, ne uzda se, ne ću ti ja, već da bude sudbina, itd. Svaki umetak ili dodatak stvara novu melodiju.

³⁸ Rera, s dominirajućim izgovorom sloga re, je način pjevanja po svojem glazbenom ustrojstvu vrlo slična gangi. Pjeva se u Dalmaciji, otprilike u području između rijeka Cetine i Krke. Svakako, i ona je kao pjevni oblik nastala u uvjetima kao i ganga, ali je svojom posebnosti izborila svoje mjesto i ime kao što su se prvi napjevi gange nazivali okavica i ekavica, jer su glasovi vokala o i e dominirali napjevom.

³⁹ Ojkavica ili okanje je način pjevanja uobičajen u zapadnoj Bosni (od srednjeg toka Vrbasa do Une), u sjevernoj Dalmaciji, u sjevernoj Hercegovini, u srednjoj i istočnoj Bosni.

Način pjevanja gange

Ganga je načelno dvopjev: jedan pjeva, a prate ga/gangaju jedan, dva ili više gangača ili gangaša odnosno pjeva jedna, a prati ju jedna, dvije ili više gangačica ili gangašica, ali svi u jedan glas. Koliki će biti broj gangača ili gangačica, ovisi o skupini koja pjeva, o glasovima svih koji sudjeluju u pjevanju, i slažu li se glasovno, a to posebno ovisi o samom glavnom pjevaču predvodniku, odnosno o njegovim glasicama; može li izdržati da ga prate jedan ili više glasova.⁴⁰ Glas glavnoga pjevača treba neznatno nadvisivati glasove ostalih sudionika u pjevanju – gangača ili gangaša i predvoditi ih u tijeku pjevanja.

Pjevač predvodnik obično započinje pjesmu i predvodi ostale. On je glavni u pjevanju; vodi ga tako da usmjeri glasove u jedan glasovni tok. Ostali glasovi – gangači – prate »pivača« svojim neodređenim glasovima, odnosno poluglasovima sličnim vokalima slogova što ih izgovara pjevajući »pivač« predvodnik. Dok se za glavnog pjevača uvijek kaže da »piva« ili »vodi«, za njegove pratitelje u pjevanju kaže se da »gangaju«, »priginju« ili »prate«.

Svaki napjev gange može se raščlaniti na početak – jednopjev i na glavni dio pjevanja – dvopjev ili višepjev. Već je fra Branko Marić upozorio da se ganga ne može zamisliti bez takozvanog inicija – početka. Pjesmu koju će pjevati započinje »pivač« ili netko od gangača. U narodu se taj pojam zove »zapčinjanje«. Pjesma se »zapčinje« po potrebi; nema neke procedure ili nekoga krutog običaja, često se svi pjevači natječu tko će prvi započeti pjesmu. Ako pjesmu započinje glavni pjevač, da bi se malo odmorio, daje znak jednom od supjevača da preuzme »glas« riječju, kretnjom ili migom. Ako pjesmu započinje jedan od gangača, onda pjevanje preuzima glavni pjevač i »vodi« dalje. Ako se pjevači nisu dogovorili tko će biti »pivač«, onda onaj koji je započeo pjevanje obično kaže, potihom, onomu za koga zna da najbolje pjeva, neka vodi pjevanje, i to riječima: »Vodi!« ili »Uzmi!«. Vremenski razmak između »zapčinjanja« i prihvatanja pjevanja različit je i ovisno o raspoloženju samih pjevača, traje od jedne sekunde do jedne minute, a nekad i više. Onaj koji »zapčinje« gangu, po fiziološkom imperativu nesvjesno pročisti grlo i ovlaži ga, izdigne glavu i prsa da bi pluća primila što više zraka, a zatim iz glasnica kroz usta provali napjev obilježja gange koja se već pjeva.

Kako izgleda inicij – početak i samo pjevanje gange, pokazat ću na načinu pjevanja bekijske gange koja se je počela pjevati oko Prvoga svjetskog rata: *Gango moja, uvik sam te piva,/pivat ću te dok me bude živa!*

Onaj koji započinje: *Gaaangoo moooojaaa, uuvik saan te piivaa...*

⁴⁰ Bivao sam svjedokom kad je i po deset gangača pratilo jednoga pjevača.

Onaj koji preuzimlje napjev: *Gaaangoo mooooo...*

Onaj koji vodi: *...jaaaa uuuvik saaan te piiiva...uuvik saan te piiiva...*

Drugi dio pjesme također se pjeva kao i prvi ili se nastavlja pjevajući s prvim djelom i to kad se otpjeva: *...ja, uvik sam te piva (...jaaaa uuuvik saam te piiiva...)*, nastavi se odmah pjevati: *pivat ću te dok me bude živa (piiivaat ćuu te doook me buuude žiivaa)*. Ako se čitava pjesma ne pjeva odjednom, onda je svaki stih zaseban niz riječi, ali s dijelom sadržaja pjesme. Kad se drugi dio pjesme pjeva posebno, onda on također ima svoj početak, kao i prvi dio. Zapravo u tom slučaju svaki se dio pjeva zasebno. Visina i brzina napjeva zavisi o fizičkoj mogućnosti samih pjevača, prije svega o njihovim plućima i glasnicama. U nekih pjevača vokali, odnosno slogovi, mogu biti kraći ili dulji; također i riječi pjesme mogu se pjevajući izgovarati neovisno jedna o drugoj ili vezujući se jedna uz drugu. Uspjeh svakoga pjevanja, pa tako i gange, ovisi o samim pjevačima, to jest kako će oni »izvesti« svoj napjev. Naveo sam primjer pjevanja bekijske gange, a isto tako svaki drugi napjev gange ima svoj početak i pjevanje.

Napjevi gange

Iz dosadašnjega je prikaza vidljivo da je bilo i da još uvijek ima više napjeva, odnosno više vrsta gange.⁴¹ Dok su jedni nastajali, drugi su nestajali. Održale su se one gange koje su bile najpogodnije za pjevanje i koje su slušateljskom uhu bile najprikladnije i najmelodioznije. Svaki kraj imao je svoju gangu, svako selo svoju, pa čak su i zaseoci imali svoju, ovisno o mladeži koja je stvarala te napjeve. Sve su gange po svom napjevnom ustrojstvu slične. Tvorcima tih napjeva obično su momci ili djevojke, a na njihovo spontano i prigodno stvaranje utjecale su već postojeće gange, mentalitet i raspoloženje pjevača, njihovo fiziološko ustrojstvo koje pridonosi stvaranju glasa, sposobnost stvaranja nijansi u napjevima, pa i sama pjesma sa svojim sadržajem koji pridonosi ukupnom dojmu napjeva.

Ako isti napjev pjevaju pjevači iz različitih sela, on se u uhu slušatelja doimlje drukčije. U tome je razlog što su nastajali i još uvijek postoje mnogi napjevi gange.⁴² Čini se da se je najduže očuvala ganga »okavica«, u kojoj kroz glasove pratitelja – gangača ili gangaša – u uhu slušatelja dolazi do izražaja kao odjek

⁴¹ U početku godine 1973. tvrdila su mi dva momka iz Sovića – Ferdo Vlašić (1946.-1983.) i Stipe Jelić (rođ. 1947.) – da znaju pjevati pedeset i dva načina pjevanja gange.

⁴² Rasprostranjenost i osebnost gange vrlo je zanimljivo prikazao Jozo Balić u crtici »Postojbinom gange«: »...Vanka nas (Cista Velika – o. a.) dočekaše hladni nalet bure i posljednji akordi gange 'je li Cista di je nekad bila', što dopirahu iz jedne od onih ulica skrivenih tamom i suhozidinama. Još malo, kad vrh Vitrenika umre u nestajućem crvenilu zalaska dana, sunut će iz tih Kegeljovih, Mandarića, Burazinovih ulica, skupine momaka sildžija i silazeći na cestu javit će se na progonima kratkom gangom odlaska i otpozdrava. A ta njihova ganga nije umiljato katunsko otkanje, što cure znade izmamiti na solare ni nabusito kreševsko pjevanje na dušak, kao ni tako brza i jecajuća ugljanska ganga s primjesama sinjske rere. To je ona po

vokal o. Po kazivanju onih koji su je pjevali, taj je napjev iz vremena početka gange, odnosno s kraja devetnaestoga ili iz početka dvadesetoga stoljeća. Nekako oko Prvoga svjetskog rata nastali su oni napjevi koji se danas nazivaju bekijska i nahijska ganga. Mnogi su napjevi iz toga vremena izumrlili, zaboravili se. Nakon Drugoga svjetskoga rata mnogi su napjevi nastali u razdoblju otprilike od 1948. do 1950. godine. Svaki dernek i svaka svetkovina donosili su nove napjeve, nove gange. Podsjetit ćemo na neke napjeve gange s nazivima po pripadajućim područjima ili po pripadajućim selima, a spominju se u tekstovima korištenim u ovoj prigodi: bekijska, nahijska, belevarska, broćanska, posuška, imotska, ljubuška, brđanska (oko Širokog Brijega) i bosanska ganga po područjima; drinovačka, goranačka, lištička, gradačka, gorička, batinska, ružička, rujanska, roškopoljska, rakička, lovrečka, lipovačka, kočerinska, katunska, kreševska, ugljanska, ciska po pripadajućim selima, odnosno po načinu izvođenja: sicavica, brojanica, rastezavica itd.

Motivi i poruke gange sastavni dio napjeva

Važni čimbenici gange su njezini motivi i poruke obično izraženi kroz dvostihovne deseterce. U njima se svjedoči o svim pojavama, zbivanjima i mijenama s kojima se čovjek kao društveno biće susreće. Kao takvi izvori su višetisućljetnoga ljudskog iskustva, s obiljem opisa etnografskih pojmova prostora u kome su nastali, ali i kronika svakodnevnih zbivanja u kojima je, uz ona iz svakodnevnog života, od rođenja do smrti, sačuvana uspomena i na sva politička i društvena zbivanja XX. stoljeća, posebno na sudjelovanja i stradanja u ratovima, na iseljeništvo, tuđinu, na sve ono što je ostavilo traga u

Krajini poznata ciska ganga, silovita i muška, što je čovjek najupečatljivije ponese iz jedne od tih četvrtastih kamenih kuća pri cesti, gdje poneka skupina sildžija listi bukaru za bukarom crnog vina reskog okusa, odlučna da te subotnje večeri, večeri od sila ne dere uzalud opanke preko ciske i katunske juti.

Kad vrijeme postane neizdržljivo neprolazno, nešto stane u zraku, a bukara bukaru počne smjenjivati u suludom ritmu, javit će se iznenada gangom, riknut će neka okoprčna momčina 'krvi moja pasi te popili'. Šutljivi mrki pratioci zagangat će dugim punim glasovima, složno ojkajući pri prelomima. Prozorska stakla javit će se slabim treskom, zadrhtat će plamen svijeće, a ganga će pjevače i slušatelje na časak iznijeti na pradjedovske megdane, krv će silovito navrijeti u slijepe oči, vranim konjima suknut će modrikasti plamen iz nozdrva, zaigrat će u propnju zečki kad se uzengije krvnički zabodu u porebriču, pripašaju poleti ruka za drškom karikaša. S posljednjim akordima gange 'ako bi te dušmani prolili', poslanim zadnjom snagom glasnika, krv se polako vraća u tokove kao rijeka u korito nakon poplave.

Tada već sildžije stižu na odredišta. Neki krasom dolje, prema Balića docu, što mami daljinom, djevojkama i skrivenošću, neki hajdučkom oputinom padinom crnograbovinom obraslog Vitrenika prema kreševskim zaseocima, skrivenim u suhozidinama i gomilama iskrčenog kamenja sovure, neki ravno cestom istoku Crljivice sa sedam bunara za Provo i Lovreč, neki k zapadu prema Biorinama, Budimirima i Ugljanima. A neki za dešpet nadošloj buri bosanki prema Dobranjima i Svibu, preko ogoljelih posljednjih obronaka Kamešnice.

U zoru, kad se zakrvari bilo Sidoče, kad se pijetli jave po drugi put nadmećući se u kukurijeku, a ogladnjelo goveče zabrenca bronzom prebirući ogrizine, vraćajući se sneni sa sila, zastat će sildžije časkom na progonima, smotati posljednji cigar škiye i ispod glasa javiti se otegnutom gangom povratka 'i sinoć sam moja željo živa'. Promukle glasove umornih pjevača primit će tišina objeručke, ojačat ih i poslati prema zaseocima. Poneka djevojka još u prvom snu izdignut će se za trenutak na laktove i oslušnuti posljednje akorde 'uzdisao preko rosnih njiva» (Imotska krajina, I./1970., br. 10, str. 6.).

kolektivnom sjećanju hrvatskoga društva i šire. Velik je broj motiva na koje je sačuvana uspomena u tom usmenom stvaralaštvu.

Najomiljeniji motiv gange i njezine poruke je ljubav u svim svojim oblicima, ali, kao što je već rečeno, i sve drugo što je pratilo čovjeka s područja gange. Ganga je zapamtila i komentirala svaku bilo po čemu poznatiju djevojku, njezinu ljepotu, njezino ponašanje i sve čime je izazivala pozornost na sebe. Također, ali dosta manje, komentirala je i mladiće, momke. Sačuvala je uspomenu na naše bake i prabake, djedove i pradjedove, majke i očeve, sa svim njihovim značajkama, odlikama i slabostima, prikazala je odnose u obitelji, porodici i rodbini, odnose između momaka i djevojaka, udaju i svadbu, svako veselje, svaku radost, pa i svako stradanje, svakodnevne radove koji su obavljani u području gange, od kopanja i kosidbe do branja grma, odlazak u vojsku, ratovanja, odlazak u tuđinu, zatvorske patnje, ukratko - zabilježila je i opisala sve. Komentirala je sve društvene promjene i sva domaća i svjetska zbivanja, ovisno koliko je čovjek njezina područja čuo za njih i doznao o njima. Kao takva, ganga je, sa svojim nezamjenjivim i nenadoknadivim porukama, bila glavni medijski javni oblik izražavanja koji je zapravo prenosio, komentirao i kao posebna i svojevrsna usmena kronika opisivao sve što se je u svijetu gange pojavljivalo i događalo u životu onda još uvijek patrijarhalne zajednice, pa i šire, diljem hrvatske domovine i čitavoga svijeta. Te stihovane i u većini rimovane poruke ili sadržaje koji se izražavaju, iskazuju, pa i prepričavaju pjevajući, najobičniji su, najjednostavniji i najstvarniji oblici prikazivanja i opisivanja svega onoga što čovjeka prati i susreće u životu, bez obzira na pojmove i kategorije, od onoga najjednostavnijega, pa do najvažnijega što gangu čini nezamjenjivom i nenadoknadivom.

Podrijetlo naziva ganga

Nekolicina istraživača gange pozabavila se i njezinim nazivom i o tome su iznijeli različita mišljenja: 1941. godine u narodu koji je pjevao gangu smatralo se da taj naziv potječe od slogova *gan... gan... gen... gin... gon... gun*,⁴³ od albanske riječi *kang* sa značenjem pjesma, veselje, zabava (fra Branko Marić 1941.),⁴⁴ od glagola *gangati* (Cvjetko Rihtman 1951.)⁴⁵ i da je „relikt ilirske muzičke kulture“ (C. Rihtman 1958.),⁴⁶ da je u vezi s albanskom riječju *kanga*,

⁴³ Iz područja gange, n. dj.

⁴⁴ Iz područja gange, n. dj.

⁴⁵ Polifoni oblici u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine, n. dj.

⁴⁶ O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine, n. dj.

kënga sa značenjem ganga (Zef Mirdita 1976.),⁴⁷ *gan... gan... ga... ga...* (Ivan Glibotić 1978.),⁴⁸ odnosno od slogova „*gun, gun, gun* ili *gan, gan, gan*“ koje izgovaraju pratitelji glavnoga pjevača (Mijo Milas 1981.),⁴⁹ odnosno od albansko-ilirske riječi *kang* (Milan Nosić 2000.),⁵⁰ od latinske riječi *kantus* koja je iz antike kroz ilirski jezik i kulturu dospjela do nas (akademik Aleksandar Stipčević 2003.),⁵¹ da bi mogla biti od njemačkoga izraza *Gesang*, sa značenjem pjesma, pjevanje, koji je u naše područje došla u vrijeme kada su Hrvati bili pod suverenitetom i utjecajem Karolinga u IX. stoljeću (muzikolog dr. sc. Miho Demović).⁵²

Jedna od najnovijih teza o nazivu ganga je mišljenje filologa Vojmira Vinje da je naziv ganga došao od talijansko-američko-engleskoga izraza *gang* sa značenjem skupina, družba, koja je bila u uporabi u lučkih radnika i u hrvatsko jezično područje najvjerojatnije je ušla iz tršćanskoga zaljeva. Taj je izraz zabilježen na Korčuli i na Visu sa značenjem veselo društvo, pijanka, provod, a glagol *gàngat* na Korčuli i *gangàt* na Visu zabilježen je u značenju lumpati, provoditi se.⁵³ U trogirskom području u upotrebi su izrazi *gànga* u značenju načina pjevanja, *gànga* sa značenjem zabave i veselice te *gàngàt* sa značenjem zabavljati se.⁵⁴ Jezikoslovac Alemko Gluhak iznosi da je razvoj toga značenja išao: „veselo društvo“ > „društvo koje veselo pjeva“ > „ono što društvo pjeva“ > „posebna vrsta pjesme“.⁵⁵ Ako imamo na umu da je izraz ganga kao ime za određeni napjev prvi put zabilježen 1934. u Hercegovini, jasno je da nema veze s ilirsko-albanskim odnosno latinskim izrazima koji su u području gange u upotrebi već oko dvije tisuće godina i za mene, autora ovoga teksta, mišljenja jezikoslovaca Vinje i Gluhaka o podrijetlu naziva ganga jedina su prihvatljiva kao odgovor na to pitanje.

Prihvaćajući prikazano mišljenje nameće nam se pitanje kako je naziv ganga došao u područje u kome se pjeva. Još od druge polovine XIX. stoljeća, a možda i prije, pučanstvo iz Zabiokovlja odlazilo je na sezonske radove od proljeća do jeseni u Primorje i na otoke, ali i u drugim prigodama, a iz tih područja u obrnutom smjeru dolazili su također pojedinci po raznim poslovima i u raznim službama (u prosvjeti, upravi, oružništvu i slično) pa se tako i naziv ganga, kao

⁴⁷ Knjiga o Ilirima, n. dj.

⁴⁸ Naše ojkanje i ganganje, n. dj.

⁴⁹ Asan-aginičin zavičaj, n. dj.

⁵⁰ Podrijetlo riječi ganga, n. dj.

⁵¹ Vidjeti bilj. 27.

⁵² Vidjeti bilj. 28.

⁵³ Jadranske etimologije, n. dj.

⁵⁴ Geić, Duško – Slade Šilović, Mirko, Rječnik trogirskog čakavskog govora, izd. Muzej grada Trogira, Trogir, 1994.

⁵⁵ Ganga. II. prošireno izdanje, n. dj., str. 9. – 38.

i mnogi nazivi prije i poslije, iz jadranskoga područja proširio u Zabiokovlje, odnosno u područje gange, gdje je taj pjevno-glazbeni pojam bio u upotrebi ili se još uvijek njeguje kao pjevno-glazbeni izraz. Za razliku od svih dotadašnjih tradicionalnih oblika pjevanja u Zabiokovlju, to skupno i višeglasno pjevanje doista glasno i bučno pa je po uzoru na slično izražavanje veselja u jadranskom području, nazvano gangom. Ta je veza s podrijetlom imena gange vjerojatno i pridonijela mišljenju da je ganga iz Dalmacije došla u Hercegovinu.⁵⁶

Vrijeme nastanka gange

Dok je Cvjetko Rihtman 1951. objavio mišljenje „seljaka“ da je ganga postojala u vrijeme austro-ugarskog zaposjednuća BiH, dakle 1878.,⁵⁷ većina onih koji su se bavili vremenom nastanka gange – Marić,⁵⁸ Milas,⁵⁹ Buble⁶⁰ – opravdano su tvrdili, na osnovi spoznaja svoga vremena, da se je to pjevanje pojavilo oko 1900. Mišljenje Petra Oreča da se ganga počela pjevati oko 1890. u Gracu i Batinu kraj Posušja⁶¹ i fra Ivana Glibotića da je ganga nastala oko 1910. u Imotskoj krajini⁶² nisu u nekoj velikoj suprotnosti s mišljenjem koje zastupaju Marić, Milas i Buble. Da je pjevno-glazbeni pojam ganga nastao oko početka dvadesetoga stoljeća, dakle oko 1900., podupiru i svjedočenja koja sam zabilježio 1973. godine od nekih starijih osoba o vremenu nastanka gange. Po izjavi Šime Mlinarević, r. Leko g. 1872., stare 101 godinu, iz Tihaljine, kad se je s 22 godine udala o Svetoj Kati g. 1894. *«još gange tada nije bilo. Stari nisu znali lipo pivat gange. Nakon udaje lipo se pivalo, sto pisama izvodilo se.»* Po izjavi Joze Primorac r. Leko g. 1883., iz Tihaljine, gangu se počelo pjevati «nekako» kad se ona *«počela curit»*. Po izjavi Ruže Mijatović r. Leko g. 1894., iz Tihaljine, gangu se počelo pjevati *«kad se privrnula ona vlast»* tj. iza I. svjetskog rata. Petar Primorac r. 1895., iz Tihaljine, imao je oko 15 godina kad se gangu počelo pjevati. Anđa Kolak r. Tica g. 1889. u Ledincu, iz Tihaljine, rekla je da je prije I. svjetskoga rata *«pivala se jedna ganga, a sad (tj. g. 1973.) na sto oluka»*. Po Jerki Mariću, r. 1903. u Posušju, *«ganga se uvijek pivala»*. Kad se Martin Vlašić iz Savića, r. g. 1907., zamomčio, dakle nakon I. svjetskog rata, *«gangu se je najviše pivalo»*.⁶³

⁵⁶ Anđelko Mijatović, n. dj., str. 26. – 27.

⁵⁷ Polifoni oblici u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine, n. dj.

⁵⁸ Hercegovačka ganga, n. dj.

⁵⁹ Asan-agičin zavičaj, n. dj., str. 23.

⁶⁰ Ganga u kontekstu...

⁶¹ N. dj.

⁶² Naše otkanje i ganganje, n. dj.

⁶³ Anđelko Mijatović, Ganga, II. izd., n. dj., str. 228.

Iako po svom pjevno-glazbenom ustroju pripada vrlo starom, višestisućljetnom tonskom sustavu pentatonici – petoglasju, na kojoj se zasniva glazba svih starih naroda Istoka i Zapada, od Kine, Japana, Burme i Sijama do Europe, Afrike i Amerike, ganga je kao glazbeno-pjevno stvaralaštvo sela relativno mlada, nastala je tek otprilike nešto prije jednoga stoljeća, oko g. 1900., kada je, svakako, mladež otkrila da se može pjevati i na drugi način tako da je svaki pojedinac mogao više doći do izražaja nego pri tadašnjem tradicionalnom pjevanju, a svakodnevni život (čuvanje stoke, razni poljski radovi i pojačano druženje mladih po selima, poljima i u planinama) i porast pučanstva pridonosili su tom novom načinu pjevanja.

Kao agresivniji i mladeži zanimljiviji oblik pjevanja od tradicionalnih pjevanja, ganga se širila u druga područja. Najčešće se mogla čuti ljeti kad bi mladež pratila stoku na ispašu u planine, pri seobama i uobičajenim druženjima mladih. Taj pjevno-glazbeni oblik izražavanja najviše je došao do izražaja, razvijao se i bio u upotrebi oko g. 1950., dok su, bez obzira na ratne strahote i teške posljedice i društvene promjene, naše selo i pučanstvo u području gange, još uvijek živjelo sa svojom tradicijom, a svaki novi naraštaj tom obliku pjevanja davao je nova ostvarenja.

Područje na kome se pjeva ganga

U vrijeme svoga uspona ganga je pjevana u prostoru od Gornjih Poljica i Cetine, od Biokova i gorja što dijeli jugoistočnu Hercegovinu od mora do livanjskoga kraja, Kupreške visoravni, Uskoplja, Ivan-planine, do Nevesinja i Popova, Kalinovika i Foče iza Neretve.⁶⁴ Osim u naznačenom prostoru, ganga je pjevana i u vrgorskoj općini u selima Stiljima, Orahu i Prapatnici; u omiškoj općini, osim u selima Gornjih Poljica, pjeva se još u selima Katunima, Kreševu, Šestanovcu, Žeževici i Novim Selima te u Ugljanima i nekim zaseocima koji upravno pripadaju gradu Trilju.⁶⁵ Uglavnom, gangu je pjevalo hrvatsko seosko pučanstvo, ali i manjinsko seosko muslimansko i srpsko pučanstvo u navedenom području.⁶⁶ Općim odlaskom ljudi na rad u tuđinu i mladih u gradove, radi školovanja i zapošljavanja, 1960-ih i 1970-ih godina počelo je izumiranje tradicionalnoga seoskog života i gange, ali i svakoga tradicionalnog pjevanja.

⁶⁴ Može se zaključiti da se je ganga aktivno pjevala na području gdje je živjelo oko 350-400.000 pučanstva.

⁶⁵ Zapravo, granice gange ne mogu se utvrditi bez ispitivanja na terenu.

⁶⁶ Ganga, n. dj., str. 29.

ZAKLJUČAK

Zaključno se može naglasiti da je ganga bila isključivo pjevanje sela i da je nastala u posebnim povijesno-društvenim i prostornim uvjetima. Danas je svugdje gdje žive oni koji njeguju njezinu baštinu.⁶⁷ Njezino je interesno područje vrlo široko, sveopće, iscrpno, svestrano i raznovrsno. Ona je kao pjevno-glazbeni pojam i usmeno stvaralaštvo zabilježila svaku pojavu i svako zbivanje u društvu i području gdje živi, od najobičnijega i najbanalnijega do najznatnijega, opjevala je mnoga mjesta i mnoge osobe. Kao usmena kronika sačuvala je od zaborava prošlost ljudi i prošlost društvene zajednice. Svjedoči o ljudskim patnjama i nevoljama, o željama, htijenjima, srtajima i posrtajima, uspjesima i padovima, te nam prenijela mnoge etnološke i etnografske pojmove i mnogu šalu popraćenu humorom, ironijom i sarkazmom. Upravo ta njezina svestranost i obuhvatnost, iako se radi o glazbenom izričaju i poeziji, učinila ju je čuvaricom životnoga iskustva i životne filozofije pučanstva u njezinu području. U zlatno doba svoga života, sve dok 1960-ih i 1970-ih godina selo nije opustjelo, gangu se je pjevalo i danju i noću, u svako doba i u svakoj prigodi, u kući i izvan kuće, pri putovanju, pri odlasku na njivu i u šumu, pri čuvanju stoke, pri radu i odmoru, u gangi se natjecalo, kroz pjevanje gange se razgovaralo i dogovaralo, prigovaralo i odgovaralo, hvalilo i ogovaralo. Jednom riječju, kao što danas u svako doba dana i noći i na svakom koraku imamo prilike preko elektroničkih medija slušati najsuvremenije pjevno-glazbene izraze, tako se je u navedeno vrijeme pjevalo i slušalo deseterački napjev gangu.

Ganga je, bez obzira na to koliko je po svom tonskom ustrojstvu gruba i »divlja«, u starijega pučanstva na području gdje se pjeva omiljenija od svih drugih načina pjevanja. U svojim karakterističnim dvostisima ocrtava sva područja ljudskoga života i djelovanja do te mjere da prerasta u kroniku svoga vremena i područja. Sociološke promjene, koje su se dogodile u području gdje je ganga nastala i ostala, te zbivanja, koja su prouzročila odlazak mladih iz toga kraja, učinila su da je ganga na području gdje je nastala danas gotovo nestala, ali ona nastavlja i dalje živjeti gdje god živi pučanstvo iz njezina zavičaja. Danas je ona, na selu, može se sa sigurnošću reći, gotovo izumrla na selu. Ondje gdje je nekada ganga bila glavni pjevni oblik izražavanja, promijenio se je način života i nju su potisnuli novi uvjeti življenja i glazbenoga izražavanja. U njezinoj postojbini nametnuli su se drugi agresivniji i mladeži zanimljiviji glazbeno-pjevni oblici. Ipak, pjevni oblik gange danas živi i susreće se i u svim urbanim sredinama diljem svijeta, gdje god žive doseljenici iz njezina

⁶⁷ U gradskim sredinama diljem svijeta gangu pjevaju doseljenici s područja gange, ali s vremenom i u tim sredinama iščezava.

nekadašnjeg područja. Naravno, i tamo nestaje kao što nestaju oni koji su je donijeli sa sobom.

Potrebno je naglasiti, iako je većina tog oblika duhovno-kulturnog izražavanja i tog našeg usmeno-književnog stvaralaštva ostala nezabilježena i propala jednom zauvijek, ipak i onaj manji, sačuvani, zapisani njegov dio svjedoči o velikom i neprocjenjivom bogatstvu jednog kulturno-književnog stvaralaštva naših predaka pa i nas samih, koji smo u svemu tomu sudjelovali ili još uvijek sudjelujemo. Ona je i dalje, kao glazbeni i etnografski pojam, svakako, na prostoru na kojem je nastala i u dušama onih koji su potekli iz njezina okrilja još uvijek najmiliji pjev i najprihvatljivija poruka.

Dr. sc. Anđelko Mijatović

IZKONOSLOVLJE RIČI GÁNGA

Gánga, dvoglasno pučko pivanje tisnih intervala, u kojem jedan glas (*pìvāč*) piva riči deseteračkoga dvostih, a drugi glas (*gàngāš* ili unison od više glasova – *gangāši*) prati *pivača prigínjajūči*¹, osim što je osebužno i jedinstveno pivanje, ona je i zagonetna, kako s obzirom na vrime i misto nastanka, tako i s obzirom na podritlo same riči. Dok se u onedavnim objavcima iztraživači uglavnom slažu da je ganga nastala krajem 19. st. na području Bekije i Imotskoga, zorbe o postanju same riči sveudilj su međusobno udaljene, a nieke su od njih i egzotične.

Neobično je da se ganga prvi put spominje tek 1934. godine (BM1), četrdesetak godina nakon nastanka; još je čudnije da je upravo tih godina opisana cilina života i običaja Imotske krajine, uključujući pisme i pivanja, ali se rič ganga uobće ne spominje (SK1), iako je u to vrime, barem što se Zapadne Hercegovine tiče, bila najrazširenije pivanje kako omladine tako i starijih.

Dosada je ponuđeno šest pridpostavka oko izkonoslovlja riči *ganga*:

1. alb. *kang* (*këngë*) »pisma« (BM2, Zef Mirdita², MN);

2. lat. *cano*, *canere* > *cantus*, *cantio* i *canticum* (»kantik«) > rum. *cântic* »pivanje uz zibku« i alb. *këngë* (mn. *këngëra*) »pivanje, pisma, himna« (uz *cânticu* > **cancu* > (te uz -*nk*- > -*ng*-) *kanga* > *ganga* (VP);

3. eng. *gang* > tal. *ganga* (također i *ghènga*) »combriccola, cricca; brigata; squadra« > *gânga* »grupna, zajednička veselica« (DK, AP, DG = *gânga* »veselje, pijanka, zabava, smijeh, skup, društvo« (AR) ≈ *goangi* ž mn (Krk) > *gânga* »1. desete-rački dvostih na koji se piva 2. određena pisma 3. napiv te određene pisme« > *gangati* (Alemko Gluhak³, AM, HJP);

4. zvukosročje: *gan*, *gan* .. > (poimeničenjem) *gânga* > *gângati* ili *gángati* > *gánga* (BM1, CR, IG, Mijo Milas⁴, ZM, PO?, SL);

¹ Osim ove odrednice *ganga* znači i: 1) deseterački (vrlo ridko i ini) rimovani dvostih, te 2) pojedini napiv gange (*okrićanje*).

² V. u AM, str. 18.

³ Isto, str. 26.

⁴ Isto, str. 20.

5. staroiran. *gatha* »pisma«, indoved. *gangha* »pisma« (MĆ, IB);

6. nim. *Gesang* »pisma«, iz doba Karolinga (9. st.) (Miho Demović⁵).

Budući da su sve gori navedene zorbe podrobno obrađene uz obiljno knjigopisje u SL, ovdje će se samo ukratko izniti teškoće s kojima se svaka od njih mora suočiti, a one pod 5. i 6. ne će se razmatrati jer su jezikoslovno, povistno i zemljopisno posvemno neutemeljene.

Prve se dvije tvrdnje mogu promatrati zajedno jer oba imaju latinski prapočetak *cano/canere*, neovisno o tome je li *ganga* posuđena iz albanskog ili je dalmatsko-romanski priežitak. Mišljenje o albanskome postanju temelji se na značenjskoj i glasovnoj sličnosti riči *këngë* (**kanga*) i *ganga* i vjerojatnosti glasovnih promina iz kojih proizlazi **kanga* > *ganga*; drugi bi nosivi stup ove zorbe bila činjenica da na Krku postoji rič *goanga* »kanat, pjevanje, veselica, himna« (VP, 235.). Ako je lat. *cano*, dotično *canticum*, ušlo u ilirske govore, te ga usvojili i Hrvati, onda su se glasovne promine, bilo u ilirskome bilo u hrvatskome jeziku, a i širenje značenja same riči, morali dogoditi u davnoj prošlosti, što bi značilo: 1) da je jednačenje *k-g* > *g-g* uobičajeno i 2) da je oblik *ganga* sveudilj postojao do kraja 19. st.

U govoru Hrvata zapadnohercegovačkog i imotskoga područja, postoje barem tri riči s prominom *k* > *g*: *čukundruk* »prieostali dio koji strši, ostatak, patrljak« (tur. *çugundur*), *đogat* »bilkast konj, bilac, bilaš« (tur. *gök at*) i *sigur* »jamačno, zacilo, pouzdano« (tal. *sicuro*). Međutim, u *kobànica* promina je obrnuta, *g* > *k*, ako je imenica uzeta iz talijanskoga (*gabbano*), a ne izravno iz latinskoga (*cabanus*); naravno, glasovno okružje, u kojem su se našli glasovi koji se minjaju (*g* i *k*), u *gabbano* i **kanga* (*këngë*) različito je. Postavlja se pitanje, kako je moguće da rič koja stolićima postoji i koja ne znači četrdeset i prvi nevažni dio tkalačkoga stana ili stupe za valjanje sukna, nego pismu, pivanje, vrstu pivanja, pa bi kao takva tribala biti sastavnim dilom svakodnevlja i mužkaraca i žena, i ditce i odrastlih – kako je moguće da je nitko nikad nije zabilježio. Nema je ARj niti ijedan ričnik prije 20. st., nema je DP, koji je u svoj ričnik unio mnoštvo tuđica i pokrajščine, kao ni fra Martin Mikulić⁶, u čijim dilima ima mnoštvo riči zapadnohercegovačkoga govora i koji je baš u razdoblju 1888. – 1902. bio župnikom u Ružićima, širem području nastanka *gange*. U FM je 1870. godine na 40-ak stranica opisna cilina brotnjanskih

⁵ Isto, str. 25. – 26.

⁶ Priče Djevac od devedeset godina, Zvonarev teljig, Vitinski lovac i Narodna torba objavljivane od 1899. do 1902. u Mostaru objedinjene su u knjizi *Pustinjačke pripovijetke*, Naša ognjišta, Knjižnica Naših ognjišta, knj. 2., Duvno, 1972., a nadalje zanimljivi *Drveni strojevi* objavljeni su kao poseban otisak iz *Dobrog pastira*, god. XXIII., Sarajevo, 1973.

ženitbenih običaja, uključujući pisme, pivanja i kola, ali se nigdi ne spominje *ganga* u bilo kojem značenju. Ne spominje je ni FI, iako podrobno opisuje pivanje u Poljicima uključujući „voj kavicu” (507. – 513.). Rič nema ni APAS. Tako se *ganga* doimlje kao spora tetanusa koja je bila stolićima u zemlji, a onda krajem 19. stolića ušla u hercegovačku krv i počela se vihorno širiti izazivajući seosku glasbenu vrućicu.

Da promina **kanga* > *ganga* jezikoslovno nije bila nužna, svidioči i činjenica da se rič *kanga* biliži u susidnom području (Stolac) baš u vrime nastanka *gange* kao načina pivanja, što zagovornici ove zorbe zanemaruju. Naime, Ljudevit Kuba krajem 19. st. sakupljao je i glasboslovno obrađivao pisme slavinskih naroda, a Bosnu i Hercegovinu je obrađivao 1893. godine. U jednoj pismi iz Stoca rič *kanga* javlja se dva puta⁷:

B. Dur sa kadencijom na sekundi.

38.

Šta se čuje iza grada,	Kad ga nedaš obljubiti.”
Il’ je svadba, il’ je kanga? ¹⁾	„Vid’ u mene ruse kose!”
Nit’ je svadba, nit’ je kanga,	„A! zaludu ruse kose,
Već djevojka vara momka.	Kad ih nedaš zamrsiti!”
Varala ga tri godine:	„Vid’ u mene crne oči!”
„Vid’ u mene b’jela lica!”	„A! zaludu crne oči,
„A! zaludu b’jelo lice	Kad ih nedaš pomutiti.”

S t o l a c.

Kuba, nažalost, ne biliži ni naglasak riči niti podatke o kazivaču. Budući da je sakupljačev materinji jezi češki, nije jasno odkuda mu podritlo i tumačenje za rič *kang-a*, koje bi odgovaralo „sbroju” značenja alb. riči *këngë* (»pisma«) i *dilu* značenja riči *ganga* iz gornjeg pridloga pod 3. (»veselje, zabava«). U zapadnohercegovačkome govoru, koji ima oko trinaest tisuća nestandardnih riči, ne postoji rič *kang-a*, kao uostalom ni u imotskome govoru.

Kao glavni dokaz za latinsku zorbu postanja *gange* Putanec navodi krčko *goanga* u značenju »kanat, pjevanje, veselica, himna« (VP, 234., 236.), dok Andrija Željko Lovrić piše: „ ... 9 opsežnih epskih legenda ‚*Veyske Povede*’ koje su se od pradomovine ‚*goangale*’ uz glazbenu pratnju *sopylih tar sjurlih*. ... Ovi naši ‚*goangi*’ su stilom i sadržajem slični nordijskim sagama i grčkim

⁷ Ljudevit Kuba: *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine*, Sakupio godine 1893. za zemaljski muzej u Sarajevu, – *Tekstovi*, u: GZM, br. XVIII, 1906., str. 183. – 208., 355. – (362.) 366.

epovima ...”, da bi u „Rječniku osobitih arhaizama ... veyskog rječnika”, ričniku govora dila Krka, naveo: „**gânga**, -e,-ah, f. = pjesma, himna: indoved. *gangha* / hymn, song”, te „**gangát**, -ân,-âl = bučno pjevati: indoved. *ganghata* / sing lustily, belt it out”. Dakli, imamo oblik *ganga* i dvaput oblik *goanga*, ali u sva tri slučaja značenje je »pisma, pivanje«, što je i nablíže značenju koje nas zanima. Međutim, SL s pravom upućuje na pismu „Ganga” Nikole Bonifačića Rožina, rođena u mistu Punat, koje je obuhvaćeno Lovrićevim ričnikom. Ne samo što Bonifačić izpod pisme tumači manje poznate riči *ganga* (»veselica«) i *gangati* (»veseliti se«), nego bismo očito obezmyslilili vrlo dobru čakavsku pismu zaminjujući rič *gange* s ručju *pisme* (iztaknuo A. K.):

*Da me mrak ne zeme s prstenon se kujen,
i sve dalje mladost s pismu gange čujen.*

Prije nego što se nedvojbeno ne utvrdi javlja li se krčka rič kao *gânga* ili *goanga*⁸, ili se javlja u oba oblika, te dok se barem ugrubo ne utvrdi vrime početka njezine uporabe⁹, teško je izpitivati njezino postanje, te je li isto nužno u vezi s *gángōm*.

Zagovornici „englezko-talijanskog” izkonoslovlja polaze od činjenice da je rič *gânga* zastupljena u većini mistnih govora duž jadranske obale od Istre do Boke, a u zančenju »grupna, zajednička veselica«, »veselje, pijanka, zabava, smijeh, skup, društvo«. Pridpostavlja se da je posuđena iz tršćanskoga govora lučkih radnika, a u ovaj je došla iz englezkoga. Njezino je izkonoslovlje: ie. **ghengh-* »stupati« > pragerm. **gangaz* »hod(anje)«, **gangan* »ići« > (uz steng., sreng. *gong, gang* »hodanje, putovanje, put«; stnorv. *ganger* »skupina osoba«; stvnm. *gang*) eng. *gang* »(ustrojena) skupina 1. kriminalaca 2. mladih ljudi koji se stalno družu 3. prijatelja koji se redovito susreću 4. radnika koji rade isti posao«. Ta je rič posuđena u nieke tal. govore u obliku *ghenga* (riđe *ganga*) u značenju »klika, banda; tajno društvo; skupina radnika (u niekome poslu)«, a odatli na iztočnu obalu Jadrana. Bilo bi vrlo važno kada bi se moglo barem približno utvrditi: 1) vrime posuđivanja u tal. govore, 2) vrime ulazka u hrvatske govore i 3) vrime nastanka *gángē* kao načina pivanja

Rič nije mogla ući u tal. govore prije 1867., kada je objavljeno treće prošireno izdanje GB, ali ni prije 1889., kada je izdan EK, jer bi *ganga* (*ghenga*) virojatno u njih bila unesena, barem u ričnik tršćanskoga govora. Po svemu sudeći rič je u tal. govorima prvi put zasvidočena tek 1912. u jednoj tršćanskoj

⁸ Hrvatsko slovo, br. 194.

⁹ Na raznim omrižnim stranicama. Ovdi: [http://www.wikinfo.org/Hrvatski/index.php/Pra%C4%8Dakavski_Gan-Vey%C3%A3n\[Prietraga: 01.12.2012.\]](http://www.wikinfo.org/Hrvatski/index.php/Pra%C4%8Dakavski_Gan-Vey%C3%A3n[Prietraga: 01.12.2012.])

prozi (SS, 118.) u dva suričja: *Il capo d'una ganga* i *Il capo ganga* »vođa (šef) družine (lučkih) radnika«¹⁰. Potom je biliži i LS u ričniku ankonskoga govora 1929. godine, te Vidossi (VV1, 169). U izneseno vrimenoslovlje uklapa se i jedan navod s omrižja, doduše nepodkripljen, priema kojem je eng. rič ušla u tal. krajem 19. stolića¹¹.

Trst je stolićima, a do kraja Prvoga svetskoga rata, bio važna luka Habsburške monarhije, u koju je hrvatsko primorje dospilo po slomu Mletačke republike, pa je moguće da se *ganga* iz Trsta posridstvom mornara i trgovaca širila hrvatskim otocima i uzorjem. Ne samo da se širila, nego je doživila i prominu značenja »skupina osoba« > »bučna, vesela skupina; veselica, zabava, pijanka«. Rič u ovom značenju nije zabilježena u uzorskim mistima Kukljici (Ugljan) i Senju, a niti u zaleđu, u čabarskome, ličkom, imotskom i zapadnohercegovačkome govoru¹². Zanimljivo je da je ne biliži ni Parčić, rodom iz Vrbnika, u ričniku na 1200 stranica iz 1901. godine, niti u obliku *ganga*, a ni u obliku *goanga* (DP).

Ovdi će se navesti samo sićanja svidoka o vrmenu postanka *gángē* kao vrste (načina) pivanja. Priema Šimi Mlinarević (r. 1872.) i Jözi Primorac (r. 1883.), obi iz Tihaljine, *ganga* se (u tom mistu) nije pivala 1894., a počela se pivati najkasnije 1897. godine; Petar Primorac također iz Tihaljine (r. 1895.) reče da je imao 15 godina kada se počelo pivati gangu (AM, 28). Izpitanici u selima posuške občine (Posuški Gradac i Batin) i grudske občine (Grude i Sovići), rođeni između 1865. i 1885. godine, kao pivači pivanja koja su pridhodila gangi, a i kao gangaši, svidoče da se *ganga* počela pivati u razdoblju 1890. – 1900., a gangaš i guslar Ante Oreč iz Posuškoga Gradca (1883. – 1974.) rekao je: „Gangu smo počeli pivot oko 1890. godine.” (PO). Ivan Glibotić (1901. – 1987.), franjevac i doktor glasbe, opisuje kako se u Slivnu počelo gangati „pred svjetski rat, oko god. 1910.”, kada je imao 10-ak godina, te da je i sam kao ditčak gangao (IG). Glasbenik Martin Boras u radu o „folklornoj glazbi” u Hardomilju navodi: „Pokojni Stjepan Boras + Matije (1892-1992.) pričao mi je da je prvi put gangu čuo u Hardomilju 1910. godine: Bekijaši su išli u Gabelu kopat lozu i pivali: *Gango moja ko te je iznija, Božjega raja ne vidiya*”¹³.

Iz navedenoga bi se moglo zaključiti da je *ganga* nastajala oko 1895. godine, da se do kraja stolića proširila do Tihaljine, do 1910. do Slivna, kada se i prvi put čula u Hardomilju.

¹⁰ Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 313, JAZU, Zagreb, 1957., str. 269.

¹¹ Nije li ovaj oblik možda prilagodba načinu izgovora riči *gānga*.

¹² Zagovornici „staroiranske” zorbe tvrde da su se krčke pisme, a u jednoj od njih se spominje i rič *goangi*, pivale od pravadnih vrmena. Uzp. SL, str. 163.

¹³ „... alle sei e dieci i facchini si sparpagliano per gli hangars. Hanno in tasca la pipa e un pezzo di pane. Il capo d'una ganga monta su un terrazzo di carico, intorno a lui s'accalcano più di duecento uomini con i libretti di lavoro levati in alto, e gridano d'essere ingaggiati. Il capo ganga strappa, scegliendo rapidamente, quanti libretti gli occorrono, poi va via seguito dagli ingaggiati. Gli altri stanno zitti, e si risparpagliano.”

Ako bismo prihvatili mišljenje o posuđenici iz talijanskog, onda bi to značilo da gotovo u isto vrime englezka rič *gang* ulazi u tršćanski govor, odatli kao *gānga* u uzvorske hrvatske govore i odmah iz istih u govor Zapadne Hercegovine i Imotske krajine, minjajući pri tome naglasak (> *gānga*) i značenje (»vrsta pivanja«). Tom se brzinom mogla širiti samo kuga, koja je ipak prilipčivija od *gāngel/gāngē*. Toliko o vrimenskoj mogućnosti posudbe, a o njezinim je razlozima teško nešto suvislo reći. Naime, u Hercegovini i Imotskoj krajini za sve vrste izvornoga narodnoga pivanja postoje i narodni nazivi: *pûtničkō*, *ûzgōr*, *brójka* (*brója*, *brójavica*), *ójkavica*, te vrste gange *ókavica* i *ékavica*, a samo bi *ganga* da bude posuđenica.

Kad se govori o tudicama, onda bi tribalo imati na umu da riči uglavnom šire (nameću) osvajači i proizvođači, a u slučaju gange o takvima se ne radi.

Da se u pivanju *gange* čuju slogovi *gan*, *gun*, *gen*, ili što već, zabluda je koju je prvi ponudio BM1 i koja se u radovima o gangi ponavlja do mrcvarenja¹⁴, te je prienesena u brojne ričnike i sveznadare. Nije jedina¹⁵. Tko sluša gangu, u izvedbi onih koji znaju gangati, ni uz najveću slobodu prisposobljavanja ne može drugi glas dovesti ni u daleku vezu s navedenim slogovima. Drugi glas u pivanju gange (*gāngāš*, *gāngāši*) prati onoga koji izgovara riči (*pīvač*) više ili manje određenim samoglasom čija se izgovorna vridnost može kretati oko glasova /ə:/, /æ:/, /œ:/, /a:/, /o:/, /e:/, dok u *prigínjānju* – a gangaši s obzirom na započeti napiv (*òkričānje*) znaju na kojim se slogovima *prigínjē* – *pivač* samo minja visinu glasa, a pratnja (gangaši) „radom pokretnih stražnjih dilova govornog ustroja (meko nebce, stražnji dio jezika) sužavaju i šire prolaz zračnoj struji na granici grkljanske i ustne šupljine, pri čemu kao da pokušavaju artikulirati nov vrlo kratak glas i obično minjaju visina glasa”¹⁶. Svi napivi,

¹⁴ „Le forme *ganga* e *ghenga* (poco usata oggi la prima; più diffusa la seconda) provengono dall'inglese *gang*, voce che Oltremarica, dal 1632, significava 'squadra d'operai' e che, in questo primo e ormai obsoleto significato, penetrò in Italia sul finire dell'Ottocento e fu anche adattata in *ganga*. Poi, dal 1940, arrivò in Italia il nuovo significato dell'inglese parlato in America di 'gruppo, banda di malviventi'; mentre la parola *gangster*, che indicava il delinquente che faceva parte della *gang*, era già arrivata in Italia all'inizio del secolo, segnalata da Alfredo Panzini. Come successe ai due vocaboli precedenti, *cricca* e *combriccola*, poco dopo s'aggiunse il significato attenuato e scherzoso di '(allegra) compagnia, comitiva'. *Ganga* e *ghenga* sono utilizzati quasi esclusivamente in quest'ultimo significato, mentre *gang* mantiene sia il significato negativo, sia quello scherzoso.” – http://www.treccani.it/magazine/lingua_italiana/parole/cricca.html [Prietraga: 02.12.2012.]

¹⁵ V. u: Maričić Kukljčanin, Tomislav: *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu*, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 2000.; Moguš, Milan: *Senjski rječnik*, HAZU – MH Senj, Zagreb – Senj, 2002.; Malinar, Slavko: *Rječnik govora čabarskog kraja*, MH – Ogranak u Čabru, Čabar, 2008.; Čuljat, Marko: *Ričnik ličke ikavice*, Lik@ press, Gospić, 2004.; Šamija, Ivan Branko: *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*, Društvo Lovrečana Zagreb, Zagreb, 2004.

¹⁶ http://www.hardomilje.info/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=16 [Prietraga: 03.11.2012.]. Iz ovoga važnoga kazivanja proizliece: 1) da je kazivač prvi put čuo pivanje *gānge* u Hardomilju 1910. (što znači da do te godine tamo još nije postojala), 2) da je dvostih izrekao „po *najinski*”, jer stanovnici Bekije govore „iznijo” i „vidijo” i da mu u drugom stihu nedostaje slog (triba *Božijega*), te 3) da je promina ili prilagodba dvostih gange uobičajena. Naime, često se u razpravama o mistu nastanka gange navodi dvostih *Gango moja, ko te izmislijo?* / *Škutor Mate, dava ga odnijo!*, uz domišljanja odakli bi podritlom bio taj Mate. AM navodi pet inačica ove *gānge* (str. 40.). Često pivana *gānga* *Kad zapivan uz vinjansku stranu*, / *Poznat češ me, mala, po pivanju* ima inačice: *Kad zapivan uz Rebiča stranu ...*, *Kad zapivan uz rujansku stranu ...*, a AM

novisno o samoglasu kojim gangaši prate pivača, mogu završiti na dugo /è/, dugo /i/, kratko /ù/ ili kratko /i/.¹⁷ Kada bi gangaši prilikom priginjanja izgovarali *gan*, *gn*, postavlja se pitanje, kako vrstni gangaši Stipan Jelić i Ante Škoro mogu taj slog pri samo jednom priginjanju izgovoriti (odpivati) i po 3-4 puta (tremoliranje) dok ostali koji prate to izgovore jedanput. Gangaši koji loše gangaju, koji ne znaju izpravno *priginjati*, ili se tek uče pivati gangu, obično ne *priginjaju* grlom nego jezikom tvoreći pri tom glas koji je blizak glasovima /l/ i /r/. Sićam se da smo se kao ditca dvojici gangaša rugali: „Ėno ðnī koji pīvajū lū-lū-looo-jee!” Naime, onaj koji je pratio, gangao, nije znao priginjati grlom, nego je zračnu struju minjao izgovarajući približno glas /l/ (i to tri puta, koliko je i bilo priginjanja u dotičnome napivu). Naravno, ako u gangi ne postoji pratnja u obliku *gan*, *gan*, i dalje se može tvrditi da se u počecima pivanja iste slušateljima učinilo da gangaši nešto takvo izgovaraju i rekli da oni *gangaju*. Međutim, čini se da ima virojatnijih rišenja o postanku riči *ganga*.

Nema nikakve dvojbe da se pratnja (*gangaši*) u izvedbi gange uzpoređuju s pratnjom glasbala, kako od strane onih koji razumiju (slušaju) gangu, tako i onih koji je pivaju. Jure Begić, najbolji živući *pīvāč* gange, koji na jednom CD-u *pīvā (kòntā)* 120 različitih napiva (melodija) gange, često znade reći: „Ja pivan, a ovi što me prate moji su instrumenti”. Ženska skupina iz Bova to izričito kaže u jednoj gangi snimljenoj 1984.: „*Lipe moje dvije gitarice, / Što kucaju bez ijedne žice*”.¹⁸ Ovaj dvostih vrlo je važan jer iz njega proizlazi da *pīvāčica* poistovjećuje: 1) svoje dvije pratilje, *gangāšice*, s glasbalom (gitarom) i 2) njihovo *priginjānje* s trzajem žice na gitari nazivajući ga *kūcānjem*. Bio sam nazočan jednom druženju vrstnih gangaša, kada je jedan, malo u šali, malo u sbilji, kolegi rekao: „*Ti sāmō štēkcēš, nē nosiš gāngu.*”, gdi bi štēkcānje bilo (ne baš cinjen) način *priginjanja*, a *nōsit gāngu* zancilo bi »ne šćediti glas (zrak) u svakoj dionici gange; jako pivati i ne oslanjati se na druge«. Uz ovo treba dodati i već poznatu činjenicu da glagol *gūslit* osim osnovnog značenja »svirati na

zapisao je šest *gāngā* s različitim „stranama” (46.). Pojedini se napiv gange obično vezao uz dvostih na kojem je prvi put čuvena, pa ako bi dio istoga u nekome mistu bio nejasan, pivači su ga minjali (primirice, pivačima u Kočerinu i nije baš jasno gdi je *Rebića strana*). Inače je obćepoznato da su kopači iz sivernog dila išli na nadnicu u južni dio Hercegovine.

¹⁷ „Ime nosi otuda što onaj koji počinje uz još jednog ili najviše dva vještija pjeva tekst i melodiju, a ostali ih prate u istom ritmu na slogove *gan*, *gan*, a ponekada i na *gan*, *gen*, *gin*, *gon*, *gun*, prema voklima pjesme glavnog pjevača.” (BM1); [drugi glas] „prati prvog pjevača sa: *gan*, *gan* ili *gn gn*, *gu*.” (CR priema AM, 13); „Tek nekoliko godina pred svjetski rat, oko god. 1910., počelo se gangati, tj. drugi je glas mjesto teksta počeo pjevati *gan*, *gan*, zapravo: *ga*, *ga*.” (IG); „Prilikom pjevanja gange pratnja je slobodna kako će pratiti pjevača gange i pjeva po vlastitom izboru: *gan*, *gen*, *gun*, *gn*, *gin*, a može i: *gan*, *gn*, *gin*, *gun*... Ipak, najčešće pratnja izgovara: *gan*, *gan*...” (PO); „Ime joj potiče od načina pjevanja: jedan pjevač počinje pjevati izvodeći tekst i napjev, vodi, a ostala dva pa i više pjevača prate ga u isto ritmu slogom: *gan*. ... Umjesto tog sloga katkad se izgovara *gon*, *gen*, *gin* prema voklima pjesme glavnog pjevača.” (ZM, 55.); Slično i Mijo Milas (priema AM, 20.); „U literaturi prevladava mišljenje da je riječ *ganga* motivirana popratnim slogom *gan* ili njegovim varijantama s izmijenjenim vokalom.” s čime se SL slaže (SL, 166.)

¹⁸ Tako priema nekima postoji „invertirani deseterac”, „ležeći ton”, te da je „svaka izvedba improvizacija” i t.d.

guslama«, znači i pivati drugi glas u gangi, *gángat*, *pràtit*, *prigínjat*. Međutim, riči *ganga* i *gangat* nije moguće izvesti iz prasl. zvukosročnice *gqđ-ti* (ie. je korin *gou-* »zvati, vikati«) odnosno *gqđēti* odakli su *gúđiti* i *gūsle* (*gqđslī*), te *gùdēlj* (*gùndēlj*) i *gùndati*.

U zapadnohercegovačkome govoru postoji glagol *gúngat*. Za onoga koji tek uči gusliti, ili slabo gusli, ili se nameće da gusli (prave guslare, inače, obično se molilo da nešto *òdguslē*), govorilo se da *gúngā*. Ridko se takav glagol rabio za opis sviranja vrstnoga guslara, a prid njim nikada. Dakli, glagol je u tom smislu imao posprdno, podcinjivačko značenje. Jedna žena, stara osamdeset godina, nedavno mi je pričala, kako se kao dite s ostalom ditcom *ìgrala mīšē*. Pa je jedno od njih *gúngalo*, a ostali posluživali, što znači da je jedno oponašalo svećenika pivajući evanđelje i ostale molitve; kako nije znalo Službu riči, pogotovo dilove na latinskome, ono je samo pratilo liturgijske napive koristeći rič *gun*. Također, udar gudala i nastavačno potezanje po struni u jednom pravcu prisposobljava se glasovima *guuun*.

Ni PS ni ARj nemaju glagol *gungati*, ali imaju imenicu *gunga*, koju je zapisao Pavlinović – i koja je očito odglagolnica nastala od *gungati* – u značenju »ženska koja sved žepka, zagrizajući ispod glasa govori«, te *gungic* »muško što izgriza malo govoreći kroz nos«. PS rič izvodi od prasl. zvukosročnice **gqgōn-*, te stcsl. *gognqti* »mumljati, gundati; žuboriti, šumiti« zastupljene i u slov. *gognjáti* »govoriti kroz nos«, bug. *gǎgnjá* »mucam«, polj. *gegać*, *gegliwy* »koji unjka, govori kroz nos«, te posuđene u rum. *gîngav* »mucav«, *gîngavie* »mucanje«. PS upućuje i na moguću vezu ove riči s rum. *goangă* (Mala Vlaška, Erdelj) »kukac«, *gînganie* »životinja koja zuji, bruji; kukac« (PS, s. v. *gunga*). Dakli, u raznim se govorima zvukosročni korin minja kao *gung-*, *gog-*, *gǎg-*, *geg-*, *gîng-* i moguće *goang-* s grananjem značenja »nejasan, neodređen, obično visok, zvuk ili glas, zujanje, brujanje« > »životinja koja se tako glasa (stršljen, pčela, osa)« > »hunjkanje, mucanje«. U zapadnohercegovačkome govoru postoji i istoznačnica glagola *gúngat* u obliku *gúngulit*¹⁹, u kojoj je moguće utjecaj druge zvukosročnice *gúngula* tur. postanja (*gulgule*) i posve inog značenja.

U trenutku kada je jedan ili više pivača dvoglasnoga pivanja, koje je moglo biti slično *brójki*, ili nieko ino koje je izumrlo, počeo, umisto pivanja riči stihova, pratiti napiv oponašajući glasbalo, a to su, s obzirom na zvukoopisivost mogle biti samo gusle, virojatno su sami pivači, prije nego slušatelji, pokušali ričju opisati njegovo pivanje, pa su rekli da on *gūsli*; ali kako taj pivač doista ne »svira na guslama«, istodobno su rabili i izraz *ôn gúngā*, jer je *gúngat* prikladnija, zvukoopisnija rič za ono što on čini. Budući da je u pivanju gange glas *gangáša* češće oko glasa /a/ nego oko /u/, dogodilo se da su počeli govoriti kako on *gàngā*.

¹⁹ V.: http://www.ganga.hr/html/ante_kraljeviae.html pod „Nazivlje“ [Prietraga: 04.11.2012.].

U ovom je slučaju promina *u > a* uzrokovana sličnoglasjem, dok u slidećim primirima to nije slučaj: áj*am* (tur. *oyum*), b*à*danj (stvnim. *budin*), m*a*štùluk (tur. *muştuluk*) i sv*à*kud(*a/n*) (sv*ü*kud(*a*)). Tako bi najvirojatnije izkonoslovlje zvukosročnice gánga bilo: *gǫǧɒn- > gǫǧnɔti > (uz gúngat = »guslit«) gúngat > gángat > gán*ga*.

KNJIGOPISJE:

GB – Boerio, Giuseppe: *Dizionario del dialetto veneziano – terza edizione aumentata e corretta*, Reale tipografia di Giovanni Cecchini Edit., Venezia, 1867.

ARj – *Rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1881. – 1976.

EK – Kosovitz, Ernesto: *Dizionario-vocabolario del dialetto triestino e della lingua italiana*, Tipografia Figli di C. Amati, Trieste, 1889.

DP – Parčić, Dragutin: *Rječnik hrvatsko-talijanski*, Zadar, 1901., prietisak: Artresor studio, Zagreb, 1995.

LS – Spotti, Luigi: *Vocabolarietto anconitano-italiano*, Leo S. Olschki Editore, Ginevra, 1929.

APr – Prati, Angelico: *Vocabulario etimologico italiano*, Torino, 1951.

PS – Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. I.-IV., JAZU, Zagreb 1971.

AP – Piasevoli, Ankica: *Rječnik govora mjesta Sali na Dugom otoku*, MH, Zadar, 1993.

HJP – Hrvatski jezični portal, <http://hjp.srce.hr/index.php?show=search>

DG – Geić, Duško – Slade Šilović, Mirko: *Rječnik trogirskog cakavskog govora*, Muzej grada Trogira, Izdanja Muzeja grada Trogira, sv. 9., Trogir, 1994.

AR – Roki, Andro – Fortunato: *Lîbar Vîskiga Jazîka*, priredio Tomislav Roki, Toronto, 1997.

VV1 – Vinja, Vojmir: *Jadranske etimologije*, knj. I. (A – H), Djela HAZU, knj. 74, HAZU i ŠK, Zagreb, 1998.

APAS – Piccoli, Agostina – Sanmartino, Antonio: *Dizionario dell'idioma croato-molisano di Montemitro / Rječnik moliškohrvatskoga govora Mundimitra*, Fondazione „Agostina Piccoli” – Matica Hrvatska, Montemitro – Zagreb, 2000.

IB – Babić, Ivan: *Studenački rječnik*, Župni ured Studenci, Studenci, 2008.

DK – Kalogjera, Damir – Fattorini Svoboda, Mirjana – Josipović Smojver, Višnja: *Rječnik govora grada Korčule*, Novi Liber, Zagreb, 2008.

FM – Ženidba (Broćanska župa u Hercegovini) – *Godine 1870. opisao Don Franjo Miličević*, u: Zbornik za narodni život i običaje, knj. XX., sv. 2., Zagreb, 1915., str. 185. – 225.

FI – Ivanišević, don Frano: *Poljica - Narodni život i običaji*, prietisak izdanja iz 1906., Književni krug, Split, 1987.

SS – Slataper, Scipio: *Il mio Carso*⁴, „La Voce”, Soc. An. Editrice, Roma, 1920. [prva naklada: 1912.]

BM1 – Marić, fra Branko: *Hercegovačka ganga*, Hrvatski narodni kalendar XXIII, Napredak, Zagreb, 1934., 105-108.

SK1 – Kutleša, fra Silvestar: *Život i običaji u Imočkoj krajini*, Izdanja Ogranka Matice hrvatske u Imotskom, Niz etnografskih izdanja, sv. 1., II. izd., Imotski, 1997.

BM2 – Marić, fra Branko: *Iz područja gange*, Hrvatski narodni kalendar XXXI, Napredak, Zagreb, 1941., str. 41. – 46.

CR – Rihtman, Cvjetko: *Polifoni oblici u narodnoj muzici BiH*, Bilten Instituta za proučavanje folklora, Sarajevo, 1951., str. 7. – 16.

DR – Rihtman, Dunja: *Narodna muzička tradicija lišićkog područja*, u: Glasnik Zrmljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija, n.s., sv. XXIV/XXV, Sarajevo, 1970., str. 363. – 419.

AM – Mijatović, Anđelko: *Ganga – Pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa*, II. prošireno izdanje, Knjiga prva, Naša ognjišta, Knjižnica Naših ognjišta, knj. 152., Tomislavgrad, 2004. [prva naklada 1973.]

IG – Glibotić, fra Ivan: *Naše ojkanje i ganganje*, Imotska krajina, 15.9.1978., str. 9.

ZM – Miletić, Zdenka: *Jeka s hercegovačkog krša*, Kršćanska sadašnjost i Sveta baština, Zagreb – Duvno, 1988.

MĆ – Ćurić, N. Mijo: *Staroiransko podrijetlo Hrvata*, Nezavisna autorska naklada, Zagreb, 1991.

PO – Oreč, Petar: *Ganga – narodno pjevanje*, Hercegovina, br. 9., Mostar, 1995., str. 179.–190.

MN – Nosić, Milan: *Podrijetlo riječi ganga*, Motrišta, br. 18, Matica hrvatska, Mostar, 2000., str. 85.–90.

VP – Putanec, Valentin: *Etimologija hrvatskih dijalektizama, prezimena i etnika: uzvik rera, apelativ rera 'vrsta pjevanja', rero 'katolički svećenik (glagoljaš)', etnik i prezime Rera (Sinj, Lošinj), ganga 'pjesma i pjevanje (i vrsta pjevanja)'*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Vol. 29 No.1, Prosinac 2003., str. 232. – 238.

SL – Lorger, Srećko: *GANGA – priprosto (polifono) skupno pjevanje*; u: *Lovrečki libar*, br. XIV., god. XIV., Društvo Lovrečana Zagreb, Zagreb, 2012.

Ante Kraljević
10000 ZAGREB, A. Stipančića 10
akraljevic@xnet.hr

HRVATSKE DVOSTIH PISMICE GANGA

Sažetak

Hrvatske dvostih pismice pjevaju se kao ganga, bećarac, rera... Poradi popularnosti svoga pjeva ganga je na duvanjskom i širem hercegovačkom području najčešće njihovo imenovanje iako ono označava ukupnu izvedbenu stvarnost (i tekst i pjevanje). Ogled pokušava predočiti kontekst u kojemu je ganga pjevana i iz kojega se tek da u potpunosti razumjeti. Njezin prvenstveni kontekst su ljubavni običaji gangaškog područja, tek drugi kontekst su društveno-političke okolnosti u kojima su pjevane kao i epski etos njezinih pjevača. One su krik, ali i odgovor jednoga načina postojanja na sva iskušenja života i povijesti. One su ljubavni zov i čežnja.

Ključne riječi: ganga, dvostih, ljubavni običaji, sila, otvaranje, gangom o gangi, protest...

Duvanjsko područje neupitno dio je ukupnog gangaškog područja¹, s kojim nedjeljivo dijeli i način pjevanja, ali i ono što se pjeva (usmeno književnu tvorbu). Budući da su Sinjani starinom Duvnjaci i Ramci, a ne pjevaju gangu nego reru za zaključiti je da se i način pjevanja i naziv izvedbe tijekom vremena mijenja(o). I da su moguće pretpostavke da u doba odseljavanja oko 1687. – 1690. naziv ganga ili nije bio nazočan u ljudi ovih krajeva ili su oni kao doseljenici tijekom vremena iz nekih nama nepoznatih razloga prihvatili sasvim novi navedeni naziv. Kao što se u narodu često povezivalo ime s oblikom navodnog izgovora pratećih glasova kada je u pitanju ganga, vjerojatno se ista tvrdnja veže i uz nastanak imena rera. U svakom slučaju misterij gange nastavlja živjeti kao i dvojba jesu li rera i ganga ista vrst pjevanja. Po stavu, snazi koja je potrebna za

¹ Nieki autori s pravom ne čuju u pivanju gange slog *gan*: „... oblika pjevanja u kojem drugi glas ne izgovara tekst, nego prati prvog pjevača sa muklo »e«, ili vokalom »o«.” (DR, 369.); „Ostali glasovi - gangači - prate 'pivača' svojim neodređenim glasovima, odnosno poluglasovima sličnim vokalima slogova što ih izgovara pjevajući 'pjevač' predvodnik.” (31.). „Čini se da se je najduže očuvala ganga 'okavica', u kojoj kroz glasove pratitelja gangača ili gangaša - u uhu slušatelja dolazi do izražaja kao odjek vokala o” (AM, 34.); „dok jedan glas izvodi tekst, dotle drugi glasovi gangaju na jednom od vokala” (Ankica Petrović priema AM, 20.).

izvedbu i uloži u životu ljudi, oni to jesu. Po mišljenju etnomuzikologa oni isto tako to jesu: «Ganga i rera istovjetni su oblici narodnoga pjevanja.»²

Značenje pojma ganga³ u području njezina izvođenja je dvostruko:

1. pjesma
2. višeglasno skupno pjevanje pjesme – ganganje.

Značenje glagola gangati je također dvostruko:

1. pjevati gangu/pjesmu
2. pratiti pjevača u pjevanju gange/pjesme.

Ovakva dvostrukost značenja na neki način stvara i određene nepreciznosti u izričajima koji se odnose na gangu. Ukoliko poznajemo praksu gangaškoga područja onda će nam ipak biti jasno da usmenoknjiževna tvorba koju gangaši pjevaju promjenom načina izvedbe, recimo kao bećarac ne zadržava ime ganga za stihove koji se bećarcem izvode, oni postaju bećarcima. Iz ovoga je idljivo da pojam pjesma koji se izriče imenicom ganga prvenstveno se ne odnosu na usmeno književnu tvorbu, nego i na nju i na njezinu izvedbu i pjesma/ganga je pjesma u onom smislu u kojemu za svaku glasnu izvedbu bilo kojega teksta, njegovu glazbenu (vokalnu ili instrumentalnu) izvedbu izreći ćemo da se u daljini čula pjesma, ali ne nužno kao tekst kojega se pjeva nego kao izvedbena ukupnost. Ono što gangaši pjevaju, tako iako rijetko odvajano od načina izvedbe ipak je nužno odvojiti u govorenju o gangi kako bi se znalo o čemu se zapravo govori. S obzirom na prirodu «pismica» njihov gotovo isključivo deseterački stih, u pravilu rimu završnih riječi svakoga stiha, te s obzirom da se uvijek radi o pjesmama s dva stiha imenovanje ove usmeno književne tvorbe ne bi trebalo predstavljati neki veliki problem. Uzmemo li u obzir da se ove usmenoknjiževne tvorbe u različitim formama izvođenja pojavljuju na čitavom hrvatskom prostoru ne će biti pretenciozna ako im i damo hrvatsko ime. Drugi dio imena bi se odnosio na preciziranje broja stihova koje ove usmenoknjiževne tvorbe sadrže. S obzirom na to da one iskazuju cjelovitu pjesmu, da su djelo u smislu ostvaraja, a već u navedenom djelu Anđelka Mijatovića u podnaslovu se koristi, po mom mišljenju, odgovarajući iskaz «pismice», treći dio trosložnog imena se sam od sebe nameće: hrvatske dvostih pismice. Svaka hrvatska dvostih pismica u trenutku vlastite izvedbe i s obzirom na njega dobiva ime sukladno načinu njezina izvođenja: ganga, bećarac, rera, ojkavica, treskavica, brojalica... što govori da se ono značenje pjesme prvenstveno odnosilo na njezinu izvedbu i to u smislu ukupnosti stihova i njihove izvedbe. Ova pod gangom neodvojivost pojmova govori nam o uvjetovanosti dužine pjesama načinom njihove izvedbe.

² <http://www.ganga.hr/html/belevarija.html> [Prietraga: 04.11.2012.]

³ Rič rabi i književnik Vladimir Pavlović iz Trebižata: „Načvar učija note, malo nadoša pa je počēja pomalo i gúngulit.“, u *Memoari Ivana Davurka*, Hercegovački tjednik.

Tako je način pjevanja primoravao usmeno književnog pjesnika, da svojim tvorbama da odgovarajući oblik i dužinu primjerenu načinu izvođenja. Ta kratkoća forme hrvatskih dvostih pismica čini ih s jedne strane «sitnežom» kojega nitko ne uvažava i s druge strane formom koja u veoma malom broju slogova mora izreći motive, temu, ideju: cjeloviti svijeta djela, makar u onim umjetnički uspješnim ostvarajima. Ako je se istrgne iz njezina izvođačkoga konteksta, a uglavnom jest, jer on gotovo umire, ove hrvatske dvostih pismice ostaju ponekad lebdjeti u zraku kao nedorečene tvorbe ili samo njima (gangašima...) razumljive tvorbe koje se onda olako odbacuju kao nevrijedan materijal. Pokušavajući pronaći u pjesništvo japanske haiku poezije, ukoliko želite biti više od čovjeka koji uhvati po koju pjesmicu kao osobni intimni izbor, nužno ćete se morati uputiti u proučavanje njezina zen-budističkog konteksta. Hrvatske dvostih pismice s druge strane od vas će zahtijevati tek nešto strpljenja za razumijevanje narodnog života, njegovih duhovnih težnji i njegovih običaja, no, zanimljivo je koliko malo strpljenja imamo upravo za samospoznaju.

Po mom dubokom uvjerenju ganga je neodvojivo povezana s ljubavnim običajima područja u kojemu se izvodi kao i društvenom položaju njezinih tvoraca i izvođača u državnim tvorbama koje su obuhvaćale spomenuto područje. U podjeli gange najčešće se ona pokušava podijeliti po tome tko su njezini izvođači, muškarci ili žene, jer se kao višeglasno pjevanje izvodi u skupinama muškaraca ili žena, rijetko osim kao iznimno dopušteni eksperiment pojavljuje se mješovita ganga, a i tada jedan od glasova (češće muški) pokušava postići visinu, boju i ton glasova s kojima je izvodi. Međutim, držim da je ovakva podjela opravdana s etnomuzikološke pozicije, dok razmatrajući gangu kao usmenoknjiževnu tvorbu ona govori vrlo malo. U tom smislu gange su se pokušavale svrstavati najčešće prema motivima svojih stihova. Tako da su one okupljane s obzirom na svoje sadržaje, ono o čemu govore, a tih se motiva onda množilo tako da je ustvrđeno da je ona govorila o svemu pa tako naslovi koji govore o sadržajnom karakteru hrvatskih dvostihovanih pismica izgledaju primjerice ovako: *Ljubav, Djevojke o ljubavi, Stara (bivša) ljubav, Momci o ljubavi, Momci i djevojke, Muškarac o sebi, Barabel/bećari o sebi...* Ovakvo grupiranje je odavalo dojam sredene građe i preglednosti. Pa ipak mi se činilo da se u ukupnosti pjesničkog iskaza tek progovaralo o grupacijama pjesama u kojima je naglasak na ovim ili onim motivima koji onda određuju pripadnost tih hrvatskih dvostih pismica u ovu ili onu skupinu ili pak pojavu jedne te iste hrvatske dvostih pismice u više grupacija. Ono što se meni osobno čini jest da u širem obzoru nitko se nije usudio izreći sud o karakteru hrvatskih dvostih pismica. A po mojem uvidu u tekstove pjesama i iskustvenu gangašku praksu taj karakter je dvojak.

Govoreći o gangi često bi se hrabro izricalo da su to pjesme koje su većinom ljubavnog karaktera. One kao pjesme mladosti, po mome osobnom sudu, pjesme su, u širem kontekstu gledano, ljubavnih običaja gangaškoga (a time i duvanjskoga) područja. Kao takve one u središtu svoga zanimanja imaju ljubav, mladenački život, odnose i suodnose u užem društvenom konteksta mladića i djevojke, momkovanje i curovanje i sve u svezi s življenjem tih pojmova na ovom području.

Ljubav kao ideal. I ljubav kao čeznuće. Ljubavni običaji kao praksa u kojoj se ljubav ostvaruje ili ne ostvaruje. Prostor u kojem se živi i odrasta, ljubav koja se osjeća za svoje bližnje, svoj rod i dom. I kroz sva zbivanja, zgođe i nezgođe, ratove, zatvore, patnje uvijek neka ljubavna čeznuća za onom dragom konkretnom utjelovljenom ljubavi u nekoj tamo ženi ili muškarcu, kojega se ljubi, često, i nakon ove njegove ovozemne egzistencije. Društveni i obiteljski odnosi, tradicijske običajne sveze i okolnosti ljubovanja i ljubavi.

Druga jasno izražena karakteristika gange (i njezinih stihova) jest da je ona pjesnička reakcija na političku i društvenu stvarnost u tom je smislu najčešće pjesma pobune i protesta. Ima i tvorbenih nastojanja u službi represivnog državnog aparata, jer su one nastale kao potreba tog istog aparata u pokušaju promjene odnosa prema toj i takvoj državi. Ganga kao sredstvo promocije političkih stavova i hrvatske dvostihovane pismice u toj službi nisu iznenađenje za one koji znaju omiljenost ovoga načina pjevanja i njegovu sveprisutnost u životu ljudi na ovim područjima.

Ona je ono što prirasta k srcu izrastajući iz srca kao krik koji doziva budućnost, nikao iz prošlosti, za sada i ovdje i sva vremena. Hrvatske dvostih pismice jakog propagandnog naboja, agresivne manjine koja je zahvaljujući posebnom društvenom statusu prkosila gangaškoj većini teško je uvrstiti u bilo što osim u protestne pjesme protiv stava vlastite većine, ali, naravno, sasvim drugačije naravi od onih koje su kao istinske protestne pjesme bivale razlogom političkog progona.

Poseban gangaški proizvod su i gange o gangi.

O gangi kao glazbenoj formi, mogu tek iznijeti svoj skromni sud, da ona snagom vlastite izvedbe izlazi iz glazbenog područja koje pokriva pjevanje očuvanih nježnih i ugodajnih melodija kojim se pjeva lirika ovih područja, ali opsegom i snagom tona, također, i iz svečanog pripovjedačko-pjevačkog tona guslara.

Dr. Branko Marić⁴ proučavajući njezinu glazbenu formu došao je do zaključka da starost gange “seže nedogledno daleko”. Iako je njegova tvrdnja

⁴ MARIĆ, DR. BRANKO: *Hercegovačka ganga*, 1934. u ANĐELKO MIJATOVIĆ, O gangi, Ganga pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa, II. Izdanje, Tomislavgrad 2004. str. 10.

iz istog članka o nastanku gange oko 1900. u Imotskoj Krajini, koja se onda proširila na ostala područja izazvala dosta bure u kasnijim raspravama.

Naime, on je tu tezu izrekao kao tvrdnju još živih govornika sjećanja. Zanimljivo je da u toj tvrdnji o tako «kasnom» nastanku gange on nije vidio osporavanje vlastite stručne etnomuzikološke tvrdnje da njezina starost «seže nedogledno daleko». S obzirom na duvanjsko ramski egzodus u Cetinsku krajinu koncem osamnaestog stoljeća i pošto je na tom širem području nazočan gotovo istovjetan oblik glazbeno pijevnog izričaja s drugim imenom ne preostaje nam drugo nego se usuditi na neke zaključke. Tako, reru, držim moguće je shvatiti ili kako konzervativniji oblik duvanjskoramskog pjevanja ili njegov specifični spoj sa sličnim glazbenim tvorbama sinjskih starosjedilaca. Iz ove činjenice postojanja «istovjetnog», ali i specifičnog oblika pjevanja u mjestu za koje se zna da se u ne tako davnom povijesnom trenutku naselilo pet do osam tisuća ljudi s današnjeg gangaškog područja nužno je povući neke zaključke. Ili je ganga postojala i ranije na duvanjsko-ramskom području pa je u njezinim prognanika doživjela jednu vrstu ponosnog konzerviranja njezina izgleda ili je ona kao živa praksa dobivala i specifične elemente starosjedilačkih sličnih glazbenih formi. Ili je uopće nisu prakticirali, pa se na tom prostoru susreću s formom koju prihvaćaju i koja se s obzirom na današnju pjesmu njihova kraja ipak u bitnome mnogo i ne razlikuje.

Ukoliko je ganga nastala oko 1900. je li negdje u isto doba nastala i rera? Ako je ganga tek specifični proizvod novih prilika, je li i rera nastala s obzirom na slične okolnosti.

Nakon svih ovih više pitanja, nego li zaključaka: čini mi se da teorije po kojoj se baš neki sjećaju kako je nastala i tko ju je izmislio, pa i pjesme o tome, više su reinterpretacija prošlosti nego li njezina povijesna istina. Istina je da postoji veliki broj hrvatskih dvostih pismica iz ranijih razdoblja, kao i to da njihovi zapisivači nisu ih vezivali uz samo jedan način pjevanja, znajući iz prakse da se hrvatske dvostih pismice mogu pjevati na različite načine, te je isto tako istina da ih nisu imenovali kao gange niti na ovim područjima. A i imenovanje ovoga načina pjevanja gangom, ukoliko ju se tako nazivalo od davnina i ako je ono neupitne povijesne dubine, očito nije izdržalo praksu Cetinske krajine da se pjevanje istoga tipa već tada zove ili kasnije nazove rerom.

Razlozi ekspanzije gange po mojem osobnom sudu, a moguće i njezina novog imenovanja, su promijenjene društvene okolnosti u kojima su živjeli ljudi ovih prostora. Ono što su ranije u strahu i skrivečki pjevali postaje javnom stvari, ispunja prostor. Mladež se slobodnije kreće vlastitom zemljom, i taj duh oslobođenja potiče ih na slobodno izražavanje vlastitih osjećaja. Za razliku od turskih vremena kada je svako noćno putovanje bilo pisanje vlastite smrtno presude pod novom austrijskom i ugarskom upravom povećava se osjećaj opće

sigurnosti. Putovanja i noćne šetnje postaju normalna stvar. Ljubavni običaji se bez straha prakticiraju u svojoj punini. Navodeći ih tek kao pjesmu ilustraciju Stojan Rubić i fra Anđeo Nuić, ne uvrštavaju ih u zapise usmeno književnog blaga na duvanjskom području. Iako je iz svega razvidno da one hrvatske dvostihovane pismice kao usmeno književne tvorbe postoje. Naime, imenujući nazive dijelova tijela u duvanjskom području oni kao ilustraciju navode: «Noge doli drugčije se vele gnjati, Tako se piva babi staroj:

Stara baba, grbavo čeljade,

Pokrij gnjate, pobjljuje se na te.»

Ono što je u svemu tome zanimljivo jest da oni ne navode da se ovaj hrvatska dvostih pismica zove ganga ili da je se tako izvodi, ali je iz njezine forme, iako izrijekom to nije rečeno, vidljivo da se radi o cjelovitu i dovršenu ostvaraju. Kojega se, pretpostaviti je, u izvedbi ostvaruje na više mogućih načina. Isto tako, vjerujem, da je ganga neki novi način pjevanja mladeži koji se protivio dobrim starim običajima, a koji nekom neobjašnjivom lakoćom potiskuje stare oblike pjevanja i izvedbi ovih hrvatskih dvostih pismica, uvjeren sam da bi to vrijedni zapisivači usmeno književnog blaga ipak zabilježili. Nagla rasprostranjenost na sasvim određeno područje (zašto ne šire?) i najveća omiljenost ovog glazbenog izričaja na tom području nekako se protive logici ponuđenih argumenata, ono što je također vrlo zanimljivo jest da svi proučavatelji ove vrste pjevanja datiraju ga duboko u povijest.

Cvjetko Rihtman⁵ gangu drži ostatkom glazbene prakse predslavenskih Ilira i proučavajući glazbenu ostavštinu na ovim područjima dolazi do zaključka da naslijeđeni načini pjevanja po područjima se razlikuju s obzirom na obitavanje različitih ilirskih plemena u prostoru.

Ganga-hrvatska dvostih pismica je neodvojivo povezana sa svojim načinom izvedbe jer on iz fizioloških razloga traži kratkoću pjesničkoga ostvaraja. Stihovi se mogu jasno razumjeti ponajprije u onom dijelu koji se čuje bez pratnje drugih glasova i koji se zove (za)počinjanje, a u kojemu je gangaš otpjevao jedan ili gotovo oba stiha, trebalo je primjeriti dužinom mogućnošću plućnih kapaciteta i glasovne izdržljivosti pratećih glasova da isprate pjevača u makar jednom, a najčešće jednom stihu plus prvi stih iza cezure, te rijetko u pjevanja gotovo oba stiha u cijelosti. Za onoga koji pjeva prvi glas kaže se da piva, vodi, a da u trenucima kada naglašava melodijsku posebnost kaže se da priginje. Za one koji najčešće višeglasnim usklađivanjem s vođenom melodijom prateći pjevača alofonima vokala o i e, ponekad i drugih vokala kaže se da prate, gangaju ili

⁵ ANĐELKO MIJATOVIĆ, O gangi, Ganga pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa, II. Izdanje, Tomislavgrad 2004. i S. MIRTA LIŠNIĆ, *Rera-ganga*, Naša ognjišta br. 7(53), 1987. str. 16. i 17.

gusle. Ovaj način pjevanja odabrao je deseterac kao najčešći i gotovo isključivi stih vlastitih tekstova.

Za razliku od epskog deseterca koji u junačkim pjesmama nije tražio rimu, ganga je gotovo postavlja kao uvjet.

Diko moja priko polja priđi,
poljubi me pa opet otidi.

One hrvatske dvostih pismice koje nemaju rimu na kraju prvog i drugog stiha, u kojima stihovi nisu u sroku mogu se držati iznimkama. Ipak, u tim odstupanjima, relativno je veliki broj onih pjesama koje su rimu stihova zamijenili unutarnjom rimom, rjeđe u oba stiha, a češće samo u drugom stihu. Srok se ostvaruje riječju pred cezurom i na kraju stiha:

Švercam marke, samo iljedarke,
ljubim svaku, staru i nejaku.
Misečina, al mog dragog nema,
da je tavno, već bi doša davno.

I na koncu postoje pjesme iznimke koje se pjevaju tek sedamdesetih godina prošlog stoljeća, po koja vjerojatno i ranije, u kojima se s nakanom narušava ustaljeni način građenja hrvatske dvostih pismice:

Piva pivac u šupi na rudi,
ne boji se ni pratrova ćuke.

Očekivana rima je izostavljena, a drugi stih u naizgled nemotiviranom odnosu prema prvom stihu. Poetika osporavanja tradicije nije zahvatila jačega maha jer je upravo tih godina i gasila se dotadašnja sveprisutna gangaška praksa.

Tako umiru i one koje su očito nastajale kao svjesna odstupanja od uobičajenog načina gradnje.

Moj se dragi vozi na motoru:
kroz kabinu, ispala mu leđa.

Broj ovih ostvarenja je relativno mali. U navedenoj Mijatovićevoj zbirci skoro da ih i nema. Ganga baš u tom vremenu polako prestaje biti glazbeni okvir ljubavnih običaja, oni polako postaju dio povijesti, u početku se modificirajući, da bi danas bili gotovo dokinuti.

LJUBAVNI OBIČAJI I GANGA

Ja na Cisti mala na Lovreću,
ja na Lovreć mala kaže ne ću.

Koliko ove stihove može razumjeti netko tko nije iz ovih područja gdje se pjeva ganga. Što njemu u ovoj pjesmi može biti od nekog značaja da bi

ga uputilo na to da se radi o iznimnom ostvaraju usmeno književne prakse. Ako je neka udaljenost između Ciste i Lovreća razumljiva i onima kojima je to negdje ipak bogu iza leđa, to da netko ide i svladava tu udaljenost izrečeno je vrlo suptilno i minimumom uporabljenih jezičnih sredstava. Tek što smo u prvom stihu saznali za udaljenost koja dijeli dvoje zaljubljenih u izričaju «ja na Lovreć» osjećamo svladanost te razdaljine i logika slijeda bi bila da kad je već ta zapreka svladana ljubav se i ostvaruje. No pjesnik upravo tu nudi iznenađujući završetak. Ljubav se ne će realizirati jer ona koja je voljena izriče svoj stav, a on je, ma koliko se mi učili iznenađujućim obratima ipak neočekivan. Iako čitana i ovako izvan konteksta ljubavnih običaja, za onoga tko je želi iščitati, ili tko u njoj prepoznaje mogući poziv na čitanje uopće kao vrijedne pjesničke tvorbe, ipak može dobiti očit poruke usmeno književnog pjesnika. No, ako je stavljate u gangašima samorazumljivi kontekst da je običaj da momci pješeice u noći idu k svojim djevojkama i da ih onda tiho zazivaju na prozoru i očekuju kako će njihov hod biti nagrađen cjelovečernjim druženjem u djevojačkoj sobi s odabranicom njegova srca, vjerujem da tek tada u nijansama i rasponima očekivanja i stvarnosti možete vidjeti istinsku dubinu navedenih stihova. Već sljedeći stihovi, ne traže gangaški kontekst, oni su gotovo univerzalni u prikazu vlastite «dične» mladosti.

Baraba sam i more mi biti,
ljubit cure, pa ji ostaviti.

Svjetska boema u momkovanju gangaškog područja dobiva i svoju epsku dimenziju. No o tome ćemo više u onom dijelu u kojem ćemo govoriti o protestnom karakteru ovih hrvatskih dvostih pismica. Sada su ovi stihovi tek izazov njihova kontekstualiziranja u izvedbenu i običajnu praksu duvanjskog (i sveukupno gangaškog) područja. Možda ih i ne možemo čuti u svoj njihovoj nijansiranosti ako ima ne suprotstavimo sljedeće stihove:

Ne ljubi se kog se uzet ne će,
jer su teške divojačke kletve.

Jer je teška djevojačka suza. Teško onom na kog ona pane. U takvom kontekstu dubina onoga baraba sam i njegova snaga dobiva tek punu dimenziju. Jer mu može biti, malo samohvale, on to i čini, jer je takav. Postavlja se pitanja je li to tako dično kao što pjesma kaže, ali onda ulazimo u moraliziranje koje pjesnik i onaj koji bira gangu za izvedbu (izvođač) očito prijeziru. Ova ganga, s kojom smo pokušali kontekstualizirati prethodnu ima gotovo poslovični karakter.

U silnim i nesilnim večerima, u onima okupanim mjesečinom ili onima koje nazivaju tavnim miješaju se i isprepliću iskonska čežnje i njihovi ljubavni ostvaraji.

Nemoj, mala, kazivati rodu
da barabe poljube pa odu.

Ono što se događa između dvoje mladih treba ostati njihova tajna. Kako bi se znalo uobičajeno i karakteristično obrazložiti i ojačati «to se ni rođenoj majci ne govori».

Zašto plačeš, ta nisi nejaka,
i bez mene imade momaka.

Treba uvijek imati opreza kod doslovnog shvaćanja ovih i ovakvih pjesama, jer uvijek treba uobziriti malo momačke samohvale i potrebe da se istakne svoje momačko i ljubavničko umijeće. Ovdje u ovoj pjesmi očito se radi o rastanku dvoje mladih u kojemu on kao emocionalno neosjetljiv iskazuje vlastitu nadmoć i upućuje svoju partnericu na druge momke i njih kao nadomjestak vlastite emocionalne uskogrudnosti, koja tek uzimanje vidi kao potpunu ljubav. Ukoliko ju je ikada volio onda vjerojatno ovakva navodna nadmoć bi bila neprirodna, ali ukoliko je ovo istinska pjesma onoga koji se poigrao s nečijim osjećajima potencijalni pjesnički odgovor bi mogao biti:

Znat ćeš dragi, što je moja kletva,
kad te bude trgala Neretva.

Ipak u većini slučajeva na ovom morlačkom ljubavnom poprištu žestinu ostavljene zamjenjuje njezina veličina i postojanost u vlastitom emocionalnom opredjeljenju:

Kun ga majko, nisi ga rodila,
ja ne mogu, jer sam ga volila.

Kako staviti u suodnos sadržaje dviju sljedećih hrvatskih dvostih pismica osim kao raspon u kojemu se rađa tragedija:

Svaka luda, koja mene čeka,
deset san ji oženiti reka.
Ja sam svoju rješila sudbinu,
il za dragog ili u ledinu.

S jedne strane neobveznost i olako postupanje, a s druge strane gotovo fatalno pristajanje i sudbinski izbor. Kazuje se da su momak i djevojka znali godinama siliti a da je u tim intimnim trenucima osim razgovora pogleda i po kojeg uzdisaja našao se tek poneki ukradeni poljubac:

Očiju mi, kojim sada gledam,
dok sam cura ljubiti se ne dam.

Ili što je ipak mnogo realnije da se igrala ona stara igra «vrline javne poroci tajni»:

Ljub me dragi, al me ne odaji,
i druge se ljube u potaji.

Jer i oni koji su u samohvali znali da pretjeruju u opisu vlastitih ljubavnih uspjeha znali su se zabrinuti kada je njihov istinski osjećajni izbor bio u pitanju:

Kaži pravo livado zelena,
je li moja mala poljubljena?

Sila kao središta života. Odlazak na njih i povratak kući. Ljubav kao velika pozadina

svih zbivnja. Ali postoji i ono doba godine, toplije i radno, u kojemu sila nije bilo, ali su zato postojali derneci, nedjelje, kola:

Ja sam svoju malu bezecovo

Kad je bilo Srce Isusovo.

I zamirio i osigurao za sebe. Bezecovo, čovječe! Ovaj ljubavni svijet slobodnih dolazaka i slobodnih pristanaka, slobodnih odluka i slobodnog izbora bio je i svijet mjerljivost ljubavnih odnosa jer je svaka od tih ljubavi imala svoju konkretizaciju u svojoj svrsi, a to je budući bračni suživot.

Ide Božić, idu sveti dani,

ne ćeš, mala, proći kao lani.

Očito iz nekih razloga nije došlo do realizacije ljubavnog odnosa, a Božić u ovom smislu odgovara onom običajnom obrascu da se u vrijeme prije njega u studenom ili poslije njega u siječnju i veljači uglavnom vjenčavalo u duvanjskom kraju.

Ide Božić, idu moje brige:

ko će ući u pratrove knjige.

A u onim trenucima kada je dolazilo do narušavanja uobičajenih ljubavnih običaja poduzimali su se isto tako običajni ali prijeki putovi o čemu smo već pisali navodeći istu pjesmu:

Vinčaj, pratre, potriba je taka,

oćeš, ne ćeš, ja sam je umaka.

Naravno ova «konačna» rješenja nisu ometala sjećanja na dane ljubovanja kada ste negdje u tuđini:

Zavelime, moj debeli lade,

što pod tobom roške cure rade.

Kad vam se sve stisne u jednu veliku čežnju i ljubav za dragu i ljubav za domovinu ili tek one naslućene ljubavne mogućnosti u oku djevojačkom.

Roškuljice, umiljata seko,

došo bi ti da nisi daleko.

Osim Rožana u tuđini, znala je ovo biti i pjesma momaka iz šireg duvanjskog i gangaškog područja u vlastitom kraju i domovini, jer putovanje do djevojke Roškuljice zahtijevalo je minimalnih pet do sedam kilometara pješaćenja tamo i još toliko ovamo (odnosno natrag), i naravno još i puno više. A kad se već uđe «u sobu gdje je sag» i kad se nakon zvanja i ostane, kada u željama i čežnjama ostaje neizrečeno i neurađeno, ali nazočno i vidljivo:

Doša dragi, ne zna da govori,
samo gleda kako lampa gori.

U ovoj slici promatrača kao da je vječnost neiskazane čežnje koja sputava i um i jezik i ruke, ali od koje izgara onaj koji kao samo gleda kako lampa gori. I izgleda da se to ipak uočava i prepoznaje. Uvažava i cijeni, pa traje...

A znalo se događati da se oči zagledaju u djevojku koja je već stasala, ali se još iz ovih ili onih razloga nije pocurila. Ili je uistinu još premlada ili ima stariju sestru koja se još nije udala. U takvim slučajevima može doći do tihog nesporazuma:

Zovi, lolo, džaba ti je zvati,
ja nejaka, ne ću otvarati.
Nije da ne bi, nego.

A u onim curskim danima, i te kako se pazilo koja je večer kada se zove: je li silna il nesilna, pa na neki način ako niste dolazili u srijedu subotu i nedjelju, a pogotovo u subotu, djevojka zna i želi dati do znanja da u izboru večeri koje se događa zvanje postoji skrivena poruka.

Nije, dragi, utorak za sila,
di li ti je glavna večer bila.

U ovom konkretnom slučaju izravnog zamjeranja, odluka koja će slijediti nakon poruke odaslane pjesmom dobiva na svojoj težini. Logična posljedica bi bila odbijanje, ali i prihvaćanje s opomenom, s pročitanoj porukom postupka, ali ipak... Dati do znanja da se zna i nije da se ne zna.

Kad subota prođe mi bez sila,
ko da nije nikako ni bila.

U ovoj pjesmi očituje se sva snaga običaja. Njihova posljedica na emocionalni život čovjeka na ovim područjima. Emocionalna gibanje u njihovu ritmu. Kako u izboru pjesama kojima sam htio približiti svijet gange nekako se do sada događalo da u odnosu momka i djevojke momačka pozicija bude naglašenija i dominantna, ovakav izbor s obzirom na predrasude o ovim prostorima može ih dodatno osnažiti, ali radi istine o zbiljskim odnosima treba izreći da u ljubavnim običajima djevojke su na neki način imale odlučujuću ulogu.

Istina je one nisu mogle otići pod prozor momka koji joj se sviđa i u tome se očitovala njezina pasivna ženska uloga. Morala je strpljivo čekati. Ali u samim činovima nagovaranja da se dođe zvati – ona je donosila odluku. Kada momka zove pod prozorom – ona je opet donosila odluku hoće li ili ne će ući. I ponovno kada mu dopusti ući ona je ponovno odlučivala hoće li ili ne će ostati do zore. A i u samom gangaškom izvedbenom odnosu (pripivavanju kao dvosmjernom ili tek jednosmjernom odašiljanju poruke) u kojemu stihovima koji se pjevaju izriče se osobni doživljaj muško ženskih odnosa ni djevojke nisu

bile nimalo nježne i obazrive kada je trebalo «obračunati se» s onim tko je takav obračun «zaslužio».

Eto vam ga, meni je izmoda,
dok sam tila za menom je oda.

Odbaciti i još uvrijediti, ipak to govori ne o emocionalnoj hladnoći i nezainteresiranosti nego o dubokoj potrebi da se uzvrati, a onaj tko uzvraća udarac otkriva prije svega ipak svoju emocionalnu ranjivost.

Kako razumjeti sljedeću pjesmu, ako u njoj ne želimo vidjeti ništa osim doslovnoga iskaza:

Ne volim te, pa ne volim, diko,
ne može me natjerati niko.

Navodno ne voljenje i tobožnje primoravanje koje nikako nije moguće u potpunosti su kontradikciji s izrazom diko (ponosu moj, moja ljubavi). I tko bi to ispjevao pjesmu ljubavi koje nema.

Vidi moje kako mi se mota,
je li mi je ostavit sramota.

S jedne strane malo samohvale i s druge strane uvažavanje konteksta, ljubavnih običaja i odnosa. Možda ne toliko izražajan ostvaraj koliko tipičan i samopotvrđan u svom priznavanju konteksta u kojem biva i jest.

Crna oka, a mila pogleda,
to se, majko, zaboravit ne da.

Izgled oka naznačen njegovom bojom i ljepotom koja bi mogla stajati u tom i takvom izboru ne bi imali snagu prvog stiha da nije gotovo suprotstavljenog nastavka stih iza cezure (nemojmo zaboraviti da je a suprotni veznik) koji skreće pozornost na pogled. Onaj način na koji oči izžaravaju stanje duše. U toj milini ono je što se zabraviti ne da. Što trajno budi čežnju.

Ja ne pivam, veselo ko lani,
već od tuge, da mi prođu dani.

Pozadina ove pjesme je neizrečena izgubljena ljubav. Ona kao pozadina naprosto omogućava iskaz koji bi bez nje bio tek tvrdnja o veselosti i tuzi u pjesmi koja se eto pjeva tek zato da prođe vrijeme. Ali kada je u pozadini ljubav. Izgubljena, možda zbog svađe i nerazumijevanja, možda zbog smrti voljene osobe, možda...

Tek kada na neizrečenoj, a ipak izgubljenoj ljubavi počiva ovaj iskaz, tek tada on dobiva svoj istinski kontekst. Sljedeći stih uvrštavam kao podsjetnik na običaj u kojem sve dok postoji starija sestra mlađa se treba strpjeti i sačekati da se ona uda:

Zove dragi, ne može milije,
digla bi se, ne ću zbog starije.

Uvažavanje starije sestre, običaj koji se poštuje i tek moguće zamjensko postupanje u kojem ipak može biti nešto i od onoga slučenoga i često i ostvarivanoga u silnim večerima:

Hoćemo li, dragi, ko i do sad,
ovce čuvat i pomalo ćosat.

Čekati ono vrijeme u kojem će moći u punini silnih večeri nastaviti svoje ljubovanje. A tih silnih večeriju negdje u zoru uvijek se sluti rastanak i baš tada ti posljednji trenuci bivaju možda i onaj najdraži, najomiljenija dionica silne noći:

Je li zora omilila moru,
ko je meni divojka u zoru?

A kad se već napušta djevojačka kuća i hvata put pod noge da se s prvim zrakama sunca, ukoliko nije nedjelja, bude na raspolaganju za svakodnevne obiteljske poslove. S neke pristojne udaljenosti djevojci koja ostaje znale su se odašiljati različite poruke. Jedna od najomiljenijih muških pjesama ovih prostora su sljedeći stihovi:

Treni rosu, oberi jagode,
gledaj mala kud baraba ode.

Rosa i zora se uvijek međusobno isprepliću slast divlje šumske jagode koji se čuti ili prisjeća, zatim odlazak koji epski nadomješta junačke pobjede i čežnja drage koja se zaziva dok gleda junaka na odlasku u slutnji, u čežnji njegova povratka. Ukoliko vam ovaj navedeni pjesnički iskaz nije dovoljno ilustrativan za tvrdnje koje iznosim, nudim vam i sljedeću hrvatsku dvostih pismicu s dopunom i pojašnjenjem pojma jagode, s ostvarajem gotovo istovjetne atmosfere i ozračja:

Gledaj mala, ja ti odo, odo,
kom ostaješ, zelena jagodo.

A u nešto ležernijoj zabavi muškoga tipa u vremenima opuštanja momci će jedne druge uvjeravati u znane im istine:

Litra vina i curica fina,
to je mome srcu medicina.

Tako često navođene socijalne razlike koje su stajale kao prepreka za ostvarivanje ljubavne veze (i koje su prevladavane) u romancama i (koje su imale tragične posljedice) u baladama, i ganga registrira na sebi svojstven način.

Koga volim, nemoj majko branit,
prosit ćemo, pa ćemo se ranit.

Nema više što je nekad bilo,
da oženiš što ti nije mило.

Očito je pritisak socijalnih razlika i njihova uvažavanja po cijenu vlastite ljubavne sreće, u drugoj pjesmi prošlo vrijeme, nešto što se više nije uvažavalo, dok je u prvoj pjesmi on još itekako nazočan i otud gotovo molbeni pjev pjevača (i pjesnika dabome).

Ko se ikad volio i s kime,
uvik rado pogleda za njime.

Ovaj iskustveni pjesnički uradak dostiže gotovo razinu poslovice, ovjekovječene iskustvene istine, ovjekovječene narodne umnosti o prošlim zbivanjima, iskustvenog iskaza koji u(s)tvrđuje dosegnutu spoznaju. Pa ipak ne mogu ne dobaciti da je to pjesma onih koji na neki način nisu prepoznali pravi trenutak i pravi izbor. Možda je ovo poziv da se još uvijek popravi što se popraviti dađe ili izgovor za čežnju koja je nazočna iako su životne i ljubavne obveze konkretizirane uz neku drugu osobu.

Ako je ovo vrijeme ljubavnih zgoda i nezgoda ispunjavalo život u svoj njegovoj punini. Ispunjavale i prostor i pjesmu i srca i um i duh i dušu, kako ne ustvrditi zajedno s ženskim glasovima sa samo njima ostvarljivom tugom:

Livada je svakog ljeta mlada,
a ja sada i više nikada.

Ova se pjesma češće izvodi kao bećarac. Ali je hrvatska dvostih pismica koja se naravno može izvoditi i gangom. Ona govori o nezaustavljivosti vremena. O težnji da se oslika makar žal za mladošću. Nisu li vam stihovi sami sobom dovoljni, trebate čuti izvedbu, jer oni svoju puninu dobivaju tugom ženskih glasova.

A sada jedna pjesma koja ima neke svoje pjesničke varijante koje govore o pjesničkim postupcima usmeno književnih pjesnika i izvođača.

Ljubav mori i u groblje sprema,
blago onom ko ljubavi nema.

Na prvom mjestu varijanta koja iskazuje drugim stihom logično posljedični zaključak iskaza u prvom stihu. Jer uistinu ako je istina da ljubav mori, da u groblje sprema što bi to moglo biti nego blago onom tko ljubavi nema. No pjesnik ne bi bio pjesnik kada ne bi iskušavao i druge mogućnosti. Tako već u sljedećoj pjesmi onaj blago se mijenja s novim označivanjem načinske okolnosti s teško. Koja je razlika u izboru jedne ili druge riječi, u prvom slučaju se radi o logičnoj posljedici iskaza u prvom stihu, a u drugom slučaju taj drugi stih nudi iznenađujući obrat u kojem se nakon tvrdnji da ljubav mori, da u groblje sprema ustvrđuje: mada, premda, ipak teško onom tko ljubavi nema.

Jer što je život bez ljubavi?

Ljubav mori, i u greblje sprema,
teško onom tko ljubavi nema.

Da bi na koncu umjesto priloga iskaz istovjetna smisla bio iskazan pridjevom te i takve osobe, a on ne može biti nikakav drugačiji nego jedna.

Ljubav mori i u groblje sprema,
jadan ti je ko ljubavi nema.

Često se puta zna u ovakvim slučajevima postaviti pitanje koja je pjesma prava ili koja je nastala najranije. I naravno, mogu se uplitati različite pretpostavke i obrazloženja, a meni se čini da je svaka prava i iskazuje upravo ono što želi izreći, a nijanse bira izvođač prema vlastitom raspoloženju, trenutku, prigodi pa i nijansama vlastitog htijenja oblika poruke.

Kukavica goru razgovara,
ko će tebe, moja majko stara.

Ovaj odnos prema majci, koji očito pretpostavlja ili trenutnu međusobnu odvojenost ili tek slučajnu neku buduću razdvojenost može se i ne mora staviti u kontekst ljubavnih običaja. Ukoliko bi se tako pozicionirala ona bi govorila o djevojačkoj slutnji rastanka, nakon njezine udaje ili o već postojećem činjeničnom stanju ali u tom slučaju to bi bila pjesma već udane žene.

Crna zemljo, gazit te ne mogu,
kad se sitim ko mi je u grobu.

Ljubav traje i unatoč smrti. Ona je prekoračuje.

Ne poništava, ali nadživljava.

I ova zemlja tako puno puta i tolikom krvlju zalivena s toliko grobova o kojima se ne zna ili šuti. I nakon kojih je unatoč svemu trebalo živjeti:

Pivaj, seko, ne daj srcu jada,
imat ćeš se naplakati kada.

O ovome više u govoru o protestnom karakteru hrvatskih dvostihovanih pismica. Mogu li gange (za koje smo rekli da ćemo ih kao pjesničku tvorbu ipak imenovati hrvatskim dvostih pismicama) postati duže forme i kako postaju dužim lirskim oblicima. Prvi posao je svakako grupiranje gangi s istim motivima, odnosno nekim istovjetnim sadržajnim elementima. Zatim bi slijedio nekakav njihov suodnos u kojega bi ponegdje trebalo umetnuti nekakvog vezivnog tkiva. Ovaj način se najbolje primjećuje u onim tvorbama koje nastaju uz takozvana kolanja u kolu, gdje se najčešće između hrvatskih dvostihovanih pismica umeću nekakvi refreni koji daju ritmičk-glazbenu podlogu za ove ili one, najčešće življe i ubrzanije, kretnje.

I inače promjenom načina izvođenja hrvatskih dvostihovanih pismica, recimo od gangaškog prema pjevanju istih kao bećaraca, gotovo da otvara prostor za takve nizove i kao da ih zahtijeva. Jer otpjevati samo jedan bećarac gotovo da je nezamislivo pa ih se tako pjeva u nizu koji onda ponekad poprima i obvezujuću formu. Ovdje tek navodim moguću mogućnost s obzirom na to

da se neven (više zbog svojeg imena nego li života i važnosti biljke u životu duvanjskih ljudi kao takve) pojavljuje kao neka nit međusobnoga povezivanja. A jednu od najčešće pjevanih i najpopularnijih pjesmica sam stavio kao mogući refren:

Neven vene i u čašu pada,

stara mi se ljubav ne dopada.

Neven vene kad su dani vrući,

a ja jadna dragog čekajući.

Neven vene u šumi bez vode,

ko djevojka kad joj momak ode.

Neven vene i u čašu pada

stara mi se ljubav ne dopada.

Ne čudim se nevenu, što vene,

već mom dragom, što ostavi mene.

Moj nevene, ne беру te žene,

nego cure koje su poštene.

Neven vene i u čašu pada

stara mi se ljubav ne dopada.

Žao mi je mogega nevena,

bere mi ga lola nesuđena.

Sličnih uradaka se može naći kod KUD-ova Tomislav iz Tomislavgrada, fra Mijo Čuić iz Bukovice i Šujica iz Šujice:

Selo Stepen ispod brda mala⁶

grada nema da bi te za nj dala.

Moj dragane pred kućom ti ruža,

miris joj se do mog srca pruža.

Baci dragi jabuku u more⁷,

kad potone doć ću ti u dvore.

Ja malena pa šta dragi smeta,

malena je i ruža pa cvjeta.

Nema dragog i ne će ga biti,⁸

morat ću ga i zaboraviti.

⁶ MIROSLAV ŠILIĆ, *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata sjeverne Hercegovine, Završja i Kupreške visoravni*; 2003.

⁷ MIROSLAV ŠILIĆ, *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata sjeverne Hercegovine, Završja i Kupreške visoravni*; 2003.

⁸ MIROSLAV ŠILIĆ, *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata sjeverne Hercegovine, Završja i Kupreške visoravni*; 2003.

Nema moga dragoga miloga,
ni njegova oka garavoga.

Neven vene i u čašu pada⁹

Stara mi se ljubav ne dopada
Ostavi me dragi ne žali me
Ja sam mlada ne gubi se nada
Oj, Šujico, malena pri strani
Tebe vole tvoji Šujićani.
Oj, Šujico, dok ti ime traje
Čuvat ćemo tvoje običaje.
Šujica se moja rijeka zove
I Šujica rodno misto moje.

Prije nego počnemo govoriti o protestnom karakteru hrvatskih dvostihovanih pismica htio bih se obratiti onim pjesmama koje govore o gangi kao gangi, gdje ona govori sama o sebi, gdje se preispituje i odmjerava, omalovažava i uzdiže, u ovisnosti o trenutnom raspoloženju izvođača (i pjesnika).

GANGOM O GANGI

Alaj pivam i pivati znadem,
ko da knjigu prid sobom imadem.

Ganga je većim dijelom vlastitoga postojanja u većini bila pjesmom nepismenoga puka i otud ono samozadovoljstvo što se pjevati zna i može kao da su ispred njega ispisane i riječi i note. Duboko svjesni svoga nedostatka ipak se raduju što pronalaze načine da ga nekako, koliko je to moguće, umanje.

Seljak bio, građanin se pravi,
oće, gango, da te zaboravi.

Naravno da se napuštanje tradicije zamjeralo onima koji su je napuštali. No čak i u himni opstanku gange pojavljuje se svijest o nekom defektu vlastite tradicije, kojega pod pritiskom učenih ljudi koje susreću, većih sredina koje im nude drugačije obrasce, ovaj svoj divlji krik naslijeđen od iskona počinju negativno doživljavati pod pritiskom «važnih» općeprihvaćenih mišljenja o nekom primitivnom iskazu u kojemu niti ima glazbe niti poezije, rađa se jedini valjani argument:

Gango moja, ja te gango ne bi,

⁹ CD *Šučke pjesme*

da se nisam rodio u tebi.

Ponegdje se unatoč svih prigovora njihovoj tradiciji zna pojaviti i prkos i ponos:

Volim tebe zapivati gango,
neg zaplesat valcer ili tango.

Ne osporavajući ljepotu druge tradicije, čuva se vlastita ljubav jer u njemu je sjećanje na mladalaštvo i doba čeznuća.

Ja kroz selo proganga polako,
da ne čuje staro i nejako.

Ne pjevam da budim one koji snivaju snom mira, pjevam da onoj koja čeka najavim dolazak, da iskažem radost srca, da mu dam oduška. Pjevam poradi užitka u pjevanju, radi pjevanja samog. A kolika je važnost i značaj tog pjevanja neka kažu i sljedeći stihovi:

Ne ženi me ćaćino imanje,
nego ganga i moje pivanje.

U svijetu koji je itekako znao biti u svojoj neimaštini opterećen imutkom i materijalnim do te se razine uzdiže pjevanje i gangu kao takvu, to može samo ona sredina koja joj kao obliku izražavanja daje izniman značaj.

Otkad nismo, za miloga Boga,
zapivali jedan do drugoga.

Gangu se istina može pjevati i sam, ali ona je društveni doživljaj, ona je prava tek kao skupni ritual slavljenja pjesme, života i ljubavi. Ona tek u svojoj društvenoj ulozi i u svom suodnosu s drugim pjesmama u prostoru, s izrečenim i neizrečenim u odnosu bića, svojom funkcijom unutar ljubavnih odnosa jasne i glasne poruke koja se njome uvijek iskazuje nekom prisutnom ili uvjetno prisutnom subjektu: objektu želje.

Sori gangu, nek se brda ore,
nek se tužne majke razgovore.

Ako već i nema nikakva učinka u odašiljanju ljubavnih poruka, onda učini to iz zadovoljstva da bi tvoji od kojih si naslijedio tradiciju u tvojoj pjesmi prepoznali vlastitu mladost, oživjeli vlastito sjećanje.

Čuj me moja iz daleka lolo,
ja ću pivat, ti odjekuj goro.

Ganga je uvijek poruka koja se treba čuti ovdje i sada ali nekako uvijek u onom prilazu, odlasku onoj udaljenosti koja se savladava pjesmom. Ona je uvijek poruka koja dopire, svladava udaljenost.

Gango moja, da mi tebe nije,
ne bi znala ni za kakve grije.

Ona je očito čak i tjelesni izazov, razlog popuštanja i upuštanja:
Pivaj, seko i rodice moja
dogodine ko zna kuda koja.
Dok smo još zajedno, dok se nismo poudale. A ako nema baš nikakvih
drugih razloga:
Treni jednu, nije mrtva glava,
Sedam dana nisam se naspava.
I uvijek se pronade razlog za još jednu i još jednu i još:
Ja te gango zaboravit ne ću,
Dok mi smrtnu ne zapale sv'jeću.

HRVATSKE DVOSTIH PISMICE KAO PJESNIČKA REAKCIJA NA DRUŠTVENU I POLITIČKU STVARNOST I SVIJET OKO SEBE

Usmeno književni pjesnik živi u svijetu kojega uočava, kojemu pokušava dati vlastiti smisao kako bi ga učinio prepoznatljivim i prihvatljivim za vlastiti život. Mjesta, stvari, ljudi, događaji sve postaje temom koja se uključuje u vlastite usmeno književne tvorbe. Ganga kao pratilac života¹⁰172, kao ona koja se diše kao zrak: pjeva svugdje, na svakom mjestu i u svako vrijeme, osim onoga korizmenog kada se iz religioznih razloga (poštovanja prema mucu i smrti Isusa Krista) nije pjevala.

Kakva bi pjesma bila kada ne bi domišljala i načine na koji su nastajala određena mjesta:

Bog je svoju nakrivio micu,
kad je stvaru selo Bukovicu.

Ovaj pomalo šaljivi uradak znao se primjenjivati i na druga duvanjska sela. Zato ova koja govori o smještaju vlastite zemlje i kraja pod mitskom Vran planinom i govori o baštinjenoj zemlji priziva «epski nespokoj» i kao da se čuje Mijatov glas: «Livada je moje djedovina.»

Vran-planina, gusta jelovina,
ispod tebe moja didovina.

Ništa manje tajanstvena i mistična ni je ni ova:
Za Kovače zarasli su puti,
a Vrlোকuk u maglama šuti.

¹⁰ LJUBA ĐIKIĆ; *Ljubi, dragi, ne žali me mladu*; Tomislavgrad 1989. str. 39, naslov poglavlja glasi: «*Ganga- pratilac života*»

I ako ne znamo zašto su putovi zarasli, možda u daljini čujemo pjesmu gasterbajterskog egzodusa:

Duvno, Livno cure će vas kleti,

momci iđu, ko će ji uzeti.

Ili ako još uvijek ne vjerujemo da je to razlog počujmo sljedeću:

U Njemačkoj, jedan grobić mali,

tu su moga oca zakopali.

I nije Njemačka kriva što je otvorila svoja vrata hrvatskoj duvanjskoj sirotinji, jer razlozi teškoća i egzodusa nisu u njezinoj potrebi za našom krvlju, nego u našoj nemogućnosti da preživimo ovdje i sada. A da nije Njemačke:

Ode dragi daleko i dosta,

priko vode koja nema mosta.

Išlo je se i išlo bi se i još dalje i nepovratnije od Australije do Amerika. U vrijeme tjeskobe, kada je snaga represivnog aparata pritiskala život u starim danima slave tražio se vlastiti oslonac za budućnost:

Duvno moje, neka ti je slava,

u tebi je kruna Tomislava.

Niko nema što Duvno imade:

prvu krunu od rvatske vlade.

I kada se epski svijet zajedničkih neprijatelja raspao na one koji su tlačili i one koji se tlače. Na definitivnu prepoznatljivost novih odnosa prkosilo se snagom bića:

Rasti ružo na Radića grobu,

svi te Srbi iščupat ne mogu.

I ne samo prije prvog svjetskoga, nego i nakon njega. Zapjevati protiv snaga represivnoga režima na ovim prostorima uvijek je bio izazov hrabrosti. Kada bi se u ta vremena govorilo da se digne jedna, često je protupitanje bilo: «Koju ćemo? Oćemo li od dva ili šest miseci?»

Zagreb pao, Roško polje nije,

po njemu se Kapulica krije.

Druže Tito, kupit ću ti fiću,

a mercedes Anti Paveliću.

Naime, poznato je da je više stotina hrvatskih mladića Duvna zbog pjevanja ovih i ovakvih hrvatskih dvostih pismica provelo od dva do šest mjeseci u zatvorima, a u montiranim političkim procesima mnogi su, nažalost, dobivali i godine robije. Ova sljedeća ljubavna pjesma je imala itekakvu političku i

provokativnu težinu koju je nemoguće otčitati iz njezina sadržaja, ali je način pjevanja gange predodredio je kao provokaciju:

Ustaše se curice u zoru,
da zaliju cviće na prozoru.

Na dernecima bi mladići njezinim početkom, dvaput bi ponavljali prvi stih do cezure (usjeka), provocirali miliciju i nadmudrivali doušnike. Poigrali se na oštrici noža.

A sada dvije pjesme koje se ne mogu razumjeti bez njihova konteksta:
Gvardijane, na Širokom Brigu,
moju kiku u Mostaru strigu.

Kosu moju jugovina miša,
nema toga ko bi je ošiša.

Naime, iz raznih razloga pripadnici Ozne i milicije znali bi kao znak sramote i ponižavanja načelavo ošišati hrvatske mladiće. I u trenucima sramoćenja mladić se očito sjeća svoga duhovnog autoriteta, kojemu se jedinom može potužiti. Ili u drugoj pjesmi očito je ne želi više prihvatiti mogućnost takvog sramoćenja po cijenu vlastitog života.

I zato:

Moj kolega, zapivaj mi bolje,
nek se tresu ledina i polje.

Nek' se u toj praiskonskoj snazi glasova osjeti snaga iskona. Ali niti u odnosima između samih hrvatskih mladića nije uvijek vladala idila. Znala su se stvoriti i vrlo negativna ozračja u kojima su se često događale pojedinačne, a još češće masovne tuče.

Evo braće dvostruki rebara,
nek udara ko se dogovara.

Nešto mi se moja kika kreće,
danas nekom dobro biti ne će.

Tuđe selo, a naša su prava,
bit će noćas razbijeni glava.

Ove i ovakve pjesme ostaci su te negativne prakse i provokacije koje su onda vodile u klasične fizičke obračune koji nikada nisu dovodili do rješavanja problema nego su i same bile često puta početak nove nevolje i novih jada. Oni su bili posljedica krivo shvaćene epske veličine i epskih junaka, kao da se tučom i kavgom izrasta u junaka. Dugo se i ustrajno moralo raditi na ukazivanju

mladićima na štetnost ovakvog ponašanja i na sreću taj ustrajni rad naših duhovnih otaca, i općeg narastanje kulturne svijesti obrazovanjem u konačnici je davao rezultate pa se takve stvari više i ne događaju.

Ovaj kraj šiban je svim i svačim i nema rata u kojemu nisu ginuli njegovi sinovi. Od onih epskih vremena kada se moglo biti ili žrtvom ili junakom, do novih svjetskih gibanja koja su ih vodila na razna ratišta daleko od svoje domovine i svoga zavičaja. Neka imena, pojmovi, zemlje tek tada ulaze u život i u pjesmu:

Galicijo, duža nego kraća,
tu su moja izginula braća.

Kraj Piave jedan grob je mali,
u nj su moga lolu zakopali.

Ode moje na Rusiju cvjeće
sigurno je vratiti se ne će.

I još nismo isplakali suze za on poginule u prvome ratu. A došlo je vrijeme novih stradanja.

Di je moja poginula dika,
niti groba niti spomenika.

Je li komu teško kao meni,
na mom bratu trava se zeleni.

Ili što je još tragičnije prava stradanja su počela tek nakon rata. Velika crna smrt vladala je ovim napaćenim prostorom. Tiha šaputanja i suze, tek pokoja pjesma, koja se ne smije pjevati:

Ja sam svoga poznala po kosi
u Mostaru di ga voda nosi.

I krik u krug smrti, krik protesta i pobune. Krik neprihvatanja šutnje. Gluhe pokornosti živinskom nagonu onih koji su ubijali.

Pjevalo se: da se zna da se ipak zna.
Tamne noći Neretva me nosi,
mila majko, poznaj me po kosi.

Nema moga, nema crnog oka,
sigurno je Neretva duboka.

Pala je tamna zavjesa neslobode. I ovdje se znalo za Bleiburg i kada se šutjelo. Pogotovo kad srce nije moglo izdržati i kad je moralo do neba dići vapijuću molbu:

Kažite nam gore Maribora:
di su naša braća iz logora.

Drava voda, ona se ne pije,
to je krvca naše mladarije.

Maribore, ne znalo se za te,
dotle sam te dopratila brate.

Kažu: Tito ne bije Hrvate,
a di su nam, što nam se ne vrate.

I za takve pjesme se ležalo. Ako netko oda. Izda. Ali se nije mogla sakriti
istina. Ona je živjela i davana u baštinu:

Evo braće, još su i sad živi,
što su nekad u Neretvi bili.

Iako se o svemu tome govorilo gotovo uvijek tiho. Čak i šuteći. Očima.
Mimikom. Bolom. Tugom koja se nije mogla zaliječiti. Crnom robom. I
vriskom.

Kada se šutnja i bol više nisu dali podnijeti:
Kaži Gospe, kaži preljubezna
Di su braća što se za njih ne zna.

Grob nepoznatog vojnika Duvnjaka¹¹

«U ožujku o. g. na naše je Uredništvo došlo ovo pismo, koje donosimo u
cijelosti kao korisnu obavijest: «...Ovo je pismo malo zanimljivo. Sam se sebi
čudim šta ga prije nisam napisao i poslao. Naime, za vrijeme II. svjetskog rata
jednog su hrvatskog vojnika zarobili partizani na Š. Brijegu i ubili ga u selu
Turčinovićima (kraj Š. Brijega!). Taj je vojnik rekao da je iz Duvna, ali nije
rekao svoje ime i prezime ni iz kojeg je sela. Zato bih Vas zamolio da ovo pismo
dostavite u sve crkve u Duvnu. Možda će se netko sjetiti tko je taj čovjek!?
Ovako je izgledao: Bio je srednjeg stasa; više visok nego nizak; više mršav nego
debeo; malo crnolutast i imao je crni mladež na licu. Ja sam ga osobno ukopao
i znam gdje mu je grob. Ako bi se tko zanimao za Pokojnika neka se javi Ivanu
Bubalu, pok. Rade, Turčinović, Široki Brijeg.»»

Tako su grobovi o kojima se šuti nicali iz mraka povijesti. Stratišta, jame...
I uvijek pjesma.

¹¹ NAŠA OGNIŠTA, br. 5 (249), 1998. str. 19.

Na ovaj prkos i ponos uvijek i u svakoj državnoj tvorbi na ovim prostorima (osim rijetkih trenutaka slobode, a ona su uvijek bila na oštrici mača) slijedila je represija. A nama porobljenima ostajao je samo prkos:

Ja sam mladić mostarskoga sreza,
nema lanca koji bi me sveza.
A baš zbog toga su i vezali. I tukli:
Kolegane, bole li te rane,
bole leđa i košulja vrijeđa.

Moj kolega, mojoj maloј javi,
da su mene odveli žandari.

Kako me je udesila Ozna,
ne može me ni majka da pozna.

I ako nije bilo živinsko iživljavanja na ljudima onda ih se radi preodgojnih potreba slalo na onoliko dugu kaznu kolika je bila potrebna prema vlastitom nahodaњу naših zatornika.

Zato su zatvori ulazili u pjesme:
Ćelovino, kućo na tri kata,
moj krevetu, prvi pokraj vrata.

Moj je ćaća u Zenici bio,
i meni je krevet ostavio.

Sida kosa, izborano lice,
to je pečat fočanske tamnice.

Tri godine i četiri zime,
mala moja, ne zaboravi me.

I u vječnom trpljenju i patnji. U vječno suprotstavljenom odnosu spram vlasti i njezine represije, živjelo se i trajalo, na jedan poseban način:

Ako mene žendari uvate,
gledaj mene osvetiti brate.

I sinoć je moja leđa bila,
okrvljena narednička žila.

Zato iako gotovo svetogrdni, ipak su razumljivi, sljedeći stihovi:

Legni, Bože, da ti vidim leđa,
jesu l' tvoja krvava ko moja.

U teškom vremenu, u kojem se život otimao i tražio pute u želji da nadvlada smrt, a životna radost ipak morala pronaći svoje vrijeme u životu čovjeka, ovi prostori su uvijek bili izazov. Za prkos i ponos, za protest.

A prijateljstvo se cijenilo i poštovalo. Opasnost se baš i nije uvažavala, jer epski se **model poimanja života**: života u neprestanom sukobu i dalje nastavljao. Prkos prema opasnosti i smrti se podrazumijevao:

Ko se boji noža karikaša
taj ne triba meni za pajdaša.

Moj kolega, poginut ću za te,
ko no Stipan Radić za Hrvate.

Bomeski način života polako je ulazio na ove prostore i kao takav počeo uzimati upravo onaj dio mladića koji je bio sklon tome da se uzdigne u status barabe, bečara. A to je uvijek bilo povezano s alkoholom kao stimulansom koji je dodatno poticao hiperboličnu osjećajnost:

Koliko sam popio vinjaka,
mogao sam kupit teretnjaka.

Pijte braćo, ja ću iz bokala,
za mene je svaka čaša mala.

Oj žilavko, uvijek puna smija,
a blatina i smija i grija.

Ovu posljednju sam uvrstio kao pohvalu vinima Hercegovine i razlozima zbog kojih se preporuča jedno ili drugo. Kako nije potrebno idealizirati gangaški ni duvanjski kraj da bi on imao svoju istinsku veličinu, navest ćemo hrvatske dvostih pismice koje su pjevane kao gange od otvorenih pripadnika državnih struktura. Koje su u jednom vremenu poduprte represivnim aparatom imale osjećaj potpune i nedodirljive vlasti, a kao bezbošci, i osjećaj da im je sve dopušteno. U svoje promidžbene svrhe ili kao znak vlastite pripadnosti i prijezira prema narodu (koji ih je većinski odbacivao) i vrednotama u koje je narod vjerovao osmislili su i svoje gange (one kao takve nikada nisu postale narodni pjev, ali su zabilježene jer već je to bilo vrijeme koje nije samo usmeno književno):

Druže Tito, pošalji topove,
pobit ćemo pratre i popove.

Kad se budu ženit partijaši,
ne trebaju fratri abetaši.

Koji momak član partije nije,
taj skojevku ljubiti ne smije.

Osim ovih i ovakvih bilo je i nešto pomirljivijih stihova koji su pokušavali veličati poredak i vrednote koje je on nametao kao valjane. Nikada u hrvatskom narodu ta promidžba nije mogla ući priželjkivanom snagom. No zato su metodama špijuniranja, vrbovanja, prisiljavanja nanijeli ogromne štete hrvatskom nacionalnom biću.

Komunisti, proklete im duše,
biju pratre i oltare ruše.

Sve dođe na svoje i ima svoje mjesto u pjesmi. Postoje i one pjesme oko kojih bi se mogla stvoriti pomutnja, ako ih se ne bi pojasnilo. U represivnom komunističkom režimu, ukoliko nisu bili dijelom represivnog aparata, Hrvati su ovih krajeva više-manje kvalificirani kao ustaše ili njihovi suradnici. Nešto treće (odnosno četvrto) naprosto niste mogli biti. A kako narod nije mogao biti u takvom odnosu ništa drugo nego žrtva, on se znao našaliti sa svojim neprijateljima. U trenucima navodnih opasnosti po režim kada se špekuliralo o mogućim ruskim intervencijama, oni su ironično uzvraćali udarac.

Druže Tito, ti se ne boj Rusa,
ustaša je iza svakog busa.

Jer kako su se ustaše naprosto u njihovoj promidžbenoj potrebi umnažale do apsurdna, tako je narod šaljivo i uzvraćao da se ni Rusa (kojih ima kao Rusa) ne treba plašiti jer će ih dočekati umnoženi protivnici režima. Prihvaćajući teret kojega su im nametali, a osjećajući vječnu glad za samostalnom državom znali su zapjevati i ovu za najmanje šest mjeseci:

Kad ustaša sa Kosovca vrisne
biži, Tito, eto Nezavisne.

Kada se konačno dogodila demokracija i kada smo povjerovali da je sloboda moguća. Nismo mogli sakriti niti prikriti radost ponovnog hrvatskog buđenja:

Razvij mi se trobojnice mila,
dosta si mi u potaji bila.

Apsurdnost mijena ljudskih navika i vrlo brze prilagodbe na novonastalo stanje, onih koji su se bili odrekli i hrvatstva i katoličanstva usmeno književni pjesnik je prokomentirao sljedećim stihovima:

Gospe moja ko bi reka lani,
da će Božić slavit partizani.

Nova se nada rađala. Nova zora. I stare su rane mogle početi zacjeljivati:

Vrati mi se iz tuđine brate,
Franjo Tuđman garantira za te.

Osjećaj slobode i hrvatske države Hrvatske nije vječan, on se poljuljao povratkom komunista na vlast. A komentar nekih njihovih poteza kao žena ministar obrane pratio je i onaj o nesretnom izboru predsjednika republike:

Ajme konju, koga selo hrani,
i državi koju suknja brani.

Gospe moja, ako si u stanju,
jami Stipu, a vrati nam Franju.

Pjesme koje nismo spominjali, a nije da ih nema, pjesme su otvorenih seksualnih iskaza, onaj dio pjesama kojega se kao «poroda od tmine» počesto zna i odricati. Od onih malo diskretnijih:

Što će selo kad nestane mene,
Ko će tuđe milovati žene.

Do onih u kojima se otvoreno spominju seksualni organi ili je opis (ili tek slutnja) samog spolnog čina:

Vele ti sam prigazio mraka,
suva kurca, mokri opanaka.

Mala moja, brzo gaće svuci,
od Vrankvurta držim ga u ruci.

Mala guznu, a ja ga promaši,
cili rafal u ledinu spraši.

Ja ga malo s prizide obori,
mala plače prizda se ori.

Ja sam svoju milova i čuva,
dok joj nisam trbuščić napuva.

Ja je prčim, guzica joj bleji
ko topovi na Južnoj Koreji.

Rastovačke daju raskoračke
nasri polja di je koje volja.

Iz tekstova je vidljivo da su vremenski nastajali u posljednjim istinskim gangaškim vremenima (od pedesetih do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća).

I tako ganga je pjesma koja se ipak još uvijek čuje i koja, vidjeli smo, pjeva o svemu. U njoj je sadržana ljubav od tihe i diskretne do gotovo animalne konkretizacije. Čovjeka prati u svim njegovim životnim aktivnostima, opisuje mjesta, ljude, događaje, a najčešće njezina uloga je krik prkosa i ponosa i vrlo često protesta kojega njezin pjevač i pjesnik žele iskazati.

Ona je melem duše, čak i onda kada se zbog nje i njezinih stihova robijalo.

Iako kao način pjevanja u dubokoj krizi. Bez obzira što još uvijek ima izvornih izvođača gange, njezina istinska podloga ljubavni običaji su se promijenili kao i način života, zabave, provođenja slobodnoga vremena. Ganga kojoj su toliko puta proricali kraj, a ona se ipak otimala i preživljavala, no danas, čini se kao i toliko puta do sada, kao da je na izdisaju.

Ako bi i umrla. Ono što nam je dala vrijedno je spomena i očuvanja i iz tih razloga s velikom odgovornošću pišem i ove retke, vjerujem, kao i svi oni koji su je uzimali kao predmet svoga pisanja.

Za kraj sam ostavio tvrdnju koja izriče vječni patos ovih prostora:

Ercegovac kukavica nije

smrt ga gleda on se na nju smije.

A možda je trebalo završiti veselije, možda kao:

Umri dragi, žalit ću te vele:

crnu mašnu stavit ću na tele.

LITERATURA

LIŠNIĆ, s. Mirta: *Rera-ganga*, Naša ognjišta br. 7(53), 1987.

ĐIKIĆ, Ljuba: ***Ljubi, dragi, ne žali me mladu***; Tomislavgrad 1989.

MARIĆ, dr. Branko: *Hercegovačka ganga*, 1934. u MIJATOVIĆ, Anđelko: *O gangi, Ganga pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa*, II. Izdanje, Tomislavgrad 2004.

MIJATOVIĆ, Anđelko: *O gangi, Ganga pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa*, II. Izdanje, Tomislavgrad 2004.

NAŠA OGNJIŠTA, br. 5 (249), 1998. str. 19.

RUBIĆ, STOJAN; NUIĆ, fra Anđeo: *Duvno (Županjac)* u *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Svezak IV., Zagreb 1899.

Prof. dr. sc. Marko Tokić

ESTETSKE KONTRAVERZE GANGE

Kada slušamo gangu i govorimo o njoj kao o tradicijskom obliku grupnog seoskog pjevanja na dinarskom geografskom i kulturnom području, dolazimo u kontraverzne situacije, proizašle prvenstveno iz suprostavljenih doživljavanja ovog oblika. Te su kontraverze odraz izrazito podijeljenog društva, kakvo je do nedavno postojalo na tom području, seoskog stanovništva s jedne strane i gradskog s druge. Za izvođače, pripadnike seoskih sredina, njihova ganga je "pjesma nad pjesmama." Zato uvažavam tumačenje značenja termina ganga albanskom riječju za pjesmu **këngë**, ili **kangë** (gege dijalekt), proizašlu iz latinske riječi **cantare**, sa značenjem pjevati, jer na području gdje se ganga danas zatiče i koje je u prošlosti bilo stjecište ilirske kulture, nalazimo još uvijek niz naziva za predmete i pojave ilirsko/latinskog podrijetla. Istodobno pripadnici gradskih sredina doživljavaju gangu kao krajnje neugodan zvuk, a nikako kao pjesmu ili muziku. Za njih je ganga, kao i druge višeglasne seoske pjesme s tog područja, izraz primitivizma. Uskraćene su joj sve muzičke i umjetničke značajke, a osobito doživljajna ljepota, tj. estetska vrijednost.

U ovom radu iznosim osnovne odlike gangi, sa značenjima pojedinih elemenata u njenoj kulturnoj sredini, a zatim ukazujem na razlike u njihovom doživljavanju u podijeljenim društvenim slojevima i načine kako suprostavljeni stavovi djeluju u društvu. Ovdje, također, osvjetljam zvaničnu kulturnu politiku i njenu dvosmislenost vezanu za vrednovanje gange u umjetničkom i estetskom smislu.

Na početku podsjećam na problem diskutiranja o estetici u muzici koji je iznio Alan P. Merriam, začetnik antropolškog proučavanja muzike, u svojoj knjizi *The Anthropology of Music* (1964:259-60). Merriam ističe da usprkos postojanju goleme literature posvećene prvenstveno estetici zapadne, srednjeistočne i dalekoistočne kulture, izuzetno je teško precizno otkriti što je estetika, ili što se shvaća kao estetsko i gdje ti koncepti mogu biti primijenjeni. Prema Merriamu posebno je teško rabiti 'kroskulturalni' koncept, to jest prenositi vrijednosne norme jedne kulture na drugu. U nastavku rasprave Merriam preporučuje da se stremlji ka razumijevanju onog što se smatra estetskim u pojedinim društvima i

da se utvrdi da li ih druga društva imaju i rabe u istom smislu kao mi. Takva su razmatranja izuzetno relevantna kada se govori o vrednovanju gangi.

Radi razumijevanja i tumačenja problema vrednovanja gange polazim od datih kulturnih interpretacija tog oblika, u smislu postojećih značenja i značaja gange u navedenim društveno suprostavljenim sredinama. Pri tome ću ukazati kako ova dvodjelna mikrokompozicija sa izraženim solističkim i grupnim dijelom, koja traje samo jedan do jedanipol minut, ima moć iznošenja širokih spektara muzičko-estetskih vrijednosti te da muzikom izrazi niz poruka i značenja relevantnih za njeno društvo. Vidjećemo da samo značenja gange i njen zvuk nisu isključivo muzičke, nego i izvanmuzičke prirode. Naime, gangom izvođači višeznačno izražavaju sebe i svoju zajednicu, te simbolično odražavaju ambijent, prigodu i atmosferu u kojoj se ona izvodi, kao i niz socio-kulturnih normi svoga društva.

Informacije koje iznosim u ovom radu i na kojima temeljim svoje spoznaje sakupila sam tijekom intenzivnog terenskog istraživanja gangi na cijelom području Hercegovine i rubnim područjima Bosne i Hrvatske tijekom 1970-ih i 1980-ih godina među hrvatskim, srpskim i bošnjačkim stanovništvom (tada nazivani Muslimanima). Veliku pažnju posvetila sam sakupljanju informacija i zvaničnih stavova o gangama u obližnjim gradovima, osobito u Sarajevu, gdje su djelovale relevantne kulturne institucije. Tijekom istraživanja postala sam svjesna i važnosti spoznaja o vlastitim iskustvima i mijenama vezanim za doživljaje gangi i drugih seoskih polifonih pjesama, od negativnih ka pozitivnim, kroz koje sam prolazila kao pripadnica urbanog društva, ali i kao mladi etnomuzikolog. Uostalom i odabir teme za moj doktorski studij na The Queen's University of Belfast, naslova *Ganga, a Form of Traditional Rural Singing in Yugoslavia*, nametnuo se kao osobna potreba da shvatim suštinu razlika u mom inicijalno odbojnom stavu prema gangi, s jedne strane, i u izuzetno visokoj vrijednosti gangi u njenoj kulturnoj sredini, s druge strane.

U razdoblju mojih ranih istraživanja gange su još uvijek bile namijenjene izvođenju prvenstveno na otvorenom prostoru, sukladno načinu tradicionalnog komuniciranja stočara dinarske regije. Uočila sam da je ganga općenito vezana za kulturu stočara, bez obzira jesu li se njeni izvođači i uživatelji još uvijek bavili stočarstvom ili su prešli na zemljoradnju i suvremena zanimanja. Iako postoje izvjesne razlike u stilu i načinu interpretiranja gangi na lokalnim, etničkim i rodnom nivoima, osnovne odlike i stečene spoznaje o gangi u seoskim sredinama pokazale su se manje-više jedinstvene na svim područjima njena rasprostiranja.

Prigodom istraživanja ne samo da sam snimala pjevanja gangi i drugih oblika iz repertoara seoskih grupa, nego sam se koristila i "play-back" tehnikom da bih provela pjevače i njihove aktivne slušatelje kroz analitički proces snimljene zvučne građe i dobila autentična tumačenja muzičkog stila, organizacije

izvedbe, društvenih aspekata interpretacija i estetskog vrednovanja. Snimke gangi pojedinih grupa prezentirala sam i pripadnicima bližih ili udaljenijih sela da bih spoznala stupanj uočavanja regionalnih bliskosti i razlika u stilu i estetskim vrijednostima i sposobnost regionalnog prepoznavanja tuđe gange. Također, prezentirala sam magnetofonske snimke drugih stilova muzike, narodne, popularne pa čak i klasične muzike, i pratila reakcije gangaša na njima manje ili više tuđu muziku, prvenstveno na estetske doživljaje predstavljenih oblika.

U početnom razdoblju proučavanja gange najčešći stav stručnjaka bio je da su to veoma arhaični oblici koji datiraju iz praiskona. Međutim, sami tekstovi gangi, koji su metrički ustaljeni, dvostruki deseterci sa asimetričnom podjelom članaka na 4+6 slogova, ali po tekstovnim sadržajima veoma slobodni, recentni, podložni varijacijama i improvizacijama, ukazuju da se radi o novijim poetsko-muzičkim tekovinama. Jedino sam među Srbima u Bradini snimila primjer pjevanja gange na tekst starinske svatovske pjesme zasnovane na osmeračkim stihovima. Oni su je zvali "svatovska ganga." Generalno se može reći da je ganga lirska pjesma dvadesetoga stoljeća, koja je još i danas aktualna jer reflektira suvremenost, ambijentalnu pripadnost, osjećaje, ljudske odnose i izraze domoljublja, ali su joj muzički sadržaji sazđani na odabranim arhaičnim elementima.

Analizom osnovnih muzičkih odlika gangi, koja se temelji isključivo na terenski snimljenoj građi, uočava se da se tu radi o polifonom, prvenstveno dvoglasnom melodijski vrlo oskudnom pjevanju, koje rijetko prelazi interval kvarte, čak i kada se povežu tonovi svih glasova u jednom nizu. U tako ograničenu pjevanju ne postoji ni mogućnost oblikovanja razvijene melodije, niti šireg međusobnog udaljavanja dviju dionica - vodeće, koja izgovara tekst i prateće, koja ganga, tj. sinkrono prati vodeći glas izgovarajući samo neutralne vokale **a**, **e**, **ə** ili **o**. Pri tom prateća dionica, koju izvodi grupa od dvaju do četiriju izvođača, pjeva najčešće veliku sekundu iznad vodećeg glasa, povremeno se sjedinjuje s vodećom dionicom na unisonu ili udaljava na maloje terci, ali se na kraju uvijek vraća na odnos velike sekunde i razrješava se na tom intervalu. U tom polifonom obliku oba se tona velike sekunde u vertikalnom sklopu tretiraju kao osnovni i završni tonovi, a ne samo jedan od njih. To je u suprotnosti s teorijskom i doživljajnom praksom u zapadnim kulturama. U autohtonoj kulturi dinarskih stočara to se sazvučje doživljava pozitivno i moćno pa se na njemu najčešće završavaju polifone pjesme, uključujući i gange. Tijekom istraživanja spoznala sam da prema narodnom iskustvu pjesme s dominirajućim sazvučjem velike sekunde, koje narod posebno ne imenuje, ali ga svjesno rabi, daleko odjekuju i doprinose komuniciranju među ljudima na velikim razdaljinama.

Po tonski oskudnu i melodijski ograničenu kretanju, kao i po dominaciji intervala velike sekunde između dviju glasovnih dionica, ganga je zadržala blisku vezu s drugim arhaičnim oblicima polifonog pjevanja na dinarskom području. Međutim, njenu specifičnu izražajnost, po kojoj se izdvaja od drugih tradicijskih polifonih oblika, tvore prvenstveno ukrasni tonovi u vidu kratkih glotalnih predudara, koji se izvode na jednom od navedenih neutralnih vokala ispred svakog glavnog tona prateće dionice. Ti glotalni predudari, u narodu nazvani “sjecanje” ili “jecanje” prema asocijacijama koje stvaraju, pjevaju se uvijek za sekundu iznad najvišeg tona melodijskog slijeda navedene dionice. Znači, predudari su intonativno nepromjenljivi, dok je osnovni melodijski tok pokretljiv, mada skromno i on varira, mijenjajući ponekad i tonski rod, od dijatonskog u kromatski i obratno, u sukcesivnom slijedu dviju ili više ganga.

Nasuprot osnovnim tonovima melodijskih dionica, koji se uvijek pjevaju u srednjem registru glasova, intonativno ustaljeni predudari dolaze iz gornjeg glasovnog registra. Ta smjena tonova iz jednog u drugi registar i naglašena kratkoća predudara ima izrazito akcentuirajući ukrasni učinak i stvara izuzetno vrijedan doživljaj gange u njenoj kulturnoj sredini. Po ekspresivnosti tih predudara ocjenjuju se estetske kvalitete izvedaba i umjetničke sposobnosti izvođača. Interesantno je da se u ranijim notnim zapisima gangi i u stručnim radovima o njima, potpuno ignoriralo postojanje predudara.

U pratećem dijelu gange ne moraju svi pjevači izvoditi predudare, nego samo jedan od njih, ali njegova predudarna artikulacija mora biti izuzetno ekspresivna i u kontrastno-zvučnom smislu treba se jasno čuti *vis a vis* drugih glasova. Ako svi izvođači prateće grupe izvode ritmički sinhrono i jednako naglašeno te predudare, pogotovo ako jedan od glasova ima mogućnost da u vidu kratkog predudara izvodi čak grupe od tri ultrakratka tona onda je izražajnost gange maksimalna. Tada, kao i u prvom opisanom slučaju, ne razlikuju se samo dvije različito pjevane dionice, nego tri, pa je preporučljivo to prikazati i u notnim zapisima kao tri paralelna glasa s naznačenim međusobnim razlikama u pjevanju.

Dinamička jačina i silina pjevanja najtraženije su kvalitete gange. Ovdje se dinamički intenzitet najbolje postiže u središnjem glasovnom registru, koji se smatra prirodnim. Kao što sam već navela, i predudarni ukrasni tonovi, kao i navedeno sazvučje velike sekunde, prema narodnom iskustvu, dodatno doprinose intenziviranju jačine i odjekivanju gange na veće udaljenosti. Naravno da su se tehnički zahtjevi pri pjevanju morali prilagoditi ambijentalno-akustičkim iskustvima, kao i društvenim i umjetničkim zahtjevima sredine. Tako gangaši posjeduju razvijenu svijest o akustičkoj ravnoteži jačine glasova. Ako vodeći pjevač ima izrazito jak glas, onda i prateći glasovi moraju postići

odgovarajući dinamički intenzitet svojim jakim glasovima ili povećanim brojem pjevača. Zato broj pratećih glasova varira od dvaju do četiriju.

Iako su u svakom selu izvođači uvjereni da je njihova ganga najbolja, u više prigoda mi je rečeno da su najbolje gange stočara s planina gornje Hercegovine i “planištara,” tj. polunomadskih stočara koji su se stoljećima sezonski kretali na “uzdige” iz donje zapadne Hercegovine u gornju. Isticanje vrijednosti njihovih gangi zasnivalo se upravo na izuzetno ekspresivnom “sjecanju” ili “jecanju” i naglašenoj jačini, tj. silini pjevanja. Oni su, naime, najdulje zadržali običaj pjevanja na otvorenom prostoru i prilagodili su se tradicionalnim muzičko-akustičkim zahtjevima pjevanja u takvim uvjetima, iako sam tijekom istraživanja naišla na izuzetno ekspresivne gange i u zapadnoj Hercegovini i na ramskom području .

Pokazalo se da zvuk gange više nego ostali oblici tradicionalnog muzičkog izražavanja na tom području, a pri tom mislim na svatovske i putničke pjesme, “ojkalice,” “nabraljalice” ili “broje,” i “bečarce” ili “na bas” pjevanje; imaju u svojoj kulturnoj sredini izuzetno značenje. Ganga je jedan od glavnih činitelja identiteta članova društvenih zajednica na područjima na kojima se ona tradicionalno izvodi. Važnost isticanja identiteta naznačuje se i u brojnim tekstovima gangi. Specifični inicijalni melodijski motivi u dionici vodećeg glasa, te ukrasni tonovi na početcima ili krajevima muzičkih fraza, najčešće kliznog karaktera, te muzički stilizirani uzdasi su komponente koji daju posebne lokalne pečate po kojima se gange regionalno prepoznaju. Po zvuku gange, kad se čuje s velike prostorne udaljenosti, mogu se identificirati izvođači po njihovom regionalno/seoskom, etničkom, pa čak i obiteljskom podrijetlu. Mogućnost takvog detektiranja ovisi o prethodno ostvarenoj komunikacijskoj razini izvođača i aktivnih slušatelja s ostalim pripadnicima seoskih zajednica.

Kada spominjem “aktivne slušatelje ” onda mislim isključivo na pripadnike onih seoskih sredina u kojima se ganga pjeva, koji sami nisu izvođači, ali su vezani tijekom cijelog života za gangu, kao jedan od najvažnijih činitelja njihova socio-kulturnog identiteta, pa i ponosa. Pokazalo se da “aktivni slušatelji ” vrlo dobro poznaju stilske odlike i estetske norme svojih gangi, te uživaju u njihovu izvođenju ili su strogi kritičari interpretacija gangi. Oni daju objektivnu procjenu kvalitete izvedaba, pohvaljuju pjevače ili, pak, svojim ostrim kritikama obeshrabruju neuspješne pjevače i eliminiraju ih iz dalje izvođačke prakse. Često su mi upravo ti “aktivni slušatelji” ukazali na najsitnije, ali i najvažnije detalje stila njihovih gangi i na vrijednosti interpretiranja izvođača kao pjevačke grupe i pojedinaca u njoj, to jest precizno su svojim terminima opisivali ono što čuju, ili bi trebali čuti. Pri tom su izlagali spoznaje o muzičko-teorijskom konceptu gange, o njenim estetskim vrijednostima i značenju pojedinih stilskih elemenata.

Sami pjevači na više načina iskazuju visoku osviještenost pri izvedbama gangi. Oni ističu da njihova ganga treba zvučati kao "jedan glas," mada je uvijek višeglasna, što znači da oni teže k idealu jedinstva u zvučnoj različitosti. Pri tome su svi pjevači gangi u grupama koje se sastoje od triju do pet izvođača svjesni svoje pjevačke uloge u organizacijskom smislu i zvučnih odnosa koje treba ostvariti s obzirom na druge članove gangaške grupe. Premda se obvezno zna ili dogovara tko je vođa grupe jer on ili ona započinju gangu, prvi izlažu tekst gange i prema njima se moraju ravnati ostali pjevači u formalnom, melodijskom, višeglasnom i dinamičkom smislu, značaj svih učesnika je jednako važan pa se ne ističe poimenično niti jedan pojedinac kao zaslužniji od drugih izvodjača. Naime, svaki je pjevač, bez obzira na njegovu/njenu izvedbenu ulogu, ravnopravan član izvođačkog korpusa, što je odraz egalitarnih društvenih odnosa u ovim tradicionalnim seoskim zajednicama. Ako netko od gangaša i najmanje pogriješi u izvedbi, koju zapadnjačko uho ni ne registrira, cijela grupa odmah prekida izvedbu i svi se kritički osvrću na onog koji je pogriješio pri pjevanju.

Pjevači se fizički postavljaju u grupi prema funkcijama svojih glasova u gangi. Pjevač koji vodi uvijek se postavlja u sredinu polukružno formirane grupe da bi ga prateći glasovi podjednako dobro čuli i odnosili se prema njemu na odgovarajući način. Ako je ganga "na preuzimanje," tj. ako drugi pjevač preuzima vođenje nakon početka iznošenja teksta pjesme, onda se on postavlja u sredinu. Dakle, postoji svijest o formalnom konceptu pjesme koja se odražava i na organizaciju poretka pjevača. Tjelesnom bliskosti pjevača u grupi postiže se savršen međusobni osjećaj psihofizičkih vibracija tijekom pjevanja, što vodi k skladu pjesme i jedinstvenu doživljaju.

Pri postavi pjevača sami izvođači vode računa i o akustičkim zakonitima višeglasnog pjevanja s naglašenim intenzitetom. Izuzetno značajnu lekciju o tome dala je meni i nekolicini tonskih tehničara i muzičkih producenata grupa triju nepismenih žena iz obitelji Sultanić, (pa sam ih nazvala Sultaničke) iz sela Podorašac kod Konjica, kada sam ih 1975. godine dovela u studio Radio-Sarajeva, da bismo napravili prve studijske stereo-snimke gangi. Tonski tehničari su prvo poredali gangašice pravocrtno, udaljivši jednu od druge za po metar, i potom su pred svaku postavili mikrofona. Gangašice se nisu složile takvom postavom, te su insistirale na bliskijem tjelesnom poretku u polukrugu, kako to one uvijek i čine pri pjevanju gangi. Pošto su shvatile da mikrofoni, inače njima strani predmeti, trebaju "upijati" njihove glasove, uputile su tehničare da mikrofona postave jedan do drugog na oko 150 cm udaljenosti od njih, u račvastom položaju, tj. da svaki mikrofona bude usmjeren prema jednoj od pjevačica. Rukom su pokazivale određenu udaljenost, a mikrofona su usmjerile pod određenim kutom iz jedne točke prema svakoj članici grupe. Sultaničke

su to kratko obrazložile: “Turite to tako i tu, jer će nam se tu sudarati glasovi.” Nakon usvajanja njihovih uputa dobili smo kvalitetne studijske snimke gangi, ali i saznanja o senzibilnom narodnom akustičkom iskustvu zvukovnog projeciranja.

Usaglašavanje glasova po zvučnoj boji, također je jedan od naglašenih zahtjeva pri pjevanju gangi. Tome doprinosi grupiranje pjevača po generacijskoj i naročito po rodnoj pripadnosti pa se razlikuju ženske i muške gange. Dok ženska ganga po zvučnoj boji treba biti savršeno izjednačena, jasna i zvonka, da bi odrazila psihofizičke kvalitete pjevačica, muška ganga podnosi zatvorenije i promukle glasove, tim prije što muškarci često pjevaju uz konzumiranje alkohola, ističući muževnost i veću izražajnu slobodu koju i inače uživaju u patrijarhalnom društvu. U nedostatku pjevača iste generacije u pjevačku grupu mogu se uključiti i pripadnici drugih generacija ukoliko su u bliskim društvenim odnosima s ostalim izvođačima i ako međusobno komuniciraju i pomažu se pa su dobro upoznati s lokalnim stilom pjevanja, tako da se njihovi glasovi mogu lako sjединiti s glasovima drugih gangaša u svim stilskim elementima, uključujući i boju glasova. Muškarci čak mogu naći pjevačke partnere izvan svoje uske društvene sredine, jer se mogu slobodno kretati bez društvenih ograničenja na veće udaljenosti i ostvarivati šire sociokulturne kontakte.

Kako vidimo rodna je pripadnost izuzetno značajna u organizaciji i zvučanju gangi. Na dinarskom kulturnom području svi se oblici višeglasnog seoskog pjevanja izvode u istorodnim manjim grupama. Time se reflektiraju rigidne rodne podijeljenosti u društvu, ali i izuzetna solidarnosti i suradnja istorodnih članova društva u svakom aspektu djelovanja. Iz tako polariziranog društva proizlaze spomenute izražajne razlike između muških i ženskih gangi. Kako sam već navela, razlike se odnose na stilske komponente muzičkog izražavanja, a s tim u svezi i na njihova značenja, tj. simbolizam pojedinih elemenata stila i date estetske vrijednosti, kao i na izvjesne društvene restrikcije.

Ljepota i izražajnost ženskih gangi posebno se izražava ukrasnim elementima koji se rabe kao klizajući melodijski tonovi na počecima ili krajevima muzičkih fraza, kao stilizirani uzdasi i kao izrazito artikulirani predudari - “sjecanje” ili “jecanje.” Oni dodatno bude moćne emocije vezane za svijest o pripadnosti ambijentalnom okruženju i zajednici, kao i o osobnom fizičkom bivstvovanju. Svoje muzičko-izvedbene komponente žene opisuju terminima koji asociraju na lijepotu i izuzetnu osjećajnost, što upućuje na svijest o umjetničkoj vrijednosti njihove pjesme. Na primjer za pjevačicu koja vodi, žene kažu da ona “veze” ili “šara” gangu, dok muškarci za istu pjevačku ulogu kažu “vozi” i “tjera naprijed” gangu.

Pjevanje gangi među djevojkama doživljava se u tradicionalnoj kulturi kao ljubavni zov i to prvenstveno zbog muzičkog izričaja, jer sam tekst pjesme

može imati neutralno značenje. Prvim javnim oglašavanjem s gangom djevojke daju na znanje svojim ukućanima i okolini da su psihofizički spremne za novi društveni status. Pripreme za pjevanje obično obavljaju u izolaciji, u krugu istorodne generacijske grupe, imitirajući pjevanje starijih izvođača. Tek kada osjete da su postigle očekivani kvalitet interpretiranja one se odvažuju pjevati javno, u prigodi seoskih društvenih okupljanja. Snažnom interpretacijom gangi one demonstriraju fizičku zrelost i dokazuju da su spremne za teške uvjete bračnog života, slično kao što su to dokazivale i u nijemim kolima. Uspješno usaglašavanje glasova u pjevačkim grupama i preuzimanje glasovnih uloga u višeglasnoj pjesmi potvrda je njihove sposobnost za uspješne društvene interakcije u zajednici. Ukrašavanjem pjesme one demonstriraju svoje kreativne sposobnosti. U toku istraživanja naišla sam na opće mišljenje da djevojke koje su dobre pjevačice gangi mogu lakše naći dobra ženika.

Promjena statusa djevojaka u status udanih žena dovodi do restrikcija njihova daljeg učešća u pjevačkim grupama. Udajom u druga sela žene ostaju bez pjevačkih partnerica. Osim toga, shvaćanje izvođenja gange kao ljubavnog zova, prema tradiciji moralno ne odgovara njihovom novom statusu pa moraju usvajati repertoar primjeren izmijenjenom položaju u društvu, ili pak prestati pjevati. Tradicionalne restriktivne društvene norme u svezi sa učešćem udatih žena u pjevanju gangi uveliko su se ublažile nakon Drugoga svjetskog rata.

Raznorodni sastavi gangaških grupa su isključeni. Tijekom istraživanja naišla sam samo na nekoliko situacija u kojima su starije seoske pjesme “ustresalice” i “nabrajalice” skupa pjevali pripadnici različitih spolova zbog nenazočnosti istorodnih partnera. Radilo se o pjevačima bliskim srođnicima starije dobi, kada su društveno ublažene rodne razlike, pogotovo kod žena i kada se donekle društveno tolerira njihovo izjednačavanje s muškarcima. Pri tome se uglavnom ženski glasovi prilagođavaju tembru i boji muških glasova i stilu muškog pjevanja. Ipak, takvi kompromisi, ma kako dobro zvučali, nisu se prakticirali, osobito ne u gangama. S pojavom “bečarca” ili “na bas” pjevanja, kao novije tekovine seoskog višeglasnog pjevanja, došlo je do nešto brojnijeg sudjelovanja izvođača u pjevačkim grupama, kao i do toleriranja mješovitih grupa pjevača, premda dominiraju istorodne grupe.

Dok se ganga favorizira među predstavnicima seoskih zajednica navedenog područja, pripadnici obližnjih gradskih sredina odnose se inferiorno i odbojno prema svim gangama, kao i prema drugim oblicima seoskog pjevanja pa nisu niti u stanju uočiti razlike u stilu i načinu interpretiranja. Za njih su sve gange iste i, kako sam navela, doživljavaju ih kao neugodan zvuk.

Jedino su gradski doseljenici iz sela u kojima je rasprostranjena ganga održali pozitivan, ali najčešće skriveno benevolentan odnos prema gangama iz straha da njihova pjesma i oni sami mogu biti predmetom izrugivanja među

sugrađanima. Oni izvode gangu i druge zavičajne pjesme samo u prigodi obiteljskih okupljanja i svetkovina u svojim domovima, kada konsolidiraju seosku pripadnost i uz konzumiranje alkohola donekle se oslobađaju rigidnih normi urbanog življenja i stečenih kompleksa vezanih za njihovu tradicionalnu kulturu. U takvim situacijama muškarci dominiraju u izvođenju gangi i generalno u isticanju ruralnog identiteta. Pjevanjem gangi oni reanimiraju svoju tradicionalnu kulturu, koja je već uveliko dovedena u pitanje življenjem u gradu i potvrđuju kulturno zajedništvo s ostalim doseljenicima iz sela. Ova konstatacija odnosi se samo na prvu generaciju doseljenika, dok njihovi potomci imaju uglavnom odbojan odnos prema seoskoj muzici, poistovjećujući se tako s ostalim gradskim stanovništvom.

Živeći u jednom od novih sarajevskih naselja 1970-tih godina, svjedočila sam da se tu u nedostatku bliskih partnera pri pjevanju gangi u intimnom kućnom ambijentu prihvaćaju i pjevači porijeklom iz udaljenih seoskih predjela i drugog nacionalnog identiteta. Tako su na primjer gangu zajedno “slagali” susjedi, Hrvati porijeklom iz Širokog Brijega i Srbi iz Uloga u istočnoj Hercegovini. Za takav poduhvat bilo im je neophodno prethodno iskustvo pjevanja gange te da se dogovore kako složiti novu skladnu gangu, preplićući svoje lokalne elemente i praveći izvjesne kompromise u zvučnim detaljima, a da ne naruše osnovne odlike tradicionalnog načina pjevanja. Naravno, regionalni identitet pri tome bio je upitan, ali ukupan zvučni ugođaj gange bio je zadovoljavajući u novim okolnostima. Ipak je jedna komponenta autentičnog stila pjevanja gangi u takvoj situaciji bila narušena, a to je zahtjev za naglašenim dinamičkim intenzitetom, koji nije moguće postići u skućenom i neblagonaklonom urbanom ambijentu.

Istovremeno sam nailazila i na nešto povoljnije održavanja seoske muzičke tradicije u urbanoj sredini. Tako sam na primjer u jednom sarajevskom prigradskom naselju zatekla doseljenike iz sela Kruščica na planini Zelengora, koji su gotovo u cjelosti prenijeli u novi ambijent svoju seosku muzičku praksu – instrumente i pjesme, uključujući i gangu. Živeći u obiteljskim kućama u istoj ulici kao mala kompaktna zajednica, oni su uveliko stvorili uvjete neometanog održavanja svoje seoske kulture u gradskoj sredini. Ipak je došlo do izvjesnih promjena u repertoaru i stilskim elementima, a prije svega u njihovu značenju u novim okolnostima življenja, daleko od prirodnog seoskog ambijenta.

U razdoblju jugoslavenskog socijalističkog sustava deklarativno se favorizirao folklor kao tvorevina radnog naroda (prema definiciji folklor Maksima Gorkog), ali u praksi voditelji kulturne politike nisu jednako tretirali sve oblike narodnog muzičkog stvaralaštva. Tradicionalna ili tzv. “izvorna” seoska muzika bila je predmetom naglašenog znanstvenog interesa, a s druge strane ona je ostala marginalizirana. Radi predstavljanja muzičke tradicije u

“civiliziranom” vidu, kulturni emisari davali su prednost prezentaciji seoske muzičke prakse u obrađenim oblicima ili u kompozicijama klasičnog stila, koje su inspirirane tradicionalnom muzikom. U takvim uvjetima nije bilo mjesta za stvarnu afirmaciju gangi i njihovih izvođača. Također, nije se moglo zamisliti da predstavnici urbanih sredina usvajaju i izvode gange. Tek 1990. formirao se pri Muzičkoj akademiji u Sarajevu “Etno-akademik,” prva gradska grupa izvođača izvornih seoskih i gradskih pjesama iz Bosne i Hercegovine, koja je u repertoar uvrstila i nekoliko gangi. Svojim koncertnim i radio-televizijskim nastupima “Etno-akademik” je donekle doprinio razbijanju postojećih tabua u svezi sa gangom i njenom afirmiranju u akademskoj zajednici i u gradskoj sredini, premda njihove interpretacije gangi nisu dosegle izražajnu razinu kakva se čuje u autentičnom seoskom ambijentu.

Prije toga gange su se izvan svoje sredine mogle čuti samo na festivalima izvornih pjesama i igara – “Zvuci s kamena” u Posušju i “Na vratima Bosne” u Bosanskom Brodu te na “Međunarodnoj smotri folklor” u Zagrebu i na “Balkanskom festivalu folklor” u Ohridu. Tek od 1970-tih terenski snimci seoskih pjesama, uključujući i gange, emitirali su se u nedeljnim radio-programima namijenjenim selu, osobito u emisijama Radio-Sarajeva “Selo veselo.” Ti programi bili su jedini medijski odušak za gangaše i slušatelje seoskog podrijetla, bilo da su živjeli u selima ili u gradovima. S druge strane, slušatelji urbanog kulturnog podrijetla i opredjeljenja gasili su radio-prijamnike za vrijeme emitiranja tih programa upravo zbog neugodnog zvučnog iskustva seoskih pjesama, osobito gangi.

Dokaze o ekstremnom negiranju gange kao muzičke forme i njenih estetskih vrijednosti dobila sam kada sam tražila dozvolu za odlazak na doktorski studij na The Queen’s University of Belfast. Zvaničnici republičkih kulturnih institucija, pa čak i oni koji su bili seoskog podrijetla, imali su redom negativan stav prema izboru gange kao predmeta mojih studija jer su je smatrali primitivnim muzičkim oblikom, ili je nisu tretirali muzikom uopće. Na osnovi takvih ocjena gange zaključili su da tu nema ništa vrijedno proučavanja i da je neprikladna za predstavljanje u inozemstvu.

Gange na gradsko stanovništvo djeluju izuzetno iritirajuće jer izazivaju neugodne osjećaje - strah, tjeskobu i tjelesne žmarke. Njihov se zvuk uspoređuje sa “zavijanjem vukova” pa se i imenuju krajnje negativno, kao “vikanje,” “zavijanje” i “deranje” jer u tim zvucima ne nalaze nikakvu muzičku, tj. umjetničku vrijednost. Razlozi za ovakve stavove leže u nepoznavanju, neshvaćanju i distanciranju od seoske muzičke kulture te u pogrešnim stavovima pri njenom vrednovanju jer se ocjenjuju sa aspekata zapadnjačkih teorija i estetike. I sama sam imala odbojan stav prema gangi, sve dok je nisam doživjela u njenom prirodnom ambijentu, na platou planine Visočice među

“planištarima” i dok nisam cjelovitije upoznala ambijentalne specifičnosti, društvene i kulturne uvjete života seoskog stanovništva na područjima na kojima se ganga izvodila.

Slična, negativna iskustva u dodiru s nepoznatom muzikom našla sam i među izvođačima gangi. Tako sam zabilježila izuzetno neugodan doživljaj arije Cio Cio San iz Bellinijeve opere "Madame Butterfly", koju sam s magnetofonskog snimka emitirala grupi čobanica na pašnjaku planine Visočica. Njihova je prva reakcija na ariju bila spontani smijeh. U diskusiji su mi objasnile da to za njih nije “pjesma” nego “vikanje.” Na pitanje šta ih navodi da spomenutu ariju, koja u zapadnoj kulturi izaziva izuzetnu senzibilnost, doživljavaju kao “vikanje,” obrazložile su da je to visina glasa (sopran). Takva visina nepoznata je u muzičkoj praksi tih čobanica i generalno seoskog stanovništva dinarskog područja. Zato one isključuju navedenu ariju iz domene muzičkog doživljaja i imenuju je prema vlastitom osjećanju i asocijaciji kao “vikanje,” istovjetno kao što i gradsko stanovništvo negativno doživljava zvuk njihovih gangi, ali na osnovi drugih stilskih osobina – uskog melodijskog opsega, nekonvencionalnih polifonih odnosa glasova, prenatraglašene jačine, kratkih glotalnih predudara i postavke glasova.

Čobanice muslimanske pripadnosti, negativno su reagirale i na snimak sevdalinke, lirske narodne pjesme gradske muslimanske prakse. Razvijeni melodijski tok sevdalinke one su iskusile kao doživljajnu nepoznanicu i imenovala ih kao “zavijanje” jer su živjele u društvenoj i kulturnoj izolaciji od obližnjih gradova i bez pristupa medijima. I ovaj asocijativni termin, kako smo to već vidjeli, također je bio primijenjen na gangu u gradskoj sredini, ali s drugačijim negativnim značenjem.

Na osnovi navedenih doživljajnih iskustava kulturno suprostavljenih seoskih i gradskih zajednica pokazalo se da se estetska shvaćanja ne rabe u istom smislu, nego u suprotnom. Tako se potvrdio Merriamov stav iznesen na početku ovog rada, da je teško prenositi vrijednosne norme jedne kulture na drugu.

Odgovor na upitnost o vrijednosti gange i o njenoj opstojnosti kao pjesme, tj. kao umjetničkog oblika, treba tražiti u njenoj vlastitoj sredini, kako u muzičkim tako i u izvanmuzičkim pojavnostima i procesima. Sadašnje vrijeme pokazuje da je ganga došla na udar novih vjetrova koji su je sustigli s velikim društvenim promjenama u regiji i s globalizacijom, ali ona opstaje u svojoj kulturnoj sredini formalno istovjetna. Ganga se uspjeva održati sačuvavši nabijenu tradicionalnu ekspresivnost u svojoj mikroformi. Ona u samo jednoj minuti vodi k doživljajnom klimaksu i osigurava potpuno umjetničko ispunjenje u vlastitoj sredini. Zato možemo reći da ono što je sinfonija Zapadu, to je ganga svom ambijentu. Kao takva ona je i dalje moćno sredstvo mobilizacije

ljudi seoskog podrijetla, s pomoću kojeg izražavaju svoj identitet, održavaju tradicionalne kulturne vrijednosti, čuvaju stara, ali i iznese nova značenja.

Uprkos svim postojećim kontraverzama vezanim za gangu, danas je zvanično prepoznata njena vrijednost te je uvrštena u hrvatski registar kulturnih nematerijalnih dobara. Postigla je da se afirmira i trans-kulturalno - da se spominje u udžbeniku svjetske muzike, da se o njoj piše u svjetkim enciklopedijama i leksikonima muzike i da se medijski predstavlja na internacionalnom planu.

Ganga hrvatske muške grupe iz sela Vitina, zapadna Hercegovina

1. solo $\text{♩} = 60$

Ku- ka- vi - ca go- ru raz- go - va

$\text{♩} = 48$

2nd solo va - a-ra ku-ka - vi - ca go- ru raz- go - va-ra

$\text{♩} = 60$

Ko će te-be, mo- ja maj-ko

$\text{♩} = 48$

sta- ra, ko će te-be, mo-ja maj-ko sta-ra?

$\text{♩} = 60$

Ja sa - di-la bo- rić do

$\text{♩} = 48$

- ri - ca, ja sa- di- la bo- rić do bo- ri-ća ej.

Ganga hrvatske muške grupe iz sela Lisica, zapadna Hercegovina

♩ = 66

solo Ja naj- vo- lim kad mi zo-ra sva- ne, ja naj-

♩ = 60

solo vo- lim kad mi zo-ra sva- ne ma-la vi- će

group

dje si moj dra- ga- ne i ja ?

♩ = 84

Ne- ću vi- še ću- va - ti 0- va - ca da me

♩ = 60

lo-o- le po le- di- ni ba-ca, da me lo -le po le-di-ni-ba-ca

Svatovska ganga srpske ženske grupe iz sela Bradina, gornja Hercegovina

solo Pro-lje-će so-ko kroz je-le, pa-lo mu per-je do zem-lje,

group

2nd solo Pro-lje-će so-ko

group

3rd solo

Kroz je-le pa-lo mu per-je do zem-lje ij

Pre-kri-o br-da, do-lo-ve, mo-je ma-le dvo-ro-ve ij,

pre-kri-o br-da,

do-lo-ve ej, mo-je ma-le dvo-ro-ve ij.

Bo-ga ti si-vi so-ko-le vi-dje li mo-je sva-to-ve ij

Bo-ga ti si-vi

so-ko-le, vi-dje li mo-je sva-to ve ij

Ganga muslimanske ženske grupe iz sela Podorašac, gornja Hercegovina

solo Ja se- ljan-ka, se- ljan- ka mi maj-ka

sa se-la ću *group*

2nd solo i ja tra-ži- ću mo- ma- ka.

Ja se-ljan-ka, se- ljan- ja - ka mi maj-ka sa se la ću.

Ni-sam dra-gi ru-ža na sred po-lja

da do-la - zis

i ja kad je te- bi vo- lja

Ni-sam, dra-gi, ru-ža ja na sred po-lja da do- la zis.

LITERATURA

Bezić, Jerko. 1966-7. "Muzički folklor Sinjske krajine." *Narodna umjetnost*, Zagreb, 5-6: 175-275.

Blacking, John. 1973. *How Musical is man?* Seattle and London: University of Washington Press.

Buble, Nikola. 1993. "Ganga u kontekstu svekolike autohtone folklorne glazbe dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine." *Bašćinski glasi*, Split, 2:125-158.

Christensen, Dieter. 1977. "Kategorien Mehrstimmiger Lieder des Dorfes Gabela." *Essays for Humanist*, New York: The Town House Press, 103-120.

Dobronić, Antun. 1915. "Ojkanje, Prilog za proučavanje geneze naše pučke popijevke." *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Knj. XX. Zagreb: JAZU, 1-25.

Marić, Branimir. 1933-34. "Hercegovačke gange." *Hrvatski narodni kalendar*. Sarajevo: Napredak, 105-108.

Merriam, Alan. 1964. *The Anthropology of Music*. Northwestern University Press.

Petrović, Ankica. 1977. *Ganga, a Form of Traditional Rural Singing in Yugoslavia*, Neobjavljena doktorska disertacija odbranjena u The Department of Social Anthropology, The Queen's University of Belfast.

Petrović, Ankica. 1990. "Women in the music creation process in the Dinaric cultural zone of Yugoslavia." U *Music, Gender and Culture. Intercultural Music Studies* 1, ed M. Herndon i S. Ziegler, 71-84. Berlin: Florian Noetzel Verlag Wilhelmshaven.

Petrović, Ankica. 1991. "The musical form of *ganga* as a multi-channelled cultural symbol in the rural society of central Yugoslavia." *Traditions and its future in music. Report of SIMS 1990 Osaka*, 283-86. Tokyo, Osaka.

Petrović, Ankica. 1995. "Perception of Ganga." *The World of Music*, 37/2: 15-22.

Petrović, Ankica. 1997. "The Status of Traditional Music in Eastern Europe" i "Reply to Silverman, Rice and Zelinska-Ferl." U *Folklore and Traditional Music in the Former Soviet Union and Eastern Europe*, ed. J. Porter, 49-59 and 87-90. Department of Ethnomusicology, UCLA.

Petrović, Ankica. 2011 "The phenomenon of multipart singing in rural communities of the Dinaric Alps." U *European Voices II, Cultural Listening and Local Discourse in Multipart Singing Traditions in Europe*, ed. Ardian Ahmedaja, Böhlau Verlag Wien . Köln . Weimar: 113-125.

Rice, Timothy. 1994. *May It Fill Your Soul, Experiencing Bulgarian Music*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Rihtman, Cvjetko. 195. "Polifoni oblici u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine."

Bilten Instituta za proučavanje folklora Nr.1, Sarajevo: 7-20.

Rihtman, Dunja. 1970. Narodna muzička tradicija lističkog područja." *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo, XXIV-XXV:233-237.

Slobin, Mark. 1996. "Bosnia and Central/ Southeast Europe: Musics and Musicians in Tradition." U *Worlds of Music, An Introduction to the Music of the World's People*. Third Edition, ed. J. T. Titon, New York:Schirmer Books:215-223, 225-227.

Sugerman, Jane. 1997. *Engendering Song, Singing and Subjectivity at Prespa Albanian Weddings*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Prof. dr. sc. Ankica Petrović

BACKGROUND

Kratki esej izložen na Okruglom stolu o gangi u Grudama,
22. studenog 2013. godine

Usudio bih se kazati da za bolje shvaćanje gange imam neku vrstu sreće što nisam rođen u ovim krajevima, nego kao gastarbajtersko dijete u Njemačkoj, tako da nisam odrastao s predrasudama koje inače prate gangu na ovim prostorima. Dakle, u cijelu priču sam ušao neopterećen, kao neka vrsta vanjskog promatrača mogao sam objektivno sagledati stvari, gradeći svoju priču o gangi isključivo na osnovi osobnih doživljaja.

S druge strane, bio sam uvijek glazbeno znatiželjan, u toj znatiželji uglavnom prateći glazbu koja nije bila popularna, koja nije bila *mainstream*. Mogao bi reći da sam oduvijek sklon glazbenom izričaju koji je na neki način bio drugačiji - *underground*. Možda me privuklo gangi upravo to što je na neki način i ona u tradicijskoj glazbi posve atipična, svrhsvega često zatajena, pa čak i odbacivana. Tako sam u svojim razmišljanjima gangu promatrao kao punk folklorne glazbe, jer je kratka, izravna, neopterećena i eksplozivna.

Krajem 90-ih godina, kada sam ozbiljnije počeo pratiti gangu, odlučio sam ne samo uzimati iz tog fascinantnog svijeta, već mu nešto i dati.

To vrijeme, kraj 90-ih, ujedno je i vrijeme uzleta interneta, tako da sam uzeo sebi za zadatak da sve ono što prikupim i saznam o gangi prezentiram javnosti preko interneta, na stranici www.ganga.hr. Jedan od osnovnih ciljeva tog projekta upravo je razbijanje predrasuda koja se desetljećima, kao neko prokletstvo vuku za gangom. Želio sam ljudima pokazati da se nemamo čega stidjeti, da je to naša *pisma*, *pisma* naših predaka. Za mene, malo glasovno remek djelo!

Imam usputnu sreću da radim na radiju, pa kao radijski voditelj u eteru zdušno promoviram gangu. Budući da sam na neki način javna osoba, pa i promoviranjem gange kroz medije, omogućeno mi je da mi se otvaraju vrata i u najprobranijim gangaškim društvima, tako da sam doslovno direktno zaronio u središte ovog nedovoljno istraženog područja naše tradicije, ušao sam u samu „žižu“ gangaškog načina življenja.

Moja fascinacija gangom je beskrajna, a danas ću se, zbog ograničenog vremena, zaustaviti tek na 4 elementa koja sam zamijetio tijekom svog terenskog rada:

1.Kodeks ponašanja ili gangaški bonton

2.Uloga ganga kao teritorijalna odrednica

3.Poetika gange

4.Fatalizam gange

Kodeks ponašanja ili gangaški bonton

Kada se čovjek po prvi put susretne s gangom, ima dojam da je ona nekakav preživjeli relikv divljačkih plemena koji su oduvijek po svom kamenjaru s nekim ratovali. Sa “divljačkim” izričajem lako je zamisliti da je gangino prirodno okruženje među barbarskim plemenima, na goletima kamenjara. Za modernog čovjeka, ganga je oduvijek shvaćana kao dernjava koja je primarno služila za plašenje vukova i neprijatelja. Kao takva, „divljačnog“ tonaliteta, za pretpostaviti je kako bi trebala biti opora, nepredvidiva i sklona izazvati razmirice i sukobe. Ukratko, ganga bi trebala biti daleko od kodeksa koje njeguje civilizacija.

Kad sam se počeo družiti s gangašima, iznenadio sam se otkrivši da oni imaju iznenađujuće razrađen kodeks ponašanja i da se cijelo društvo odnosi prema gangi s jakim poštovanjem. Naprimjer, točno se zna kad se može gangati, a kada ne, u kojim prilikama se *piva*, pa i razlozi zašto se *piva*, komu se *piva* i kakvo je ponašanje izvođača i slušatelja.

Navest ću tek nekoliko crtica kako bih potkrijepio svoje tvrdnje:

Ganga se ne *piva* za vrijeme korizme, tih 40 dana nijedan gangaš neće *zapivati*, a kad netko umre u obitelji, ne *piva* se čak godinu dana. Smrt u susjedstvu, smrt rodbine ili prijatelja značilo je *nepivanje* barem 40 dana.

S druge strane, na gangaškim skupovima ili druženjima, što se tiče *pivanja*, uvijek bi vladao savršeni red. Kad bi se skupile ekipe u nečijoj kući, za večerom, u konobi ili najčešće u starinskim gostionicama, koliko god glasni bili gosti, kad se započne *pivati* ganga, u isti bi čas svi prisutni utihnuli. Gangaš ne najavljuje *pivanje* riječima u stilu: „Umirite se, sad ćemo *zapivati*!“ Niti daje neku gestu. Ne! Gangaši bi *zapivali* bez ikakve najave i već pri prvom tonu svi prisutni bi zašutjeli. Čak je i zvuk odlaganje čaše, tanjura ili škripanje stolice bio nepoželjan.

U tim svojim praćenjima gange gledao sam često u lica gangaša (budući da sam pri takvim prigodama snimao, morao sam brzo reagirati – čak sam imao problema zbog takvog nenajavljivanja *pivanja*, pa često nisam dovoljno brzo reagirao i uključio snimanje). Gangaš bi uoči *pivanja* ponekad nezainteresirano

gledao oko sebe ili bi čak usred razgovora, “kad mu dođe”, gangu rasprostro pred skup.

Dok se gângâ, ne čuje se nikakvo klapanje, nikakav smijeh niti riječ, svi pomno prate izvođače, a kad se završi, nema ni velikih ovacija. Čak i kad je ganga najbolje *otpivana*, izvođači neće dobiti pljesak niti ovacije, već koju škrto, skoro kroz zube procijeđenu riječ: „Dobra! Valja! Nije loša!“ Ili, ako bi bila loša, jednostavno bi se priča u gostionici nastavila gdje je stala.

Nikad nisam doživio da dvije skupine *zapivaju* istovremeno, ma kako velik prostor bio, uvijek se pričekava da jedna ekipa završi pa onda druga nastavi dalje. Ista ekipa nikad neće *zapivati* dvije zaredom. Jedna se *zapiva* i onda se daje prostora drugoj ekipi. Među ekipama se zna otprilike tko bolje *piva*, a tko lošije, ali nikad se nikoga ne podcjenjuje, tijekom večeri svima se daje prostora da *zapivaju* barem pokoju.

Koliko se cijeni ganga, pokazuje i to što su gangaši izuzetno osjetljivi na akustiku prostora, tako da su neka mjesta, neki prostori i gostionice, bila cijenjena upravo zbog svoje akustike.

Vatreno krštenje

Kad se skupi mlađa ekipa tek propupalih momaka, oni neće odmah u javnosti *zapivati*. Sastajat će se negdje daleko na osami i tu uvježbati svoj repertoar i glasovno se uštirati (najčešće pri čuvanju ovaca, krava, itd.). Eventualno, nauče gangu u kući, često s djedom, pa se onda nađu s družinom negdje na osami gdje dalje razrađuju svoju izvedbu. Tek kad procijene da je vrijeme, otići će među šire društvo, u gostionicu ili na *dernek* i tu prezentirati svoje umijeće. Naravno, ako je *pivanje* obećavajuće, ti mladići će dobiti i malo toplije odobravanje, sve u svrhu ohrabivanja. Što su *pivači* mlađi, riječi pohvale će biti glasnije, pa čak *pivanje* zna popratiti pljesak.

Gangaš svoje *pivanje* shvaća smrtno ozbiljno i nikada se ne izruguje s gangom. Tako se ponaša i prema mladićima, „u brk“ im se kaže valja li ili ne valja, bez pardona, jer na cijeni je jedino dobra ganga i svima je stalo da sljedeća generacija *zapiva* još bolje, da se tradicija nastavi u najboljem izdanju.

O gangaškom bih bontonu mogao još dosta toga reći, ali zbog opširnosti ću ovdje stati.

Uloga gângâ kao teritorijalna odrednica ili teritorijalna pripadnost

Imamo 7 glavnih stilova *pivanja* gange koji su ujedno i teritorijalno određeni:

1. Imotska – okopoljska (istočni dio Imotske krajine)
2. Imotska – zapadno *pivanje* (od Lovreća do Biorina)
3. Bekijska – grudski kraj
4. Najinska – ljubuški kraj

5. Belevarijska - širokobriješki kraj
6. Ramska
7. Duvanjsko-livanjska

Tih 7 glavnih stilova dalje se dijeli u sve manje grupe, a najčešće podjela staje na razini sela. Ima iznimaka kad se podjela spušta i niže, na obitelj, ili na dugo uhodanu ekipu stalnih *pivača* koji bi onda imali "svoju gangu". Na kraju, postoje čak i gange određenog *pivača*. Kao što su npr. gange koje i danas nose ime autora, nabrojat ću tek neke: Walterova ganga, *pivanje* Pere Zelina, Lijlje Barbarić, Nede Čapina, Perkanovićeva, Pegotićeva, Lolina, Gigalovićeva, Jure Begića itd.

Prosječan poznavatelj gange može po stilu *pivanja* odrediti s kojeg područja dolaze *pivači*, a malo bolji poznavatelji mogu točno odrediti iz kojeg su sela. Mogli bi reći da ganga, uz onaj nagon umjetničkog izražavanja, ima i funkciju javljanja nazočnima, kako bi se „reklo po naški“, odakle su momci ili cure, *iz kojeg su sela momci došli curi zapivati na silu*.

Ganga je jako glasno pjevanje, tako da se *pivana* poruka odašilje prostorno daleko i kristalno jasno. Sad zamislite starinski dernek na kojem se orila ganga na sve strane, sigurno se u tom metežu moglo čuti gdje su tvoji, gdje su rivali, odakle su koje cure, odakle su momci, i sl. Slično je s ulogom narodne nošnje, koja je uz onu estetsku funkciju označavala i teritorijalnu pripadnost ili pripadnost određenoj zajednici.

Poetika gange

Ganga je pjevanje na dah, sve što se ima reći mora se reći u jednom ljudskom dahu. Cijela poruka, sve emocije, stav, ljubav, prkos, sve to mora stati u jedan ljudski dah. U drugim glazbenim formama ima vremena napretek, strofe se praktički mogu slagati koliko želite, što daje veću slobodu i neopterećenost da se misao izrazi do kraja ili "*natanane*". U gangi toga nema, postoji samo jedan dah. Dakle, cijela priča u ovom slučaju mora biti komprimirana u jedan čovjekov dah.

Vođena svojom arhaičnom logikom, ganga je morala „procijediti“ samu bit cijele priče te je javnosti prezentirati u jednom jedinom stihu, što je dodatno kompliciralo cijelu situaciju. Mora se odaslati poruku, ali ne može se upotrijebiti neograničen fond riječi, nego se moraju pomno izabrati pojedine riječi kako bi cijela dubina priče bila izražena u što manje slogova. Uz to, poruka mora biti jasna, nedvosmislena i apsolutno razumljiva na prvo slušanje.

Česta je svrha gange izražavanje određene poruku prema nekome: momka prema curi, prema prijatelju, neprijatelju, prema domovini, svecrvi, materi, itd. To znači da se sve što nekome *sljeduje* mora izreći u jednoj kitici. To zahtijeva određenu jezičnu inventivnost nositelja gangaške tradicije. Kako je

sve podređeno ritmu daha glavnog pivača i pratitelja, oni se začuđujuće igraju riječima kako bi se izrazili. Naravno, ima dosta običnih ganga, kako bi se reklo, narodskih pjesmica, gdje je jedini zahtjev da se pjesma rimuje. Ali uvijek naleti pravi poetski biser koji zaprepasti kakvim jezičnim draguljem kojeg je u stanju stvoriti naš narod. Ima slučajeva u pjesmama, kada u nedostatku prave riječi, ali i zbog ograničenosti vremena, ti gangaški pjesnici čak izmisle riječ koja dobro opisuje neku misao. Iako tu riječ slušatelj čuje po prvi put, točno zna što se htjelo reći.

Ovdje ću potegnuti jednu paralelu, nemojte mi zamjeriti jer ovo su samo moja promišljanja, ali zbog ove spomenute jezične inventivnosti nije možda slučajno što su velikani hrvatskog pjesništva upravo iz ovog područja s kamena, što je ovaj prostor omeđen suhozidom dao veliki broj priznatih pjesnika. Spomenut ću samo dvojicu, a ima ih puno, ali ne smijem redom nabrajati, kako se ne bi naljutili ako nekoga i preskočim: **Antun Branko Šimić**. Pitam se je li on tu kratku formu svojih pjesma upravo naslijedio iz tradicije gange, tu kratkoću izražavanja, tu igra riječima, a ipak savršeno jasnu! Po meni, iz tog starog pjesničkog svijeta, Šimićevo pjesništvo najbliže je onom pojmu koje obilježava i gangu: haiku s kamena!?

Tin Ujević. On bi u svojim pjesmama po potrebi izmišljao riječi. Kad ih čitaš, misliš da je to neka stara hrvatska riječ, a on je izmislio riječ koja točno pogađa ritam i bit misli! Nedvoznačno, takoreći naprvu jasno. Je li možda i on spoznao tu mogućnost igre riječi i jezičnu inventivnost upravo iz gange. Tu apsolutnu slobodu izražavanja, kako naš narod kaže – **zakovrlji jé!**

Fatalizam gange

Gangaš je sudbinski vezan za gangu, za svoj prostor, on je ne može izbjeći, na neki način je njoj predodređen. Upravo zbog toga, on je uzima kao bitnu odrednicu svog života. On je toga svjestan i ne bježi iz toga.

Iako se ganga u vanjskom svijetu shvaća kao krajnje primitivna, nazadna, barbarska, čega su, naravno, svjesni i sami nosioci tradicije gange, uvijek će je rado zapjevati bilo gdje. Bez obzira na neodobravanje pa čak i skanjivanje okoline oni je MORAJU zapjevati. Dobar primjer su naši gastarbajteri u Njemačkoj. Pri ovim riječima uvijek zamišljam kako li je izgledalo kad su prve generacije gastarbajtera došli raditi u Njemačkoj 60-ih godina.

Sjede tako naši prpošni momci u njemačkoj gostionici, u Gasthofu, sredinom 60-ih, malo su popili šnapsa i naravo, zagangali. Možete zamisliti lica iznenađenih Nijemaca, njihove iskolačene oči, pa ta ganga mora da je na njih djelovala kao sirena za zračnu uzbunu, a naši momci za stolom u kutu gostionice pucali su od ponosa kako su je dobro *zapivali*.

Ima jedna anegdota jednog gangaša koji je radio u Austriji koja potvrđuje ovu priču. Kaže on meni: „*Kad god zapivam gangu, i danas mi priko očiju prileti 20 šilinga.*“ Pitam ga zašto, a on kaže: „*Tolika je bila kazna u Austriji za remećenje javnog reda i mira.*“ Eto, naš čovik ne može iz kože, mora je *zapivati* inače će puknuti. Mora zagangati, pa taman svaki put platio 20 šilinga.

Za kraj, kad bih tako u svojim istraživanjima i propitkivanjima razgovarao sa starim gangašima, redom su mi tvrdili da ih u životu drži ganga! Ispočetka tu rečenicu nisam shvaćao ozbiljno, ali vremenom sam sve češće nailazio na djedove koji su mi upravo to tvrdili. Tko god je mogao, gangao je dokle god bi mogao mrdnuti sa sobom. Ako mu je glas onemoćao, zagangao bi ispodglasa, ili bi barem pozivao društvo da mu *zapiva*.

1. I ovdje ću spomenuti dva takva primjera, a to su pokojni Walter, koji je doslovna gangao do zadnjih mjeseci pred smrt, i pokojni Ljubo Begić koji bi teško bolestan, pred smrt, pozivao svoje prijatelje gangaše da mu *zapivaju* na samrtnoj postelji.

To je taj fatalizam gange.

Kada pitam nekog gangaša šta mu znači ganga u životu, očekujući nekakvu filozofiju dobijem odgovor upravo kao što je i sama ganga: kratak i jasan, procijeden kroz zube i kroz život: **Ona mi je sve!**

Tomislav Matković

O PROFILU ISTRAŽIVAČA, PREDSTAVLJAČA I MEDIJSKE PROMOCIJE TRADICIJSKE VOKALNE BAŠTINE NA PRIMJERU GANGE – NAJAKTUALNIJEG VOKALNOG TRADICIJSKOG ŽANRA

O pojmu *ganga*

Najprofiliraniji i zasigurno najaktualniji vokalni tradicijski žanr u Imotskoj i Vrgoračkoj krajini u Dalmaciji kao i u susjednoj Hercegovini i dijelovima Bosne je *ganga*. *Ganga* je integralni dio, posljednja faza, stoljetnog sustava glazbovanja na području *dalmatinskog zaleđa* koje predstavlja jedno od posljednjih uporišta arhaičkog načina glazbenog razmišljanja posve različitog od standardnih globalnih glazbenih sustava nastalih na tradicijama zapadnoevropske glazbene provenijencije.¹ U svojem glazbenom okruženju, *ganga* je termin koji je svojom popularnošću nadrastao lokalno i regionalno značenje. Kao najviše prezentirani i najrašireniji žanr, *ganga* je postala vrlo prepoznatljivom, pa se i drugi slični vokalni žanrovi u puku često podvode pod termin *ganga*. Ona je tako postala uvriježeni termin za sveukupno tradicijsko pjevanje *dalmatinskog zaleđa*, a često i cjelokupnog dinarskog područja.²

Grubo, primitivno, nestandardno, netemperirano – epiteti su kojima će osoba strana ovom načinu glazbene komunikacije na prvi susret opisati harmoničnu polifoniju tijesnih intervala koja na slušatelja namjernika uglavnom ostavlja

¹ Inspirativno intelektualno razmišljanje o sveobuhvatnosti pojma glazbenog žanra *ganga* koje bi se moglo okarakterizirati i proširenom definicijom termina tradicijskog glazbeno-literarnog žanra, nalazim u citatu Anđelka Mijatovića:

"Ona je kao pijevno-glazbeni pojam i usmeno stvaralaštvo, zabilježila svaku pojavu i svako zbivanje u društvu i području gdje živi, od najobičnijega i najbanalnijega do najznatnijega, opjevala je mnoga mjesta i mnoge osobe, kao kronika sačuvala je od zaborava prošlost ljudi i prošlost svoga kraja, svjedoči o ljudskim patnjama i nevoljama, o željama, htijenjima, srtajima i posrtajima, uspjesima i padovima, prenijela nam je mnoge etnološke i etnografske pojmove te mnogu šalu popraćenu humorom, ironijom i sarkazmom. Upravo ta njezina svestranost i obuhvatnost, iako se radi o glazbenom izričaju i poeziji, učinila ju je čuvaricom životnoga iskustva i životne filozofije pučanstva u njezinu području." (usp. Mijatović 2004:37).

² "Nekad je dovoljno samo kazati *ganga* i sve je riješeno, svi te razumiju!" – kazat će u neformalnim razgovorima gangaši – profesionalci, ističući važnost glazbene prakse čiji su oni nositelji.

dojam istosti i ponavljanja.³ Nositelji tradicije s ovom se tvrdnjom ne bi suglasili nego bi ponosno istaknuli da se u pjevanje *gange* upravo varijacije zbivaju u svakom trenutku njena izvođenja.⁴ Možda je jedan od razloga tog nerazumijevanja i činjenica da je *ganga* tradicijska glazbena odrednica isključivo seoskog stanovništva koje živi na području zapadne Hercegovine i Imotske i Vrgoračke krajine u prostoru koji omeđuje na zapadu rijeka Cetina, na istoku Neretva, na jugu planina Biokovo a dolina Rame na sjeveru. Ne tako davno, *ganga* je zauzimala dominantno mjesto u pjevanju hrvatskog naroda tog kraja; pjevalo se ne samo pri raznim skupovima i slavljinama, već je svojim pjevom uveseljavala pučanstvo i pri svakodnevnim poslovima. Jednom riječju pjevala se *od jutra do sutra*.

Dominantnost među vokalnim žanrovima područja na kojem ovaj glazbeni žanr obitava, u proteklih je stotinjak godina zainteresiralo i inspiriralo brojne autore da progovore o ovom zanimljivom glazbenom fenomenu. Zapravo, vrlo je zanimljivo pratiti kako različiti autori pišu o ovom glazbenom fenomenu. Moguće je primijetiti da glazbena komponenta nije uvijek dominantnim predmetom istraživanja. Isto tako zanimljiva je činjenica da su autori članaka o gangi najrazličitijih vokacija; u mnogim slučajevima uz gangu ih veže podrijetlo pa pisanje o ovom fenomenu u neku ruku predstavlja njihov *intelektualni obol* – *dug* prema lokalnoj zajednici iz koje su poniknuli.

O gangi su pisali...

Prvi su o *gangi* pisali 30-ih godina 20. stoljeća franjevci Branimir Marić i Silvestar Kutleša: Marić o hercegovačkoj *gangi*, a Kutleša o *runovičkom pivanju* koji po opisima odgovara glazbenoj strukturi *gange*. „*Ganga*, to je stara naša pjesma s novim imenom“ napisao je u tekstu „Hercegovačka *ganga*“ fra Branko Marić 1934. godine, jasno ukazujući da je *ganga* samo noviji, ili pak najnoviji, oblik pjevanja naroda koje obitava na ovim prostorima još od vremena Tračana i Ilira. Za Kutlešu je to *pivanje momačko* ili *bečarsko* čije su glavne karakteristike da je *osebno* ili *druževno*.⁵ U posljednjih osamdesetak godina *ganga* je više puta istraživana, objašnjavana, spominjana... Njome se bave znanstvenici različitih

³ Čak i istraživači *gange* (*Drug*) opisujući je pokušavaju istaknuti njezin *strašan* karakter:

„Zvuk je *gange* tako strašan i potresan da nije moglo drugačije biti, to je morala biti ratna pjesma starih Ilira. Malo ih je koji su iz drugih krajeva i koji mogu podnijeti taj neobični, gromki način pjevanja koji uznemiruje živce i potresa dušu. *Ganga* je jaki napadaj na naš sluh i stoga cijelo naše biće mijenja kada je uho primi.“ (usp. Tomić 2004:345)

⁴ Mnogi ljubitelji *gange* često će istaknuti da je *ganga* nastala kao spoj mnoštva arhaičnih strukturalnih elemenata, ali uz sve to bila je uočljivo različita od svojih prethodnica i imala je nešto prepoznatljivo što ju je činilo drugačijom i novom. *Ganga* je najveći dio *uzela* od različitih tipova arhaičkih monofonih i polifonih žanrova *ajkanja*, koje joj je prethodilo. Isto tako u njenom se pjevu mogu primijetiti sličnosti s načinima glazbovanja vokalnog-instrumentalnog repertoara pjevanje uz gusle.

⁵ Još jedna Kutlešina opservacija upućuje na *gangu* – pjevaju *ga pojedinci i više njih u društvu* (usp. Kutleša 1993:315, 316; Mijatović 2004:10).

profila kao i intelektualci-ljubitelji *gange*, osobe različitih profesija i zanimanja kojima je zajedničko zanimanje za ovaj nestandardan, za stanovništvo navedenih regija *popularan*, tradicijski vokalni fenomen.

Prvi tip istraživača – etnomuzikolozi

Prvi tip istraživača koji su pisali ili istraživali fenomen *gange* su etnomuzikolozi. Fokus njihov istraživanja su vrlo različiti aspekti *gange* kao glazbenog fenomena. Od spomenutog fra Branka Marića (Marijića) kojemu je istraživanje *gange* važnim dijelom doktorske disertacije, gangu istražuju ili o njoj pišu bosanski etnomuzikolozi (Rihtman, Milošević, Rihtman-Šotrić, Petrović, Laušević), hrvatski etnomuzikolozi (Žganec, Bezić, Buble, Čaleta)⁶ ali i ugledni strani etnomuzikolozi (Christensen, Slobin, Vasilakis, Borneuf). I kod ovog tipa najveći je prinos *domaćih* bosansko-hercegovačkih (etno) muzikologa koji su svojim pisanjem upoznali širu zajednicu s postojanjem i posebnostima ovog glazbenog fenomena. Iako svi navedeni istraživači zaslužuju poseban osvrt ovom prilikom ću se fokusirati na predstavljanje jednog, prvog znanstvenika čije je ime direktno vezano uz istraživanje *gange*. Razlog više za ovakvu odluku leži u činjenici da se o Branimiru Mariću sve do nedavno nije govorilo ni pisalo.

Branko Marić⁷ i prvi spomen gange

“Put u ovo područje dovodi nas u najintimnije kutove seoskog života, u prvom redu seljačke omladine. Popijevka mu je najsnažniji izražaj bogate duše, pjesmom uspavljuje čedo, prikraćuje duge dane čobanskog života, daje izražaja neodređenoj čežnji mladih srdaca, osvježuje ritam srpova, uklanja umor iz razigranog kola, prati zaručnicu u novi dom, a pokojnika u sretnu vječnost. Pjesma je selu dnevna štampa, lijepa knjiga i učiteljica života. Ona se rađa i razvija na selu, na polju, u brdu, u domu, u skupini i kod pojedinca”. (usp. Marić 1941)

Više je razloga zašto izdvajam rad Branka Marića kao poseban doprinos istraživanju glazbenog fenomena *gange* - Marić je prvi koji pišući o fenomenu tradicijskog pjevanja u Hercegovini *gangu* spominje njenim imenom; 1934.

⁶ Antun Dobronić *gangu* ne spominje niti o njoj ne piše isto kao ni njegovi prethodnici (Kuhač, Kuba) a ni suvremenici (Širola, Murko, Dvorniković) koji se u svojim radovima često dotiču glazbovanja dinarskog areala.

⁷ Doktor fra Branko Marić, rođio se 27. srpnja 1896 godine u Vrdima, Hercegovina. Gimnaziju je pohađao na Širokom Brijegu, bogoslovne studije u Ljubljani gdje je bio zaređen za svećenika 29. lipnja 1922. godine. Glazbene nauke studirao je u Beču, gdje je kao doktorsku tezu obradio tradicijska pjevanja u Hercegovini. Bio je profesor glazbe u bogosloviji na Širokom Brijegu, suradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. http://www.vrdi.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=80:kako-pisati-imenicu-vrdi&catid=9:tvoj-kutak&Itemid=18 (pristup, 09. 03. 2012.)

u članku *Hercegovačka ganga* Marić donosi novi termin kojim se ovo pjevanje po prvi puta spominje u stručnoj literaturi. Isto tako, Marić je prva osoba koja je doktorirala glazbene nauke (muzikologiju) u Beču na temu folklornih (glazbenih) tradicija u Hercegovini. Sva četiri stručna članka u kojima govori o glazbenim tradicijama hercegovačke tradicijske glazbe (posebice o *gangi*) izašla su u prilično kratkom periodu – do kraja II svjetskog rata. Poslije rata (1945.) kao politički disident, Branimo Mari(ji)ć odlazi u Rim pa u Madrid, sve do godine 1973. kada je prešao u Zürich gdje je 1974. godine i preminuo.

Već u prvom Marićevom članku (usp. Marić 1934) doznajemo da je *ganga* - stara naša pjesma s novim imenom koja je iz Dalmacije u Hercegovinu stigla početkom 20. stoljeća (*pred kojih trideset godina*).⁸ Možda je taj mogući *pravac rasprostiranja* i razlogom njegova navoda da upravo oko Imotskoga i Posušja *imamo najdotjeranije uzorke te pučke kreacije*.⁹ Marića zanima odnos Europejca¹⁰ prema ovoj glazbi koju sam naziva *nekulturnom* i *divljom*.¹¹ Cjelokupnu glazbenu baštinu Hercegovine definira kroz tri oblika glazbene *pojavnosti*:

“...čisto autohtona muzika, pjesma i svirka, dok je druga pojava odgajana pod uplivom Crkve (škole), a treća nosi neizbrisive znakove orijentalne toplote u ustroju samom a osobito u bujnim ukrasima melodije.” (ibid. 105)

ističući pri tome da je ostala *nedodirnut* dok su za to vrijeme Europljani svoju klasičnu glazbu *usavršavali*. *Gangu* navodi kao primjer jednostavnije heterofonije a opisuje je kao “igru improvizacije sad u jednom sad u drugom glasu u srodnim i manje srodnim variranjima uz nedjeljivu pomoć ukrasa”.¹² Etimologiju pojma u prvom svom radu veže s načinom izvedbe:

“Ime nosi otuda što onaj koji počinje uz još jednog ili najviše dva vještija pjeva tekst i melodiju, a ostali ih prate u istom ritmu na slogove gan, gan, a ponekada i na gan, gen, gin, gon, gun, prema vokalima pjesme glavnog pjevača.” (ibid.106)

dok u svojem drugom radu o *gangi* ističe moguću vezu s *ilirskim* korijenima tražeći direktnu vezu između albanske riječi *kang* – zabava, veselje

⁸ Iz Marićeva prikaza evidentno je da pod *gangom* (tipom *seoskog dvopjeva*) podrazumijeva sve vrste tradicijskih/arhaičkih pjevanja u Hercegovini.

⁹ Dakle, već u prvom spominjanju o glazbenom fenomenu imamo i potvrdu o mogućem području i vremenu nastanka glazbenog žanra što je za tradicijsku glazbu zaista neobična činjenica. Ovaj podatak potvrđuju ili se s njime slažu svi ostali koji su o *gangi* pisali što također predstavlja svojevrsan fenomen.

¹⁰ Odnos Drugog prema *gangi* u svom drugom radu (1941) razmatra *dialoški*, kada na pitanje stranog muzičara: „Zašto je ovo pjevanje ovako divlje, kakofonično, nesložno, proti svih pravila i ukusa, a narod u sebi izgleda fin i plemenit? autor sam odgovara: “Možda je to način izražaja njegove otporne snage u vjekovnim patnjama i borbi s tlačiteljima!”

¹¹ “Kratki zapletaji i raspletaji njezina dvoglasja, dinamika neodoljive snage i konačno završavanje iznenađuje nas svojom nama tuđom značajnom crtom, pa smo je navikli zvati *nekulturnom* i *divljom*.” (usp. Marić 1934:105)

¹² “Taj dvoglas, ima tvrdo koru za svrdlo našeg poltonskog sistema i našeg ukusa, a sama je jezgra na prvi pogled nevidljiva, opora i gorka, ali ipak ta tekovina našega naroda mora da ima svoj (nesvjesni) sistem - zakon kreiranja i izvađanja, koji se zbiva pod dojmom ukusa i duševnog nastoja jedne narodne cjeline. Toj čistoj našoj narodnoj pojavi i ako *divljoj* moramo odavati više pažnje i dužnog poštovanja. To je stvorila ona ista kolektivna narodna duša, koja nam daje zdrave i divne originalne motive veziva i rezbarija, šarenilo narodnih nošnja i kretanje narodnih kola.”

kao moguće izvedenice pojma. Kontraverzna je to teorija koju su generacije *istražitelja* naslijedile i do danas *prepjevavale* u traženju pravog objašnjenja pojma ganga.¹³ Izvrсна zapažanja Marić donosi o tipovima (Posušje, Drinovci, Goranci, Mostarski Gradac, Ljubuški), tekstu [dvostih – (pravilan) deseterac, ponekad (nepravilan) deveterac, jedanaesterac, sedmerac, osmerac] i sadržaju gange (*Dominion je njezin erotika.*).¹⁴ Ističe da *gangu* pjevaju i ženske i muški (mladost),¹⁵ posebno s desne strane Neretve, dok je ona s lijeve *priprostitija i nerazvijenija*. Karakteristikama stila izdvaja glasove u najradije disonantnim odnosima, glisanda, tremola, predudare u raznim ritmičkim predkucajima glasa.¹⁶ Opisujući strukturu napjeva ističe solistički (inicij), izrazite intervale, tonski niz od pet tonova, a *čudan dojam* mu ostavlja kadenca – svršetak pjeva u disonanci:

“...nekad mekšoj, a nekada opet tvrđoj, prema samom opjevanju, - ako je pjesma nježnija, tugaljivija zna se pratnja udaljiti do terce, obično male, a opet se nekada sliju oba glasa na koncu do male sekunde, najrađe u dvoglasu noćnih putnika, gdje dadu u jakoj dinamici oduška neodoljivoj snazi i nekom nesvjesnom čeznuću, pa kao da se ta disonanca gubi u tremolu udaljenog soliste.” (ibid. 107)

Marićevo istančano uho zapaža u ovom pjevanju i oponašanje svirke na diplama, sviralama i guslama što je temeljna činjenica kod brojnih arhaičkih pjevanja poput *gange*. Proces nastajanja glazbenog žanra Marić pripisuje pojedincu ali kolektiv je taj koji njegovom djelu *određuje vrijednost, skraćuje i produžuje vijek*. Pojedinaac koji glazbu stvara inspiriran je momentom, slučajnom pobudom, on je naobraženi muzičar školovan na tradiciji svoje okoline, nadojen *muzičkom lirikom kraških sela*. Najčešći oblici ove obične pučke popijevke odgovaraju a a a ili a b a glazbenoj trodjelnoj formi dok postoje i dvodjelni (a a; a b) oblici. Marić ističe važnost početaka, inicija koji su u pravilu solistički (*započima glavni pjevač s uspregnutim glasom a ubrzanim tempom*), *bez kojeg se gange ne može zamisliti* (priginjanje je i danas jedinim načinom započinjanja gange). Ustroj glazbenog oblika počiva na variranju kratkih motiva,

„Tu sam naišao na nevjerovatnu aktivnost nutarnje srodnosti motiva, naime ustroj naše pjesme počiva skoro isključivo na variranju, tzv. *doseljavanju* susreće se veoma malo, što je pohvalno za stvaralački duh jednog naroda.”

¹³ Isto se odnosi i na isticanje slogova gan, gun,... kao pratnje pjevanju. U brojnim kontaktima s kazivačima, preslušavanjem svih dostupnih snimaka gangi nisam imao priliku čuti pratnju drugačiju do li muklih, otegnutih vokala, oplemenjenih posebnim pjevačkim tehnikama (*priginjanje*) tipičnim isključivo za ovu vrst pjevanja.

¹⁴ U svom drugom radu autor iznosi da se u gangi opjevava svakodnevní život sela: ljubav, vojska, duhan, odlazak u Ameriku, Belgiju i Francusku, i ostala važna društvena zbivanja. (usp. Marić 1941.)

¹⁵ „...pjesma je selu i učiteljica života i lijepa knjiga i dnevna štampa...”

¹⁶ Tremolando, mordent, glisando, od grupnih ukrasa izdvaja se izlomljena harmonična figura terce. Svi su ukrasi u vezi i sa portamentom, postoji veza između ureda pjevačke i instrumentalne tradicije.

Intervali njihova pjeva ne odgovaraju uvijek tempiranom ugođaju, pa su i ovi navodi često puta za približnu oznaku stila o kojemu govori (netermperirano pjevanje u tijesnim intervalima):

“Od intervala su najčešći sekunda i kvarta, na sekundi najvolji završiti tzv. varavi završetak. To mu možda nameće i brojanični (litanijski) oblik teksta. Skoro cjelokupna metodika gange ima ovo svojstvo, uz navedeni razlog mogli bi biti takovom svršavanju i ostaci stare pentatonike (ili stare dominante). Terca se najviše javlja u samom motivu, drugačije je rijetka. Početni su motivi pretežno ulazeći i završavajući.”

Marić je također utvrdio da se pjevači *gange* obično služe na završecima pjesama glisandom, koji tu prelazi u neodređeni visoki krik, pa se u portamentu spušta “do kvarte (kvinte).”¹⁷ Autor je nadalje prikazao obilježje, značenje i utjecaj pentatonike na narodni melos u Bosni i Hercegovini, gdje ubraja i *gangu* (Posušje, Imotski...) imajući u vidu da su tonalna obilježja ovog glazbenog žanra ograničena na nizove do oko pet tonova, a taj se opseg rijetko kada prekorači.¹⁸ Smatrajući sve vrste pentatonskog pjevanja *gangom*, autor nju pronalazi i preko Drine kod Era (tj. oko Užica), oko Kosovske Mitrovice, oko Raške i Gornjeg Milanovca u Srbiji.

Svoj članak “Iz područja gange” završava zaključkom:

“Ganga je naša čisto narodna popijevka i njezin je život omeđen samo na selo. Pred ‘kulturom’ iščezava i posve je nestaje, na njezinu baštinu dolazi za nju tuđa muzika, koja joj kao ‘nekulturnoj i divljačkoj’ uzima pravo na život i opstanak. Doći će vrijeme, ne bilo brzo, da ćemo je žaliti i nju i njezino vrijeme, a pomoći joj teško da možemo...” (usp. Marić 1941:47)

U nekoliko navrata Marić ističe da ovaj *novi* način i stil pjevanja nakon samo tridesetak godina postojanja izmiče pred nadolazećom gradskom glazbom. *Gradsku pjesmu*, posebice oko varoši i željeznice uz pojavu tada nadolazećih *pjevanja na bas* i *bećarca*, Marić već u to vrijeme vidi kao veliku opasnost koja će zatrti seoski način pjevanja. Ističe ženske pjesme koje preuzimaju elemente gradskog pjevanja (bimuzikalnost koju u Sinjskoj krajini u 1960tima primjećuje Bezić), elemente *kulturnijih* gradskih pjesma (prema kojima

¹⁷ *ružni završetak* kako bi ga definirao fra Ivan Glibotić.

¹⁸ “Čudno je da je pentatonika od svih sistema najraširenija; nalazi se skoro kod svih naroda. ‘Sve istočne i jugoistočne visoke kulture Kina, Japan, tako isto Birma, Siam te indijski Arhipelag muziciraju u ljestvicama, koje se u biti sastoje od pet stepeni (pentatonika)’ (Lachmann). Ima je u Rusiji skoro posvuda, tamo neka plemena i danas muziciraju isključivo u ovom sistemu; nalazi se također kod svih naroda sjeverne Evrope, na cijelom Balkanu i u Mađarskoj. U ostalim evropskim zemljama održavala se gdje manje, gdje više do u novije vrijeme. (...) Može se ustvrditi da su se skoro sve stare muzičke kulture temeljile na pentatonskom sistemu, također i kod američkih indijanskih plemena, to nam potvrđuju nešto vijesti a nešto iskopine. (...) Od grčkih teoretičara pišu o ovom pitanju nešto na šire Aristoksenos (4 st. pr. Kr.) u svom djelu ‘Harmonija’, pa Plutarh u djelu ‘O muzici’. Stari su Grci svoje muzičke zasade primili sa Istoka, pa je njihovo muziciranje sve do 7 stoljeća pr. Kr. pentatonsko” (usp. Marić, 1938: 37-38).

ganga ima poziciju *nekulturnog* pjevanja).¹⁹ Kao svijetlu stranu, Marić navodi nastupanje skupina na smotrama *Seljačke sloge*, ukazujući tako na njenu važnost kao važnog čimbenika u procesu očuvanja *starijih dijelova naše tradicije*.

Na našu sreću njegova se predviđanja nisu sasvim obistinila mada treba priznati da je njegovo *proročanstvo* i realni pogled na interakciju tradicijskih glazbenih žanrova i stilova potpuno suvislo. Danas dominantna temperirana glazba sve više djeluje pogubno na glazbenu praksu arhaičnih, netemperiranih glazbenih stilova koji se svim silama bore za svoj opstanak. Marićevo djelo, nastalo u kratkom ali izuzetno važnom periodu, ostat će i dalje jednim od osnova poznavanja procesa nastanka i razvoja tradicijskih vokalnih oblika na dinarskom području, području na kojem *ganga* obitava.²⁰

Drugi tip istraživača – autori-intelektualci

Drugi tip istraživača su autori-intelektualci čiji korijeni potječu s *područja gange*. Bavljenjem gangom za njih je *potreba* kojom se *vraćaju* svojem zavičaju (svojem djetinjstvu) kroz djelo koje za njima ostavlja trajan, upečatljiv trag. Prvi takav *poduhvat* knjiga je *Ganga – Pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa* koju je 1973. godine izdao povjesničar Anđelko Mijatović. Mijatovićeva knjiga je prava antologija deseteračkih dvostihova-*gangi* (oko 11.000 *pismica*) koje je autor sakupio sam ili uz pomoć svojih brojnih pomoćnika/kazivača.²¹ Ova izdanja popraćena su izuzetno informativnim stručnim tekstom „O gangi“ koji postaje osnovom za daljnja istraživanja brojnim, pa tako i autoru ovog rada.²² Mijatović postavlja *norme* objavljivanja sakupljenih *gangi* rasporedivši ih po temama o kojima njihovi stihovi govore. Prvo izdanje izlazi neposredno nakon političkih previranja u Hrvatskoj (*Hrvatsko proljeće*) što cijeloj priči daje još veću važnost.²³ Ovaj

¹⁹ Marić navodi primjer istraživanja glazbene prakse u mjestu Dretelj kod Čapljine gdje su mu pjevali pjesme iz novije tradicije. Iako se, napominje Marić, radi o izrazito muzikalnoj sredini, tek su starije kazivačice otpjevale jedan stariji napjev koje mladi nisu prepoznali.

²⁰ Nažalost njegova politička aktivnost stavila ga je u red nepoželjnih znanstvenika tako da njegovo djelo, iako proučavano, dugi niz godina nije bilo javno spominjano. (usp. Mijatović 2004:13)

²¹ U predgovoru drugog izdanja autor navodi pomagače koji su mu pomogli sakupiti tako obimnu građu kao i njihove titule [dipl. pravnik, prof., nastavnik, svećenici (don) i fratri (fra)] potvrđujući tako tvrdnju o izuzetnom odnosu koji intelektualci ponikli u hercegovačkom kršu osjećaju prema svojoj *baštini*. (usp. Mijatović 2004:5-7).

²² Svakom istraživaču koji se iole ozbiljno želi pozabaviti fenomenom *gange* ovaj je rad nezaobilazan. To ne znači da ne postoje i kritička mišljenja poput onog u članku poznatog književnika i jezikoslovca Srečka Lorgera, koji Mijatovićevo (Vukovićevo i Ujevićevo) pisanje o *gangi* smatra jednostranim: „...bez obzira jesu li ta razmišljanja posljedica ratne situacije koja je utjecala na vlastitu osobnu sudbinu, prisutan je jednostrani istraživački pristup. Ganga se gotovo poistovjećuje s domoljubnim herojskim napjevom, a njezini agitatori bili su mahom zatočenici komunističkih kazamata.“ (usp. Lorger)

²³ Izuzetno zanimljivim nalazim autorovo objašnjenje situacije doneseno u fus-noti 13., drugog izdanja Mijatovićeve knjige: „...Budući se je u komunističkoj Jugoslaviji pjevanje gange, zbog toga što su ga pjevali i pripadnici Ustaškog pokreta, identificiralo ustaštvom i doživljavalo gangu politički neprihvatljivom, što je i utjecalo na njezino minorno izvođenje na radio-televiziji kao folklorne baštine, za razliku od slične baštine drugih naroda i narodnosti u Jugoslaviji, tadašnji glavni i odgovorni urednik „Naših ognjišta“ fra Ferdo Vlašić, da bi izbjegao moguće neprilike, pokušao je doznati od nekog političara

podatak smatram jednim od poticaja brojnim drugim (manjim po opsegu, regionalno ograničenim) izdanjima zbirke *gangi* – dvostihova (tekstova).²⁴ Drugi razlog vidim u važnosti teksta – poruke koji donosi *ganga* gdje pjevanje predstavlja završni čin procesa stvaranja, usvajanja i produciranja određenog stanja reflektiranog osobnom ili društvenom zbiljom trenutka u kojem *ganga* nastaje. Tekst kao sredstvo izražavanja u tom procesu predstavlja izuzetno važnu kariku pa je njegovo isticanje, u ovom slučaju i objavljivanje, jednostavno potreba. Pored Mijatovića, brojni su intelektualci različitih vokacija, pokušali pobliže objasniti *gangu* i njezinu ulogu u kulturi ovog područja.²⁵ U ovu skupinu spadaju i radovi studenata glazbe i jezikoslovlja koji *gangu* u posljednje vrijeme često uzimaju za temu svojih seminarskih i diplomskih radova.²⁶

Ganga je također predmetom neglazbenih istraživanja; njome se vrlo često bave i konfrontiraju jezikoslovci koji u korijenima značenja termina *ganga* traže njeno moguće podrijetlo koje *gangu* vezuje od onih najstarijih predantičkih ilirskih vremena²⁷ do početka 20. stoljeća i njenog *importa* iz domene američke popularne kulture (*gang*).²⁸ Istim sredstvima se služe i danas aktualni *etnogenitičari* – *iranisti*, zboreći o ranohrvatskoj prapovijesti i predslavenskom podrijetlu antičkih Prahrvata do stoljeća VII. Njihove teze postavljaju povijesnu *zbilju* daleko prije Slavena koji su tek kasnije naselili krajeve na kojima *ganga* danas *obitava*. U posljednje vrijeme nastala je prava poplava radova o genezi

iz duvanjsko-livanjskog kraja mišljenje o izdavanju naslovljene zbirke. Taj „dobronamjerni“ čimbenik je sugerirao da se moj predloženi naslov „Ganga. Pismice iz Hercegovine i Imotske krajine“ osmisli tako da ne bi izgledalo kao nametanje hercegovačke pripadnosti livanjsko-duvanjskom kraju u čemu bi „netko“ mogao vidjeti „neprijateljske“ namjere. Što su i jesu li organi komunističkog sustava nakon objavljivanja „Gange“ nešto poduzimali, radi traženja razloga za njezinu zabranu, nije mi poznato, osim što mi je rečeno da je jedan „drug“ u Grudama predlagao da se knjiga zabrani, a njezin priređivač zatvori, tj. kazni.“ (usp. Mijatović 2004:16)

²⁴ Nakon Mijatovićevog izdanja pojavile su se brojne zbirke *gangi*-tekstova dvostihova, čiji su priređivači Ljuba Đikić, Vlado Vlatić, Marko Dragić, Petar Ujević i drugi.

²⁵ Zanimljiva činjenicu predstavlja podatak da je 25. studenog 1989., u Imotskom, u organizaciji Matice Hrvatske održan *Znanstveni skup o narodnom pjevanju – Gangi* uz sudjelovanje brojnih izlagača i tek jednog etnomuzikologa (Nikola Buble). Sudionici skupa (Petar Oreč, Ivan Bekavac, Mijo Milas,...), kao i radovi Mirte Lišnić, Ivana Juroša, Joze Balića i ostalih, također su autori studija o *gangi*, njenom podrijetlu, etimologiji i izvedbenoj praksi.

²⁶ Usp. Čagalj 1979., Boras 1986.

²⁷ Tako, na primjer, u svojoj studiji o *gangi* jezikoslovac Milan Nosić potaknut pretpostavkama Cvjetka Rihtmana koji smatra da „ova specifična polifona praksa predstavlja relikv ilirske muzičke kulture“, objašnjava i njezin naziv albanskim korijenima: „...kako se *ganga* pjeva na području gdje je negda živjelo starosjedilačko ilirsko pleme Dalmati/Delmati riječ *ganga* je ilirski supstratni leksem u hrvatskom jeziku te potječe od albanske riječi *kang* (pjesma, pijevac; veselje, zabava).“ (usp. Nosić 1999) Nosić pri tom ne vodi računa da se sam Rihtman ograđuje od njena mogućeg albanskog podrijetla.

²⁸ Sintezu *događanja* na *etimološkoj sceni* u svom radu donosi Srećko Lorgor: „Slavenske paralele, kada tražimo podrijetlo riječi *ganga*, nisu uvjerljive iako ćemo naći niz formalno-semantičkih podudarnosti (npr. glagol *ganati* u značenju: *pjesma, govor, priča, šala, proricanje, zagonetka* itd.). Ova se „zagonetka“ pokušala odgonetnuti preko njem. *Gesang*, pa i od lat. glagolskog oblika *canto*. U posljednje je vrijeme prilično rašireno mišljenje da je riječ *ganga* stigla preko albanskoga jezika, odnosno ilirskog prežitka, a ako za to nema uvjerljivih dokaza, poseže se za nekim supstratom. Za „indoiranske teoretičare“ pitanje „izkona naše *gange*“ očito je nerješivo u balkansko-slavenskom okružju. U uzorskim vernakularima *ganga* je najčešće „veselica, grupna zabava, provod, bančenje, lumperaj i sl.“, najvjerojatnije preuzeta iz tršćanskoga (tal. *ganga* engl. *gang*, u žargonu *ghenga, ghenga*, što je zapravo *brigata, compagnia*). Zagorski dvostihov teško se može povezati s tim etimonom koji je potekao iz lučkog miljea. Predlažemo stoga da je taj folklorni idiom onomatopejskog postanja, da je u *gangi* inkorporiran zvuk imitiranja gusala, da je riječ motivirana popratnim slogom *gan* ili njegovim varijantama s izmijenjenim vokalom.“ (usp. Lorgor)

Hrvata²⁹ koja i gangu uzima kao jedan od argumenata (*ganga i stečki*) u cilju dokazivanja svojih genetičkih teorija:

„Inače je ovakva ganga kod inih Slavena uglavnom nepoznata, ali su našim gangama nadasve slične takve bojne *ojkalice* u Kurdistanu i na otoku Korziki. U južnom Zakavkazu i osobito u Kurdistanu, ove bojne *ojkalice* uz zastrašujuće otegnuto zavijanje (*“vučja pjesma”*) većinom pjevaju kurdske ratničke družine “pešmerge” pri polazku u boj protiv Arapa i Turaka (...) Dosad je to kurdsko ojkanje (ganganje) strukovno još slabo proučeno, što otežava poredbe s našim gangama. Znatno su bolje poznate i opisane (...) našim gangama vrlo slične višetonske *ojkalice* tzv. *“pivána y tambúrru”* na otoku Korziki.“ (usp. Budimir/ Lovrić 1999:346)

http://hr.metapedia.org/wiki/Ste%C4%87ki_i_gange (pristup 11. 03. 2012.)

Treći tip istraživača – novinari

Treći tip istraživača, autora tekstova o *gangi* predstavljaju novinari i njihovo viđenje *svijeta gange*. U tom smislu vrlo su zanimljivi novinski uradci Stipe Krce, Milana Vukovića, Petra Miloša, Damira Pešorde, Petra Grubišića, novinara koji potječu s područja *gange* pa je tako i njihov novinarski iskaz u potpunosti pozitivistički nostalgican. Podaci koje donosi potkrijepljeni izjavama kazivača vrijedan su etnografski dokument vremena, *zlatnog doba* glazbene prakse ovog nadasve popularnog žanra. Stipe Krce, novinar Slobodne Dalmacije prokrstario je diljem dinarske Dalmacije pišući o posebnostima malih sredina u kojima život kao da je stao. Tako u članku „Dir selima Imotske krajine“ primjećuje da *ganga* (pučka pjesma kako je naziva) nestaje što navodi i u podnaslovu: *Eto ti vraga: došli kavići, ode ganga*. Kroz razgovore s brojnim sugovornicima Krce iznosi niz zanimljivosti vezanih uz pjevanje *gange*. Nostalgiczna crta provlači se brojnim iskazima o *gastarbajterskim* dogodovštinama koje je često pratilo pjevanje neobično za stanovništvo zapadnoevropskih zemalja u koje su njezini nositelji odlazili na *privremeni rad*. Tekst je ilustriran brojnim tekstovima zanimljivih *gangi* koje ilustriraju pojedine situacije poput izbora povijesnih svjedočanstava ispjevanih kroz jednostavan dvostih:

GANGA IZ 1928.

*Moj galantar i srce i duša,
neću momka koji grm čemuša.*

²⁹ Na brojnim portalima autori *etnogenetičari* ističu sedam desetljeća *slavističke cenzure* u bivšoj Jugoslaviji kao razlogom današnjih brojnih publikacija o etnogenezi i prapovijesti Hrvata.

GANGA IZ 1948.

*Druže Tito, ti se ne boj Rusa,
ustaša je iza svakog busa.*

GANGA IZ 1968.

*Vlak putuje, vlakovođa svira,
zbogom ostaj, Dalmaciju mila.*

GANGA IZ 1988.

*Ameriko, nestalo ti novca,
s tvoga novca odo za udovca.*

O književnim vrijednostima teksta *gange* piše i Milan Vuković (Vuković 2005.) donoseći pri tome pregršt zanimljivih tekstova koje na reprezentativan način ilustriraju povijest i sadašnji *život* ovog glazbenog fenomena. Ilustriranje novinskih tekstova dvostihovima aktualnih *gangi* tipičan je način pisanja novinskih članaka o temama područja *gange*. Optimističan, nostalgičan ton kao refleksija negdašnjih vremena u pravilu imaju pozitivan prizvuk. Nasuprot njima često ćemo čuti kolege novinare (obično podrijetlom *izvan* ovog svijeta) koji u svojem vokabularu obilno koriste izraze poput *ganga kultura* kao sinonim za *nazadno* i *primitivno*.

Četvrti tip istraživača – *blogeri* i organizatori internetskih stranica

U četvrti tip istraživača spadaju autori tekstova koji svoje uratke objavljuju na internetskim stranicama – *blogeri* i organizatori internetskih stranica. Jedan od najznačajnijih autora ove skupine istraživača svakako je Tomislav Matković poznatiji pod pseudonimom *Tomo ganga*. Ono što *Imota Dinaroid* predstavlja u virtualnom svijetu guslara, to je *Tomo ganga* u virtualnom svijetu *gange* – bez premca osoba od posebnog značaja. Bivši student filozofije na zagrebačkom Filozofskom fakultetu koji čitav niz godina djeluje kao vrlo uspješan radijski voditelj na lokalnim radijskim postajama Imotske krajine i Zapadne Hercegovine, prije desetak godina osjetio je *zov* glazbe svojih pradjedova. Od toga vremena Tomo neumorno povezuje dva svijeta, onaj *gangaški*, ruralni, arhaični i suvremeni urbani svijet kojemu je ova glazba strano štivo, koji je u svakom pogledu *krivo čita*. U posljednjih deset godina Tomislav je osim snimanja brojnih susreta *gangaša* kreirao *web*-stanicu koja na najpotpuniji način predstavlja ovu glazbenu vrstu. Krenete li na putovanje o *gangi* bespućima internetskih pretraživača, put će vas nanijeti na stranice www.ganga.hr ili www.imota.net. Putnik–namjernik, a takvih je na ovoj stranici sa svih strana svijeta, moći će *daunlodirati* brojne primjere pjevanja muške i ženske *gange*, Imotske, Bekijske, Najinske, Belevarijske, Livanjske, Duvanjske, Ramske i

Kupreške (najduži napjevi su dugi nekih tridesetak sekundi). Na istoj stranici, naš će putnik nabasati na brojne zanimljivosti vezane uz aktivnosti pjevača, na mnoštvo stručnih i znanstvenih tekstova o *gangi* i zanimljivih informacija o glazbenom fenomenu koji po svojim karakteristikama daleko odudara od današnjeg konzumentskog načina razmišljanja. Sve se predstavljene snimke mogu preslušati, a svi znanstveni radovi pročitati. Evo što o svojim početnim interesima za ovaj glazbeni fenomen kaže *Tomo ganga*:

„Ja prije nisam ni slušao *gangu*, dok nisam počeo raditi prije deset godina ovde na *Radio Grudama*. Tada smo uveli jednu kontakt emisiju sa slušateljima od 10–11 koja je zamišljena kao *Hit dana*. Svakog dana mi dajemo četiri pjesme kao prijedlog i onda se ljudi nazivaju i glasaju za svoje favorite. Kako sam od tada ja počeo istraživati i snimati *gange* postepeno sam u *Hit dana* ubacivao i *gange*. Tako je vremenom situacija postala obrnuta. Više nije toliko bitno koje su pjesme prijedlozi za hit dana, nego važna im je *ganga*. To nije emisija koja razlaže tradiciju i folklore, nego zabavna, malo otkaćena kao i ja. Uglavnom mi se javljaju stariji slušatelji koji su u mom *diru*, a ja se kroz razgovor pokušavam spustiti na zajednički nivo – tradicija, arhaičnost, starina. Ja sam opčinjen tim starim načinom života, meni su 60-te i 70-te nekakav uzor. Tako je i većina pisama koje ja privrćem nekako iz tog vremena...” (interview 6.2.2009.)

No, *Tomo ganga*, kako ga njegovi radijski slušatelji i prijatelji zovu, nije jedini koji *gangu* spominje, ističe i promovira. Njegovi sljedbenici su sve brojniji. Najpristupačniji primjer su brojne internetske stranice, posebno *zavičajne* stranice brojnih, gotovo opustjelih sela ovog kraja [npr. Dobranje, Miši, Ričice, Vrđi, Hardomilja, Župa (Biokova), Zagorčani...] ³⁰ danas *žive* intenzivnim virtualnim životom čijim je akterom i *ganga*, sveprisutna u isticanju tradicijskih vrijednosti koje pojedini lokalitet baštini iz svoje *bogate* i *slavne* prošlosti. Uz komentare ³¹ i *etnografske* opise prošlih vremena, ove stranice obiluju *gangama*

³⁰ Evo jedno tipičnog primjera predstavljanja *gange* na *netu*; tipična seoska zajednica, danas razasuta po svijetu, putem interneta *povezuje* svoje negdašnje stanovnike inspirirajući ih na izlaganje najugodnijih sjećanja na prošli *idilični* život. *Ganga* je česta spona sadašnjosti i prošlih sjećanja, njezin zvuk instinktivno vraća *slike* negdašnjeg života. U ovom primjeru stari *gangaši*, povratnici u svoje Ričice izvode *gangu* (you tube snimka) a osoba koja snimku postavlja ovako opisuje doživljaj njihova pjevanja: „...sve kao govoreći nešto, sebi u bradu, dok mu se gusti brkovi spuštaju i dižu. Nakon što trepne očima Bili Cvitanov, grlenim glasom izbacuje riječi..., ostali netremice gledaju, kako bi se uključili u pravom trenutku. Dvojac braće Benušića, Pupan i Grgo spuštenu ruku, podignutih glava, lijevo od pjevača, visokim tonovima daju žestinu, dok pored njih, prekrštenih ruku, stoji Knez i onako kako samo on to zna, toplim glasom unosi boje u melodiju. Manje, malo odmaknut, na začelju ispod crnih brčića, vrcakvim glasom, kao da nije njegov posao, podržaje ekipu. Svima su se lica zajapurlila, od težine izvedbe, a nešto i od nervoze, pa tako kad završiše, čuši veliki pljesak, osmijesi im ozare lica i odoše presretni sa scene.” <http://riice-donjepolje.blogspot.com/2011/06/ganga.html> (pristup, 08. 03. 2012.)

³¹ Kao primjer intelektualne komunikacije u virtualnom svijetu u kojoj se i *ganga* uzima kao *oružje* ili argument, donosim odlomak vrlo zanimljive reakcije na članak „O Zagori pišem s poštovanjem”, povjesničara umjetnosti Joška Belamarića, u Slobodnoj Dalmaciji (rubrika *Spektar* od 27.05.2008.): „Što se tiče Belamarićevog repliciranja o *gangi*, imam za reći slijedeće: U Imotsko-bekijском polju (smatraju stručnjaci) nastala je i opstala *ganga*, za razliku od *re* ili ojkanja u drugim regijama Zagore. Novija istraživanja drže da je *ganga* (vjerovatno) nastala oko gusala tj. slušajući guslare ljudi su glasom oponašali zvuk gusala. Struka također smatra da je (moгуće) nastala na temeljima putničkog pjevanja ili *kantanja* Gospinoga plača, neki čak drže da je (moždа) izrasla iz još starijih ilirskih korijena; no, o tome nema konačnih dokaza. Izvjesno je, međutim, da je *ganga* novijeg nastanka, i koliko pamćenje seže, pjeva se - *ganga*. Ako se sporadično i „zaojkalo”, to ovdje nije zaživjelo. *Ganga* kakvu poznajemo jest arhaično petoglasje pomaknutog takta, i muzikolozi su o tome rekli svoje. O Dr fra Ivanu Glibotiću i

u zvuku (MP3 snimke dostupne za skidanje - *daunlodiranje*) i gangama u riči (brojni dvostihovi, često klasificirani prema *Mijatovićevim* predlošcima ili pak drugačijim, zanimljivim podjelama).

Gangu spominju ili su njome, pak, inspirirani i brojni umjetnici i filmski režiseri. O *gangi* su pisali i pjesnici, književnici izražavajući se svojim umjetničkim jezikom ili pak istražujući i sakupljajući *narodno blago* čijim vrijednim segmentom je upravo ganga. Miroslav Krleža, Ivan Raos, Petar Gudelj, Ivan Alilović, Zlatko Tomičić, imena su istaknutih pisaca koji u svom radu gangu spominju uz mnoštvo manje poznatih i pisaca i pjesnika kojima je ganga inspiracijom (npr. fra Stanko Vasilj i njegova pjesma o *gangi*). Kao ilustracija ovih tvrdnji poslužit će izuzetno nadahnut opis *gange* iz putopisa *Put u Imotu*, imotskog pisca i pjesnika Petra Gudelja kojeg mnogi smatraju najuspješnijim hrvatskim književnikom novog doba:

“Nikla ili se obikla, ganga je jedno stoljeće bila ono što su svih stoljeća bile vode. Izvirala iz svih brda i grla, huka je stála kroz rivine i žlibine, nosila drvlje i kamenje, plodotvorni mulj, bistrila se u virovima, krenicama i kamenicama, napajala duše. Muška i ženska, momačka i divojačka, runovička i zmijavačka, vinjanska i podbabska, drinovačka i prološka, pripoljska i krška. Muška brončana, ženska srebrena. Muška grla – topovska grla: duboka, ubojita, tamna. Ženska grla svijetla, zvonozuka, zvonka: Moje grlo zvoni kano zvonce: / naučilo čuvajući ovce. Pripoljska ponorna: u nju propadaju vode. Krška jamovita: u procijep ulijeće Jato golubica. U pripoljskoj olovo, u krškoj srebro. Pripoljska raskalašna, silenska, prijapska. Krška ispred svoje prelijepe golotinje nosi grabovu granu. U ganginoj grmljavini dvije zlatne žice, munjine pletenice, prenapregnute od značenja, slike, smisla. Pred njezinim kovačem bio ozbiljan pjesnički nalog: od dvadeset vokala i šačice krhkih konzonanata skovati pjesmu. Mnogi su ga izvršili majstorski...” (usp. Gudelj 1996:66)

Isto tako vrijedno je spomenuti pojavljivanje gange i gangaša u brojnim dokumentarnim filmovima posebno onim snimanim u *zlatnom razdoblju gange* – 60-70tih godina prošlog stoljeća. Većina dokumentarnih filmova toga perioda inspiriranih životom ovoga područja u pravilu su popraćeni *gangom* kao glazbenom pozadinom. *Put* (iz trilogije *Živjeti u Imotskom*) redatelja Tomislava

Mladenu Vukoviću sve najbolje! No dodajem: Dr fra Ivan Glibotić je na *Conservatorio Santa Cecilia* u Rimu diplomirao studij kompozicije opsežnim redom „Fuga na zadanu temu“, a potom obranio doktorat (1934.) iz gregorijanskog korala „De cantu „Alleluia“ in partibus antiquioribus“ – sve zapaženi radovi na talijanskom jeziku. Naknadno je doktorirao i teologiju. Skladao je (među ostalim i jednu izvrsnu misu), te se cijeli život, s pozicije svog zvanja i obrazovanja, bavio sakralnom glazbom. Teško je i zamisliti da bi se jedan svećenik, s klasičnim obrazovanjem i dva doktorata, sustavno bavio etno-glazbom. Poznat je njegov napis o slivanjskoj gangi, ali on se ne odnosi na ukupnost teritorija Imotske krajine nego na specifičnu lokalnu pojavu. No, u ovoj bih se temi radije oslonila na temeljitija etno-muzikološka istraživanja autora kao npr. Akademika Prof dr. Jerka Bežića, dr Stjepana Sremca, Mr sc. Joška Čalete, Jakše Primorca, Ivana Ivančana-oca itd. Ganga je tema čije se podrijetlo još istražuje, o kojoj nije rečena zadnja riječ, pa to preпустimo struci i literaturi ozbiljnijoj od vodiča po Zagori. Zaključimo da se u Imotskoj krajini ne očka, nego još uvijek ganga ili *gangi*. S veseljem i svemu unatoč!“ (Maja Delić Peršen, hrvatska umirovljenica) <http://www.imotski.hr/imotski.hr/najnovije.htm> (pristup 11. 03. 2012.)

Radića i Šijavica Nikole Babića neka su od izuzetnih ostvarenja ovog žanra. Na velikom platnu *gangu* su (prema brojnim ispovijedima kazivača) *karikirali* u filmovima tematike WWII, gdje je u pravilu pjevaju ustaše. No, bilo je i tu vrhunskih filmskih ostvarenja poput filma Krste Papića, *Ne nagingi se kroz prozor*, koji obrađuje tematiku *gastarbajtera* koja je bez *gange* kao *simbola gastarbajterske komunikacije* zaista nepotpuna.

Medijska promocija na *gangaški* način

Festivali, smotre i ostali modeli javnih okupljanja u Dalmatinskom zaleđu i zapadnoj Hercegovini prilika su pjevačima da se javnosti predstavie i na konvencionalan način – nosačem zvuka ili slike (CD, DVD) koji su sami izradili. Izrada zvučnog ili video zapisa danas je postala obaveznim popratnim sredstvom kako pojedinca (pjevača ili pjevačice) tako i skupine, a ponajviše KUD-ova s kojima naši pjevači regularno surađuju. Nakon *Domovinskog rata* (sredina 90-ih godina prošlog stoljeća) u Hrvatskoj je zabilježena nagla ekspanzija broja organiziranih folklornih skupina – KUD-ova, posebno na područjima koja su bila direktno pogođena ratom. Tako na primjer područje Ravnih Kotara (Zadarska županija), većim dijelom okupirano za vrijeme *Domovinskog rata*, prije rata nije imalo niti jedno organizirano seosko folklorno društvo. Broj društava u toj županiji danas se popeo na preko 70 organiziranih folklornih skupina. Gotovo ista situacija je i na području kantona Zapadne Hercegovine, postojbini *gange*. Folklorne skupine (KUD-ovi) na svom repertoaru imaju različite oblike tradicijskog plesa, pjevanja i sviranja, pri tom rekonstruiraju replike nošnji – napuštenih načina odijevanja i rekonstruiraju običaje (svadbeni, božićni, korizmeni...) koje prikazuju na javnim izvedbama. Svaka od njih nastoji organizirati barem po jedno *druženje* (festival, smotru, dernek) na koje poziva nekoliko društava iz drugih krajeva koje će tijekom sljedećeg razdoblja posjećivati prilikom njihovih *druženja*. Čuvanje svojeg identiteta obično ističu kao osnovni cilj rada i postojanja. Osim navedenog, međusobno druženje stanovnika lokalne zajednice (sela) glavnim je razlogom osnivanja, kontinuiranog rada i opstanka brojnih društava. Sastanci (*probe*) na kojima se uvježbava repertoar su regularni, obično popraćeni konzumacijom pića i jela. Uvježbane programe izvode na brojnim lokalnim, regionalnim ili državnim festivalima čiji korijeni organizirane aktivnosti sežu u prvu polovinu 20. st. (usp. Ceribašić 2003) Nastupanje podrazumijeva zajedničke, reciprocitetne, odlaske u druge sredine, što posebno potiče članove ovih društava na redovitu aktivnost. Ustanovljena društva obično izrađuju svoje zastave, informativne tiskovine o svojem mjestu, kraju i radu društva, izrađuju prigodne suvenire karakteristične za njihov kraj, a u posljednje vrijeme nosač

zvuka (CD ili DVD) je također jedan od nezaobilaznih proizvoda koje KUD-ovi poklanjaju svojim gostima ili nude na prodaju. Interesantni su načini kako se proizvode ovi CD-ovi. U mnogim situacijama snimatelji nosača zvuka su lokalni radijski snimatelji. *Live snimke* nastupa na lokalnim festivalima obično se umnožavaju *pečenjem* na praznim CD-ovima, ukrašavaju slikom folklorne skupine, mjesne crkve ili tipičnog zemljopisnog pejzaža kraja iz kojeg društvo dolazi. Brojni članovi posloženi poput nogometne momčadi obično su odjeveni u tradicijske kostime u kojima nastupaju.³² Relativno često fotografija je uz navedeni redoslijed glazbenih brojeva jedini dokaz o izvođaču na nosaču zvuka. Snimljeni repertoar raznolik je i varira od izvedbi lokalne tradicije do izvedbi popularnih tradicijskih napjeva koje članovi društva pjevaju na *afterpartijima* – neformalnim druženjima s ostalim folklorašima nakon formalno odrađenih scenskih nastupa.

DVD produkcija redovito podrazumijeva snimke lokalnih snimatelja (privatnih fotografa obično specijaliziranih za snimanje svadbi, krštenja, sprovoda i ostalih familijarnih događanja). Oni se angažiraju za snimanje festivala koje društvo organizira, snimka se umnožava i također dijeli prijateljima društva ili članovima, a dostupna je i za prodaju. Jasno, ovi se proizvodi najčešće mogu kupiti prilikom nastupa tih skupina ili osobnim poznavanjem članova skupina. Jedan od potencijalnih kupaca je i brojna dijaspora koja komunicira sa svojim rodnim krajem; prilikom posjeta, ali i direktnim narudžbama, dobiva CD ili DVD i ima priliku uživati u zabilježenom *nostalgичnom* zvuku i slici života kakav se odvijao u njihovoj davnoj mladosti. Postoje i organiziranja društva koja imaju svoje *web*-stranice na Internetu preko kojih je moguće nabaviti njihove nosače zvuka. Najorganiziranija društva čija vodstva (uprave i voditelji) imaju ozbiljniji pristup u prikazivanju tradicije odlučuju se i na izdavanje nosača zvuka u izdanjima postojećih diskografskih *labela* (npr. *Aquarius records*, u Hercegovini *Malex music*).³³ Ono što ih razlikuje od prije spomenutih diskografskih uradaka je sistematičniji pristup odabiru repertoara, kvalitetnije snimanje izvedbi i kvalitetnija produkcija proizvoda.

Dva nosača zvuka koja ću predstaviti podigla su razinu auditivnog predstavljanja *gangaške tradicije* na sasvim drugi, visoko kvalitetan nivo. Prvi uradak je nosač zvuka (dvostruki CD / kaseta) *Ganga zapadne Hercegovine i Imotske krajine*, u izdanju županijskog HKUD-a Hercegovac iz Širokog

³² U većini slučajeva narodne nošnje u kojima *folkloraši* nastupaju privatno su vlasništvo koje se prenosi na sljedeće generacije, a za koje će Vam nerijetko kazati da su stare *barem par stotina godina*.

³³ Nekoliko prikaza zanimljivih izdanja gangaške tradicije moguće je pronaći na stranici: www.ganga.hr; http://www.imota.net/html/glazbena_izdanja.html (pristup 29.3.2012.)

Brijega, snimljen u studiju "Esperanza" (Ljubuški).³⁴ Radi se zapravo o prvom ozbiljnijem predstavljanju (svojevrсноj *antologiji*) pjevanja *gangi* koje donosi 120 različitih napjeva (*pivanja*, *okrićanja*). Najzaslužniji za ovo izdanje je Jure Begić Mali, koji je odabrao *pismice* i *pivanja*, te ih sve pjeva, *izgovara riječi*, *konta*. *Gangaši* su: Ljubo Begić, Marinko Begić, Krešo Bušić, Ćiro Grubišić, Stipe Jelić, Ivan Sesar Đulić, Ante Soldo, Milan Škoro i Jure Tomić. Nosač zvuka je koncipiran tako da nakon deset *pivanja* – *gangi* slijedi kratki snimak svirke na diplama, guslama, svirali ili usnoj harmonici u izvedbi Ante Mucića-Antasa. Iako svi učesnici projekta (*pivač* i *gangaši*) dolaze s područja u kojima se pjeva *bekijska ganga* (Posušje, Grude), na nosaču zvuka predstavljeni su vrsni primjeri *belevarijske* (širokobriješke) i *najinske* (ljubuške) *gange*. U predgovoru izdanja, ciljeve i namjere nosača zvuka objašnjava jedan od autora, Jure Begić Mali:

Ova izvođačka skupina gange je do sada o svom trošku, bez komercijalnih motiva, izdala više albuma gange koja je dopirala do svojih obožavatelja diljem svijeta, gotovo do svih koji razumiju gangu, koji su je željni čuti, kojima je mila i srcu i uhu, koji gangom ublažavaju nostalgiju za rodnom grudom te do svih koji štuju gangu kao dio svoje vlastitosti.

Budući je gangača svaki dan sve manje, a većina živućih, pa i ovih gangača koji izdaju ovaj album, je u šestom desetljeću svoga života, odlučili smo izdati ovaj album gange puno kvalitetniji brojnošću i raznolikošću ganga u odnosu na dosadašnje, a što zorno potvrđujemo efektivnim pedesetogodišnjim pjevanjem gotovo svih gange koje su nastale između rijeka Neretve i Cetine.

Želja nam je pokazati kako gange imaju svoje skladbenike i kompozitore, kako su gange međusobno različite po svojoj melodijskoj izvedbi te da je za njeno uspješno pjevanje i ganganje potrebit vrlo istančan sluh i izuzetne glasovne sposobnosti. Bezbroj puta smo svjedočili kako vrsni gangači mogu uspješno pjevati i glasovno pratiti gotovo sve vrste glasovno-pjevnih izvedbi od klasičnih do najsuvremenijih kompozicija dok veliki i priznati pa i vrhunski glasovi ne mogu zapjevati gangu jer je gangača vrhunskim glasom i sluhom sam Bog obdario, a od naših predaka nasljedi smo to genetsko gangaško čulo,

³⁴ Nosač zvuka je promoviran i medijski predstavljan više puta. Evo jednog od *novinskih* predstavljanja na internetskim stranicama: „Gangaš Ivan Sesar Đulić iz Kočerina, zaposlen je kao građevinski tehničar u grudskim Putovi Grude, pa je često na terenu. U svom Kočerinu, a i šire, njih nekolicina su sakupili 120 različitih gangi. Taj CD je objavljen prije četiri godine dok je Ivan Sesar bio predsjednik županijskog HKUD „Hercegovac“. „Dvostruki CD-e i kazetu nazvali smo „Ganga zapadne Hercegovine i Imotske krajine“. Jure Begić, „priginja“, a nas osmorica gangamo. Većinu gangi imao sam u glavi, ali je sve trebalo snimiti. CD-e i kasete smo skoro sve rasprodali i podijelili, a odlazili su i preko oceana. Danas sa 55 godina života, manje sam aktivan u KUD-u „Hercegovac“, ali zagangam s prijateljima u slobodno vrijeme. Ponosni smo što je naš HKUD osnovan uz pomoć pokojnog Gojka Šuška, koji je također volio gangu“, kazuje Ivan Sesar Đulić. Ivan Sesar je učio gangat od čobanica i od starijih, a Srećko Ravlić Srećo iz Ploče kod Drinovaca od svog ujaka. Zvonko Nujić je za „hrvatskog proljeća“ sedamdesetih snimio ploču sa guslarskim pjesmama o Stjepanu Radiću. Ploča je u Zagrebu zabranjena, a ujak odležao par mjeseci u zatvoru. Srećko Ravlić ganga dva desetljeća. Srećo i Đulić zagangaju kad su slobodni, uz čašu domaćeg vina i ganga se lakše pjeva.“ http://www.siroki.com/index.php?option=com_content&task=view&id=697 (pristup 29.3.2012.)

čime smo ponosni, na čemu smo im zahvalni, a koje smo dužni ostaviti našim potomcima.

Cilj nam je da ovaj album doprinese očuvanju, promicanju i educiranju gange, osobito motiviranja učenju gange mlađih naraštaja što melodijske raznolikosti od 120 vrsta ganga, koliko ih se nalazi na ovom albumu, vjerujemo, uspješno omogućavaju.

Stoga poštujemo narodnu mudrost koja kaže „ako nešto nije zapisano nije ni bilo” čim opravdavamo izdavanje ovog albuma jer ganga uistinu zaslužuje odano poštovanje kao najstarija glasovno-glazbena izvedba hrvatskoga naroda i gdje god bi se zapjevala diljem svijeta ganga je očitovala identitet i adresu izvođača čime smo počašćeni i na što smo uvijek ponosni.

http://www.imota.net/html/glazbena_izdanja.html (pristup 29.3.2012.)

Jedini nedostatak ovom izdanju je nedostatak popratnih tekstova koji bi opisali pojedino pjevanje, donijeli tekst (koji je slušateljima *izvana* prilično nerazumljiv) i druga relevantna objašnjenja.³⁵

Drugi projekt *antologijskog* predstavljanja *gange* ograničio se je na grudsko područje, područje *Bekije*. Više je zanimljivosti vezano uz ovaj projekt koji, profesionalno realiziran, sigurno ulazi u red najkvalitetnijih primjera predstavljanja hrvatske tradicijske glazbe. Projekt koji je sa svojim suradnicima osmislio Tomislav Matković, snimljen je u studiju Radio Grude i grudskoj gostionici *Stožer*. Tomo je bio i snimatelj projekta koji se je snimao u više navrata, a snimalo ga je više pjevačkih skupina, muških i ženskih, tijekom cijele godine. Ono što ga čini posebnim je popratni materijal, knjiga s tekstovima (prevedenima na strane jezike, za potomke *gastarbajtera*) s detaljnim opisima pjevanja, pjevanog teksta, terminologije i pripisivanja *autorstva* pojedinim *pivanjima* i *gangama*. Imao sam sreće svojim savjetima sudjelovati u procesu nastajanja ovoga zanimljivog projekta, ali isto tako sam imao prilike i učiti *novine* koje su Tomo i pjevači ovim projektom iznijeli. CD je predstavljan do sada nekoliko puta (Grude, Zagreb) prema *znanstvenom predstavljачkom modelu* koji podrazumijeva nekoliko istaknutih govornika uz demonstriranje glazbenih primjera snimljenog materijala.³⁶ I ovim činom tvorci projekta željeli su naglasiti važnost i ozbiljnost svojeg pristupa, ali isto tako i poštovanje

³⁵ Izvrsnu studiju o tekstovima i pjevanjima *gangi* predstavljenih na ovom nosaču zvuka – „Uporaba stiha u gangi”, napisao je Ante Kraljević. http://www.imota.net/html/ante_kraljeviae.html (pristup 29.3.2012.)

³⁶ Donosim dio teksta kojeg sam pročitao na predstavljanju projekta u Zagrebu 14. listopada, 2011: Na brojnim putovanjima i obilascima „terena” kako bi moje kolege kazale, najupečatljiviji su susreti i prijateljstva s brojnim zaljubljenicima u isto, u glazbu koju mnogi ne nazivaju glazbom pa tako ni njezini nositelji. Na ovom području, naime, sve do nedavno *glazbom* (*muzikom*) su se nazivali gradski instrumenti, poput usne harmonike ili sastava limene, a poslije i elektronske glazbe. Puk je svoje glazbovanje nazivao *pivanjem*, *sviranjem*, a pokret *igranjem*. Tomislava Matkovića, najodgovornijeg za uradak koji predstavljamo upoznao sam preko njegove internetske stranice, zatim telefonski, a onda i uživo. Ono što nas je povezalo je ganga, predmet njegova velikog interesa i poštovanja koja je u međuvremenu postala sastavnim dijelom njegova života. Od tog prvog susreta mnogo smo se vidali i zajednički realizirali više projekata na način da je moj ili njegov savjet pomagao

značenja i važnosti svoje tradicije koja je za njih *klasična kulturna baština*, isto kao i urbanom puku njihova kulturna baština.

Nije to prvi put da se intelektualna zajednica koja potječe iz ovih krajeva *okrenula gangi*. Spominjao sam njihov velik doprinos na promociji lokalne tradicijske kulture koji ni danas ne prestaje. Studenti koji iz ovih krajeva odlaze na studije u Zagreb, nose je sa sobom, ponekad čak i izvode, a o njoj i pišu:

Kad se spomene Hercegovina, prve asocijacije koje se javljaju su bijele čarape, mobitel i naravno ganga. Zlonamjernici koji žele Hercegovcima prišiti etiketu divljaka i „seljčina“, reći će za gangu da je to „nekontrolirano deranje“, „urlanje“, „neartikulirano pjevanje“, pridonoseći na taj način stvaranju negativne slike o Hercegovcima (koja se već prilično uvriježila u širokoj javnosti!). Istina, ganga je drugačija od onoga što svakodnevno slušamo na televiziji i radiju, drugačija od glazbe koja je nastala pod snažnim utjecajem tradicionalne zapadnoeuropske glazbene kulture. Ona je glazbeni izričaj nastao

ovom drugom u realizaciji njegovih namjera. Korizmene tradicije Imotske krajine koje smo predstavili na Pasionskoj baštini u Zagrebu ili Ganga party izveden u okviru međunarodnog simpozija *Performance Studies international* u Zagrebu samo su neki od zanimljivih projekata koje smo uspješno realizirali.

Projekt *Grudsko pivanje* Tomo je realizirao uz svesrdnu pomoć svojih prijatelja, kazivača, vrsnih pjevača, zaljubljenika u stara arhaična pjevanja, nositelja pjevane tradicije u grudskom kraju, a njihovi zajednički prijevori rezultirali su izdavanjem dvostrukog CD-a i popratne knjižice *Grudsko pivanje*. Skupina ljubitelja *gange*, aktivnih pjevača iz Gruda, odlučila je snimiti *gange* i različita tradicijska pjevanja s područja Grudskog kraja kao zalag svoje tradicijske ostavštine, kao svoj prilog novim, nadolazećim generacijama. Ono što na prvi pogled osvaja je vrstan dizajn i zanimljiv izgled dvostrukog CD-a s knjižicom. U svijetu suvremene i komercijalne glazbe ovakvi uradci su možda češći, no ne toliko i na području tradicijske glazbe, posebno ne u izdanjima lokalnih izdavača. Interesantni su načini na koji se proizvode ovi nosači zvučnog i video zapisa u lokalnoj produkciji, najčešće u izdanjima lokalnih KUD-ova. Snimatelji tih uradaka često su samouki tehničari za koje se zna da *valjaju*. Kojiput se čitav materijal snima odjednom, a kojiput se kompiliraju snimke iz različitih prigoda. Stvoreni *master* se obično umnaža *prženjem* na praznim CD-ovima, a na naslovnici se smješta fotografija članova KUD-a odjevenih u narodne nošnje, fotografija mjesne crkve ili tipičnog lokalnog krajolika. Fotografija i naziv KUD-a i mjesta, uz ispisani redoslijed glazbenih brojeva i znakovlja sponzora, nerijetko su jedini podatak o izvođaču na nosaču zvuka. Snimljeni repertoar je raznolik i varira od izvedbi lokalne tradicije do izvedbi popularnih tradicijskih napjeva koje članovi društva pjevaju na zajedničkim neformalnim druženjima s ostalim folklorasima nakon odrađenih službenih scenskih nastupa. Ozbiljnost pristupa, zrelost koncepta, dužina trajanja projekta, načini snimanja, masteriranja i produciranja u ovom su slučaju odgovarali najzahtjevnijim standardima današnje izdavačke prakse i zbog toga ne čudi što je rezultat zaista sjajan. Posebno treba istaknuti činjenicu da je u projektu snimanja nosača zvuka sudjelovalo čak 13 pjevačkih skupina iz različitih krajeva grudske općine. Dvije ženske pjevačke skupine te 11 muških pjevačkih skupina na najbolji su način predstavile svoje *pivanje* koje nazivaju *bekijsko pivanje*. Koncept projekta temeljio se na izboru najzanimljivijih i za pjevače najvažnijih *pivanja* i *gangi*. Ono što je posebno istaknuto su *gange sklonjene* od poznatih pivača-gangaša, legendi ovog pjevanja koji su svojim posebnostima izradili osebujan *grudski stil ganganja*. Ovim su činom autori projekta željeli odati priznanje i svojevrstu poštu svim prethodnim generacijama umrlih *gangaša* koji su svojom pjevačkom aktivnošću i glazbenom inventivnošću ostavili neizbrisiv trag u tradiciji *gange*. Komentari i objašnjenja napisana u knjižici uz pojedine *gange*, dio *života* ove zanimljive glazbene forme, učinit će Vaše slušanje zanimljivijim, odvođeći Vas na putovanje bespućima i prostanstvima ovog slavnog kraja.

Uz tekstove, na hrvatskom engleskom i njemačkom, o *gangi* koji sam s zadovoljstvom sam napisao, o povijesti Grudskog kraja koji je napisao prof. dr. fra Andrija Nikić, posebno su zanimljivi komentari na tekstove *gangi* i svi ispisani tekstovi *gangi*. Na ovaj način slušatelj može pratiti tok izvedbe, jer su mnogo puta u samoj izvedbi tekstovi vrlo nerazumljivi. Netemperirano pjevanje poput *gange* objektivno je vrlo teško notno zapisati. Stoga je jedini pouzdan način prikupljanja i izrade dokumentacije o postojanju ovog glazbenog žanra kvalitetno audio i video snimanje formalnih i neformalnih izvedbi još aktivnih pojedinaca i skupina *gangaša*. Ovo je najvjerniji način na koji se *ganga* može arhivirati kao živi dokument, a kojim se ubuduće mogu koristiti kako nositelji tradicije tako i znanstvenici, istraživači. Jedini način učenja *gange* u prošlosti bila je usmena predaja, odnosno neposredno slušanje, imitiranje, a zatim i vježbanje izvođenja. Zahtjevno i složeno pjevanje poput *gange* uči se, kako kažu njezini nositelji–pjevači, *odmalena*. Mlađe su generacije slušajući i oponašajući izvedbu starijih, usvajale *gangu*, izvodile je i usavršavale prenoseći je dalje na nove generacije. Nažalost, zbog sveopćeg trenda globalizacije (na uštrb lokalnih kulturnih tekovina) prekinuo se prirodni, logički niz prenošenja tradicije, života u zajednici. Najpopularnija tradicijska glazbena forma u ovim krajevima danas je sve manje omiljen pjevni žanr među mladim naraštajima. Najaktualnije pitanje koje okupira današnje nositelje tradicije glasi: Kako nastaviti tradiciju, kako prenijeti svoje glazbeno znanje na nove generacije?

Možda je upravo projekt poput ovog jedan od načina prihvaćanja starog u sasvim novom ruhu. Nadajmo se i ostavimo više ovako kvalitetnih projekata mladima u nasljeđe.

u drugačijim društveno-kulturnim prilikama, u okviru glazbene kulture sa različitim glazbeno-estetskim vrijednostima. Ali ona kao takva u uvjetima u kojim je nastala, ima značenje sklada i harmonije, konsonance. Shvatiti gangu, osjetiti njenu snagu i život krša utkan u svaki njen stih, moguće je samo kroz poznavanje društveno-kulturnih prilika u kojima je ganga nastala, rasla i razvijala se.

Kada govorimo o gangi ne smijemo je shvatiti kao puko deranje, nadvikivanje, nekultivirano pjevanje koje pripada našoj prošlosti i našim precima. Ganga je puno više od toga. Ona je integralni dio hercegovačkog čovjeka, seljaka, koji se rađao, živio i umirao s tom pjesmom, u nju utkao dio sebe, svoju životnu filozofiju, kroz nju kritizirao svijet oko sebe, stapao se s njom i bar na trenutak zaboravljao tešku i surovu svakodnevicu. Preko poetskih sadržaja svojih tekstova, ganga kumulira i očituje narodnu mudrost. Ona se priziva jednako u boli, tuzi, rasonodi, veselju, dokolici, sreći, ... Ona je sredstvo kroz koje je taj obični seljak izražavao sve ono što je proživljavao duboko u sebi. Zna biti nasrtljiva i plaha, vesela i tužna, gruba i nježna...

U eri visoke tehnologije, eri televizora, glazbenih uređaja, mobitela, i ostalih tekovina suvremenog doba, bombardirani klišejima koje nam nameće Zapad i zapadnjačka (ne)kultura, zaboravljamo svoje korijene, svoje izvore i čak se stidimo svojih predaka i svoje prošlosti.

A kakav je to čovjek koji negira svoj identitet, svoju prošlost, koji negira sebe?! Pravimo zlatno tele i klanjamo se svemu što ima predznak Zapada i Amerike, a svoje napuštamo, zaboravljamo. A ganga itekako može biti moderna i aktualna. Ona je jednostavna, životna i ljudska, ali prije svega ona je dio nas, dio našeg regionalnog i nacionalnog identiteta, dio našeg kršnog hercegovačkog čovjeka. Pa ne dopustimo onda, da se to NAŠE blago izgubi, zaboravi, i poklekne pred naletima nekih tuđinskih (ne)kultura i utjecaja.

Kao autor ovih redaka i veliki zaljubljenik i štovatelj svega onoga što su stvorili naši djedovi, nadam se da će ovaj tekst pasti na plodno tlo i da će ponukati bar nekoga od vas da se zainteresira za gangu i naš folklor općenito, i tako doprinese da ganga opstane, ponovo zaživi, i da se opet krš hercegovački zaori pjesmom k'o nekad. (usp. Ljuban 2001)

Upravo je odnos mladih prema svojem kraju, prema tradiciji (a tradicija je *ganga*) presudan u njezinu kontinuitetu. Navedeni načini i konteksti glazbovanja, odnosi koje zajednica ima spram pjevanju, a i sami pjevači spram pjevanju ili zajednici, kompleksno su umreženi da bi se o njima jednosmjerno raspravljalo. *Ganga* jest glazbena vrsta, žanr, ali u cjelokupnom životnom kontekstu ona predstavlja vrlo složen kulturni i društveno-politički idiom čije spominjanje, poput samog čina pjevanja, također izaziva oprečne reakcije – od

one najsvetije do najprimitivnije (ponovno, ovisi *s koje strane*).³⁷ Ona glazbeno pripada jednom dijelu bimumikalnog svijeta, isto kao i jednom dijelu društvene zajednice u kojoj egzistira i koja će joj svojim potezima život produžiti ili skratiti. Kako sada stvari stoje, pred njom je prilično svijetla budućnost, zahvaljujući individualcima; *pivačima* poput *profesionalaca* Jure Begića Malog ili Ike Šućura, ali i entuzijastima poput Tomislava Matkovića koji o njoj skrbi na *suvremeni način* – medijski je predstavljajući u najboljem svjetlu u različitim suvremenim medijskim situacijama.

³⁷ *Ganga* se i dalje spominje i u *negativnom* kontekstu. Tako se, na primjer, vijest o ubojstvu na svadbi u Širokom Brijegu pripisuje direktno *gangi* („Čovjeka ubio zbog *gange*“). http://www.poskok.info/Index.php?option=com_content&view=article&id=15766%3Aovjeka-ubio-zbog-gange-&catid=71%3Aciroki-brijeg&Itemid=51&device=desktop (skinuto 29.2.2012)

CITIRANA LITERATURA:

Bekavac, Ivan. 2004. „Taj prastari stih deseterac“, u *Matica*, HMI Zagreb, LIV, br. 11, studeni 2004., str. 50.-52.

Boras, Martin, Pero. 1986. *Folklorna glazba u Ljubuškom*, Split, diplomski rad na Filozofskom fakultetu u Zadru, studij u Splitu. [http://www.hardomilje.info/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=16]

(pristup, 02. 03. 2012.)

Buble, Nikola. 1993. „Ganga u kontekstu svekolike autohtone folklorne glazbe dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine“, *Bašćinski glasi* 2: 125-158.

Budimir, Stipan i Andrija Željko Lovrić. 1999. „Poredbeni iskon i značenje gange i stećaka“, *Ognjište* 10:344-349, Karlovac-Zagreb.

Ceribašić, Naila. 2003. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće. Povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Ceribašić, Naila, i Joško Čaleta. 2010. „Croatian Traditional Music Recordings: The 1990s and 2000s“. *Journal of American Folklore* 123: 331-345.

Christensen, Dieter. 2009. „Agents of change. Musical practices in a village of the Hercegovina, 1957-1974“, u *Proceedings, First Symposium of the ICTM Study Group for Music and Dance in Southeastern Europe*. Skopje: COKOM, str. 89-101.

Čagalj, Šime. 1979. „Ganga – kao oblik usmenog izražavanja“, u *Put glasilo splitske Bogoslovijske*. [http://www.imota.net/html/sime_eagalj.html] (pristup, 04. 04. 2012.)

Čaleta, Joško. 1999. „The Ethnomusicological Approach to the Concept of the *Mediterranean* in Music in Croatia“, *Narodna umjetnost* 36/1: 183-195.

Čaleta, Joško. 2002a „Trends and Processes in the Music Culture of the Dalmatian Hinterland“, u *Journal of Mediterranean Music Cultures*. [*Ethnomusicology Online* 6; www.muspe.unibo.it/period/ma/index/number6/].

Čaleta, Joško. 2002b „Organizirana folklorna djelatnost u selima župa Konjevrate i Mirlović Zagora“ u *Konjevrate i Mirlović Zagora - župe Šibenske biskupije : zbornik radova znanstvenog skupa Sela šibenskog zaleđa župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti, Muzej grada Šibenika, 14. - 16. studenoga 2002.*, str. 505-521.

Čaleta, Joško. 2007a „Stavi prst u uvo, pa goni...“. - etnomuzikološki i antropološki pogled na glazbovanje dalmatinskog zaleđa“, u *Split i drugi – Kulturnoantropološki i kulturnostudijski prilozi*, ur. Ines Prica i Tea Škokić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 161-182.

Čaleta, Joško. 2007b „Antropološki pregled glazbovanja“, u *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, Vesna Kusin (ur.), Zagreb: Ministarstvo kulture RH; Galerija Klovićevi dvori, str. 549-556.

Čaleta, Joško. 2009. „Ganga party; *Let iznad gangina gnizda* iliti multimedijalno predstavljanje (ne)odbačene tradicije“, u *Kazalište* (XII), 39/40 (2009) str. 134-144.

Joško Čaleta. 2012. *Glazbovanje dalmatinskog zaleđa: Interdisciplinarni antropološko-etnomuzikološki pristup glazbenoj praksi u kulturnom kontekstu.* (doktorska disertacija) Zagreb: Muzička akademija.

Đikić, Ljuba. 1985. *Ljubi dragi, ne žali me mladu.* Duvno.

Glibotić, Ivan. 1978. „Naše otkanje i ganganje“, u *Imotska krajina*, 15. rujna, 1978.

Gudelj, Petar. 1996. *Put u Imotu*, Baška Voda: Mala nakladna kuća Sveti Jure.

Kutleša, Silvestar. (1993.) 1997. *Život i običaji u Imotskoj krajini*, Vesna Čulinović-Konstantinović (ur.). Split: MH Imotski i HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad. (drugo izdanje)

Lišnik, Mirta. 1987. „Rera – ganga“, *Sveta baština*, Duvno, srpanj – kolovoz, 1987.

Ljuban, Vlatka. 2001. „Svijet gange“ u *Moj Kamen – glasilo hercegovačkih studenata* V (9) str. 20-21. [http://www.zkhs.hr/moj_kamen/Moj_Kamen09.pdf] (pristup, 04. 04. 2012.)

Lorger, Srećko. 2011. „Ganga priprosto (polifono) skupno pjevanje“ (24.11.2011), [<http://www.scribd.com/doc/76896710/Ganga-3-pdf>] (pristup, 04. 04. 2012.)

Marić, (Marijić), Branko. 1934. „Hercegovačke gange“, *Napredak, Hrvatski narodni kalendar za godinu 1935*, (23), str. 105-108.

Marić, (Marijić), Branko. 1938. „Pentatonika u bosansko-hercegovačkoj pučkoj muzici“,

Sveta Cecilija, god. 32, sv. 2 (37-39); sv. 3 (73-76), sv. 4 (114-115).

Marić, (Marijić), Branko. 1940. „Iz područja gange“, *Napredak, Hrvatski narodni kalendar za godinu 1941*, str 41-47.

Mijatović, Anđelko. 1973. *Ganga pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa.* Tomislavgrad: Naša ognjišta.

Mijatović, Anđelko. 2004. *Ganga pismice iz Hercegovine, Imotske krajine, od Duvna, Livna i Kupresa.* (2. prošireno izdanje) Tomislavgrad: Naša ognjišta.

Nosić, Milan. 1999. „Podrijetlo riječi ganga“, *Riječ*, Rijeka, br 1. V, str. 74.-80.

Oreč, Petar. 1989. "Ganga - Narodno pjevanje". Referat pročitao na znanstvenom skupu *O narodnom pjevanju – gangi*, Imotski, 25. 11. 1989.

Petrović, Ankica. 1977. "Ganga, a Form of Traditional Rural Singing in Yugoslavia", The Queen's University of Belfast. Unpublished Ph. D. thesis.

Petrović, Ankica. 1978. „Fenomen vokalnog stila u seoskoj muzičkoj praksi Bosne i Hercegovine“, u *Zvuk*, br. 2:7-16.

Petrović, Ankica. 1983. „Muzička forma ganga – simbol tradicionalnog kulturnog zajedništva“, u *Slovo Gorčina*, Stolac.

Petrović, Ankica. 1995. „Perceptions of *ganga*“, u *The World of Music*, 37/2: 60-71.

Rihtman, Cvjetko. 1958. „O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine“, u: *Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952.*“, Zagreb, str. 99.-104. (poseban otisak)

Rihtman, Cvjetko. 1959. „Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini. Muzička tradicija“, u *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Etnologija. Nova serija* 14: 209-306.

Rihtman, Cvjetko. 1976. „Tradicionalna narodna muzika područja Čapljine“, *Rad 21. kongresa SUFJ*. Sarajevo 43-49.

Rihtman, Dunja. 1970. "Narodna muzička tradicija lištičkog područja", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XXIV/XXV, Etnologija*. Sarajevo, 365-419.

Ujević, Petar. 1996. *Lovrečka ganga*, Lovreć.

Tomičić, Zlatko. 2004. *Zemljom Humskom (Hercegovina)*, Zagreb: Kapital trade MTU

Vladić, Vlade. 1996. *Raspivana Rama, zbornik ramske gange*, Mostar, ZIRAL.

Vuković, Mladen. 2005. „Gangaši – naši prvi etno glazbenici“, u zborniku *Zavičajno blago u funkciji razvoja Zabiokovlja*, Anđelko Mrkonjić (ur.) Split: Književni krug, str. 117-134. [http://www.imota.net/html/mladen_vukoviae.HTM] (pristup, 04. 04. 2012.)

Žganec, Vinko. 1958. „Ganga“ u *Enciklopedija Jugoslavije* (sv. 6.) Zagreb: Makalj-Put, str. 227.

NOVINSKI ČLANCI:

Belamarić, Joško. 2008. „O Zagori pišem s poštovanjem“, *Slobodna Dalmacija* (rubrika *Spektar*), 27.05.2008.

Borić, Gojko. 2010. „Hrvati u Madridu“, *Hrvatska revija* (1) 20. 02. 2010. [http://www.matica.hr/HRRevija/revija2010_1.nsf/AllWebDocs/HRVATI_U_MADRIDU] (pristup, 09. 03. 2012.)

Grubišić, Petar. 2011. „S koferčićem na Bahnhof“, *Večernji list*, 04. 12. 2011.

[<http://www.vecernji.ba/s-kofercicem-na-bahnhof-352522>] (pristup, 09. 09. 2014.)

Krce, Stipe. 2000. „Eto ti vraga: došli kavići, ode ganga“ (Malena mjesta srca moga; Dir selima Imotske krajine – nestaje pučka pjesma), *Slobodna Dalmacija*, 30.12. 2000. [<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20001231/novosti2.htm>] (pristup, 04. 04. 2012.)

Pešorda Damir. 2011. „Kolumna Damira Pešorde: Grudsko pivanje“, *HRSVIJET.net* 19.08. 2011. http://www.hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=16284:kolumna-damira-peorde-grudsko-pivanje&catid=79:damir-peorda&Itemid=352 (pristup, 09. 09. 2014.)

NOSAČI ZVUKA:

Christensen, Dieter. 1990. *Naše Pjesme. Music from Gabela, Hercegovina, Yugoslavia*. LP s popratnom knjižicom (32 str.). Urednik izdanja: Dieter Christensen, Berlin: Staatliche Museen. (Museum Collection, Berlin 2)

Matković, Tomislav. (ur.) 2005. *Gangawerk*. CD s popratnom knjižicom (8 str.) Mostar: Malex music.

Gange Zapadne Hercegovine i Imotske krajine CD s popratnom knjižicom (4 str.) Izdavač:

HKUD Hercegovac, 2002., Široki Brijeg.

Matković, Tomislav. (ur.) 2011. *Grudsko pivanje, Ganga, džotavica, putničko pivanje, gusle i diple iz Grudskog kraja*. Dvostruko CD izdanje s popratnom knjižicom (48 str.). Producenti izdanja: Mile Sesar, Dine Pešorda Pušić, Tomislav Matković, komentari: Joško Čaleta, Tomislav Matković, fra Andrija Nikić. (tekstovi prevedeni na njemački i engleski jezik).

INTERNETSKE STRANICE:

http://www.vrdi.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=80:kako-pisati-imenicu-vrdi&catid=9:tvoj-kutak&Itemid=18 (pristup, 09. 03. 2012.)

<http://riice-donjepolje.blogspot.com/2011/06/ganga.html> (pristup, 08. 03. 2012.)

http://www.zagoricani.com/index.php?option=com_content&view=article&id=44:momaka-ganga-tekst&catid=5:obii&Itemid=124 (pristup, 09. 09. 2014.)

www.ganga.hr (pristup 11. 03. 2012.)

www.imota.net (pristup 11. 03. 2012.)

<http://www.bijakova.com/index.php/bastinameni/gangameni> (pristup, 09. 09. 2014.)

http://www.selomisi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=86&Itemid=96

(pristup, 09. 09. 2014.)

<http://www.dobranje.com/dobranje/pisme.aspx> (pristup, 09. 09. 2014.)

<http://www.imotski.hr/imotski.hr/najnovije.htm> (pristup 11. 03. 2012.)

www.ganga.hr; http://www.imota.net/html/glazbena_izdanja.html (pristup 29.3.2012.)

http://www.siroki.com/index.php?option=com_content&task=view&id=697 (pristup 29.3.2012.)

http://www.imota.net/html/glazbena_izdanja.html (pristup 29.3.2012.)

http://www.imota.net/html/ante_kraljeviae.html (pristup 29.3.2012.)

http://www.poskok.info/index.php?option=com_content&view=article&id=15766%3Aovjeka-ubio-zbog-gange-&catid=71%3Aciroki-brijeg&Itemid=51&device=desktop (skinuto 29.2.2012)

dr. sc. Joško Čaleta

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Poštovani čitatelji!

U ovoj se prigodi, u ime uredništva Susreta 7 i u svoje osobno ime, iskreno ispričavam dr. sc. Anđelku Mijatoviću i svima vama jer je u Susretima 7 izašao tekst gospodina Anđelka Mijatovića o Andrijici Šimiću, koji je napisan 1975. godine, u kojemu su bile mnoge tiskarske pogreške. Dakako nenamjerna je to pogreška! Oprostite!

Mario Bušić, Glavni urednik Susreta 7

SUSRETI